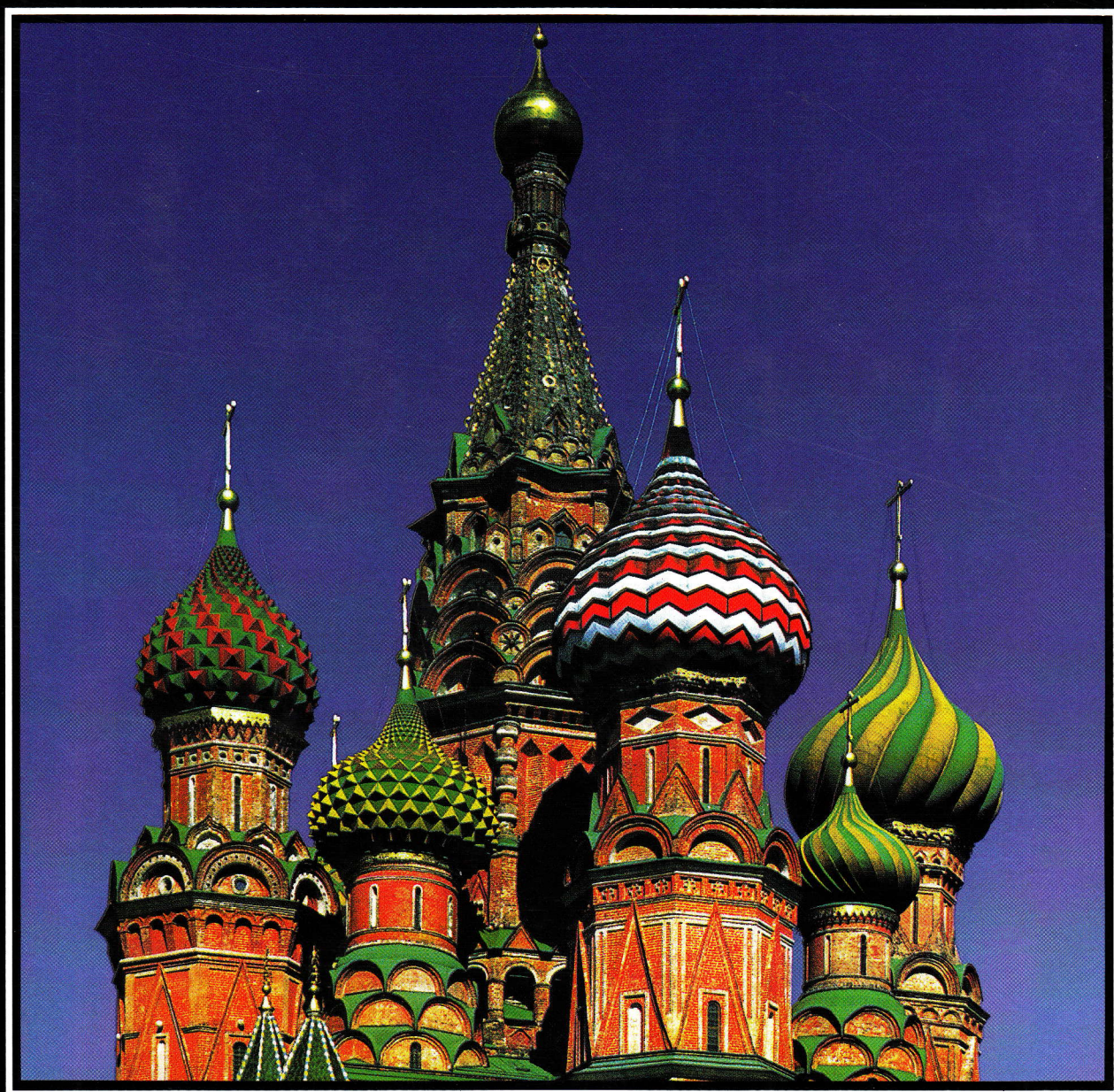


R. MILNER-GULLAND-N. DEJEVSKY



# AZ OROSZ VILÁG ATLASZA

(A VOLT SZOVJETUNIÓ ORSZÁGAIVAL)

HELIKON KIADÓ



A mű eredeti címe:  
Cultural Atlas of Russia and the  
Former Soviet Union  
A fordítás az Andromeda  
Oxford Ltd.  
1998. évi kiadása alapján készült.

© 1998 Andromeda Oxford  
Limited  
AN ANDROMEDA BOOK  
Devised and produced by  
Andromeda Oxford Ltd.  
11-13 The Vineyard, Abingdon,  
Oxfordshire OX14 3PX, England

Fordította: Kertész Balázs

A fordítást szakmailag ellenőrizte:  
Vigh Zoltán

Kiadta a Helikon Kiadó.  
A kiadásért Pándi András,  
a Helikon Kiadó igazgatója felel.  
Felelős szerkesztő:  
Medgyesy Zsófia  
Művészeti vezető: Zigány Edit  
Műszaki vezető: Kovács Imre  
Nyomdai előkészítés:  
Fényszedő Központ Kft.  
Nyomta és kötötte  
a Kossuth Nyomda Rt.,  
Budapesten, 2000-ben.  
Felelős vezető: Székely Károly  
elnök-vezérigazgató.  
A védőborítót Kovács Imre tervezte  
HE 737 / ISBN 963 208 659 7 /  
ISSN 9239 166 x

Hungarian translation © Kertész  
Balázs, 2000

Belső címlapképek:  
Vidéki mulatságok a 19. századi  
Oroszországban, J. Richter  
és C. G. H. Geissler: *Jeux et  
divertissements du peuple russe* című  
munkájából.













ROBIN MILNER-GULLAND–NIKOLAI DEJEVSKY

# AZ OROSZ VILÁG ATLASZA

(A VOLT SZOVJETUNIÓ ORSZÁGAIVAL)



HELIKON KIADÓ



# TARTALOM

- 8 Időrendi táblázat
- 10 A térség uralkodói és politikai vezetői
- 14 Előszó

## ELSŐ RÉSZ: A földrajzi háttér

- 16 Az orosz föld és lakói

## MÁSODIK RÉSZ: Történelem

- 34 Rusz – az oroszok eredete
- 50 A Moszkvai Nagyfejedelemség
- 74 Ó-Oroszország utolsó évszázada
- 88 Nagy Péter
- 100 A birodalom Péter után
- 107 A birodalom fénykora
- 120 Az utolsó négy császár
- 142 A forradalom és a kommunista állam építése
- 172 Sztálintól Jelcinig

## HARMADIK RÉSZ: A volt Szovjetunió régiói és országai

- 187 Belarusz, Moldova és Ukrajna
- 193 A balti köztársaságok
- 199 A kaukázusontúli terület
- 204 Oroszország
- 217 Közép-Ázsia
  
- 225 Bibliográfia
- 228 Kislexikon
- 230 Képek jegyzéke
- 232 Földrajzi névmutató
- 235 Név- és tárgymutató





## Kiemelt témák




30	A szkíták aranya
32	A sztyeppi népek
48	A kijevi Szent Szófia-székesegyház
62	Rettegett Iván
68	Szent Szerгий Szentháromság-kolostora
70	A Nagy Novgorod
72	Az orosz művészet nagy korszaka
86	Északorosz faépületek
98	Az orosz barokk
116	1812
118	Dekabristák, anarchisták, terroristák
122	Puskin és Gogol
130	Tolsztoj, a forradalmár
138	Parashti élet a forradalom előtt
140	1905
144	Csehov és a moszkvai Művész Színház
158	Kommunizmus
162	Gyagilev és Sztravinszkij
164	A modern képzőművészet két irányzata: Malevics és Tatlin
166	Vallás Oroszországban és a Szovjetunióban
170	A propaganda művészete
210	Moszkva
214	Szentpétervár

## Térképek jegyzéke



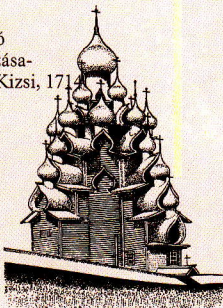

12	A korábbi Szovjetunió domborzati térképe
22	A korábbi Szovjetunió növényvilága
22	A korábbi Szovjetunió éghajlata
23	A korábbi Szovjetunió talajai
26	Oroszországi és eurázsiai nyelvek
28	A szláv nyelvcsalád
35	Kelet-Európa és a bizánci világ a 10. században
36	Oroszország és a vikingek
38	Kelet-Európa és a Földközi-tenger vidéke a 11. század közepén
41	A Kijev központú Oroszország
45	Oroszország a tatár hódítás előestéjén
50	Oroszország és az ázsiai világ a 13–14. században
55	A kolostor- és térítő mozgalmak, 14–15. század
56	Moszkva és az orosz földek „összegyűjtése”
58	Nyugat-Oroszország: Lengyelország és Litvánia terjeszkedése
60	Novgorod: területek és kereskedelmi kapcsolatok
67	Oroszország a „zavaros időszak”-ban, 1600 körül
74	Moszkóvia terjeszkedése a 16–17. században
79	Oroszország Alekszej cár uralma idején
91	I. Péter „nagy követjárása” és az északi háború
104	Az Orosz Birodalom terjeszkedése a 18. században
108	A Razin-felkelés
109	A Pugacsov-felkelés
111	Oroszország társadalmi összetétele a 18. század második felében
115	A napóleoni háborúk
124	A krími háború
127	A „keleti kérdés”
128	Az Orosz Birodalom legnagyobb kiterjedése idején, a 19. század derekán
147	Európa: szövetségek és határok 1914-ben
148	Az első világháború
152	A forradalmak és a polgárháború
157	A Szovjetunió megszilárdulása
172	Iparosítás, urbanizálódás, kollektivizálás
174	A második világháború
177	A szovjet tömb 1950 körül
185	Kulcs a regionális térképekhez
186	Belarusz, Moldova és Ukrajna
192	A balti köztársaságok
198	A kaukázusontúli terület
204	Oroszország
206	Moszkva térsége
216	Közép-Ázsia



# IDŐRENDI TÁBLÁZAT

	800	900	1000	1100	1200
POLITIKA ÉS URALKODÓK	Rjurik, Novgorod uralkodója: 862 k. Oleg egyesíti Kijevet és Novgorodot: 882 k.		fejedelmi gyűlés Ljubecsben: 1097		Rusz tatár fennhatóság alá kerül: 1240
keresztény dombormű Grúziából, 9. század		mozaik a kijevi Szent Mihály-templomból, 12. század			
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK	az első rusz támadás Konstantinápoly ellen: 860	az első orosz szerződés Konstantinápolyal: 911 Kijevi Igor szerződést köt Konstantinápolyal: 944 Kijevi Szvjatoszláv lerohanja Kazáriát: 967			az első tatár támadás: 1223 Alekszandr Nyevszkij legyőzi a teuton lovagokat: 1242 Novgorod szerződést köt a Hanza Szövetséggel: 1270
TERÜLETI VÁLTOZÁSOK			Jaroslavl megalapítása: 1025	Vlagyimir megalapítása: 1108 Moszkva megalapítása: 1147	Nyizsnyij Novgorod megalapítása: 1221
VALLÁS		Kijevi Olga felveszi a kereszténységet: 955 k. a kereszténység hivatalos felvétele: 988/989	Borisz és Gleb mártírhalála: 1015 az első orosz születésű metropolita megválasztása: 1051		
MŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET			a kijevi Szent Szófia- templom építésének kezdete: 1037 a novgorodi Szent Szófia- templom építésének kezdete: 1043	a vlagyimiri Istenanya-ikon: 1125 k. a vlagyimiri Istenanya elszenderedése-székes- egyház: 1158 (bővítve: 1189) a Megváltó-templom, Nyeregica, Novgorod: 1198	Szent György, Jurjev- Polszkij: 1230 a Megváltó színeváltozása- székesegyház, Tver: 1285
OKTATÁS, TUDOMÁNY ÉS IRODALOM	a cirill ábécé létrehozása: 860(?) k.		Ilarion, <i>Elmélkedés a törvényről és az isteni malasztról</i> : 11. sz. közepe	Vlagyimir Monomah, <i>Testámentom</i> : kb. 1100 az <i>Óskrónika</i> befejezése: 1113 <i>Igor-ének</i> : 1187 k.	



1300	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Moszkvai Jurijs megszerzi a <i>jarlikt</i> a tatároktól: 1318 Dmitrij Donszkoj Kulikovónál legyőzi a tatárokat: 1380	III. Iván véget vet a tatár függőségnek: 1480	IV. Iván felveszi a cári címet: 1547 a <i>Szuzgyebnyik</i> (törvény-könyv) kihirdetése: 1550 I. Fjodor, az utolsó Rjurik-házi uralkodó halála: 1598	a „zavaros időszak” kezdete: 1605 I. Mihály, az első Romanov-házi cár: 1613 az <i>Ulozsenyje</i> (új törvény-könyv) életbe lépése: 1649 Sztjenka Razin-féle felkelés: 1670–71 a <i>mesztnyicsesztvo</i> megszüntetése: 1682	I. Péter Szentpétervárra helyezi át a kormányzati székhelyet: 1712 a nemesség mentesítése a kötelező szolgálat alól: 1762 Törvényhozó bizottság: 1767 Pugacsov-felkelés: 1773–75 Nemesi adománylevél: 1785	dekabrista felkelés: 1825 lázadás a lengyel tartományokban: 1830 a jobbágyság felszabadítása: 1861 az első „nép közé járás” mozgalom: 1873–74	az első дума: 1906 februári és októberi forradalom: 1917 polgárháború: 1817–20 a Szovjetunió megalakulása: 1923 a NEP vége, ötéves tervek: 1928 a nagy „tisztogatások”: 1936–38 Sztálin halála: 1953 a Szovjetunió fölbomlása: 1991
Borisz Godunov páncélingje, 16. század második fele		 Filaret pátriárka, 1553–1633	 A Megváltó színváltozása-templom, Kizsi, 1714	 Lenin, 1870–1924		
	a litvánok Tannenbergnél legyőzik a teuton lovagokat: 1410 az oszmán török sereg beveszi Konstantinápolyt: 1453 III. Iván bezárja a Hanza Szövetség novgorodi lerakatát: 1494	Moszkóvia Társaság alapítása Londonban: 1555 kereskedelmi kapcsolatok létesítése Hollandiával: 1577	a nyercsinszki szerződés megkötése Kínával: 1689 I. Péter „nagy követjárása”: 1697–98	a nagy északi háború kezdete Svédország ellen: 1700 I. Péter Poltavánál legyőzi XII. Károly svéd királyt: 1709 a nystadi béke: 1721 Lengyelország első felosztása: 1772 Lengyelország második felosztása: 1793 Lengyelország harmadik felosztása: 1795	tiltsiti béke Napóleonnal: 1807 a franciák betörnek Oroszországba: 1812 a krími háború kitörése: 1853	orosz–japán háború: 1904–09 az első világháború: 1914–18 megnemtámadási szerződés Németországgal: 1939 Hitler megtámadja a Szovjetuniót: 1941 a magyar forradalom leverése: 1956 a kubai rakétaválság: 1962 a „prágai tavasz”: 1968 Afganisztán megszállása: 1979
Moszkva fennhatósága alá vonja Nyizsnyij Novgorodot és Suzdalt: 1392	III. Iván lerohanja Novgorodot: 1478	III. Vaszilij fennhatósága alá vonja Pszkovot: 1510 Moszkva bekebelezi Szmolenszk területét: 1514 IV. Iván meghódítja Kazanyt: 1552 Nyugat-Szibéria meghódítása: 1582 Arhangelszk megalapítása: 1584	Irkutszk megalapítása: 1632 a Lengyelországgal kötött szerződésben megerősítik a Kijev fölötti orosz fennhatóságot: 1686	Szentpétervár területének megszerzése a svédektől: 1703 a Krím-félsziget bekebelezése: 1783 Szitka megalapítása Alaszka fővárosaként: 1799	a varsói hercegség Oroszország része: 1832 Vlagyivosztozk megalapítása: 1860 Alaszka eladása az Egyesült Államoknak: 1867 a transzszibériai vasút építésének kezdete: 1891	Lengyelország és Finnország függetlensége: 1918 a Szovjetunió köztársaságainak függetlensége: 1991
a metropolita székhelyének áthelyezése Kijevből Vlagyimirba: 1300 a metropolita székhelyének áthelyezése Vlagyimirből Moszkvába: 1321 k. Szent Szerгий megalapítja a Troica-Szergijev-(Szentháromság-)kolostort: 1340 k.	A Szolovki-kolostor megalapítása: 1429 a litvánok felállítják Kijevben a rivális ortodox metropóliát: 1458	az egyházi zsinat támogatja a „joszifijánusok”-at: 1503 Százcikelyes zsinat: 1551 a moszkvai patriarkátus megalapítása: 1589 a breszti unió: 1596	Nyikonn moszkvai pátriárka: 1652 az egyházi zsinat leváltja Nyikont, de jóváhagyja a reformokat: 1666–67 Avvakum protópópa mártírhalála: 1682	a patriarkátus megszüntetése: 1721 <i>duhobor</i> szekta: 1740–50	a varsói hercegség Oroszország része: 1832 Vlagyivosztozk megalapítása: 1860 Alaszka eladása az Egyesült Államoknak: 1867 a transzszibériai vasút építésének kezdete: 1891	a patriarkátus visszaállítása: 1918 az egyházi birtokok elkobása: 1922 Tyihonn pátriárka halála; nem választanak új pátriárkát: 1925 a patriarkátus visszaállítása: 1943
Theophanész, a „Görög” (Feofan Grek) Novgorodban dolgozik: 1378	a moszkvai Angyali üdvözlés-székesegyház ikonosztázionja: 1405 Rubljov Ötestamentumi Szentháromság-ikonja: 1410 k. Fioravanti megépíti a moszkvai Istenanya elszenderedése-székesegyházat: 1475–79	a moszkvai Arkangyal-székesegyház építésének kezdete: 1505 Mennybemenetel temploma, Kolomenszkoje: 1532 a moszkvai Szent Vazul-székesegyház: 1555–60 a szmolenszki Kreml: 1596	az uglicsi „Csodás templom”: 1618 a putyinki Krisztus születése-templom: 1649 Nyikonn elkezd az Új-Jeruzsálem építését: 1658 a kolomenszkojei palota: 1667–70	a régi Admiralitás épülete, Szentpétervár: 1704 Rastrelli Téli Palotája, Szentpétervár: 1754 Falconet <i>Bronzlovasa</i> , Szentpétervár: 1766–82	az Admiralitás épületének átalakítása, Szentpétervár: 1806 a Vándorok első kiállítása: 1871 a <i>Mir Iszkussztva</i> (Művészet Világa) indulása: 1898	megalakul a Művészeti Kultúra Intézete (Inhuk): 1920 a moszkvai Lenin-mauzóleum: 1929–30 a szocialista realizmus tanának megfogalmazása: 1934 a Művészek Szövetségének alapítása: 1957
	Szentháromság-krónika: kora 15. század	első könyv nyomtatása Moszkvában: 1564	Avvakum, <i>Életírás</i> (önéletrajz): 1670-es évek Szláv–görög–latin Akadémia alapítása Moszkvában: 1687	megjelenik Oroszország első újsága: 1703 a Tudományos Akadémia megalapítása Szentpétervárott: 1725 Lomonoszov, <i>Levél az üveg hasznosságáról</i> : 1752 a Moszkvai Egyetem alapítása: 1755 a Művészeti Akadémia megalapítása Szentpétervárott: 1757 Ragyiscsev, <i>Utazás Szentpétervárról Moszkvába</i> : 1790	Karamzin, <i>Az orosz állam története</i> : 1816–26 Puskin, <i>Feogyenyij Anyegin</i> : 1823–31 Csaadajev első <i>Filozófiai Levele</i> : 1836 Lermontov, <i>Korunk hőse</i> : 1840 Gogol, <i>Holt lelkek</i> : 1842 Turgenyev, <i>Apák és fiúk</i> : 1862 Tolsztoj, <i>Háború és béke</i> : 1864–69 Dosztojevskij, <i>A Karamazov-tesztvérek</i> : 1879–80 a moszkvai Művész Színház megalakulása: 1897	a <i>Pravda</i> első száma: 1912 Solohov, <i>A csendes Dom</i> : 1928–40 hivatalosan feloszlatták a művészeti csoportosulásokat: 1932 a Szovjet Írók Szövetségének első kongresszusa: 1934 Ejzenstein, <i>Alekszandr Nyevszkij</i> (Jégmezők lovagja): 1938 a Sztutnyik-I. fellövése: 1957 Paszternak, <i>Doktor Zsivago</i> : 1957 Gagarin, az első ember az űrben: 1961 Szolzenyicin, <i>Ivan Gyenyisovics egy napja</i> : 1962



# A TÉRSÉG URALKODÓI ÉS POLITIKAI VEZETŐI



III. Vaszilij



IV. Iván



I. Péter



II. Katalin

Az 1547 előtti időszakban Oroszország uralkodói fejedelmek vagy nagyfejedelmek voltak; a cári címet IV. Iván vette fel 1547-ben, a császári címet pedig I. Péter 1721-ben.

A szögletes zárójelekben a régensek nevét adjuk meg. Sok esetben a trón nem apáról fiúra, hanem fiútestvérekre, nagybácsikra, illetve unokaöcsökre szállt, vagy esetleges megállapodás szerint öröklődött; erre a jegyzetek adnak bővebb magyarázatot. A korai uralkodók esetében nemegyszer kétséges a pontos évszám.

## Kijevi ág

862–879 Rjurik, *Novgorod félig-meddig legendás uralkodója*

879–913 Oleg, *első uralkodó Kijevben (kb. 882-től)*

913–945 Igor

945–964 [Olga] *Igor özvegye*

945–972 I. Szvjatoszláv

973–978/80 I. Jaropolk

978/80–1015 I. (Szent) Vlagyimir, *I. Jaropolk testvére*

1015–1019 I. Szvjatopolk

1019–1054 I. (Bölcs) Jaroszláv, *I. Szvjatopolk testvére; egy másik testvérével, Msztyiszlávval osztozott a hatalmon (1026–1036)*

1054–1073 I. Izjaszláv

1073–1076 II. Szvjatoszláv

1077–1078 I. Izjaszláv (újra)

1078–1093 I. Vszevolod

1093–1113 II. Szvjatopolk, *I. Izjaszláv fia*

1113–1125 II. Vlagyimir Monomah, *I. Vszevolod fia*

1125–1139 I. Msztyiszláv

1132–1139 II. Jaropolk

1139–1146 Vjacseszláv

1146–1154 II. Izjaszláv

1154–1167 Rosztyiszláv

1149–1157 Jurij Dolgorukij (azaz, Hosszúkarú vagy Messzelátó), *I. Msztyiszláv öccse; uralkodásának egy időszaka egybeesik Rosztyiszlávval; Szuzdal fejedelme*

1157–1174 Andrej Bogoljubszkij, *Kijev névleges nagyfejedelme, Vlagyimirből kormányzott*

1176–1212 III. (Bolsoje Gnyezdo, a „nagy fészekből való”) Vszevolod, *Jurij Dolgorukij fia; Vlagyimir-Suzdal ura*

1212–1238 II. Jurij

1238–1246 II. Jaroszláv, *II. Jurij testvére; Kijev ura, míg Vlagyimirba nem költözött*

1247–1248 III. Szvjatoszláv, *II. Jurij testvére*

1249–1252 II. Andrej, *II. Jaroszláv fia; Vlagyimir hercege*

1252–1263 Alekszandr Nyevszkij, *II. Jaroszláv fia; Novgorod, később Vlagyimir fejedelme*

1263–1271 III. Jaroszláv, *II. Jaroszláv fia; Tver fejedelme*

## Moszkvai ág

1263–1303 Danyil, *Alekszandr Nyevszkij legkisebb fia, Moszkva első fejedelme, majd (1302-től) Perejaszlavl fejedelme*

1303–1325 III. (Danyilovics) Jurij, *moszkvai nagyfejedelem*

1325–1341 I. (Kalita, azaz Pénzeszsák) Iván, *III. Jurij testvére; „Vlagyimir és egész Oroszország nagyfejedelme”, Moszkvában élt*

1341–1353 (Gordij, azaz Büszke) Szemjon

1353–1359 II. (Krasznij, azaz Szépséges) Iván, *Szemjon testvére*

1359–1389 Dmitrij Ivanovics („Donszkoj”)

1389–1425 I. Vaszilij

1425–1462 II. (Vak) Vaszilij (az 1425–50-es polgárháborúban a zvenyigorodi Jurij és utódai támasztottak igényt a moszkvai trónra)

1462–1505 III. („Nagy”) Iván

1505–1533 III. Vaszilij

1533–1538 [Jelena Glinszkaja] *III. Vaszilij özvegye, IV. Iván anyja*

1533–1584 IV. („Rettegett”) Iván

[1575–1576 Szemjon Bekbulatovics, kaszimovi kán, „bábcár”, *Iván iktatta be*]

1584–1598 I. Fjodor, *a Rjurikida dinasztia utolsó tagja*

1598–1605 Borisz Godunov, *I. Fjodor sógora*



**A „zavaros időszak”**

1605 II. Fjodor, *Borisz Godunov fia*  
1605–1606 I. ál-Dmitrij, *IV. Iván legkisebb fiának, az 1591-ben meghalt Dmitrij hercegnek adta ki magát; a későbbiekben további álhercegek is felbukkantak*  
1606–1610 IV. (Sujszkij) Vaszilij  
1610–1613 Wladislaw, *választott cár, a lengyel király fia; nem koronázták meg*

**Romanov-dinasztia**

1613–1645 Mihail Romanov, *Fjodor Romanov, a későbbi Filaret metropolita fia*  
1645–1676 Alekszej Mihajlovics  
1676–1682 III. Fjodor } *Alekszej gyermekei Maria Miloszlavszkájától*  
1682–1689 [Zsófia] } *V. Iván idősebb társjár I. Péterrel, de Zsófia mellett 1689-ig ő a tulajdonképpeni uralkodó*  
1682–1696 V. Iván }  
1689–1696 [Natalja Nariskina] *Alekszej második felesége, majd özvegye*  
1682–1725 I. (Nagy) Péter, *Alekszej fia Natalja Nariskinától;*  
*1696-ig társjár V. Ivánnal*  
1725–1727 I. Katalin, *I. Péter özvegye*  
1727–1730 II. Péter, *I. Péter unokája; Alekszej cárevics fia*  
1730–1740 Anna, *V. Iván lánya*  
1740–1741 [Anna Leopoldovna] *Anna unokahúga; VI. Iván anyja*  
1740–1741 VI. Iván, *Anna másodunokaöccse*  
1741–1762 Erzsébet, *I. Péter lánya*  
1762 III. Péter, *Erzsébet unokaöccse*  
1762–1796 II. (Nagy) Katalin, *III. Péter özvegye*  
1796–1801 I. Pál, *III. Péter (?) és II. Katalin fia*  
1801–1825 I. Sándor  
1825–1855 I. Miklós, *I. Sándor testvére*  
1855–1881 II. Sándor  
1881–1894 III. Sándor  
1894–1917 II. Miklós, *1906-tól alkotmányos uralkodó*

**Forradalom utáni időszak**

1917 (febr.–júl.) Georgij Lvov herceg, *az ideiglenes kormány miniszterelnöke*  
1917 (júl.–okt.) Alekszandr Kerenszkij, *az ideiglenes kormány miniszterelnöke*  
1917–1924 Lenin (Vlagyimir Iljics Uljanov), *a Népbiztosok Tanácsának elnöke*  
1924–1953 Sztálin (Joszif Visszarionovics Dzsugasvili); 1922-től *a Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkára; 1928-tól a tulajdonképpeni teljhatalom birtokosa; 1940-től hivatalosan is kormányfő*  
1953–1955 Georgij Malenkov, *a Sztálin utáni kollektív vezetés nem hivatalos feje*  
1955–1964 Nyikita Hruscsov, *a Központi Bizottság főtitkára*  
1955–1958 Nyikolaj Bulganyin, *hivatalos államfő*  
1964–1982 Leonid Brezsnyev, *a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára*  
1982–1984 Juri Andropov, *a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára*  
1984–1985 Konsztantyin Csernyenko, *a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára*  
1985–1991. dec. Mihail Gorbacsov, *a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára*  
1991–2000 Boris Jelcin, *a Szovjetunió 1991 decemberében bekövetkezett felbomlása után Oroszország első elnöke*  
2000– Vlagyimir Putyin, *miniszterelnök, majd Oroszország elnöke*



I. Sándor



II. Miklós

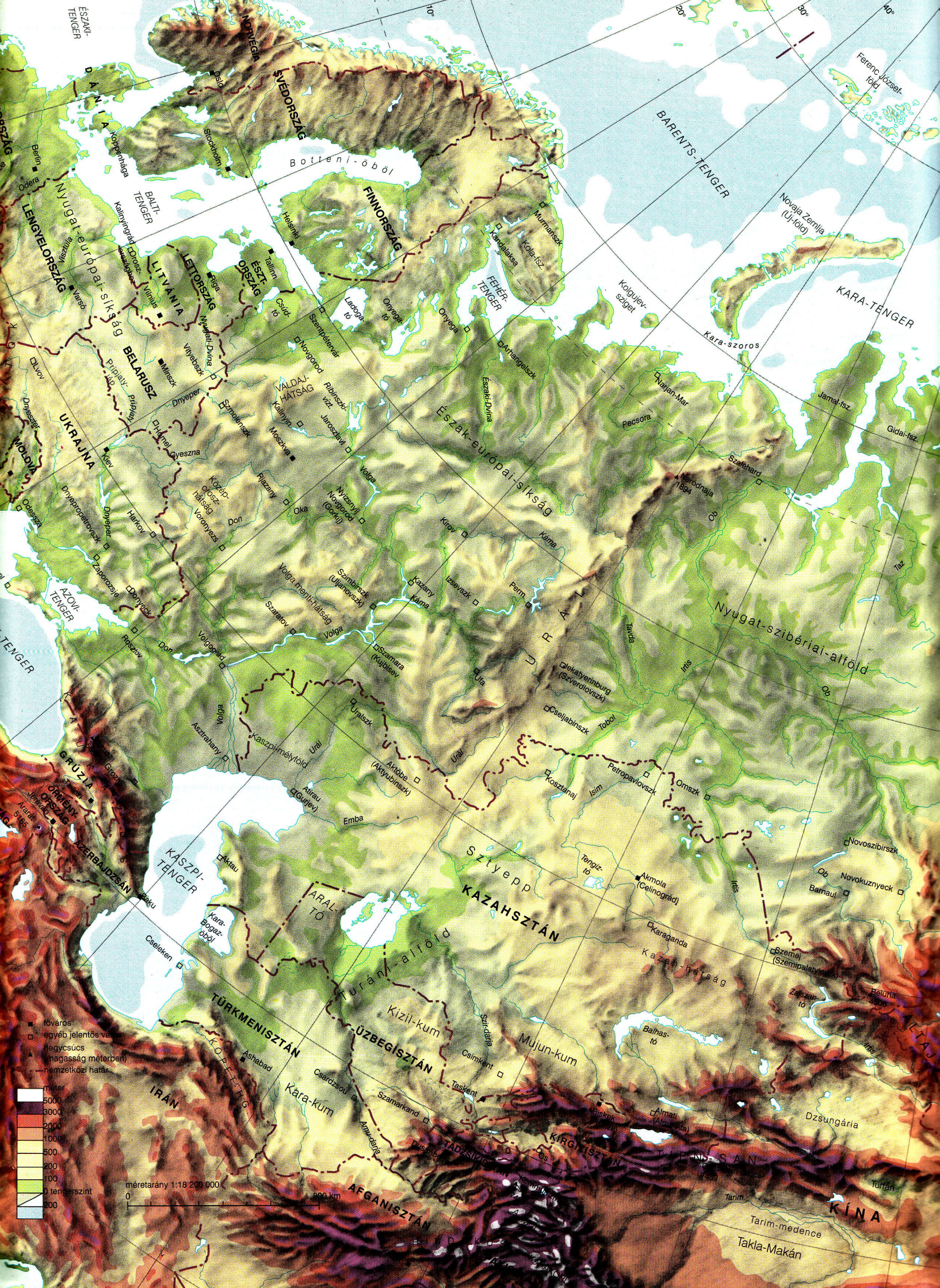


Sztálin



Boris Jelcin





- város
  - egyéb jelentős vá
  - ▲ hegycsúcs
  - (magasság méterben)
  - nemzetközi határ
- méter
- 5000
- 3000
- 2000
- 1000
- 500
- 200
- 100
- 0 tengerszint
- 100

méterarány 1:18 200 000

0 800 km







# ELŐSZÓ

„Emlékezetes időszakban született ez a könyv...” – 1989-ben ezekkel a szavakkal kezdődött e könyv első angol kiadásának az előszava. Ez a megállapítás az azóta eltelt évekre is ugyanolyan érvényes. Manapság már nem is olyan könnyű felidézni, jöllehet történelmi léptékkal a közelmúltban történt, milyen általános meglepetést keltettek a szovjet korszak végének egyes eseményei, például az elhallgattatott írók és művészek rehabilitációja, a többpártrendszerű választások bevezetése, a szovjet tagállamok egymáshoz való kötődésének megkérdőjelezése, bizonyos patinás, régi nevek – többek között Szentpétervár – felelevenítése. Ezek a szimbolikus jelentőségű átkeresztelések, valamint a korábbi Szovjetunió területén létesült megannyi független állam önmagában is igazolja ennek az átdolgozott kiadásnak a létjogosultságát. De ennél is fontosabb, hogy a szovjethatalom vége és Oroszország új nemzetközi helyzete révén tisztábban láthatjuk Oroszországot, valamint az új, posztszovjet köztársaságok történetének, kultúrájának és földrajzának szövedékét. Az Oroszországba látogatók, diákok, üzletemberek és az olvasó a kutatókéhoz hasonló érdeklődéssel mélyülhet el ezekben a kérdésekben, amelyekről a nyugati újságírók és politikusok oly sokat vélnek tudni, ismereteik azonban nem csekély kívánnivalót hagynak maguk után.

Oroszország történetesen mostanában ünnepelte legjelentősebb kulturális évfordulóját: 1998–1999 a kereszténység hivatalos felvételének millenniuma. I. Vlagyimir vallásválasztása a jelenig vezető, buktatókkal és emelkedőkkel – egyesek szerint megszakításokkal – teli útra terelte Oroszországot. A közbeeső évszázadok társadalmi és politikai története, bár zaklatott, semmiképpen sem az abszolút elnyomás és nehézségek krónikája, amint azt némelyek állítják; Oroszország, miközben többnyire kívülállóként fogadta a nyugati hatásokat, soha nem szigetelődött el Európától, és – pozitív és negatív értelemben egyaránt – fel tud mutatni alternatív lehetőségeket az európai örökségen belül.

Az „Oroszország” szó közel sem magától értetődő: e könyv éppen azzal foglalkozik, hogy mit is jelentett és jelent ma, több mint ezer év változó körülményeinek tükrében – a kijevi Rusztól a moszkvai nagyfejedelemségen át az orosz cársáig, majd a Szovjetunióig és a FAK-ig. A meghatározó jelentőségű földrajzi környezetről lesz szó az első és az utolsó részben (az utóbbi az új köztársaságokat veszi sorra). A könyv törzsanyagát a legkorábbi időktől a jelenbe nyúló történelem elbeszélése adja. Nemcsak lehetetlen, de nem is kíváncsós elválasztani a kultúra történetét a politikától vagy bármelyik más részterület történetétől, ám különös figyelemmel kísértük azt az eszmei közeget, amelyben kibontakozott az orosz történelem, az oroszok

önmagukról alkotott nemzetképét, valamint a művészetet, amely révén a nem oroszok általában először kerülnek kapcsolatba ezzel a kultúrával, és ami a kultúra legszembevetőbb megnyilvánulása.

Még egy egész könyvre való anyag is szükségszerűen szelektív. A válogatás egyfelől üdvös is lehet, amennyiben valóban a legfontosabb mozzanatokra összpontosít, ugyanakkor fájdalmas, mivel érdekes témákat kell kihagyni, vagy legfeljebb futó említésükre nyílik lehetőség. Az a tény, hogy nem dolgozzuk fel módszeresen az orosz konyha kérdéskörét, vagy hogy nem szólunk a sakkról és a népdalokról, nem jelenti azt, hogy ezeket nem tekintjük a kultúra fontos elemének: egyszerűen előbbre kellett venni a történelmet és a földrajzot. Magán az orosz történelmen belül is kiemeltünk bizonyos időszakokat, amelyeknek nagyobb hangsúlyt kellett kapniuk. Tekintettel arra, hogy a nem oroszok a korábbi időszakok történelméről sokkal jobban ismerik a 19. és 20. század eseményeit, az előbbi részletesebb ismertetésével igyekeztünk helyreállítani az egyensúlyt. Főként Nagy Péter cár uralkodásának és a 17–18. század (amikorra uralma esett) döntő jelentőségű és többféleképpen értelmezhető időszakával foglalkozunk behatóan.

A kötet szövegével szoros egységet alkotnak a térképek, a táblázatok, a képek és a kiemelt témák. A kiemelt témák különös érdeklődésre számot tartó, a szövegben azonban nem részletezett anyagokat tárgyalnak.

Többek odaadó munkája és együttműködése nélkül nem jöhetne létre efféle kötet. Ki kell emelnem Graham Speake nevét, valamint igen szigorú szerkesztőmet, Jennifer Drake-Brockmanét, aki a 30. és 31. oldalon található kiemelt téma szerzője is. Az 1855–1988 közötti, illetve a napjainkig tartó időszak politikatörténetének megírása, valamint a 138., 140., 166. és 170. oldal kiemelt témáinak összeállítása dr. Nikolai Dejevsky érdeme. A nagy szakértelemről tanúskodó térképaláírásokat és az utolsó rész bizonyos szakaszait Malcolm Day jegyzi.

A többiért, voltaképpen a kötet egészéért jómagamnak kell vállalnom a felelősséget. Számos kiváló kollégámat illeti köszönet az esetenkénti értékes tájékoztatásért (sok esetben nem is sejtették, hogy szakmai segítséget nyújtanak), köztük A. A. M. Bryer, A. G. Cross, G. S. Smith és R. E. F. Smith professzorokat, valamint D. Dyker, S. Franklin és S. Hackel doktorokat; és nem feledkezhetem meg családom tagjairól sem. Mindenekelőtt pedig igen sokat köszönhetek Sir Dimitri Obolensky professzor támogatásának és észrevételeinek, akárcsak évtizedeket átívelő barátságunknak.

*Robin Milner-Gulland*



ELSŐ RÉSZ

---

A FÖLDRAJZI  
HÁTTÉR





# AZ OROSZ FÖLD ÉS LAKÓI

Egy ilyen hosszú időszakot átfogó orosz kultúrtörténet csakis azon körülmények és helyek felidézésével kezdődhet, ahol kibontakozott ennek a kultúrának a története. Kétségtől nem az orosz nép az egyetlen, mely azonosul a vidékkel, ahol él, de kevesen voltak és vannak ilyen egyértelműen a tudatában, hogy mekkora mértékben határozta meg sorsuk alakulását ez a hol barátságos, hol ellenséges táj.

Több mint ezeréves múltja során Oroszország földjének és lakóinak kapcsolatában mindvégig megfigyelhetők bizonyos alapvető tényezők. Ezek rendszerint olyan nehézségek formájában nyilvánulnak meg, amelyek a megoldásuk során, pozitív jelleget ölthetnek. 1) Oroszország nemcsak napjainkban, hanem egész fennállása során – európai léptékben és világviszonylatban egyaránt – mindig is rendkívül nagy volt: e tekintetben csak a hódításra épülő, gyorsan letűnő birodalmak múlták felül. Ez a hatalmas terület általában rossz közlekedéssel párosult, és mindenkor fennállt a kormányozhatatlanság veszélye. 2) Oroszország igen gyéren lakott terület, és ez a megállapítás a hatalmas, lakatlan szibériai térségeknek az országhoz csatolása előtti időszakra is érvényes. 3) Oroszország mezőgazdasági ország. Gazdaságának fő forrása (és nehézségeinek oka) a gyakran bizonytalan betakarítás a földeken és az erdőkben. A vidéki lakosság létszáma még az iparosodott 20. században is, gyakorlatilag mindmáig meghaladja a városok népességét. 4) Oroszországnak nem voltak egyértelmű államhatárai. Az oroszok csak fokozatosan érték el a tengerpartok és a magas hegyláncok által alkotott természetes határvonalakat, miután beszivárgással, illetve hódításokkal sikerült kilépniük történelmi vidékeikről; a volt Szovjetunió, illetve előtte az Orosz Birodalom nem igazodott az etnikai és nyelvi határokhoz sem. 5) Oroszország magasan északon fekszik: még nagyszerű déli történelmi metropolisza, Kijev is a Hudson-öböl déli csücskével található egy vonalban; Szentpétervár a Shetland-szigetekkel fekszik azonos szélességi fokon. Az orosz területnek közel a fele a 60. szélességi foknál északabbra nyúlik, azaz Alaszkával, a Baffin-szigettel és Grönlanddal egy vonalban terül el. 6) Végül, Oroszország éghajlata mintha kifejezetten az emberi lakhatás és tevékenység ellen teremtetett volna. Legalább fél évig tart a tél, a nyár gyakran igen száraz, kevés vagy rosszul megoszló csapadékkal; végeláthatatlan sivatagos vidékek vetekednek még nagyobb, vizenyős mocsarakkal.

## A vegetációs övezetek

Az oroszországi és eurázsiai földrajz meghatározó tényezője az ország növényzetének természetes megoszlása, mely az éghajlat függvényében a szélességi fokok mentén futó sávokra oszlik. Ezek az övezetek hozzávetőlegesen nyugatról kelet felé szelik át Oroszország európai területét, majd behatolnak Ázsia belsőjébe anélkül, hogy a térképek alapján számottevő természeti akadálynak tűnő Urál hegység, a Kaszpi-tenger vagy a folyórendszerek sokasága feltartóztatná őket. Ennek a szó szerint több ezer kilométeren át vonuló hét hosszú, több helyen igen keskeny zónának a

jellege szorosan összefügg a talaj típusával, következésképpen az adott vidék geológiájával és éghajlatával. Az ugyan cseppet sem meglepő, hogy délről észak felé haladva egyre hidegebb az időjárás, ám ugyanez a helyzet nyugatról kelet felé is, egészen a Csendes-óceán partjáig, mivel a térség erősen kontinentális klímája felülkerekedik Oroszország nyugati, sőt közép-európai területeinek valamelyest változatosabb és viszonylag enyhébb éghajlati viszonyain. A gazdasági szempontból igencsak fontos vegetációs övezeteket a több évszázados emberi beavatkozás és változtatás ellenére is könnyen felismerheti a modern utazó. A legalapvetőbb az eltérés az erdővidék és a füves legelők (vagy sztyepp) között. Kiaknázásuk sajátos nehézségeket és ígéretes lehetőségeket rejt. Mindazonáltal érdemes alaposabban szemügyre vennünk a hét nagy vegetációs zóna jellemzőit.

A legészakibb a tundra – az igazi sarki pusztaság. A nyár itt túlságosan rövid és hűvös a fák és a hasznosítható fűfélék számára. Bár végigköveti a Jeges-tenger partját, valamint a Csendes-óceán egy partszakaszát, Oroszország európai területén csupán keskeny sávot alkot a Fehér-tenger bejáratának két oldalán, míg a Tajmir-félszigettől délre, Közép-Szibériában több száz kilométerre is elnyúlik. Érthető okok miatt ez a terület a legutóbbi időkig nem volt alkalmas állandó letelepülésre, ami nem jelenti azt, hogy az élet esküdt ellensége volna: rénszarvasok élnek az itt növő zuzmókon, vízimadarak tanyáznak a megszámlálhatatlan tavacsák és a nyári mocsarak környékén, különféle halfajok és rozmárok népesítik be a tengereket. E forrásokat az oroszok, különösen pedig egyes eszkimó törzsek – például a nyenyecsek – évszázadokon keresztül bizonyos fokig ki is használták. A tundra alatti talaj állandóan fagyott, ám hiba lenne a tundrát az „örök faggal”, az állandóan fagyott altalajjal azonosítani, mivel Közép- és Kelet-Szibéria egyes vidékein ez utóbbi sáv sokkal délebbre, egészen a mongol határig, helyenként azon túl is nyúlik.

A tundrától délre húzódik, ám nemegyszer ugyancsak az északi sarkkörön túlra terjed a következő, legszélesebb övezet, a túlevelű erdőségek zónája. A Finn-öböltől egészen Kamcsatkáig tartó, legalább ezer, de helyenként kétezer kilométer széles, vadregényes erdőség bolygónk egyik legfenségesebb földrajzi sajátossága. Oroszul tajgának hívják, ami – a valósághoz híven – úttalan vagy érintetlen őserdőt jelent, ám bár a földrajztudósok világszerte így nevezik az egész övezetet. A területet mindig is nagyon gyéren lakták. Kevés olyan hely akad ezen a vidéken, ahol egyáltalán meg lehet élni. Főleg a folyórendszerek mentén itt-ott létesített erődítmények, kolostorok és kereskedelmi állomások körül alakultak ki települések, ezenkívül elszórtan nem orosz (többnyire finn-ugor), általában vadászó és gyűjtögető életmódot folytató őslakosok élnek itt. Az erdőirtások nyomán, különösen Oroszország európai részén, lehetőség nyílt bizonyos élő növények termesztésére, a talaj azonban többnyire alkalmatlan a mezőgazdaságra, általában mocsaras, a vegetációs időszak pedig rövid és kiszámít-





A tundra nyáron: eszkimó halásztelepülés a Jeges-tenger partján.

hatatlan. Az eltelt évezred alatt Oroszország mégis tekintélyes vagyont csikart ki ezekből az északi erdők-ből: mostanság épületfát termelnek ki és exportálnak, a múltban pedig a dús bundájú prémek állatok jelentették a fő jövedelemforrást.

Kézenfekvőnek tűnik együtt tárgyalni a következő két, a tajgához képest nagyon keskeny zónát. Először a vegyes, tűlevelű és lombhullató erdővidék következik, ami legyezőszerűen terül el a nyugati határ felé, magában foglalja a mai Belarusz és a balti államok teljes területét, majd összeolvad Közép-Európa erdősegeivel. Itt főként nyírfákból és tölgyekből álló erdőkkel váltakoznak az északi erdeifenyők, havasi fenyők, vörösfenyők erdősegei. Ugyanezek a fajok, továbbá hársfák találhatók a vegyes erdősegek mentén húzódó keskeny övezetben, az úgynevezett ligetes sztyeppen is, amely átszeli Oroszország teljes európai szakaszát, az Urálon túl kiszélesedik, míg el nem tűnik a közép-ázsiai hegyek között. Ezután, bár megszakításokkal, de mindkét zóna nyomon követhető Szibéria déli pereme mentén, egészen a Távol-Keletig. Noha alig fedezhetők fel a térképen, mégis ez a két legnagyobb jelentőségű zóna Oroszország történeti földrajzában. Mivel itt némiképp kedvezőbb az éghajlat és termékenyebb a talaj, a tajgával ellentétben ezeken a területeken az orosz történelem kezdeteitől irtották az erdőket, és művelés alá vették a földet, ugyanakkor meglehetősen nagy kiterjedésű, hasznosítható erdős területeket őriztek meg. Ezekben az övezetekben található Oroszország három régi fővárosa, Kijev, Vlagyimir és Moszkva. Nem csupán a régi orosz állam mezőgazdasági belterületét jelölik ezek a zónák, hanem azt a folyosót is, amelyen keresztül az oroszok a 16. és a 17. században kelet felé, a Volga középső folyásának vidékére nyomultak, onnan pedig az Urál déli hegyein át a hegyek és az erdő között húzódó dél-szibériai keskeny, termékeny sáv mentén – ugyanazon a vonalon, ahol később lefektették a transzszibériai vasutat – eljutottak az Amur völgyének vegyes erdein keresztül a Csendes-óceán partjáig.

Az erdős sztyeppet fokozatosan felváltja a tulajdonképpeni sztyepp, ez a legsajátosabban orosz táj, ahonnan szinte teljesen hiányoznak a fák, és nagyon

sík, bár helyenként mély folyóvölgyek és vízmosások szelik át. Ukrajna nagy része sztyeppvidék: Kijevtől kicsit délre kezdődik, és egészen a Fekete-tengerig tart, szegélyezi a Kaukázust, majd meglehetősen széles sávban folytatódik az Uráltól déli és keleti irányban és foltokban Mongólia területén. A sztyepp az erdővidéktől teljesen elütő képet nyújt, és ez a különbség a jégkorszakból ered. Oroszország európai területén az eljegesedés határa körülbelül ott lehetett, ahol manapság a ligetes sztyepp övezete kezdődik. Ettől északra a jég rendszertelenül letarolta a tájat, és nagy mennyiségű homokot, agyagot vagy kavicsot rakott le a Szentpétervártól északra található régebbi mészkő kőzetekre és a krétarétegre. A jégár nyomában számos törmelékvonulat maradt, így kivájt tavakkal és mocsaras üregekkel, valamint meglehetősen szélső barangoló folyókkal tarkított, dimbes-dombos táj keletkezett. Az eljegesedés határa alatt viszont többféle mély és termékeny talaj, például nagy mennyiségű szélhordta lösz rakódhatott le zavartalanul.

A sztyepp ősnövényzete a magas és buja eszpartó-fű vagy alfű, amelynek szövevényes gyökérzete nagy hatásfokkal szívja fel az ezen a kevésbé csapadékos vidéken elérhető nedvességet. Az évezredeken át tenyésző és pusztuló növényzetből lenyűgözően gazdag humuszréteg keletkezett. Ez a híres „fekete föld” vagy *csernozjom*, ami valóságos áldás Oroszország mezőgazdasága számára. Akad ezenkívül több kevésbé kiváló, ám hasznos „barna”, illetve „gesztenyebarna” föld is. De hogy az áldás ne járjon kellemetlenségek nélkül, a sztyepp hozzáférhetőbb vidékein, ahol felszántották az eredetileg füves területeket, elszivatagosodhat a táj, kimerülhet a talaj és szinte bármikor beköszönhet a szárazság. A sztyeppet ugyan mindig is nagyon fontosnak tekintették az oroszok, mégsem sikerült módszeresen birtokba venniük egészen az elmúlt néhány évszázadig – a moszkvai állam korában kozákok és szökevény parasztok „előretolt helyőrségeivel”. A néhány folyóvölgy kivételével általános a vízhiány, a modern mezőgazdaság gépeit megelőző korban pedig az alfű vastag gyökérszövedékének feltörése okozott súlyos nehézséget. De nem csupán a természet támasztott akadályokat, hanem az ember is.

A túloldalon: Ahol a tajga és a tundra találkozik: rénszarvascorda Oroszország európai területének északi részén. A főleg zuzmókon élő rénszarvasok az északi népek létfenntartását biztosítják azokon a vidékeken, ahol nincs mód a szokásos állattenyésztésre.











A sztyepp eszményi lovasvidék, és természetes országútként szolgált a keletről vagy délről támadó lovas népek számára; bármelyik település könnyű prédát jelentett a fosztogatóknak, a lovasok pedig minden figyelmeztető jel nélkül bukkantak fel, nem hagyva időt a védelem mozgósítására. Nem meglepő tehát, hogy a kozák „helyőrségek” félkatonai jellegű településekként jöttek létre. Még a ligetes sztyeppen épült Kijev sem kerülhette el ezeknek a gyors mozgású fosztogatóknak a figyelmét, a nagy folyók (főleg a Dnyeper) mentén húzódó, déli irányba tartó közlekedési útvonalak pedig különösen védtelennek bizonyultak. Oroszország nagyhatalommá válásának talán a legfontosabb előfeltétele az európai és az ázsiai sztyepp fölötti fennhatóság megszerzése, illetve későbbi betelepítése volt.

A sztyepptól délre terül el az utolsó két övezet, a félsivatag és a tulajdonképpeni sivatag. Mindkettő főleg Közép-Ázsiára jellemző, bár Szibériától délre, Kína és Mongólia területén is folytatódnak. Ugyanakkor körülveszik a Kaszpi-tenger felső szakaszát is, átnyúlnak Azerbajdzsánba, a Volgán túlra, körülfogják Asztrahant, a késő moszkvai Oroszország második legsűrűbben lakott városát, és áterjednek Európába. A félsivatag, a köves pusztaságok és a kis sós tavak (*szoloncsakok*) között némi szívós növényzet is megterem, az évszakváltás függvényében vándorló pásztorok mindig is legettettek erre felé. A puszta kőből álló, néhol homokdűnével tarkított sivatagban (az egyik legnevezetesebb a Kizil-kum, „Vörös Homok”) csak az oázisok lakhatók. Ennek ellenére mindkét zóna termékeny földek kicsiny, ám gazdaságilag rendkívül fontos sávját tartalmazza, ahol a mesterseges öntözés vagy a természetes folyóvölgyek gyümölcsök természetét teszik lehetővé. Elsősorban dinnyét és gyapotot termesztenek, ami ázsiai fogalmak szerint meglehetősen jólétet biztosít a közép-ázsiai térségben.

Ez tehát az a hét vegetációs övezet, amelyet általában a földrajztudósok is megkülönböztetnek. Meg kell azonban említeni még egyet, amely, ha nem is folyamatosan, de végighúzódik a régió teljes déli határán. Igaz, nem osztályozható a fenti elvek szerint, mivel nem bizonyos típusú növényzet határozza meg. A nagy hegyvonulatokat foglalja magában, amelyek a történelem folyamán bizonyos korlátot szabtak az orosz terjeszkedési törekvéseknek. Nyugatról kelet felé ez a zóna a Kárpátok északkeleti ágával kezdődik, tartalmazza a Krím-félszigetet a Jajla mészkőhegyvonulatát, a Kaukázus fő gerincét, délre pedig a Grúzián túl elterülő szabdaltságot, ahol Örményország, Törökország és Irán találkoznak. Idetartoznak még a Türkmenisztánt Irántól és Afganisztántól elválasztó hegyvonulatok, a magas és szélesen elnyúló Pamír-fennsík és a Tien-san („Mennyei Hegyek”). Ezt követi több, kevésbé összefüggő hegyvonulat, amelyek a mongol és a mandzsúr határ mentén követik egymást a Szihote-Alin Csendes-óceánra néző vonulatáig. A Lénán túl voltaképpen egész Kelet-Szibériát hegyek borítják. A volt Szovjetunió déli hegyeiben is az állattenyésztésnek és a fakitermelésnek kedveznek a körülmények. Az ország legszárazabb vidékeinek életbevágó a hegyek által vonzott, főleg a termékeny kaukázusontúli köztársaságokat és a közép-ázsiai nagy oázisokat öntöző csapadék.

Az Urál hegység az egyetlen fontosabb hegyvonulat, amely nem illik a fent leírt hegyláncok sorába: bár meglehetősen alacsony, és nincs különösebb mezőgazdasági jelentősége, ásványi kincsei révén még-



is évszázadokon át a legjelentősebb orosz hegységnek számított. A régi Oroszország területének csupán a legdélnyugatibb szeglete érte el a hegyeket (a Kárpátokat), illetve a legészakibb novgorodi terület az északi Urál aljában meghúzódó dombvidékig húzódott: az oroszok által többnyire a 16. század második felében a „kő” néven emlegetett Urál hágóin való átkelés jelentette az első nagyobb, a hagyományos területükön túlmutató orosz terjeszkedés lehetőségét.

Az Oroszországot és a környező köztársaságokat jellemző nagy vegetációs zónákról szóló leírás zárószavaként nem hagyhatjuk említés nélkül a nagyon kicsi, ám annál meghatározóbb jelentőségű szubtrópusi vegetációs szigeteket Nyugat-Grúziában (főleg Adzsária), Azerbajdzsánban, Türkmenisztánban és a Krím-félsziget délkeleti partján. Ezek nem alkotnak összefüggő zónát vagy övezetet; sőt, ahhoz sem elég nagyok, hogy egy növényrajzi térképen feltüntessék őket. Mivel azonban ezek rendszerint teljesen fagymentes vidékek, rendkívüli jelenségnek számítanak ebben az északi fekvésű országban, és felbecsülhetetlen a gazdasági jelentőségük. Itt citrusfél-

*Fent: A vegyes erdővidék és a ligetes sztyepp határán: kora tavaszi felvétel az Oka folyóra néző nagy kiterjedésű természetvédelmi területen, Rjazany tartományban, Moszkvától délkeletre. A tavaszi olvadás hatására az ország hatalmas területeit borítja mocsár, ahogyan azt a tatár hordáktól Hitler páncélos alakulatai a saját bőrükön tapasztalhatták meg a betörő seregek.*





*Jobbra: Közép-Oroszország vegyes erdővidékei régóta kínálnak barátságos körülményeket az emberi letelepedéshez. Ez a néhány háziállatkájára ügyelő asszony a paraszti élet időtlenségét is jelképezhetné.*

ket természetnek, míg a legnagyobb ilyen „zárványban”, a Fekete-tenger legkeletibb végében, az Adzsáriában található Batumit övező vidéken dús teaültetvényeket művelnek, mögöttes területe pedig voltaképpen a trebizondi szubtrópusi esőerdő folytatása. A Jajlák szélárnyékában meghúzódó krími „száraz mediterrán” tengerparti sáv téli és nyári üdülőhelyként egyaránt régóta kedvelt turisztikai célpont.

### A táj és az ember

Egy ilyen beszámoló írásakor az ember talán hajlamos hangsúlyozni a vidék változatosságát; a déli peremövezetek hegyvidékén kívül viszont sokkal nyilvánvalóbb a táj egyöntetűsége. Korunk egyik földrajztudósa (D. J. M. Hooson) meglehetősen festőien ecseteli, hogy „míg nyár derekán szinte valamennyi orosz vidéken közlekedik ingujjban, tél közepén akadálytalanul lehet végigkorsolyázni a folyókon az északi Jeges-tengertől a Kaszpi-tengerig, vagy le lehet szánkázni Leningrádból [Szentpétervárról] Vlagyivosztokba”; „nincs még egy ilyen méretű földsáv, amelynek ennyire széles ecsetvonásokkal festette

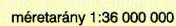
volna meg arculatát az éghajlat.” Ennek a következményei az orosz történelem folyamán világosan megnyilvánultak.

Amikor több mint ezer évvel ezelőtt az ember megtelepedett és mezőgazdasággal kezdett foglalkozni Európa vegyes erdeiben és ligetes sztyeppövezeteiben, minden bizonnyal végtelennek tűnt számára a látóhatár: a gyér lakosságnak mindig találhattak elegendő irtásra alkalmas érintetlen erdőséget és újabb megművelésre váró földeket. Annál keservebbnek bizonyult a megélhetésen túl némi jómódot is kicsikarni belőle. Az irtásos-égetéses művelési módszer csupán az erdőirtást követő néhány évszakon át biztosított elegendő termést, azután tovább kellett állni és hagyni, hogy a vadon ismét birtokba vegye az irtást. A váltógazdálkodásos rendszer még nemrégiben is igen kezdetleges szinten állt. Az orosz mezőgazdaság hagyományosan inkább extenzív, mint intenzív volt, az orosz parasztról pedig nyugati megfigyelők és orosz történészek (pl. Kljucsevszkij) körében is elterjedt az a nézet, hogy inkább garázdálkodik, mint gazdálkodik a földeken. Az ilyen előítéletek azon a helytelen szemléleten alapulnak, mely az orosz módszereket a fejlett nyugat-európai mezőgazdasági régiók merőben eltérő körülményeivel hasonlítja össze. Az oroszok igenis képesek voltak alapos és intenzív módszereket alkalmazni, ha akartak (mint azt a nagy kertészeti kísérletező kedvűről ismert Alekszej Mihajlovics cár tette a 17. században), vagy ahol jövedelmezőnek bizonyult (ám a városi lakosság egészen a modern korig túlságosan kis létszámú volt ahhoz, hogy előmozdíthassa a piacra termelést).

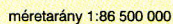
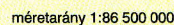
A terményt érlelő időszak rövideje miatt a parasztnak a lehető leggyorsabban kellett mindent kihozniuk a földből. Ehhez korlátlanul állt rendelkezésre földterület, a nyár derekának hosszú, meleg nappalai







A szélességi körök mentén vegetációs övezetek sora követi egymást. Alapvető választóvonal határolja el a természetföld fogva sűrű erdőségekkel borított területeket azoktól, ahol nem nőnek fák. Skandináviától az Ohotszki-tengerig húzódik a világ legnagyobb összefüggő túlévelő erdeje (a tajga): északon és északkeleten a tundra szegélyezi, dél felé pedig a sztyepp, a félsivatag és a sivatag következnek – ezek a közép-ázsiai határokon túl, mongol, illetve kínai földön is folytatódnak. Két keskeny átmeneti zóna ékelődik a túlévelő erdővidék és a nyílt sztyepp közé: a vegyes erdők (Sibériában a „szubtajga”) és az úgynevezett ligetes sztyepp (sztyeppvidék, jelentősebb kiterjedésű fás területekkel) övezete. Az emberi letelepedés és a mezőgazdaság szempontjából ez a két legjelentősebb zóna.

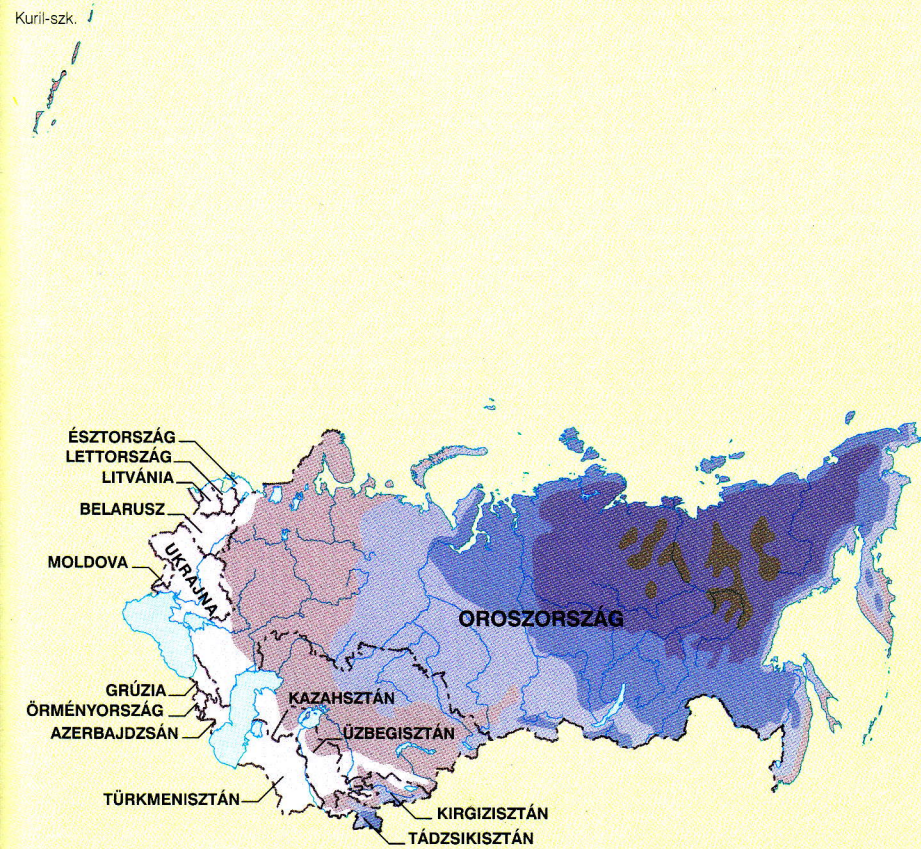






**Talaj, csapadék és hőmérséklet**  
A talaj típusa (fent), a csapadék mennyisége (az előző oldalon lent) és a különböző évszakok átlaghőmérséklete (balra) határozza meg az életfeltételeket, valamint a gyengén termő földek mezőgazdasági célú felhasználhatóságát Oroszország és a szomszédos országok területén. A taja területén rossz minőségű, erősen lúgos a talaj (ez a hírhedt podzol) és sok esetben mocsaras: bár a csapadék mennyisége alacsony, a hőmérséklet nem elég magas a párolgáshoz. A podzol a vegyes erdőségeken is elterjedt, bár itt foltokban akadnak jobb minőségű talajszakaszok (főként az *opolje* vidékén, Moszkvától északkeletre), a hőmérséklet pedig elég magas ahhoz, hogy érdemes legyen mezőgazdasággal foglalkozni. A talaj minősége hirtelen javul az erdős sztyeppvidéken, ahol általában elegendő a csapadék. Az igazi sztyeppet a termékenységről híres csernozjom, a humuszos „fekete föld” jellemzi. Itt az esőzés hiánya jelent gyakori nehézséget, bár nyugaton kedvezőbb a helyzet (ahol viszont részben a meglehetősen magas júliusi csapadékmennyiség a felelős a nagy károkat okozó nyári viharokért). Keleten az Amur-medencében általában jó éghajlati viszonyok uralkodnak, a vidék legnagyobb részén azonban – néhány kisebb kaukázusontúli és távol-keleti területtől eltekintve – az alacsony csapadékmennyiség okoz gondot.

Oroszországban és a környező köztársaságokban hatalmas eltérések mutatkoznak az éves hőmérséklet-ingadozásban: csak a legdélibb területek némelyike mentesül a téli fagyoktól. Nyáron a hőmérséklet, mint az várható, északról dél felé emelkedik, és az ország legnagyobb részében, még az erdőövezetben is kellemes meleg van: télen azonban az átlaghőmérséklet nyugatról kelet felé csökken (egészen a Csendes-óceán közvetlen közeléig): Kelet-Szibériában találhatók a Föld leghidegebb lakott vidékei. A legfontosabb körülmény, hogy a régió kikötői a tél egy szakaszában befagynak, kivéve a legészakibb kikötőt, Murmanszkot, melyet elér az Atlanti-óceán melegebb vize.

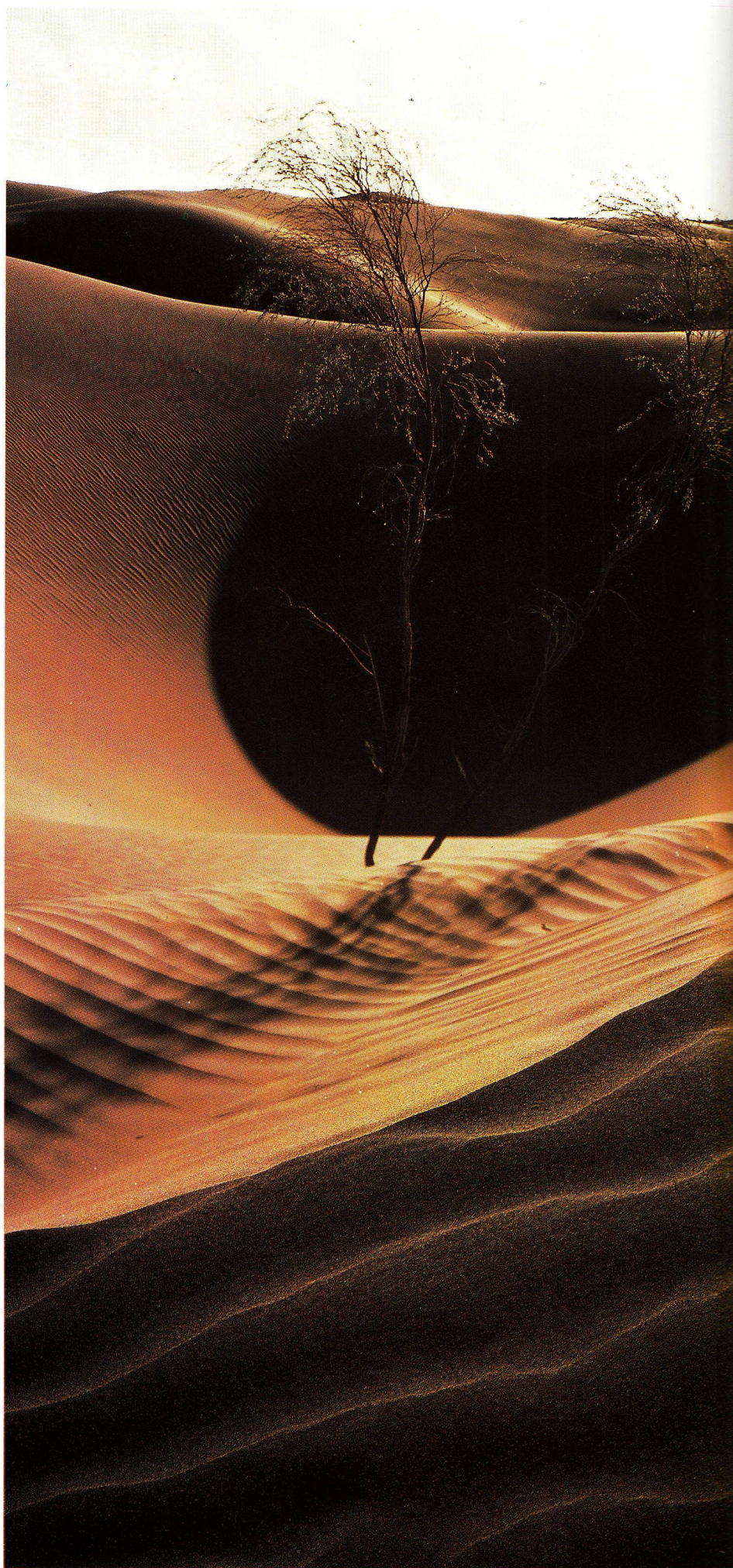




segítették őket, és a falusiak hagyományosan együttműködtek a nehezebb feladatok teljesítésében. Ugyanakkor több erő működött ellenük: az akár hat hónapig is elhúzódó kemény tél fokozta az állattartással járó gondokat, a szeszélyes időjárás gyakran köszönt rájuk nyár eleji aszályal vagy a betakarítás idején a termést elverő viharokkal, a hosszas és nehézkes közlekedés pedig a terményfölösleg elszállítását nehezítette. Végezetül pedig a társadalmi rendszer alárendelte a parasztokat a földesúrnak vagy a hivatalnokoknak, akik minden eszközzel igyekeztek a költözésük útjába állni és kisajátítani a munkájuk vagy vagyonuk egy részét. A legádázabb ellenfelük azonban maga a föld volt, az erdővidékeken főként a podzol, ez a vékony, homokos vagy agyagos talajréteg, amelynek ásványtartalma kilúgozódott, így a felszín alatt gyakran áthatolhatatlan réteg, a vízfolyást akadályozó „talajkéreg” jött létre, ami a mélyszántáson kívül mindennek ellenállt (a parasztnak általában sem az idejéből, sem az erőforrásaiból nem futotta a könnyű, fából készült *szohával* végzett felszíni karcolásnál alaposabb szántásra). Elegendő trágyázással ugyan lehetett javítani a talaj minőségén, ám kevés paraszt tudott sok állatot átteleltetni. Ráadásul ilyen kedvezőtlen körülmények között életveszélyes volt a gazdálkodási módszerekkel kísérletezni; nem meglepő tehát, hogy azok a 18. és 19. századi földesurak, akik viszonylagosan vagy valóban fejlett módszereket kívántak meghonosítani, a legjobb esetben is a „paraszi csökönység” falába ütköztek, rosszabb esetben gyújtogatás vagy személyes erőszak áldozatai lettek.

Mindazon nehézségek ismeretében, amelyekkel az orosz lakosság zömének szembe kellett néznie, aligha meglepő Richard Pipes lesújtó véleménye: „Az orosz történelem mögött megbúvó problémák talán egyetlen alapvető oka a mezőgazdaságra való erős ráutaltságuk egy túlnyomórészt ellenséges természeti közegben.” Az ilyen bírálatból kiindulva könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy az erdő és a sztyepp semmi másra nem lett volna alkalmas, csak hogy szerény lélekszámú vadászó lakosságot tartson el, a későbbiekben pedig az állattartásnak nyújtson terepet; és bármilyen egységes és népes orosz állam megalapítása alapvetően elhibázott lépés volt, hiszen letelepedett földműves életformán kellett nyugodnia; ha pedig már létrejött, a történelem bizonyos szakaszában szét kellett volna hullania, hadd nézzenek szembe az oroszok a nyakasságuk következményeivel.

Szót kell még ejtenünk Észak-Európa meglehetősen kedvező éghajlati viszonyairól a kora középkorban, amikor az oroszok épp pozíciójuk megerősítésével voltak elfoglalva az általuk lakott területeken, és a gyengén termő területek művelését könnyebben kezelhető kockázatként fogták fel (kétségtelen, hogy a modern kor kezdetén beköszöntő „kis jégkorszak” is hozzájárult a moszkvai Oroszország későbbi válságához). Hogy a 9. században az oroszok megvethették lábukat a középső terület vegyes erdővidékein, az (legalábbis részben) ennek az éghajlatbeli javulásnak és egy szerencsés földrajzi véletlennek, a hasonló képződményektől jóval északabbra fekvő hatalmas, elszigetelt, termékeny „fekete” földterület létrejöttének a következménye. Ez az *opolje* (a „legelő” szóból képzett kifejezés), amely a Kljazma és a Volga folyók között elterülő, nagyjából ovális, hosszabbik tengelyén hozzávetőleg 130 kilométer átmérőjű vidék. Középpontjában egy ősi város, Jurjev-Polszkij







Fent: Az Üzbegisztán és Kazahsztán határán elterülő Aral-tó valaha a világ negyedik legnagyobb sós vizű tava volt, napjainkban azonban riasztó mértékben zsugorodik. Az egykor tokhalban és más halfajokban bővelkedő gyönyörű tavat nem csupán a környezeti szennyezés pusztítja, hanem a lecsapolása is. Az 1960-as évektől olyan arányban csapolták le öntözés céljából, hogy vízmennyisége manapság csupán az eredetinek a fele. Legjelentősebb északkeleti kikötője, Aralszk, ma már a tótól több kilométerre fekszik, a szárazföldön.

Balra: Közép-ázsiai sivatag: a Kara-kum („Fekete Homok”) sivatag Türkmenisztánban. A szél húsz méternél is magasabb dűnékbe (ún. barkánokba) halmozza a homokot.

található, míg Vlagyimir, Alekszandrov, Pereszlavl-Zalesszkij, „a Nagy” Rosztov, Szuzdal a kerülete mentén helyezkedik el; Moszkva sem esik messze. A mai napig feltűnik az utazónak a vidék meglehetősen fátlansága és számtalan földműves faluja; manapság különösen az itt termő nagyszemű cseresznyéről híres a környék.

Ugyanakkor az erdős övezetben élő orosz parasztnak az elfogadható életszínvonal eléréséhez a föld megművelésén túl mással is kellett foglalkozniuk. A család érendjében a különböző halfajtákon kívül – halat egyébként lékeléssel télen is lehetett fogni – a vadmadarak és más vadon élő állatok is jelentős arányban szerepeltek, nem úgy, mint Nyugat-Európában, ahol egyre szigorodtak a vadászás ellen hozott törvények. Az erdőből beszerezhetek vad vagy házi mézet, bogyós gyümölcsöket, diót, gombát – ezek alkalmasak a téli tárolásra. Amikor a 16. század második felében eljutott Oroszországba a lepárlás eljárása, nem csupán a „virágos jókedv” elérésére alkalmazták, hanem igen hasznosnak bizonyult a gabonafőlösleg „tartósításában” is. A vadászat komolyabban és alaposabban megszervezett tevékenység lehetett, főként a tűlevelű erdőségek peremén. Ám a túlzott kitermelés, illetve a jelentősebb létszámú letelepedett lakosság egyre messzebb űzte az értékes szörmebundájú emlősöket – az oroszok pedig több ezer kilométeren át sem voltak restek a nyomukba eredni. Így jutottak el végül a 18. században a Bering-szoroson át még Alaszkába is.

A többnyire elszigetelt orosz falvakban és némely vidéken a nagy és tágabb családoknak otthont adó gazdaságokban az ember magára utaltságának iskoláját jelentő, szinte teljesen önellátó élethez szüksé-

ges valamennyi tevékenységet és háziipart űzték. Kenyeret sütöttek, sört főztek, tartósítottak, hánscból (általában nyírfa kérgéből) lábbeliket és kosarakat fontak, egyszerűbb fémfeldolgozást végeztek, és mindenféle fából készült eszközöket állítottak elő. Híreket csupán a ritkán beköszönő, minőségi vásznat, fémtárgyakat, faszobrokat, ikonokat és efféléket árusító vándorárus hozott a nagyvilágból.

### Az orosz nép

Kik is tehát az oroszok, akiknek a történelme és kultúrája ennek a könyvnek a központi témája? Kik éltek az írásbeli emlékek megjelenése előtt ezen a manapság Oroszországgént számon tartott területen? Miként és miből alakult meg az orosz állam, kiknek a révén jött létre? Magukat a kora középkori oroszokat is foglalkoztatták ezek a kérdések, amelyek szinte ugyanabban a formában fogalmazódtak meg a valószínűleg 1111–1113 között íródott, úgynevezett orosz *Őskrónika*, a *Régmúlt idők krónikája* első soraiban. A szerző válasza olykor pusztán találgatások, néha akaratlanul, netán szándékosan félrevezetőek, vagy éppen föltételezések. Többnyire azonban meggyőzőek, és még az eltelt majd’ 900 év eseményeinek ismeretében is kevés átdolgozásra vagy kiegészítésre szorulnak; a mű kétségtávolú éles elméjű történettudós alkotása.

Még visszatérünk az *Őskrónika*hoz mint történelmi forráshoz és irodalmi műhöz (lásd 40. o.). Egyelőre azonban maradjunk az oroszok meghatározásánál, ahogy azt az *Őskrónika* leírja: szlávok, azoknak a rokonai, akik „régés-rég telepedtek le a Duna mellett, ahol most a magyar és bolgár földek vannak”. Keleten elszórt törzsek éltek a manapság ligetes sztyeppnek és





vegyes erdőségeknek nevezett vidéken, többnyire jól behatárolható körzetekben, a főbb folyók völgyeiben. A krónikaíró több ízben megnevezi ezt a tucatnyi törzset, akiknek területei nagyjából megfelelnek a későbbi kijevi szövetség fejedelemségeinek, és valóban nyomon követhetők a későbbi Oroszország közigazgatási tagolódásában. A szerzőt élénken foglalkoztatja e népek szokásrendszere és életmódja, és jó kijevihez méltóan, buzgón dicséri a kijeviek őseinek, a polján törzseknek jámbor és tiszteletré méltó szokásait. Bár elszakadtak egymástól, megőriztek egy egységes szláv nyelvet; „külön élnek”, azaz függetlenek, noha néme-lyik törzs (az egyik törzs, a vjaticsok egészen a 10. század utolsó harmadáig) hűbéradót fizet a sztyeppi kazár kaganátusnak. A többé-kevésbé egységes orosz állam létrehozására a 9. század közepén került sor, amikor vikingek egy csoportja bizonyos Rjurik (talán a „Rorich” vagy „Roderick” nevekkal rokonítható) vezetésével, minden jel szerint a helyiek meghívására, magához ragadta Novgorod és Észak-Oroszország kormányzását, leszármazottai pedig dél felé terjesztették ki hatalmukat.

A krónikaíró találgatásba sem bocsátkozik abban a tekintetben, mennyi időt vett igénybe a szlávok bevándorlása vagy beszívárgása a mai Oroszország területére, és a kisebb nemzetségek nagyobb törzsi egységekbe való tömörülése. Nagyon kevés az egyértelmű bizonyíték. Csupán a 6. századtól kezdve találunk

utalásokat a szlávok dél-oroszországi jelenlétére a bizánci, később az arab történetírók és földrajztudósok írásában. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy létezett egy teljesen vagy részben szláv *antes* vagy *antae* (antok) néven ismert törzsszövetség, akik a szarmaták vazallusaiként tartották birtokukban a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppet, amíg a türk avarok vereséget nem mértek rájuk. Ugyancsak szláv lehetett az északabbra élő *venedi* törzs (melynek nevéből olyan modern névalakok eredeztethetők, mint a „vend”). Az oroszok valószínűsíthető (de nem biztos) közvetlen ősei, a szláv törzsek feltehetően már évszázadokkal azelőtt Dél-Oroszország egyes vidékein éltek, mielőtt külső, írott források említést tettek volna róluk; erre számos régészeti lelet is utal. Egy olyan hosszú és nagy hatású időszak feltételezése azonban, amikor ezek a törzsek kapcsolatban és együttműködésben álltak a déli sztyepp iráni származású népeivel (ahogy azt a népszerű történész, G. Vernadsky teszi), minden bizonyítható tényen túlmutat. Ugyanakkor nehezen megmagyarázható a tény, hogy a korai kijevi korban (10–11. század) vitathatatlanul létezett egy különálló orosz előőr, messze délkeletre minden oroszok lakta területtől: Tmutarakan kis fejedelemsége a Kercs-szorosban, ahol az Azovi-tenger a Fekete-tengerbe torkollik. Vajon a legnagyobb kalandozó kijevi harcos, Szvjatoszlav herceg (960 k.) egyik katonai expedíciójának következményeként alapított, vagy a

#### Oroszországi és észak-eurázsiai nyelvek

Az itt beszélt nyelvek száma jóval meghaladja a százat; ezek többségét nagyon kis etnikai csoportok beszélik, így csak a legrészletesebb térképeken lehetne valamennyit feltüntetni. A Kaukázusban a legnagyobb a változatosság, különösen Dagesztánban, a hegység északkeleti lejtőjén. Ugyanakkor elmondható, hogy két fő nyelvcsalád dominálja a régiót. A nagyobbik a szoros rokonságban álló orosz, ukrán és belorusz nyelveket magában foglaló szláv nyelvcsalád. Az orosz anyanyelvű népesség megtalálható a Finn-öböltől a Csendes-óceánig; igaz azonban, hogy jelenleg az összlakosságnak a felét sem teszi ki. A másik nyelvcsalád a török, melynek a nyelvei és dialektusai általában kölcsönösen érthetők; ez a lakosság Azerbajdzsántól Jakutföldig él. Más nem indoeurópai nyelvcsaládokhoz tartozik az északi finn és a déli kaukázusi csoport.





korai orosz jelenlét maradványaként őrizte tovább az egyik arab szerző által „Szláv Folyó”-nak nevezett Don torkolatát? Nem könnyű válaszolni, annyi azonban bizonyos, hogy a kijevi oroszok kiemelt jelentőséget tulajdonítottak ennek a területnek, és nagyon sok, végül is sikertelen maradt kísérletet tettek a megtartására.

Mindeddig „szlávokként” emlegettük az oroszok őseit, mint egy nagyobb, nyelvileg egységes tömb egyik csoportját, akik az első évezred középső századaiban valamilyen körülhatárolható kelet-közép-európai területről indultak el, hogy teljesen vagy részben elfoglalják a szárazföld azon hatalmas területét, amely nyugaton a németországi Elbáig és az Adriáig, északon a Balti-tengerig, délen a kontinentális Görögországban található Korinthoszi-öbölhöz terjed és folytatódik a ligetes sztyeppen, s keleten talán a valódi sztyepp övezetébe is behatol. E vándorlás, vagy inkább több vándorláshullám során a szlávok három fő ágra oszlottak: a nyugati, a déli és a keleti ágakra. Évszázadok alatt ezekből kristályosodtak ki a jelenlegi szláv nemzettek: a lengyelek, a csehek és a szlovákok – az ún. nyugati szlávok (több kisebb csoporttal, pl. a kelet-németországi szorbokkal együtt); a bolgárok, a szerbek, a horvátok és a szlovének – a déli szlávok; valamint az oroszok avagy keleti szlávok, akik csak a késő középkorban szakadtak nagyoroszokra, beloruszokra és ukránokra. Ennek a szláv terjeszkedésnek nemigen maradt írásos nyoma, mert nyilvánvalóan hiányzott belőle az a váratlan vagy éppen katonai jelleg, amely a rómaiakat és bizánciakat aggasztó, nemegyszer fenyegető barbár népek nagy megmozdulásait jellemezte.

### A szláv nyelvek

A szláv népet és három fő ágát, majd azok alcsoportjait alapvetően nem területileg, fajilag vagy politikailag, hanem nyelvészetileg kell meghatározni. A szláv nyelvek csoportja a hatalmas indoeurópai nyelvcsalád egyik fő alkotóeleme, melynek beszélői Észak-Indiától (hindi és urdu), Iránon (fárszi) és Közép-Ázsia egyes részein (tádzsik) keresztül egészen Örményorszáig és a Baltikumig (litván, lett) s végül egész Európában élnek. A szláv nyelvcsoporthoz egyenrangú például a neolatin nyelvekkel, a germán nyelvekkel (beleértve az angolt és a skandináv nyelveket) és az ősi csoportok olyan magányos túlélőivel, mint a görög nyelv. A nyelvészeknek a létező szláv nyelvek fejlődését visszavezetve és az írásbeliség előtti időszakra is kikövetkeztetve, különösebb nehézség nélkül sikerült rekonstruálniuk egy elfogadható „közös szláv” nyelvet, amelyből a három fő ág származik. Ennek a közös szláv nyelvnek történetesen a balti csoport (lett, litván és a már kihalt óporosz) szomszédságában kellett kialakulnia, mellyel számos jelentős vonásban megegyezik. Bizonyos nem indoeurópai nyelvek (finn, észt, magyar, török, tatár) ugyancsak hatottak a szlávra anélkül, hogy megváltoztatták volna a nyelvi szerkezetét. További, jórészt a feltevések talán járó kutatómunka igyekezett kijelölni a szlávok számára egy történelem előtti „őshazát”, főként az olyan növények élőhelyéből kiindulva, amelyeknek van, vagy éppen hogy nincs szláv nevük: így például a „bükkfá”-ra valamennyi szláv nyelvben átvett szót használnak. Ez az őshaza valahol Kelet-Közép-Európában lehetett, talán a mai Lengyelország területén, a Visztula felső folyásánál. Csakhogy még a ősszlávoknak is jönniük kellett valahonnan! Az indoeurópai népek elterjedésével kapcsolatos nézetek tovább-

ra is vitatottak. Az egyik modern elmélet, amellyel Colin Renfrew régész állt elő, az indoeurópaiakban látja a letelepedett földműves életforma meghonosítóit, ami a neolitikumban Európa legnagyobb részén felülkerekedett a vadászó-gyűjtögető életmódon, és hullámokban terjedt el Kelet-Anatóliából. Különösen érdekes az elmélet az orosz összefüggés vonatkozásában, ám bizonyítatlansága már eddig is számos parázs vitát váltott ki.

Az indoeurópai nyelvcsalád összességében jó néhány olyan jellegzetességet mutat, amely megkülönbözteti a világot más nyelveitől: fejlett nyelvtani rendszere mellett az egyes szavak – főnevek, igék, melléknevek és névmások – egész sor rendszerszerű változáson mennek keresztül (általában a végződéseik révén), a más szavakkal történő „egyeztetés”, illetve a mondaton belüli szemantikai funkciójuk jelzéseként; elterjedt és a jelek szerint önkényes a „nemek” kategóriájának alkalmazása a főnevekre; a cselekvések módjának (általában időbeliségének) megkülönböztetésére pedig az igealakok bonyolult rendszerével rendelkeznek. Fejlődésük során a modern indoeurópai nyelvek – leginkább az angol – elvetették az összefüggések e bonyolult hálózatának egyes elemeit. Ezzel szemben a szláv nyelvek az ősi nyelvtani rendszer jelentékeny hányadát megtartották. E nyelvek egyik legjellegzetesebb és legérdekesebb megkülönböztető jegye, hogy az igeidők révén történő kifinomult időbeli megkülönböztetéssel (ahogyan azt az angol vagy a francia teszi) teljesen felhagytak, és egy másik kategóriát, a cselekvés tartamára vagy befejezettségére utaló „igei aspektus”-t használják kiterjedtebben. Ennek az alapvető nyelvtani sajátosságnak az alapján a közelmúltban még egész elméletek születtek a „szláv lélek” természetéről.

A mai orosz nyelv ezer évnél is hosszabb elkülönült fejlődés után sem áll távol a többi szláv nyelvtől, sem fonetikai, sem nyelvtani szempontból, sem (bár vannak fenntartásaink) szókincs tekintetében. Ezek a nyelvek sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint mondjuk az angol a hollandhoz: valószínűleg ugyanolyan könnyűszerrel érteti meg magát az egyik szláv a másik országában, mint mondjuk, egy olasz Spanyolországban vagy egy dán Norvégiában. A szláv népek mindig is számon tartották ezt a közös jelleget, bár nem mindenkor biztosította közöttük a testvéri szeretetet. Az évszázadok során kialakított bizonyos mértékű szláv szolidaritás annak a be nem vallott érzése, hogy együttesen „kívülállók” az európai szintén, ritkán vagy sosem kapnak helyet a vezető kulturális vagy politikai személyiségek között, és a 10. századi Német-római Birodalom ideje óta magukon érzik az erősebb szomszéd mohó pillantását. A nyelvi közösség tudata magában a *szlovo*, azaz „szó” szóval rokon „szláv” elnevezésben is tükröződik; ragozott alakját az Adriai-tenger északi csücskénél élő szlovének, valamint a szláv világ túlsó végén, az eredetileg legészakibb orosz törzs, a Novgorod hátságában élő *szlovenik* esetében érhetjük tetten. Ezzel szemben a *nyemec* szó érthetlent jelent, és a szláv nyelvekben mindmáig a „német” népet jelöli.

Az írásbeliség megjelenése és egy sajátos ábécé kialakulása számottevő eseményt jelentett az egész szláv népesség számára, nem csupán abban az országban, ahol megtörtént. Ez az ország a Nagymorva Birodalom, a 9. század legerősebb és legszervezettebb szláv állama, mely fénykorában magában foglalta a teljes mai Szlovákiát és Cseh Köztársaságot, a mai Magyar-



ország jelentős hányadát, valamint Németország, Ausztria és Lengyelország nagy területeit. A 10. század elején azonban kénytelen volt meghajolni a magyarok támadása előtt, és széthullott. Az előző évszázad közepén viszont nagy horderejű döntésre jutottak a morva fejedelmek: elhatározták, hogy csatlakoznak a keresztény világhoz, ezért tanítókat és könyveket kértek a bizánci császártól. Az orosz *Őskrónika* szerzője (aki kétségtelenül morva forrás alapján dolgozott) a következő szavakat adja a szájukba: „Népünk megkeresztelkedett, ám nincsenek tanítónk. Nem értünk sem görögül, sem latinul ... nem értjük a leírt szót, sem jelentését: ezért kérünk, küldjél nekünk tanítókat, akik megismertetik velünk a Szentírás szavait és jelentésüket.” III. Mihály császár a görög világ második legfontosabb városába, Theszalonikéba, a görög és a szláv népek érintkezési pontjára küldte követeit. Két tudós barátot, Konstantint (későbbi szerzetesi néven: Cirill vagy Kirill) és Methodiust (Metód) jelölték ki segítőikként a misszionáriusi feladatra, mivel szlávul és görögül is beszéltek. Nagyra törő és gyors bibliai és liturgiai fordítási program vette kezdetét, amely a hagyomány értelmében János evangéliumának első soraival kezdődött: „Kezdetben vala az ige...” Rendkívüli jelenségnek számított az anyanyelv vallási célú használata egy újonnan megkeresztelkedett nép esetében, és ezt valamennyi ortodox szláv nép nagy becsben tartotta az egész középkor folyamán.

Konstantin-Cirill új ábécét dolgozott ki a megtért szláv híveknek készült új irodalom számára; a dolog érdekessége, hogy nem tudjuk biztosan, miféle ábécé is lehetett ez. Róla nevezték el a cirill ábécét, amelynek mindmáig több változatát használják az ortodox szláv államokban. A görög ábécén alapul, amelyet egy tucat betűvel egészítettek ki (ezek száma az idők során a vidéktől függően változott, ahol éppen használták), amelyeket a görög nyelvben nem létező szláv hangok megjelenítésére eszeltek ki. A fennmaradt legkorábbi szláv kéziratok egy része cirill ábécével íródott (főként az Oroszországból származó iratok); mások viszont a glagolita néven ismert különös írást használják, és sok történész szerint valójában ezt az írást dolgozta ki Szent Cirill. Ezen írás némelyik betűjét görög és héber betűkről mintázták, másokat pedig középkori megkülönböztető jelölésekből fejlesztettek ki, a többségük azonban újszerű és műves alkotás. Alkalmazása nehézkes, és eleinte valószínűleg tudatosan rejtélyes, „titkos” írásnak szánták. A glagolita írás a szláv világ legtöbb részén hamarosan elavult, fennmaradt viszont a modern időkig Horvátországban, vélhetőleg a morva misszió örökségéül.

A kora középkorban orosz földön csodálatosan élesen megrajzolt *usztaŭval* (nagybetűs írással) írták a cirill betűket. Később folyóírások egész sora alakult ki, amit egyre nehezebben tudtak elolvasni a nem avatottak. Oroszországban a 11. századtól a 16. századig a kéziratokat iniciálékkal díszítették, e hagyomány 1400 körül élte virágkorát. A 16. század közepétől Oroszországban megjelentek a nyomtatott könyvek, bár a 17. század végéig elenyésző számban. Az orosz cirill betűs ábécé megjelenését két jelentős változtatás befolyásolta, mindkettő általános politikai forrongásokkal esett egybe: a 18. század elején, Nagy Péter uralkodása alatt leegyszerűsítették és szabályozták a betűk formáját, továbbá kiiktattak egyes, a görög nyelv hangzóinak megfelelő betűket; 1918-ban további fölösleges betűket szám-



űzték, azóta használatos a napjainkban is ismert cirill ábécé.

Bár az oroszok és a többi ortodox szláv nép számára a Cirill és Metód-féle missziónak az ábécé jelentette a legkézzelfoghatóbb eredményét, akad egy mélyebbre, a nyelv jellegére ható öröksége is. Fordítómunkájuk során – majd a saját írásaikban is – a hitterítők azt a nyelvet használták, amelyet maguk is beszéltek: a Theszaloniké hátszágának délszláv dialektusát, azaz az óbolgár egyik változatát, melyet a történészek „óegyházi szláv”-nak neveztek el. Ez a megjelölés azonban meglehetősen félrevezető: bár a középkori társadalomban az írásba foglalt szövegek túlnyomó része valóban vallási természetű volt, semmiképpen sem tekinthető kizárólag az egyház nyelvének, inkább általában a „magas kultúra” nyelve; az „ó” jelző sem érvényes, hiszen eleven erőként élte túl az évszázadokat, még ha csupán szertartások alkalmával használták is. Az ókori görögön és latinon kívül ez volt Európa első, több nemzetet átfogó irodalmi nyelve, és az első olyan nyelv Európa történetében, amelyet tudatosan ilyennek teremtettek; ezt a tényt nem egy szláv szerző büszkén hangoztatta. Közvetítő nyelvként jóval azután is érthető maradt a szlávok körében, hogy az egyes nemzetek és anya-

#### A szláv nyelvcsalád

A szláv nyelvek az indoeurópai csoport egyik legnagyobb nyelvcsaládját alkotják. A történelem előtti időkben a szlávok vándorlásával keleti, nyugati és déli ágakra oszlott. Ezekből az ágakból fejlődtek ki a jelenlegi szláv nyelvek, melyek az 1100–500 évvel ezelőtti időkben kezdtek fokozatosan eltávolodni egymástól: nyugati szláv nyelvet beszélnek Lengyelországban, a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Németország egyes keleti vidékein; a déli csoport nyelveit a Balkánon, a keleti ághoz tartozókat pedig Oroszországban, Belaruszban és Ukrajnában beszélik.





nyelvük egymástól eltérően fejlődtek tovább. Használata egyes nem szláv népeknél is elterjedt, legjobb példa rá a románság, ahol mindmáig ez az ortodox templomi liturgia nyelve.

Két lényeges szempont miatt mindez nem csupán történelmi vagy liturgiai jelentőségű. Először is, hogy lefordíthassák az Újtestamentum könyveit és egyéb spirituális műveket, a misszionáriusoknak egy teljes absztrakt szókincset kellett kidolgozniuk (főként szláv szótövekből és bizonyos mértékig a görög szóképzési mintákat alkalmazva). Ezzel elindították az egyszerű anyanyelv intellektuális fogalmakat jelölő, kiterjedt szókinccsel való gazdagítását. Másodsor, mivel a szláv nyelvek meglehetősen közel maradtak egymáshoz – és egymástól eltérő fejlődésük ellenére nagyon sokáig kölcsönösen érthetőek voltak –, az óegyházi szlávot sosem érezték „idegennek”, a legkevésbé pedig nem különálló nyelvnek, inkább a saját beszélt nyelvük régies, patinás, emelkedett, elvont és szónoki változatának. Az óegyházi szláv szókinccs nagy része megegyezik a mai orosz nyelvvel; a különbségek, beleértve a nyelvtani eltéréseket is, többnyire egyszerűek és következetesek. Ilyen értelemben jelentős eltérés mutatkozik a „szlavonicizmusok” orosz nyelvben betöltött funkciója és a „latinizmusok” angol, illetve más észak-európai nyelvekben játszott szerepe között, ami egyébként más tekintetben jó összehasonlíthatási alap lehet.

A modern orosz nyelvben így számtalan „kettőség” jött létre: ezek felismerhetően hasonló, keleti szláv (orosz) és óegyházi szláv eredetű szavak, és sosem pusztán azonos értelműek, hanem jelentésükben vagy stilisztikai „töltésükben” kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak. Az óegyházi szláv egyik érdekes, még ma is „termékeny” eleme az oroszban a mindenki által ismert, várost jelölő *-grad* végződés (mint pl. Volgograd nevében); ennek orosz megfelelője a város jelentésű *gorod* szó. Hasonló hangtani változás megy végbe a „Vlagyimir” személynévben, amelynek óorosz (és modern ukrán) megfelelője „Volodimir”, amiből a mai „közvetlen” forma, a „Vologya” származik. Az óegyházi szláv absztrakt szóképzés jellegzetes példája a jól ismert *glasznoszty* szó, amely a hangot jelentő orosz *golosz* szóból ered. Történelme során az orosz irodalmi nyelv, változó tudatossággal és felismerhetőséggel, de mindig is keverte az orosz anyanyelv és az óegyházi szláv elemeit; a 18. század közepén nekiláttak, hogy ezeket a változókat „magas”, „közép” és „alsó” stílusosztályba sorolják, a próbálkozás azonban kudarcba fulladt, hiszen egy végtelenül rugalmas és változó rendszert próbált túlságosan mereven leegyszerűsíteni.

Hosszú történelme során az orosz nyelv a szlávon kívül más külső nyelvi hatásokat is magába olvasztott. Általában a szlávok, és különösen az oroszok legközelebbi szomszédainak – nyugaton a németeknek, délkeleten az irániaknak, az északi hegyekben a finn népnek, sőt még az északi viking népeknek is, akik pedig a régi Oroszország első uralkodóit adták – alig egy maroknyi szót tulajdoníthatunk csupán. Sokkal jelentősebbek a részben a tatár uralom idején (kb. 1240–1480), részben a 16. században a Kelet felé irányuló kereskedelmi útvonalakon érkező türk elemek. De még ezek is a szókinccs bizonyos szeleteire korlátozódtak, főleg a közigazgatás és a kereskedelem területére. A nyugat-európai nyelvekből a 17. század folyamán kerültek nagyobb mennyiségben az orosz nyelvbe az új technikai és kulturális kifejezések, többnyire lengyel közvetítéssel. 1698 után, mikor Nagy Péter

tudatosan „nyugatosította” Oroszországot, ez a csön-des szivárgás valóságos áradattá dagadt. Holland, német és angol tengerészeti és katonai kifejezéseket, címeiket, mi több, helységneveket is átvettek (sok esetben elnagyolt átírással). A század előrehaladtával megnövekedett a francia és latin eredetű szavak és kifejezések száma, és ami még fontosabb, számos szóképzési és mondattani sémát alkottak szláv szótövekből, nyugati minták alapján (ún. „tükörszavak”). Ilyen jellegű tükörszavak és átírt szavak (melyeket általában, de nem minden esetben az orosz nyelvtanhoz igazítottak) a múlt század folyamán nagyon nagy számban áramlottak a nyelvbe. Az Oroszországba látogató nyugati utazó gyakran meglepődik és örvendezik, hogy a cirill ábécé kibetűzése után (ami gyorsan elsajátítható) már az európai „nemzetközi” szókinccshez szokott fül számára is ismerősen csengenek a közlekedési táblákon, utcanévtáblákon, újságok főcímeiben és másutt látott szavak.

A falusi települések szintjén Oroszországban, akár csak más, hosszú múltra visszatekintő, mezőgazdasági jellegű társadalomban, számos tájnyelvi eltérés mutatkozik: nagyobb léptékben viszont a nyelv – a lefedett terület hatalmas méreteihez képest – meglepően egységes (sokkal egységesebb, mint például az angol, a német vagy az olasz nyelv). Ehhez valószínűleg hozzájárult az orosz lakosság (a 18. század második feléig pedig az arisztokrácia) korai mobilitása is. Alapvetően két fő orosz nyelvjárást különböztetünk meg – az „északit” és a „délit” –, amelyek egy keskeny, vegyes „középső” övezetben egyesülnek, átfedik egymást. A legáltalánosabb és legszembevetőbb eltérés a magánhangzók és bizonyos mássalhangzók kiejtésével kapcsolatos: a modern irodalmi orosz nyelv alapját képző középső dialektus mindkettőből átvesz bizonyos elemeket.

Igen tetszetős volna, ha a nyelvjárások megoszlása egybeesne az erdővidék–sztyepp választóvonalal: bizonyos fokig ez így is van, hiszen a Moszkvát és Szentpétervárt magában foglaló középső sáv a vegyes erdőséget fedi, ám a dialektusokat megosztó képzeletbeli vonal keletre haladva dél felé hajlik el, így a sokkal nagyobb (ám gyéren lakott), a Volga-medence döntő hányadát és Szibériát tartalmazó terület az északi nyelvjáráshoz tartozik. A déli dialektusok, cseppet sem meglepő módon, bizonyos jellemzőik szempontjából az átmeneti formát képviselő ukrán nyelvvel mutatnak hasonlóságot. Való igaz, a késő középkorig az orosz (vagy keleti szláv) nyelv alapvető dialektusmegoszlása a manapság különálló nyelvekként számon tartott ukrán és belorusz között húzódott, melyekből később kialakult a moszkvai vagy „nagy orosz” nyelv. Az ukrán és a belorusz nyelv Oroszországnak a tatár hódítást követő politikai felosztása, majd Ukrajna és Belorusszia (ma Belarusz) lengyel–litván államban történt betagozódása után különültek el egymástól. A középkori litván fejedelemségben tulajdonképpen a korai belorusz egyik változata volt a közigazgatás nyelve. A modern ukrán és modern belorusz nyelv esetében azonban csupán a 19. század elejétől, az önálló irodalom és az általános nemzeti tudat kialakulásával beszélhetünk független nyelveként való elfogadásukról, hivatalosan pedig csak a forradalom után ismerték el létjogosultságukat. A keleti szláv népek e három csoportja közül viszont egyik sem sajátíthatja ki magának az óorosz örökséget, noha mindig akadnak olyanok, akik ezen az úton igyekeznek közelebb jutni bizonyos célokhoz.



# A szkíták aranya

A szkíták aranyáról görög mítosz is született: Iaszón és az argonauták története beszámol a görög hajósok kalandos utazásáról, akik az Argó fedélzetén a thesszáliai Iólkoszból a Fekete-tenger keleti végénél fekvő Kolkhisz földjére hajóztak, hogy megszerezzék a legendás aranygyapjút. A modern kutatómunka – többek között egy bronzkori hajó másolatán Észak-Görögországból Grúziába megtett hajóút – eredményeként elősejlik a legenda igazságtartalma. Sajátos egybeesés, hogy korunknak az észak-kaukázusi folyókban áradmányos aranyat kereső grúz ásványkutatói olyan aranymosási eljárást alkalmaznak, melynek során birkabőrön átszűrt vízből vonják ki az arany szemcséket.

A szkítákról először a Kr. e. 5. században élt görög történetíró és utazó, Hérodotosz tesz említést. Különösen érzékletesen számol be az elhunyt szkíta királyok tiszteletére végzett temetkezési szertartásokról, és a sírok fölé emelt halmok régészeti feltárása jórészt alátámasztotta elbeszélését. Elsősorban a Kaukázustól északra elterülő kubanyi sztyeppen fordulnak elő korai szkíta temetkezési halmok (*kurgánok*); a későbbi temetkezési helyek a Krím-félszigeten és Ukrajnában, a Dnyeper alsó folyása mentén találhatók. Az utóbbi területen jött létre az a Nagy Sándorral is sikeresen szembesegülő szkíta királyság, amely a Kr. e. 4. században élte fénykorát, amíg fokozatosan le nem igázták a nomád szarmaták.

A szkíta művészet sajátos stílusát ennek a háborús-kodó nomád népnek az életkörülményei alakították ki. Előszeretettel ábrázoltak erőt, gyorsaságot és kegyetlenséget szimbolizáló valóságos vagy képzeletbeli állatokat. Az egyik legkedveltebb motívum az ázsiai néphagyomány legendás teremtménye, az aranybányák és kincsek mitikus őre, a griff. A gyakran végletesen torzított körvonalak és több állat részeinek egyesítése különös, sosemvolt fenevadakat eredményezett, amilyen a sasfejű és -szárnyú, oroszlántestű griff. Ez az úgynevezett szkíta állatstílus közel-keleti, később pedig görög hatásokat egyaránt mutat.



*Jobbra: Szarvas alakú pajzsjelvény egy 4. századi temetkezési helyről a Krimből, a Kercs melletti Kul Obából. A stilizált szarvasbika körvonalai egy jóval korábbi szkíta pajzsdíszít idéznek (amit lelőhelye, a Kubany-vidéki 7. század végi sír után a „kosztromszkajai szarvasbika”-nak nevez a szakirodalom); kiváló példa a szkíta állatstílus kedvelt motívumainak továbbélésére. A szarvas testen látható állatok azonban sokkal realisztikusabbak, megformálásuk pedig görög hatásra árulkodik.*





*Fent:* Ez a Kr. e. 4. századból származó aranylemez két szkítát ábrázol, amint ugyanabból a rhytonból (ivóedényből) isznak, így pecsételik meg vértestvéri fogadalmukat. Az ilyen rítus során a résztvevők megvágják az ujjukat, a kicsorduló vért egy bort tartalmazó edényben fogták fel; majd megitták a keveréket. A vértestvéri elkötelezettség igen népszerű témának számított a szkíta művészetben, és számos történet tanúskodik a rítus komolyságáról.

*Előző oldalon, fent:* Az aranyozott ezüst rituális üst két szkíta nemesét ábrázol. Nyugodt testtartásuk ellenére mindketten készenlétben tartják a fegyverüket: a bal oldali férfi hanyagul a gorytusán (íj- és nyílvevőtartó) nyugtatja a kezét; a jobb oldali pedig mintha a kardjáért nyúlna.

*Előző oldalon, középen:* Ezt a fésűt (Kr. e. 4. sz. eleje) Ukrajnában, a szolohai kurgánsirban találták. Gerincén egy szkíta lovas harcos látható, akit gyalogos harcos fedez. A lovas lándzsájával a lovát veszített ellenfelét készül ledőlni.

*Balra:* A Kr. e. 4. századból fennmaradt melldísz a görög-szkíta aranyművesség egyik remeke. 1971-ben találták Dnyepropetrovszkától délre, egy temetkezési halomban. Külső sora vad és vérengző megnyilvánulásokban ábrázolja az állatokat: két-két griff támad egy-egy lóra, oroszlanok marcangolnak szét egy szarvast és egy vadkant, míg kutyák mezei nyulakat üznek. A belső sor az állatok házasított szerepét örökíti meg: kanca szoptatja csikáját, tehén a borjút. Az emberalakok egyike anyajuhot fej, egy másik pedig valószínűleg a tőle jobbra látható juh tejét tartalmazó amforát fogja. Középen két férfi birkabőr zekét készít; házi elfoglaltságuk ellenére kéznél van a gorytusuk, emlékeztetőül a szkíta lovas íjászok híres és rettegett vitézségére.



# A sztyeppi népek

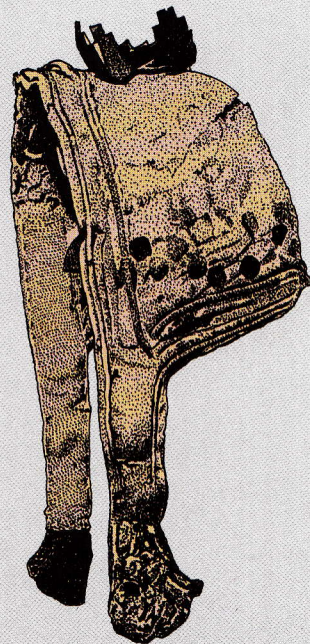
A sztyepp legkorábbi lakói még az utolsó jégkorszak előtt vonultak át ezen a területen. Egész Oroszországban és a környező országokban is sokféle található emlékek a paleolit és neolit korszakból. A neolitikum végén és a bronzkorszak kezdetén a csernozjom (fekete föld) övezetében elterjedt a földművelés. E korszak (Kr. e. 4–3. évezred) legismertebb kultúrája a Kijevtől délre fekvő Tripolje településről kapta a nevét; az itteni leletek a legkorábbi bizonyítékai a ló – eleinte bizonyára a húsáért való – háziasításának.

A Kr. e. 2. évezred végétől használtak hátszlovakat a sztyeppen, s ezután jelentek meg a lovas nomád életmódot folytató társadalmak. A nomádok mozgékonsága felbecsülhetetlen előnyt jelentett számukra a letelepült földművelő népekkel szemben, akiken kedvükre rajtaüthettek. A nomádok örökös vándorlásáról a tudomásunk szerint a görögök közül a sztyeppvidékre legkorábban eljutó prokonnészosi Ariszteasz is beszámol (Kr. e. 675 k.), megállapítván, hogy az ottani népek minduntalan behatolnak egymás földjére.

A kulturális folytonosság a sztyepp nomád népeinél etnikai eredetüktől függetlenül végigkövethető. A szkíta világ túlvégén, a nyugat-szibériai Altaj-hegységben, az állandóan fagyott altalaj által megőrzött paziriki sírokból (Kr. e. 5–3. sz.) előkerült leletek igazolják Hérodotosz szkítákról szóló leírását.



*Balra:* Bőrrátétdíszítés a Paziriknál, egy Kr. e. 5. századi sírhalomban talált nyeregről. A szarvas és támadója sajátosan torzított körvonalai jellemzőek a lendületes, stilizált nomád művészetre, mely a szkíta állatábrázoló stílusban érte el a csúcspontját.



*Balra:* Griff fejét formázó dísz; a csőrében szarvasfejjel. Az ókori sztyeppi kultúrákban elterjedtek voltak az ilyen jellegű állatmotívumok, és valószínűleg a nemzetségek totemállatait ábrázolták.

*Jobbra:* Pazirikból származó bőrkulacs. Négy, innal összevarrt bőrdarabból készült és szintén bőrből készült rátétes munkával díszítették. A stilizált növénymotívum arra utal, hogy a kulacsot füvek vagy magok tárolására használhatták.



*Fent:* Nemezből készült hattyú. Többek között ilyen – erős kínai hatásról tanúskodó – madarak egy csoportja díszítette a temetési szekér leplét. A szekeret szétszedték és a halottakkal együtt temették el. Bár ezeket a sírhelyeket már az ókorban kifosztották és megszabadították a nemesfémektől, a jéggel telt paziriki sírok kiváló állapotú, kínai és iráni hatást mutató textilmaradványokat őriztek meg, köztük az eddig ismert legrégebbi bársonyszőnyeget.

*Fent:* Nemezből készült férfifejfedő, amelynek külsejét egy réteg finom bőrral vonták be. A bőrszegélyekkel erősítették a széleket, a fejedő tetejére pedig vastag bőrből készült díszítést varrtak. Hasonló alakú, kétoldalt lelógó fülekkel ellátott hasznos, egyúttal dekoratív fejrevalókkal mindmáig védekeznek a sztyepp metsző hidege ellen; a nemez ugyanakkor arra is alkalmas volt, hogy harc közben védje a fejet a sérüléstől.



MÁSODIK RÉSZ

---

TÖRTÉNELEM





# RUSZ – AZ OROSZOK EREDETE

## A korai törzsek

A mai Oroszország területének lakóiról először Hérodotosz tudósított a Kr. e. 5. században. A későbbi történetírókkal együtt leginkább az foglalkoztatta, mi lehet a Fekete-tenger északi partjain, a már akkoriban réginek számító görög kolóniákon túl. A szóban forgó területeken szkíták éltek, azok a nomád törzsek, amelyek a jelek szerint Kr. e. 700 körül meghódították a sztyeppet, és részben meg is telepedtek, főleg a nagyobb folyók völgyében. Gabonát termesztettek, és azt a rabszolgákkal, viasszal és más kereskedelmi cikkekkel egyetemben a görög kolóniákba exportálták. A legalábbis az uralkodó osztály tekintetében iráni eredetű népet a görögök barbároknak tartották; a több évszázados kapcsolat során azonban kialakult egyfajta *modus vivendi*, melynek során a szkíták valamelyest hellenizálódtak. Ezt a kevert kultúrát igazolják a sztyepp számos feltárt sírhalmából előkerült, lenyűgözően megmunkált sírmellékletek (melyek zöme személyes dísz tárgy). Ez a kulturális keveredés és a kereskedelmi kapcsolatok akkor is fennmaradtak, amikor Kr. e. 200 körül a szkítákat elűzte egy másik iráni nomád törzs, a szarmaták. Bizonyos jelek szerint ez utóbbiak törzsszövetsége erős szláv elemet is tartalmazhatott, a történelmi adatok azonban bizonytalanok.

A Kr. u. 3. századtól zaklatott időszak következett a délorosz vidékek történelmében. Obolensky szavai: „Az írásos forrásokból a törzsek és népek zűrzavaros vonulásának képe bontakozik ki, ahogy néhány száz évente végigszáguldanak a sztyeppén, pusztán azért, hogy letöröljék egymást a térképről.” (Egyesek később az orosz sztyeppen kívül telepedtek le: avarok élnek a Kaukázusban, magyarok Magyarországon, törökök az eurázsiai földrész számos vidékén.) Mindenképpen meg kell különböztetni a kérdéses népek egymást követő nagyobb hullámain. Elsőként a 3. század elején a germán nyelvet beszélők egyik keleti ága, a gótok vándoroltak délkeleti irányba a Fekete-tenger partjára, és egy részük meg is telepedett ott. (Mások nyugat felé vándoroltak, és a Kelet-római Birodalmat fenyegették, majd 378-ban Hadrianopolisznál vereséget mértek Valens császárra.) Nemrégiben még letelepedett gót lakosság élt a Krímben. A második hullámban a 4–5. században a hunok vonultak át a sztyeppen, és mélyen benyomultak Európába. Őket, akik Attila idején különös kegyetlenségükről híresültek el, nehéz etnikai osztályba sorolni: minden valószínűség szerint türk, mongol és finn-ugor népelemeket tartalmaztak. Ezt követően, a 9. században átvonuló finn-ugor magyarok kivételével, akiknek a nyelve távoli rokonságban áll a finnel és az észttel, valamennyi keletről érkező megszálló a türk népcsoporthoz tartozott. Soruk alakulása attól függött, hol, hogyan és mennyi időre sikerült vándorlóból letelepedett életformára váltaniuk.

A hunokat a bolgárok követték, akiknek a területe később két, egymástól meglehetősen távol eső részre oszlott. A közismertebb csoport a Fekete-tenger partján vonult tovább a mai Bulgária területére, ahol a 7. században harcos elit réteget alkottak a nem sokkal azelőtt megtelepedett déli szlávok között. Ennek az

etnikai keveredésnek az eredményeként erős balkáni állam jött létre, melynek lakói néhány nemzedék elteltével szláv nyelvet beszéltek, és akik egészen a 14. század végi török hódításig sok esetben a szövetségesei, de még gyakrabban nyugtalanító ellenlábasai voltak a Bizánci Birodalomnak. Ezt a Bulgáriát térítették keresztény hitre Cirill és Metód követői. Az esemény jelentős hatással volt a korai orosz államra, amely szoros kapcsolatban állt déli szláv szomszédaival. A másik „Bulgária” a mai Kelet-Közép-Oroszország területén jött létre, a vízi utak fontos csomópontjánál, ahol a Káma a Volgába ömlik. Fővárosa, Nagy Bulgár a mai Kazany közelében feküdt. Számos viszontagság közepette ez az állam is fennmaradt a késő középkorig. Balkáni testvéreiktől eltérően ezek a bolgárok korán iszlám hitre tértek, és évszázadokon keresztül ők maradtak az egyetlen iszlám nép, akik az oroszokkal közvetlen kapcsolatban álltak.

Időközben, a 6. század közepétől egy másik mongol beütésű türk nép, az avarok foglalták el a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppet és a Duna völgyét, majd két és fél évszázaddal később hatalmuk hirtelen összeomlott. Az orosz *Őskrónika* szerzőjének történeti ismeretei horizontján is felbukkannak, ugyanis közmondásként idézi, hogy „eltűntek, mint az obri (avarok)”. Hanyatlásuk egy másik türk nép, a kazárok felemelkedésével függött össze. A kazár állam, amely számos szomszédját – köztük a volgai bolgárokat és néhány keleti szláv törzset – a hűbéresévé tette, a Volga, a Don, illetve a Terek folyó Kaszpi-tengerhez közelítő szakaszán fekvő városok – Itil, Szarkel és Szamandar – körül összpontosult. Erős ösztönös érzékük mutatkozott a geopolitika iránt. Területüket a közepén elnyúló sivatag ellenére mezőgazdaságilag termékeny folyóvölgyek szeltek át, amelyek ugyanakkor a Közel-Kelet jelentős kereskedelmi útvonalai is voltak. Ugyancsak birtokukban tartották a mai Volgográd közelében egymást hatvan kilométernyire megközelítő Volga és Don közötti ősi hordutát; ugyanígy a magukénak mondhatták a Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger közötti földszorost, és a Kaukázustól északra elterülő kubanyi sztyeppet.

A vidék nagy stratégiai jelentőségét felismerték a bizánciak is, akik igyekeztek jó viszonyt ápolni a kazárokkal. A 8. században a kazárok szenvedték el és verték vissza az iszlám arabok Európára mért kettős csapásának egyik ágát (sikeresebbnek bizonyult az ezzel egyidejű nyugati támadás Spanyolország ellen). A kazárok békét hoztak, stabilitást teremtettek, „nemzetközi” szemléletmódot és vallási türelmet honosítottak meg. Ez utóbbival kapcsolatban ki kell térnünk a kazár állam egyedülálló jellegzetességére. Amikor, valószínűleg a 9. században, az uralkodó osztály eldöntötte, hogy felveszi a világ egyik fejlett vallását, nem valamelyik magától értetődő lehetőség – a kereszténység vagy az iszlám hit –, hanem a judaizmus mellett döntöttek: ez az egyetlen eset a történelemben, amikor nem zsidó nép zsidó hitre tért. Sok történésznek, köztük Arthur Koestlernek is megfordult a fejében, hogy a későbbi évszázadok feltűnően nagyszámú kelet-európai zsidó népessége részben Kazária öröksége.



Fent: Ez a szakállas szatírt ábrázoló aranyérme az egykor a mai Kercs helyén álló ókori városból, Panticapaeumból származik, Kr. e. 360–340-ből. Kercs tartotta ellenőrzése alatt az Azovi-tengerbe vezető, „Kimériai Boszporusz”-nak nevezett keskeny vízi utat, a Don torkolatát, valamint a szkita fennhatóságú sztyeppet. Már a legrégebbi időkben megjelentek a Fekete-tenger partján a gabonával, rabszolgákkal, arannyal és egyéb árukkal kereskedő görög kolóniák. Kercs a kései bizánci korig előretolt görög állásnak számító Krim-félszigeten található; a 10–11. században vele szemben virágzott Tmutarakan korai orosz fejedelemsége.

## Jobbra: Kelet-Európa és a bizánci világ a 10. században

Számos, főleg türk eredetű hatalom váltogatta egymást a Kijevi Ruszt a Bizánci Birodalomtól elválasztó sztyeppvidéken; közülük Kazária számított a legnagyobb és legerősebbnek, mely a jelentős Don–Volga kereskedelmi útvonalat és a Kaukázustól északra fekvő, stratégiaiul fontos földszorost tartotta az ellenőrzése alatt. A mindig is ügyesen politizáló bizánciaknak gondjuk volt rá, hogy ápolják a jó viszonyt a kazárokkal, akik hosszú időn át biztosították a térség békéjét és stabilitását. A 960-as években azonban Szvjatoszláv kijevi fejedelem megkérdőjelezte a kazárok azon jogát, hogy adót szedjenek egyes keleti szláv törzsektől. Kazária, majd a dunai bolgárok ellen vezetett sikeres hadjáratok révén hatalmas területekkel gyarapította országát. Azzal, hogy az orosz fővárost Kijeből délebbre, Perejaszlavcebe helyezte át, magára haragította a bizánciakat, akik rákényszerítették a visszavonulásra Kijevbe; útközben sztyeppi nomádok támadtak rá a Dnyeper mentén, és megölték.

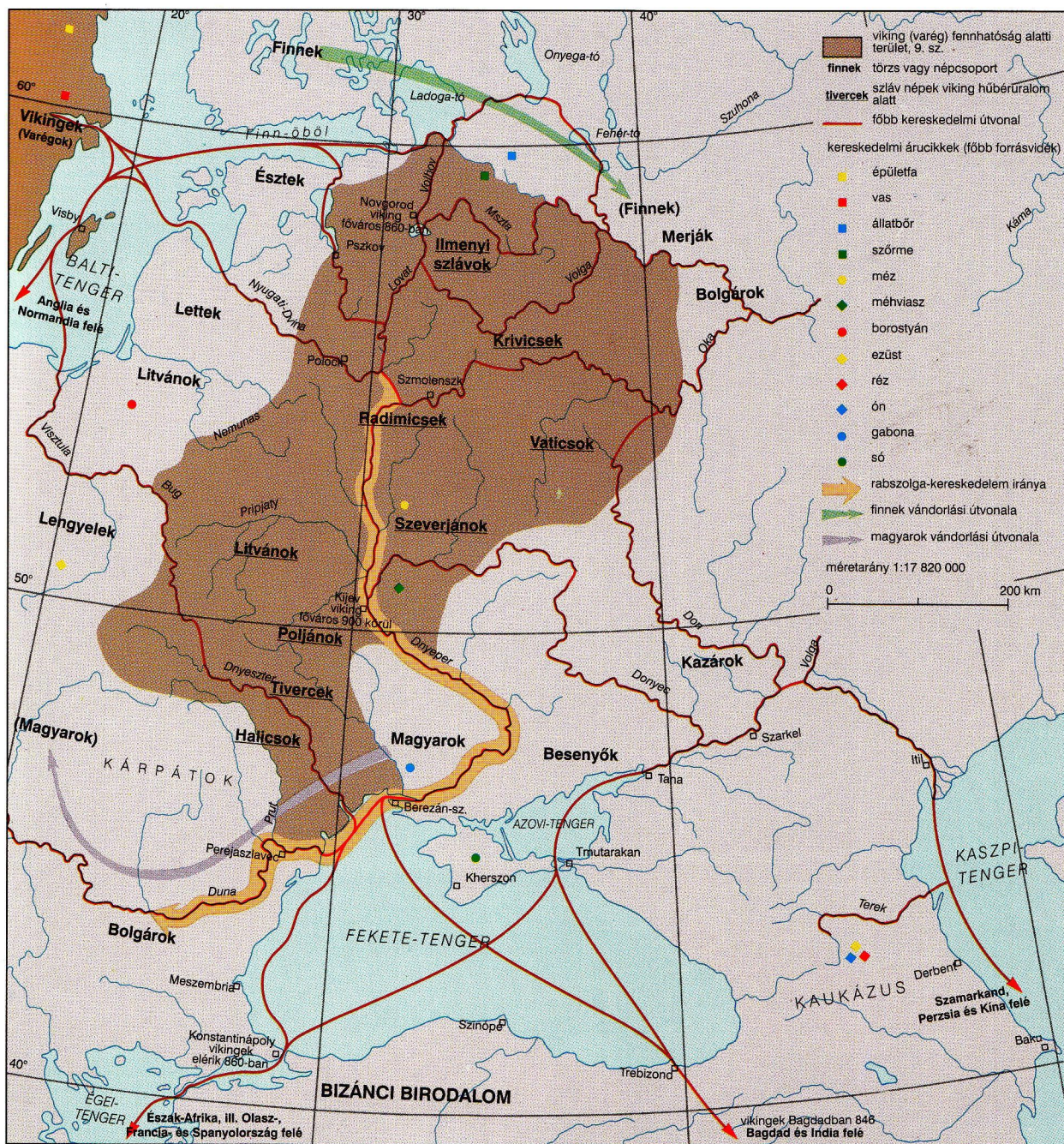




A 9. századra alkalmassá váltak a körülmények a keleti szláv törzsek egyetlen nemzetben való összeolvadására és a kijevi központú orosz állam politikai kialakulására. Erre különböző kulturális és politikai erők háromszögében került sor, mely erők mindegyikére eltérően reagált a kialakulóban lévő keleti szláv nép. A háromszög délkeleti csúcsát a kazárok foglalták el. Az általuk képviselt *pax Kazarica* stabilizálta az örökösen forrongó sztyeppi határvonalat, az általuk kivetett adók és a kereskedelem fölötti ellenőrzésük azonban kivítta a szláv törzsek nemtetszését. A délnyugati szögletben a 9. század elejétől a 11. század közepéig tartó kora középkori dicsőségének csú-

csán álló Bizánci Birodalmat találjuk. Fővárosa, Konstantinápoly nem egyszerűen a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmi kapuja volt, hanem a világ legnagyobb városa, a kereszténység központja, az egyetlen hely, ahol a korabeli vélekedések szerint egyáltalán megvalósulhatott Isten országa. Erre az időszakra esett a bizánci térítő tevékenység megélékülése, szoros összefüggésben az északi határának megerősítésére tett diplomáciai és katonai erőfeszítésekkel. A kereskedelem, a vallás és a politika a korai Oroszországra terelte Bizánc figyelmét. A 9. századtól a 11. századig az oroszok egy sor, a császárság és a város ellen intézett fosztogató hadjá-





### Oroszország és a vikingek

Kelet-Európát is mélyen érintette az az elképesztő terjeszkedési láz, amellyel a skandináv népek (vikingek) a 9–10. században Észak- és Nyugat-Európa sok részének gyarmatosítására indultak. A 9. század elején Svédországból portyázók keltek át a Balti-tengeren, hogy előbb a Volga mentén Szamarkandba és Kínába, majd a Dnyeperen a Bizánci Birodalomba vezető kereskedelmi útvonalat találjanak, miközben kiaknázták az érintett északi vidékek forrásait (borostyán, méz, méhvasz, rabszolgák, szőrmék). A viking telepesek (akiket az oroszok „varégoknak” neveztek) száma nem lehetett túl nagy, és rendszerint együttműködésre törekedtek a helyi szláv és finn népekkel.

A félig-meddig legendás Rjurik leszármazottai a már többé-kevésbé egységes Rusz uralkodóházaként vertek gyökeret, előbb novgorodi székhellyel (860-as évek), majd 900 körül délebbre, Kijevbe költözött át a főváros. Bár a Rjurikidák és fegyveres kíséretük (a *druzina*) hamarosan beolvadt a helyi szláv lakosságra, egészen a 12. századig tartották a kapcsolatot Skandináviával, miközben beházasodtak a közép- és nyugat-európai uralkodóházakba. Ilyen körülmények között eshetett meg például, hogy a 11. század közepén élt viking Harold Hardradi pályafutása során előbb a konstantinápolyi császári testőrségben teljesített szolgálatot, majd Bölcs János lányával kötött házasságot, és Anglia trónjának megszerzésére is kísérletet tett.

rattal zaklatták Bizáncot, annál építőbbnek bizonyult viszont, hogy létrehozták a Dnyeper folyón és onnan Konstantinápolyba vezető, híres kereskedelmi útvonalat. Minderről szemléletes leírást nyújt a 10. század közepén Bíborbanszületett Konsztantin bizánci császár, és másféle szempontból az orosz *Őskrónika* is.

### A vikingek érkezése

A háromszög harmadik csúcsát északon és északnyugaton a vikingek foglalták el. Behatolásuk Oroszországba homályos és vitatott esemény. A vikingek (orosz forrásokban „varégok”; vö. az északgermán *vaeringjar* és az angolszász *waerengs* „vándorok” jelentésű szavakkal) a 9. század elejére – de valószínűleg már korábban – átjutottak a Balti-tengeren: céljuk a kereskedelem volt. Az orosz *Őskrónika* egyik híres része a vikingek Konstantinápolyba vezető kereskedelmi útvonaláról emlékezik meg: „Volt egy út a varégoktól a görögökhöz ...” Ez az út a Finn-öböltől a rövid Néva folyón a Ladoga-tóhoz, onnan délre a Volkovon Novgorodba és az Ilmeny-tóig, a Lovatyon felfelé a Valdaj-hátságig, egy földszoroson át az orosz folyók nagy for-

rásvidékén, az Okovszkij erdőben eredő Dnyeper felső folyásához, majd le a Dnyeperen Kijev térségébe vezetett. Bíborbanszületett Konsztantin innen folytatja: a Kijevnél összegyűlt hajóraj a tavaszi olvadás után leereszkedett a megduzzadt Dnyeperen; ahol Dél-Ukrajnában a folyó egy sor szikla között tör magának, zúgókat kellett megkerülniük; miután egy szigetenél ismét összegyűltek, a flotta végighajózott a Fekete-tenger partja mentén Konstantinápoly „Nagy Városáig” (a vikingek „Miklagarth”-nak, a szlávok „Cárgrád”-nak, a császár városának nevezték). Hogy miként jutottak vissza, arról nem szól a fáma. Konstantinápolyban azután eladták prémekből, viaszból, mézből, borostyánból és rabszolgákból álló rakományukat.

Nem mehetünk el szó nélkül ennek a viking kereskedelmi útvonalnak a furcsasága mellett. Amennyiben a vikingek egyszerűen Skandináviából Bizáncba akartak volna eljutni, akkor aligha választottak volna egy több száz kilométerrel hosszabb kerülőt azaz, hogy a Finn-öböl felé indulnak. A vikingek nagyon értettek a tájékozódáshoz, és csak akkor hozhattak létre útvonalat a Néván, ha már lerakatokat



létesítettek ezen a vidéken: Aldeigjuborgban (oroszul Ladoga) biztosan, Novgorodban és Sztaraja Rusz-szában (az Ilmeny-tó túlsó partján) pedig minden valószínűség szerint voltak ilyen bázisok. Tulajdonképpen teljesen világos, hogy a Balti-tenger távolabbi partjain a legközelebbi kijáratok nem dél felé, hanem keleti irányba terelhetők: a Volga felső folyásához, a bolgár és a kazár állam területén át a Kaszpi-tengerig. A világnak ezen a táján az iszlám kalifátus jelentette a természetes vonzerőt, melynek súlypontja a 8. század elején keletre, az újonnan alapított fővárosba, Bagdadba tolódott. A legkézenfekvőbb útvonal a Finn-öböltől a Volgáig a Ladoga- és Onyega-tavon, a Fehér-tavon (Beloozero) és a Sekszna folyón vezetett; legalább ilyen jó (bár háborgóbb vizeket érintő) útvonal volt a jóval délebbre fekvő vízi út, amely Novgorodon keresztül vagy a Mszta folyón és a visnyij-volocseki földszoroson át a Tvercáig, illetve a Szeliger-tavon át vezetett. Az északi útvonal aligha szelhetett volna át az akkoriban szlávok által lakott területet; a déli útvonal érintette a „szlovenek” földjét.

A vikingek dél felé fordulása természetesen összefügg Novgorod (melynek neve szó szerint „új várost” jelent) erősséggé és kereskedelmi csomóponttá fejlődésével. Nem maradt fenn vérengzésre és megfélemlítésre utaló feljegyzés, és minden jel szerint már korán létrejött valamiféle egyezés a vikingek és a szlávok között. Az *Őskrónika* egy érdekes történet keretében számol be arról, miként űzte el először a vikingeket, majd hívta vissza később szláv és finn-ugor törzsek egy szövetsége, hogy „elhozzák a rendet” az országból. Ennek kétségkívül eleget is tettek, legalábbis egy időre, ám semmiképpen sem tekinthetők (ahogy egy időben sokan vélték) a kultúra nemes hírnökeinek. Ellenkezőleg, a korai orosz törvénykezésben, valóságban, irodalomban és nyelvben csekély és véletlenszerű nyomokban lelhető csak fel viking hatás. A gyarmatosítás mértéke sem lehetett kiterjedt. Skandináv eredetű helységnevek (amilyenekbe Kelet-Angliában lépten-nyomon belebotlunk) szinte egyáltalán nincsenek Oroszországban. Összehasonlításképpen: Észak-Közép-Oroszországban egymást érik a finn-ugor eredetű helységnevek (például Moszkva neve is ilyen). A jól ismert Igor, Oleg és Olga személynevek azonban kétségkívül skandináv eredetűek, és a viking dinasztiával kapcsolatosak; még a formáját tekintve oly eredendő szlávosan hangzó Vlagyimir név is kísértetiesen emlékeztet a Valdemárra.

A vikingek nyilvánvalóan a civilizálódás folyamatában találták a szláv törzseket; az országot Gardariknek nevezték (elkerített területek vagy városok országa), valószínűsíthetően az itt talált számos város vagy erőd miatt. A vikingek katonai, politikai és kereskedelmi tevékenységet hoztak magukkal, illetve ezeket ösztönözték. A Kelet-Európa-szerte talált angolszász, bizánci és arab érmék sokasága bizonyítja élénk kereskedelmüket. Rendkívüli mozgékonyáguk kitágította a lehetőségeket. Talán meglepő, de a viking-szláv együttműködés egyik megnyilvánulásként Oroszország közelebbi kapcsolatban állt akkoriban Európa egészével, mint a 17. század végéig bármikor. A kijevi hercegek és hercegnők beházasodtak valamennyi európai uralkodóházba.

Az ebben az időszakban megjelenő, a vidékre és lakóira egyaránt vonatkozó „rusz” szó némi magyarázatra szorul. Az Oroszország eredetével kapcsolatos komoly történelmi kérdések hajlamosak szinte kizárólag ennek a névnek az etimológiai eredeztetésére

szorítkozni: amióta a 18. század közepén kirobbant körülötte a vita, szenvedélyes szlávbarát és szlávellenes nacionalista indulatok övezik ezt a „normannista” kérdésként ismertté vált vitát. Már a 12. században az *Őskrónika* szerzője is politikai töltettel kezelte, mivel érintette annak a dinasztiának a legitimitását, melynek uralma alatt (és mely számára) krónikáját írta, valamint meghatározta városának, Kijevnek a státusát is: „Ezek a bizonyos varégek rusz néven ismeretesek, ugyanúgy, miként némely népnek svéd a neve, másokat normannak, angolnak vagy gotlandinak hívunk [...] ezekről a varégokról kapta tehát nevét az orosz föld.” A legmeglepőbb független tanúságtétel Bíborbanszületett Konsztantintól származik, aki elősorolja a Dnyeperen vezető kereskedelmi útvonal által keresztezett zuhatagok „orosz” és a „szláv” nevét: az „orosz” nevek skandináv nyelvi formáknak bizonyulnak, míg a „szláv” nevek korai orosz szavaknak (és az orosz nyelv legkorábbi lejegyzett szavai közé tartoznak). Azaz minden bizonnyal akadtak a 10. században és később is jól tájékozott emberek, akik az oroszokat a varégekkel azonosították.

Igen korai és érdekes történetet olvashatunk egy nyugati forrásban (a *Szent Bertin Krónikáiban*) arról, miként érkezett 839-ben egy „orosz” küldöttség a Kazár Kaganátusból Konstantinápolyon át Jámbor Lajos ingelheimi udvarába; amikor sor került a kikérdezésükre, kiderült, hogy svédnek. A Svédországot jelentő finn szót, a *Ruotsit* szokták bizonyítékként felhozni, valamint a svéd tengerpart egyik szakaszának, Roslagennek a nevét. Ezzel szemben viszont, a „rusz” szó a vikingek jelölésére ismeretlen a vikingek földjén. Az „antinormannista” oldal az *Őskrónika* kétértelműsége mellett olyan bizonyítékokra szorítkozik, mint az, hogy a görög „rhosz” és ehhez hasonló szóalakokat már a vikingek ottani megjelenése előtt ismerték délen. A „rusz” kifejezést a korai források is használják a Kijev körüli dél-orosz vidékek jelölésére, nem pedig a viking jelenlét novgorodi övezetére. Kijev közelében található is egy sokatmondóan Rosz névre keresztelt folyó.

Csakhowy akadnak bonyodalmak. A földrajzi kérdésekben rendszerint megbízható arab források különös információkkal szolgálnak: „Ruszia egy sziget, melyet nagy tó vesz körül, a szigetet pedig, ahol laknak, erdőkön és mocsarakon át vezető háromnapos utazásra van...” (Ibn Ruszta, 10. század első fele). A bizánciak apokaliptikus módon „Rhosz”-t egy baljós herceggel azonosították, akiről (egy fordítási hibának köszönhetően) a *Biblia* tesz említést Ezékiel próféciájában; ez valószínűleg az egyébként szokatlan magánhangzováltást is megmagyarázza, és kétségtelenül indokolja a félelmüket, amikor 860-ban orosz támadók jelentek meg a falaik alatt. Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy az 1100 évvel ezelőtti Európában a név egy új egység, egy állam, annak földje és népe megnevezéseként vált közkeletűvé, ahol az alapvetően szláv népességbe a régi oroszok számára csúdt, merja és vesz néven ismert észti és finn elemekkel együtt viking elemek olvadtak be. Ez az egység gyorsan fejlődött kulturális téren, és valamennyi korábbi alkotóeleménél magasabb szintre jutott. Amikor 911-ben megkötötték az Oroszország és Bizánc közötti első békeszerződést, a szöveget két nyelven, görögül és szlávul írták meg, noha az orosz aláíró felek neve skandináv eredetről árulkodik. Az Oroszországban letelepült normannok kulturálisan is szlavonizálódtak.





## A Kijevi Rusz történetének forrásai

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a premodern társadalmak történetéből, ahogy visszafelé haladunk az időben, egyre kevesebb tárgyi emlék marad, és egyre kevesebbet tudunk a „hétköznapi élet” általános minőségéről, míg a politikai eseményekről, hivatalos rendeletekről és effélékről változatlanul információhoz juthatunk. A Kijev központú Oroszország esetében közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. Nem maradtak fenn ugyanis a legtöbb nyugati országra jellemző, egészen a középkor elejéig visszanyúló gazdag állami irattárak, nem csupán Oroszország viharos történelme, hanem a többnyire fából épült nagyvárosokat időről időre elpusztító tűzvészek miatt sem. A későbbiek során szerencsére a másolók újraírtak és megőriztek néhány hivatalos dokumentumot: az első írásos törvénykönyvet, templomi alapító okiratokat, két igen régi szerződést. Hiányosságok mutatkoznak azonban az egyház korai szerveződésével, a kijevi uralkodói cím öröklési rendjével kapcsolatban, és főként annak kérdésében, hogy miként telepedtek meg a vikingek Ó-Oroszországban, vagy hogy milyen körülmények között hívták be őket. Bizonyos tekintetben azonban nagyon

sok mindent biztosan állíthatunk a régi Oroszország életéről.

Először is, akadnak tárgyi emlékek. A tatár hódítás előtti időkben épült, ma is álló oroszországi épületek száma eltörpül az olasz, francia vagy angol román kori épületek mellett, ám a néhány fennmaradt templom építészete, festői díszítése és falfeliratai sok mindent elárulnak a régi Oroszország jólétéről, eszmevilágáról és kapcsolatairól. A világi élet területén a csupán a szovjet korszakban módszeres fejlesztésnek indult modern régészet felbecsülhetetlenül többet tárt fel az órosz városokról, építészetéről és életmódjáról (egyes esetekben Hitler bombáinak gyászos segítségével). Szép számmal kerültek elő háziipari termékek, sírmellékletek, arab, bizánci és nyugat-európai pénzérmék. Az újabb keletű oroszországi régészeti felfedezések egyik területén azonban oly nagy mennyiségű, oly meglepő és az egykori Oroszországról oly sok mindent eláruló tárgyak lelőhelyét tárták fel, hogy azt önálló osztályba kellett sorolni.

Az orosz erdőségek övezetének többnyire kedvezőtlen földrajzi körülményei miatt – rövid nyár, savas talaj, rossz vízelvezetés – számos, az ókorban lakott település tőzeglápnak minősíthető helyszínek közelé-



**Balra: Kelet-Európa és a Földközi-tenger vidéke a 11. század közepén**

Az ezredfordulótól a konstantinápolyi és római keresztény pátriárkák – az eljövendő ortodox és római katolikus egyház – egymással versengve igyekeztek a maguk hitére téríteni a szláv világ pogány népeit. A 11. század közepére lényegében befejeződött a térségben a kereszténység térhódítása, melyet később erős ellenszenv övezett: az ortodox–katolikus választóvonal, bár a későbbiek során kissé elmosódott, napjaink Európájának térképén is afféle kulturális határvonalat jelöl. A nem keresztény népek közül egyedüli muszlimokként a volgai bolgárok álltak közvetlen kapcsolatban Oroszországgal; a litván uralkodóosztály egészen a Lengyelországgal kötött dinasztikus unióig (1385) pogány maradt.

ben található, ahol közvetlenül a felszín alatt állandó a talajvízszint. Erre kitűnő példa az északi Novgorod városa. Az ilyen környezetben nagyszerű állapotban maradnak fenn a könnyen a földbe kerülő, fából készült tárgyak, amelyek megőrzése, miután újra a szabad levegőre kerülnek, nagy gondosságot igényel. Mivel az erdővidéken a fát nemcsak építkezésre használták, hanem számos ház körüli használati tárgyat, illetve lábbelit készítettek belőle, utcát raktak ki vele és védőműveket emeltek, az ilyen területeken végzett ásatások átfogó képet nyújtanak a korabeli Oroszország napi életéről. Novgorodot nem csupán a talaj minősége avatta különösen kedvező helyszínné, hanem a középkor utáni hanyatlása (ezért maradhatott érintetlenül viszonylag sok régészeti lelet), majd a második világháborút követően elengedhetetlen – és alapos kutatásokkal párosult – teljes újjáépítése is. A leletek korát dendrokronológia (a fa évgűrűinek számán alapuló időrend) segítségével határozzák meg; némelyik régi utcában huszonöt réteg egymásra rakott faburkolatot tártak fel. 1950 körül így kerültek napvilágra kicsi, szorosan összesodort régi nyírfakéreg tekercsek. Amikor kiderült, hogy írásjelek karcolt nyomai láthatók rajtuk, gondosan kitekergették őket, és ahol lehetőség nyílt rá, megfajították a rajtuk álló írást. Ilyen módon Novgorod nemcsak a középkori orosz életről szóló bizonyítékok, hanem az utóbbi ötven évben a világ régészetének gyarapításához is hozzájárult. Sztálin uralmának utolsó éveiben olyan megdöbbentően hatott ez a felfedezés és minden következménye, hogy több nyugati történész kételkedve fogadta a leletek hírét, és valamiféle, az orosz sovinizmus jegyében született félrevezetést gyanítottak mögötte. Ez a gyanú azonban már a múlté.

A nyírfakéreg tekercsek szövegét íróvesszővel (*piszalo*) rótt cirill betűkkel írták, az óorosz köznyelv szókinccsével; legtöbb esetben pénzügyi műveletekről, adósságokról, jogi követelésekről, földbirtokokról és családi ügyekről szóló tömör, személyes levelek vagy feljegyzések. Közülük több százat már kiadtak, és egy szovjet szakértő (D. Janin) szerint feltehetően több mint húszezer ilyen tekercset rejt még a novgorodi altalaj. Nemrégiben felfedezték az első latin, rúnairásos (skandináv) és görög iratot is, továbbá sikerült féltucatnyi régi városból, a legdélebbre Szmolenszk környékéről származó további iratot is azonosítani. A legutóbbi időkig általánosan vallott feltételezésekkel ellentétben ebben a társadalomban elterjedtnek és természetesnek számított az írás (jellemző az írások „cédula” jellege), legalábbis a városi kereskedők körében. A szóban forgó iratok nyilvánvalóan többféle célt szolgáltak. Minden jel szerint nem kapcsolódtak közvetlenül a helyi közigazgatáshoz. Bár az iratok többsége késő középkori, némelyik a keresz-

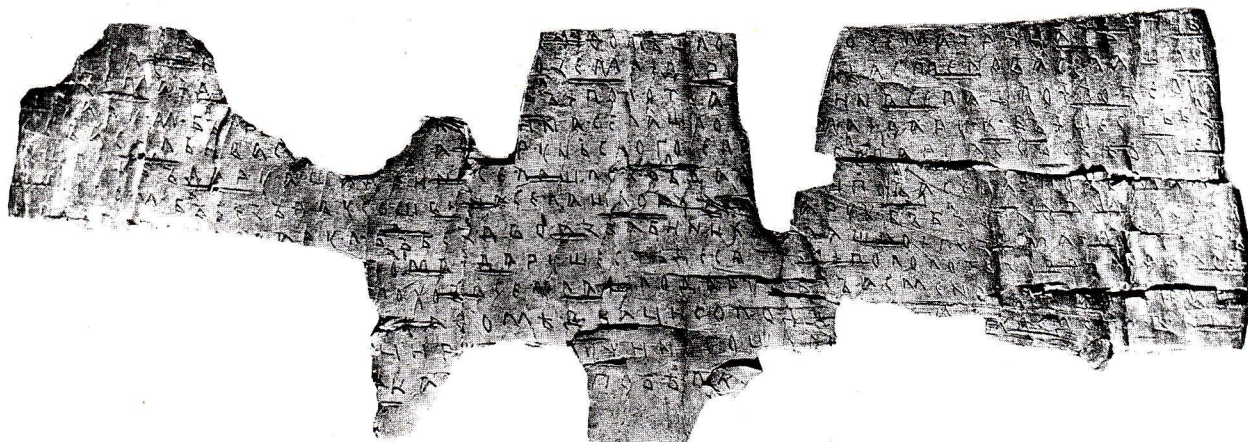
tény Rusz kezdetéhez nyúlik vissza, és ha figyelembe vesszük az egyéb tárgyakon (rovópálcákon, cserépdarabokon) talált feliratokat, az orosz írásbeliség megjelenése nagy valószínűséggel megelőzte a kereszténység felvételét.

**Irodalmi források**

A hivatalos dokumentumok hiánya ellenére alapjában véve meglehetősen gazdagok a kijevi központú orosz államról szóló irodalmi források, és természetesen nem korlátozódnak pusztán arra, amit a régészeknek sikerült feltárniuk. A 10. század második felétől kezdődően az újonnan kereszténységre tért nemzet kiművelt fiai azonnal a keresztény bizánci Kelet-római Birodalomban kialakult középkori irodalom formáit kezdték művelni. Nem meglepő tehát a keresztény elem túlsúlya az irodalmukban. Az ideológiai szándék kimutatható az első orosz kijevi metropolita, Ilarion (11. század közepe) jelentős vallásos szövegéből (*Elmélkedés a törvényről és az isteni malasztról*); Vlagyimir Monomah nagyfejedelemnek a gyermekeihez írt intelmei (*Testamentum*, 1100 körül) leginkább önéletrajznak tekinthető; az orosz egyház bizonyos egyéni jellegzetességeinek kezdetét olvashatjuk ki Oroszország első két mártírjának, Borisz és Gleb hercegek különféle életrajzaiból (meghaltak 1015-ben). A kijevi korszak vége felé született művek némelyikében a világi indíttatás felülkerekedik a vallásosságon: ilyen a művelten szellemes *A száműzött Danyil könyörgései* és mindenekelőtt a kijevi irodalom legjelentősebb emléke, az ismeretlen szerző tollából származó *Ének Igor hadáról* (vagy *Igor-ének*, 1187 körül). Ez utóbbi hatásosan elhelyezett retorikai eszközökkel, ritmikus prózában megalkotott mű, mely egyúttal hathatósan közvetíti a korabeli politikai üzeneteket. Különösen érdekessé teszi, hogy ez az ősrégi szóbeli hőseposz írott, sőt, irodalmi feldolgozása. Ilyen *bilina* néven ismert eposzokat évszázadokon át énekeltek és dolgoztak át, amíg az utóbbi néhány száz évben le nem jegyezték őket; ezek sok esetben a kijevi korszakra utalnak vissza, és természetükből fakadóan sok archaikus elemet megőriztek.

Koruk elsődleges forrásaként minden ilyen jellegű mű – még ha közvetetten vagy akaratlanul is – híven vall a társadalomról és annak központi kérdéseiről. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy az itt említett források nem korabeli, hanem későbbi, sok esetben hibás kéziratokban maradtak ránk (az *Igor-ének* esetében az egyetlen késő középkori kézirat az 1812-es moszkvai tűzvész áldozataul esett). Az egyik mű viszont felülmúlja valamennyit: amellet, hogy távolról sem elhanyagolható irodalmi teljesítmény, olyan régi történelmi érték, hogy minden egyéb alapvető forrást elhomályosít. Ez az úgynevezett orosz *Őskrónika* –

*Jobbra:* Az 1951-es első novgorodi ásatások során előkerült nyírfakéreg fennmaradt írás, melyet A. Arcihovszkij azonosított és fejtett meg. A 13 sorával mindmáig a leghosszabb előkerült írás a 14. századból származik és egy bizonyos Fomának fizetendő falusi hűbéradókat sorolja fel. Ezek a tözegmocsaras környezetben jó állapotban fennmaradt „iratok” olyan rendkívüli és váratlan felfedezésként hatottak, hogy Oroszországon kívül sokáig kétségbe is vonták a hitelességüket. Napjainkra több százat is kiadtak (némelyik más lelőhelyről származik), és még mindig további több ezret rejt a novgorodi altalaj. A városi lakosság széles körében elterjedt írni-olvasni tudás bizonyítékai.







**Balra:** I. Vlagyimir 980-as években történt megkeresztelkedésének hosszadalmas folyamatában, melyről az *Őskrónika* számol be, központi jelentőségű, mikor Vlagyimir meghallgatott egy „görög [azaz, bizánci] filozófust”: ezt a jelenetet örökíti meg a 15. század elején született Radzivil-krónikából származó kép. A filozófus meglehetősen terjedősen ismertette vallásának hittételeit, majd felmutatott egy ikont az utolsó ítéletről. A jelek szerint még mindig ingadozó Vlagyimir küldötteket menesztett különböző országokba, hogy tájékozódjanak az egyes vallásokról; Konstantinápolyban a követeket lenyűgözte a görög ortodox szertartás szépsége. Ekkor Vlagyimir megkérte a bizánci császár nővérének kezét; döntését észérvek, szépervek, politikai megfontolás és a presztízs egyaránt befolyásolta.

hogyan a krónikás szavait idézzük, a *Régmúlt idők krónikája* (*Poveszty vremennih let*). Ó-Oroszország bősége – minden más középkori országnál nagyobb számban – hagyott az utókorra a 18. század elejéig jelentős és számos isten háta mögötti helyen készült történeti krónikákat. Ezeket a krónikákat nem olyan rendszerességgel vezették és újították fel, ahogy egy naplót vagy hasonló beszámolókat szokás, bár maga a műfaj részben az ilyen típusú feljegyzésekből származik. Inkább azon frissiben állították össze őket az éppen hozzáférhető korábbi krónikák összevetése és különféle járulékos anyagok alapján; többnyire valamilyen rendkívüli megbízatás eredményeként, például, az új uralkodó rendeletére, vagy egy-egy különleges alkalom tiszteletére készültek. Elsősorban, de nem kizárólag a kolostorokban írtak krónikákat. Nagy vonalakban valamennyi krónika mögött az a szándék húzódott meg, hogy a városát, fejedelemségét vagy kolostorát összefüggésbe hozza a világtörténelem egészével. Ennek jegyében szinte minden későbbi krónika ugyanazzal az összefoglaló beszámolóval kezdődik, amelyben elmesélik az orosz és az egyetemes történelem alakulását a bibliai időktől a 12. század elejéig; azaz, a *Régmúlt idők krónikáját*.

Az Oroszországra vonatkozó ismereteink és az orosz nemzeti öntudat kialakulásának szempontjából az önálló egységként kezelendő *Őskrónika* olyan alkotás, melynek jelentőségéhez egyetlen hasonló mű sem mérhető, még a legközelebbi vetélytársaként számon tartott *Angolszász krónika* sem. Minden művelt orosz számos idézetet ismer belőle. Az *Őskrónika* nélkül módfelett hiányos lenne a tudásunk Oroszország eredetéről és korai fejlődéséről: az arab földrajzi leírások, a bizánci történetírások és az izlandi sagák tartalmazhatnak olyan információtöredékeket, amelyek hozzátehetnek az *Őskrónika* tartalmához, alátámaszthatják, illetve módosíthatják a benne foglaltakat, önmagukban azonban nem nyújtanának összefüggő történetet. A középkori orosz történelem bármely ese-

ményének tárgyalásához szinte mindig az *Őskrónika* vagy valamelyik későbbi krónika jelenti a kiindulási pontot.

Az első néhány oldalától eltekintve az *Őskrónika* évek szerint tagolja a mondandóját, Kr. e. 5508-tól, a világ feltételezett teremtésétől kezdve. Ez a szerkesztési mód azonban nem csupán az egyes évek eseményeinek feljegyzését foglalja magában: bizánci, orosz és vélhetően orosz eredetű, vallásos és világi, művelt és népi anyagok hatalmas összefoglalása. Számos helyen találhatunk benne önálló, több oldalt kitevő történeteket, ilyen például az Oleg haláláról vagy Vaszilko megvakításáról szóló; másutt a szerző jogi és irodalmi dokumentumokat iktatott teljes terjedelmükben a szövegbe (például a két híres szerződést 911-ből és 944-ből, „A görög filozófus beszédét”-t I. Vlagyimir fejedelemhez, vagy Vlagyimir Monomah „Testamentomá”-t). Akadnak benne szórakoztató anekdoták, példabeszéd-szerű kitérők, tanulságos elmélkedések, feljegyzések csodajelekről és ómenekről, valamint egyes fejedelmek, szentek és szerzetesek rövid élettörténete sorolódik néhol helyesen, máskor tévesen egy-egy esztendő alá. Ezt az enciklopédikus művet mindazonáltal egyetlen cél formálta: Oroszország identitásának és történelmi rendeltetésének feltárása. A krónikás maga jelenti be ezen szándékát, mindjárt az első mondatában: „Itt következnek a régmúlt idők elbeszélései Rusz földjének [azaz, népének] eredetéről, Kijev első fejedelméről és hogy honnan származik a Rusz földje.”

Az *Őskrónika* fennmaradt változata 1110 körül íródott, de a krónikás valószínűleg egy, az 1050-es években keletkezett, azóta elveszett eredeti szövegre támaszkodott. Bizánci görög történetírók, főként a krónikás által név szerint is említett Georgiosz Hamartolosz segítségével alakította ki megbízható időrendi keretét. Alapos, ha nem is mindig pontos adatokkal rendelkezik III. Mihály bizánci császár uralkodásának (842–867) feljegyzett eseményeiről, és az anyagot is ennek megfelelően rendezi el. Ez az időszak sors-

#### **Jobbra: A Kijev központi Oroszország**

A mai európai Oroszország, Belarusz és Ukrajna területén, a nagyobb folyóvölgyek mentén letelepedett keleti szlávok tucatnyi nagyobb törzsi jellegű csoportba szerveződtek, és számos körülkerített városuk volt; a vikingek Gardarikének („elkerített terület vagy városok országa”) nevezték a területet. A viking Rjurikida dinasztia a 880-as években vette be Kijevet Oleg vezetésével, amivel megnyitotta a Balti-tengertől a Dnyeperen át a Fekete-tengerig vezető észak–déli kereskedelmi útvonalat. Ebben a történelmi pillanatban született meg a Kijevi Rusz, mely a kora középkori Európa legnagyobb országaként sem gazdasági, sem kulturális tekintetben nem számított elmaradottnak.

A kijevi fejedelmet (később „nagyfejedelmet”) tekintették az urakodóház rangidős tagjának; a nála fiatalabbak (székelyük gyakori változtatásával) más városokban uralkodtak. A második legfontosabb település Csernyigov, a harmadik Perejaszlavl volt. (Némelyik fejedelemség, például Turov-Pinszk független létét kétségbe vonják a történészek.) A Fekete-tenger partján afféle előretolt kijevi helyőrségként állt Tmutarakan. Bár az erősebb kijevi fejedelmeknek (különösen I. Vlagyimirnak, Bölcs Jaroszlávnak, II. Vlagyimir Monomahnak) sikerült megőrizniük birodalmuk egységét, a kevésbé erőskező uralkodók idején nemegyszer érvényesültek a helyi függetlenségi törekvések. A Dnyeper alsó folyásának vidéke és maga Kijev is sebezhetőnek bizonyult a különböző törzsek – többek között a keleten élő besenyők – támadásaival szemben, és a 12. század közepén Kijev kénytelen volt átengedni az elsőbbséget az északi keleti erdőségekben fekvő Vlagyimirnak.



döntő fontosságú a szláv népek történelmében: ekkor került sor Cirill és Metód morvaországi missziós útjára (lásd 28. old.), és ekkor robbantak be az oroszok Európa történetébe, amikor Aszkold és Dir lerohanták Konstantinápolyt. A korábban – legalábbis Oroszországban – történeteket illetően a krónikásnak dátum nélküli és mitologizált szóbeli forrásokra kellett támaszkodnia, de nem csüggött: egy roppant érdekes „tanulmányban” elmeséli a világ Noé három fia közötti felosztásának bibliai történetét, azután leírja a szlávok területeit és törzsi eloszlását, eljut Oroszország földjének, földrajzának és népességének ismertetéséhez, majd jelentősebb városainak megalapításáig és egy viking eredetű uralkodódinasztia hatalomra jutásáig az egységes államban.

## A Kijevi Rusz a történelemben

Hatalma csúcán, az ezredforduló táján a Kijev központú Oroszország (Rusz, ahogyan lakói nevezték) a kora középkori Európa legnagyobb állama volt, és sem kulturális, sem politikai szempontból nem szigetelődött el Európa többi részétől. Majd négyszáz éves megörökített történelemmel dicsekedhetett (ami az 1237–1240-es tatár hódítással ért véget). Vezetjük úgy, hogy ez a történelem Aszkold és Dir kijevi uralkodók Konstantinápoly elleni hadjáratával (860. június 18.) kezdődik, vagy talán valamivel később, amikor Oleg 882 körül erőszakosan egyesítette Kijevet és Novgorodot. Kulturálisan minden nehézség nélkül megkülönböztethetünk egy „pogány” és egy „keresztény” időszakot, értelemszerűen a kereszténység 988–989-es





hivatalos felvétele előtt, illetve után. Politikai szempontból 1132–1135-nél húzható választóvonal, amikor a többé-kevésbé egységes állam szinte egy csapásra tucatnál is több részre esett, Kijev mint főváros örökébe pedig hamarosan Novgorod lépett.

Bizonytalanabb a választóvonal kijelölése a 11. század derekának kijevi történelmében. Kulturálisan Oroszország Jaroszláv uralkodása (1019–1054) alatt érte el a „nagykorúságát”; 1051-ben Ilarion személyében egy művelt orosz választottak metropolitának (az orosz ortodox egyház fejének); a valószínűleg első átfogó orosz krónika összeállításával elkezdődött a nemzeti öntudat kialakulása is; befejezik a kijevi „Nagytemplom” (Szent Szófia-templom) építését. Ez időtől fogva a kijevi Oroszország számos építészeti és irodalmi emlékét ismerjük, a megelőző korokból vajmi kevés maradt fenn. Ugyanebben a korszakban viszont, Jaroszláv 1054-ben bekövetkezett halála után az országnak a fiai közötti felosztásában, valamint egy új sztyeppvidéki ellenség, a polovecek, vagyis a kunok feltűnésében felsejlenek a későbbi politikai nehézségek.

A Kijevi Rusz történelmének megértéséhez ismerünk kell a háttérben működő ellentétes pólusokat és feszültségeket, melyekből az államalakulat dinamizmusa és gyengeségei is fakadtak. Ide sorolhatók az orosz történelmet végigkísérő földrajzi tényezők: az erdőségek és a sztyepp, továbbá a felfedező és a megtelepedett életforma közötti eltérés. Nem elhanyagolhatóak a geopolitikai összetevők sem, amilyen az erővel egyesített, az első orosz állam tengelyének számító, „a varégoktól a görögökhöz vezető” kereskedelmi útvonal északi, illetve déli szakaszát ellenőrzésük alatt tartó Kijev és Novgorod közötti ellentét. Felmerültek nemzetiségi jellegű ellentétek is a honi szlávok és a betelepült skandinávok, valamint a különféle törzsek és eltérő szokásaik között. Kieleződtek a társadalmi feszültségek, a kijevi korszakban ugyanis a nemzetségi alapon álló berendezkedés egy erősen differenciált, csaknem minden tekintetben feudális osztálytagolódnak adta át a helyét. A legnagyobb feszültség – amint az várható is egy hatalmas területtel és elégtelen közlekedéssel rendelkező ország esetében – egyfelől a központosító, egyesítő erők, másfelől pedig a szét húzó provincializmus között mutatkozik, mely feszültséget még a 20. századra sem sikerült kiküszöbölni.

A kijevi Oroszország a viszonylagos béke, stabilitás és jólét megtestesítőjeként élt a későbbi korok köztudatában, noha – akárcsak a kor legtöbb állama – szinte állandóan kitörni készülő vagy éppen javában zajló háborúskodások közepette élt és virágzott. Időnként nem orosz szomszédai részéről is katonai támadások fenyegették, ám a legtöbb erőt a déli sztyepp határvonala felől Kijevet veszélyeztető rajtaütések emésztették fel. Évről évre betörték a besenyők, majd a kunok, megtámadták, végül lehetetlenné tették a délre, Konstantinápoly felé irányuló kereskedelmi útvonalakat, és zavarokat okoztak a földművelésben. A kijevi orosz állam történelmének kezdetén a Rusz egy nagy sztyeppi hatalomnak, a Kazár Birodalomnak volt alárendeltje, végét pedig az jelentette, amikor meghódította egy másik (a tatár vagy mongol) sztyeppi hatalom. A legvégzetesebbnek azonban a korai Oroszország polgárháborúi bizonyultak. Ahogy Vlagyimir és Jaroszláv uralkodása után egyre szövevényesedtek a dinasztia ágai, úgy lángoltak fel egyre gyakrabban a többnyire a rivalizálásból, kapzsiságból vagy az uralkodó dinasztia belüli torzskodásból fakadó polgárháborúk: a probléma végleges meg-

oldására a 15. század végéig kellett várni, amikor is Moszkva tűzzel-vassal újraegyesítette az országot. Ugyanakkor a szélesebb látókörű kijevi oroszok hamar felfedezték a különféle szüntelen és erőpocsékoló hadviselések közötti összefüggéseket: amennyiben a fejedelmek megegyeznének, hogy véget vetnek a viszálykodásnak, akkor egyesíthetnék immár felszabadult erőiket a sztyepp felől fenyegető támadások visszaverésére. Ez a késő kijevi korból származó *Igorének* ideológiai mondanivalója, mely célt politikailag, ha csak rövid időre is, a 12. század elején II. (Monomah) Vlagyimir alatt valósították meg a legsikeresebben.

### A kijevi fejedelmek és a kereszténység

Oroszország első uralkodóit rejtély övezi; a dinasztia-alapító Rjurik (a *Régmúlt idők krónikája* előtt egyetlen forrás sem említi) szinte teljesen mitologikus figurának tűnik. Kijev következő fejedelmeiről – Oleg (meghalt 913-ban), Igor (meghalt 945-ben), Szvjatoszláv (meghalt 972-ben), Jaropolk (meghalt 978-ban vagy 980-ban) és Szent Vlagyimir (978/980–1015) –, noha megörökített tetteik jobbra még belevesznek a néphagyomány kódébe, egyre tisztább képet alkothatunk mint történelmi személyiségekről. Bár „uralkodtak” Oroszországon, abban az értelemben, hogy fegyveres erővel képesek voltak keresztülvinni az akaratukat, csak lassanként alakult ki viszonylag módszeres kormányzás, melynek révén Oroszország az uralma alatt álló, kiszipolyozandó területből „állammá” válhatott.

Ugyanakkor a vikingek keleti szláv alattvalói – a törzsi társadalom korlátain belül – a szokásaiknak megfelelően intézték jogi, vallási, mezőgazdasági és talán kereskedelmi ügyeiket. Bizánci források (Prokopiosz, pszeudo-Mauricius) jóval a vikingek érkezése előtt említést tesznek a szlávok „demokráciájáról”: „Mindaz, ami a jólétüket érinti, legyen az jó, avagy rossz, a nép elé kerül.” A kijevi korszaknak meglehetősen korai időszakában, amikor a jelentősebb városok lakossága számottevőre duzzadt, a népi gyűlés vagy *vecse* formájában kialakult egyfajta kezdetleges demokratikus intézmény. Egyes városokban, például Novgorodban, a *vecse* akkora hatalomra tett szert, hogy a 12. század elejétől háttérbe szorult a fejedelem szerepe: ettől kezdve a novgorodi fejedelmeket alig tekintették jelentékenyebbnek katonai parancsnoknál, akiket a polgárok kényük-kedvük szerint alkalmazhattak vagy bocsáthattak el. A társadalmi tagolódás, a földbirtokosság fogalma és a törzsi, illetve nemzetségeken alapuló társadalmat felváltó középkori társadalom hasonló előfeltételei a vikingek jelenlététől függetlenül kialakulóban volt a szlávoknál. Az előbbiek oroszországi politikai örökségének sötétebb oldala, hogy az uralkodó osztály és a kormányzottak érdekei között mély szakadék tátongott, valamint hogy kapcsolatuk esetenként szélsőségesen a kizsákmányolásra irányult. Ezen egyes államférfiúi erényekkel megáldott vezetők, netán nagy hatású politikai és vallási eszmék esetenként ugyan felülkerekedtek, ám újra és újra felbukkant Oroszország történelmében, elsősorban abban a formában, ahogy a későbbi moszkvai államban gyakorolták a „patrimoniális” hatalmat.

A módszeresen szervezett kormányzás felé minden jel szerint Igor özvegye, Olga tette meg az első lépéseket, aki fia, Szvjatoszláv kiskorúsága idején, tizenhét éven keresztül régensként uralkodott. Szabályozta az adók behajtását, leverte a fellázadt drevlján törzset (akik a túlzott megadóztatásuk miatt megölték Igort), és erődtímenyrendszert hozott létre, megtért kereszt-





Ez az I. Vlagyimir uralkodásának idejéből (978/980–1015) származó ritka aranypénz a fejedelmet ábrázolja, vállá fölött a címerképével. A felirat a következő: „Vlagyimir, és ez az ő aranya.”

tényként pedig ellátogatott Konstantinápolyba, melyről bizánci beszámoló is fennmaradt. A gyökeresen eltérő személyiségű Szvjatoszláv – hamisítatlan szláv neve ellenére – a pogány viking harcos mintaképe volt. Az uralkodóház és fegyveres kísérete, a *druzszina* száz éven át nem csupán az évente délre induló flotta kereskedelmi lerakataként használta Kijevet, hanem alkalmanként a távoli, Fekete-tenger környéki vagy azon túlra vezetett portyázó hadjáratok előretolt támaszpontjának is. Szvjatoszláv, miután távollétében fejedelmi rokonságának tagjaira bízta a főbb orosz városokat, egész sor ilyen zsákmányszerző portyának szentelte uralkodása java részét; Szuovorov nyolcszáz évvel későbbi színre lépéséig kétségtelenül a legsikeresebb orosz hadvezér.

Amikor a 960-as évek közepén értesült róla, hogy az egyik orosz törzs még mindig adót fizet a Kazár Birodalomnak, Szvjatoszláv lerohanta a kazár városokat, ezzel egyszer és mindenkorra lerombolta a hatalmukat. Ezután Nyugat felé fordult, és meglehetősen meggondolatlan módon, bizánci sugallatra, Bulgáriára támadt. A tiszavirág-életű sztyeppi hatalmak örököséként néhány évre hatalmas birodalom került az uralma alá: minden jel szerint – az utána következő két-három kijevi uralkodóval együtt – a kazár uralkodók *kagáni* címét is viselte. A Balkán megfelelt Szvjatoszlávnak, és 969-ben bejelentette, hogy Kijevből a Duna alsó folyásánál fekvő Perejaszlavecbe helyezi át a fővárost: „Mivel ez birodalmam középpontja, és mert minden kereskedelmi árut oda szállítanak: a görögöktől aranyat, selymet, bort és különféle gyümölcsöket, a magyaroktól és a csehektől ezüstöt és lovakat, Oroszországból pedig szőrmét, viaszot, mézet és rabszolgákat.” Néhány évvel később azonban az új, katonailag képzett bizánci császár, Tzimiszkész János, Szvjatoszlávot és udvartartását visszaűzte Kijevbe. A fejedelmet a Dnyeper-völgyi zuhatagoknál türk nomád besenyők ölték meg; micsoda fintora ez a sorsnak, hiszen a kazár uralom megdöntésével éppen Szvjatoszláv szabadította a veszedelmes sztyeppi népeket a kijevi állam déli szárnyára!

Szvjatoszláv volt a viking életformát ápoló utolsó kijevi uralkodó, bár az uralkodóház – kisebb-nagyobb megszakításokkal – még jóval a következő évszázad kezdete után is fenntartotta a kapcsolatot a tengerentúli vikingekkel. A *druzszina* minden jel szerint már Szvjatoszláv kora előtt is többféle etnikumból állt: míg a Bizánccal kötött 911-es egyezmény aláíróinak többsége skandináv származású, a következő ilyen egyezmény 944-ben már jelentős arányban tartalmaz világosan azonosítható szláv és egy-két európai nevet. Szvjatoszláv fiai, Jaropolk és Vlagyimir uralkodása alatt már felismerhető az újfajta elkötelezettség az orosz föld iránt. Miután egy zavaros polgárháború után Vlagyimir megdöntötte Jaropolk uralmát, megtiltotta a kíséretének Kijev kifosztását, egyeseket Konstantinápolyba küldött szolgálni, másoknak földet adományozott, miközben fővárosát Európa egyik legnagyobbvárosává emelte. A kijevi központú ország ezt követő virágzása során óhatatlanul felmerült az államvallás szükségessége. Az idő is megérett rá: Észak- és Közép-Európában visszaszorulóban volt a pogányság, és Vlagyimir szomszédai, a lengyelek már a 960-as években felvették a kereszténységet. Vlagyimir 988–989-ben úgy oldotta meg a kérdést, hogy ünnepélyesen kinyilvánította a maga, illetve népe hűségét a bizánci mintájú, később ortodoxnak nevezett kereszténységhez.

A bizánci források érdekes módon hallgatnak a

988–989-es eseményekről, miközben ékesszólóan emlékeznek meg az oroszok több mint egy évszázaddal korábbi, a 860-as években történt megkeresztelkedéséről. A körülmények tisztázatlanok, de vélhetően az Aszkold és Dir által vezetett 860-as konstantinápolyi támadás utóhatása volt, hogy híveik 867-ben hivatalosan áttértek a kereszténységre. Mire Oleg 882 körül bevette Kijevet, minden valószínűség szerint már visszaállították a pogányságot, a kereszténység azonban a 10. század első felében, még Olga megkeresztelkedése előtt jelen volt valamilyen szinten Kijevben. Olga megpróbálkozhatott egy független egyházszervezet létrehozásával, és a keresztény világ keleti és nyugati ágának egymással szembeni kijátszásával. Mindenesetre 962-ben, Szvjatoszláv hatalomra lépésekor Adalbert leendő püspök, I. Ottó német-római császár küldte olyan nyilvánvalóan pogány megnyilvánulásokba ütközött Kijevben, hogy nekikeseredetten tért haza.

Vlagyimir felismerte, hogy az általa ismert világban minden civilizált állam alapköve a centralizált és fejlett vallás. Először az orosz vidékek számos pogány istenéből egységes panteont állított össze – Perunt, a mennydörgés istenét tette meg főistennek –, és bálványokat állíttatott. Egyes isteneket a jelek szerint keleti vallásokból vett át. Ez a hevenyészett vallás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeit, folytatta tehát a keresést. Az *Óschrónika* szerzője – érthető okokból – meglehetősen hosszasan és mitizáló eszményítéssel tárgyalja a folyamatot. Különböző országokból érkeznek a küldöttek, hogy feltárják a hitüket Kijevben: iszlám bolgárok (a Volga mentéről), németek, zsidók (Kazáriából), görögök (Bizánzból). „A görög filozófus” részletesen ecseteli a kereszténység tanítását, majd befejezésül leleplez egy, az utolsó ítéletet ábrázoló ikont; ennek kellett volna eldöntenie a kérdést. A krónikás szerint azonban Vlagyimir ezek után összehívta a véneket, beszámolt nekik a hallottakról, majd tíz „jó és bölcs emberét” elküldte a szóban forgó országokba, hogy első kézből tapasztalhassák ki a kérdéses vallásokat.

Előbb Vlagyimir, majd a megbízottai következtetéseiből egy minden bizonnyal tudatos paródia felhangjai csendülnek ki. A Paradicsom iszlám változata kétségtelenül jól hangzik, nagy kár, hogy tiltja az alkoholfogyasztást, és különben is, a volgai bolgárok bűzlenek. A németek unalmasak. A zsidók maflák, még hazájuk sincs, mióta húsz évvel korábban Szvjatoszláv szétverte a kazárokat. Egy görög templomban viszont, állította a tíz kiküldött, „magunk sem tudtuk, a Földön járunk-e még, avagy a mennyekben. Mert az egész földkerekségen nincs olyan ragyogás és szépség, nincsen szó, ami leírhatná. Abban viszont bizonyosak vagyunk, hogy Isten ott az emberek között lakozik...” Csakhogy ez a mindmáig sokszor idézett határos esztétikai érv sem döntötte el a kérdést. Vlagyimir tanácsadói végül egy gyakorlatiasabb okfejtést tártak az uralkodó elé: „Ha a görögök hite gonosz lenne, nem vette volna fel nagyanyád, Olga, aki mindenkinél bölcsőbb volt.” Vlagyimir azonban még mindig tévovázott. Elindult elfoglalni a Krím-félszigeten Herszon bizánci várost, és a császár nővérét, Annát feleségül kérte. Végül minden jóra fordult, Vlagyimir elfogadta a keresztiséget, megkapta feleségül a hercegnőt, és Herszont a menyasszonyváltság fejében visszaadta. A rendkívüli és hosszúra nyúlt színjáték vége, hogy Vlagyimir hazatért Kijevbe, a tömegek pedig megkeresztelkednek a Dnyeper vizében.

A bizánci mintájú kereszténység felvétele állam-



vallásként sokkal többet jelentett hitbéli döntésnél. A középkori vallás számos elemet foglalt magában. Az új vallással Vlagyimir meghonosította országában a keresztény tanítás kifejezésére alkalmas elvont irodalmi nyelvet is, az ezen a nyelven létező irodalmat és „magas kultúrát”, melynek számos eleme végső soron klasszikus eredetű. Nemcsak másféle célokat szolgáló, hanem új anyagokat és eljárásokat alkalmazó (kőművesség, mozaik) építészeti stílus vert gyökeret Oroszországban. A festészet is rendkívüli teológiai és művészeti értékeket vonultatott fel. Alapvetően új zenét ismerhettek meg; és korszerű politikai elméletet, mely szerint az uralkodó nem csupán az alattvalói iránt tartozik felelősséggel, hanem egyúttal nemzetközi szerepének is meg kell felelnie. Meghonosodtak a törvénykezés bizonyos elemei, valamint az oktatási rendszer. A krónikás leírja, hogy a templomok alapítása és a papság létrehozása után Vlagyimir „elvette a legjobb családok gyermekeit és elküldte őket, hogy könyvekből tanuljanak” – anyjuk legnagyobb bánatára. Egető szükség támadt az írástudókra, ami a jelek szerint a már keresztény és sláv bolgárokat is érintette: számos korai oroszországi kézirat bolgár eredetű.

Nem nehéz megérteni, milyen szándékok vezérelték Bizáncot a tranzakció során. Igaz, egy „bíborban született” (császári) hercegnőjükbe került, ami az orosz uralkodónak adott ritka kiváltságnak számított, viszont sok-sok lélekkel gyarapodott az ortodox nyáj, nem csupán a saját üdvükre, hanem a konstantinápolyi patriarkátus javára is. Egy háborúskodó barbár nép végre civilizálódik, és császári szövetséges lesz, elfoglalja a helyét a császárság által vezetett népek hierarchiájában, az „oikoumené”-ben, a „bizánci nemzetközösségben”. Vlagyimir számára kockázatosabbnak tűnhetett ez az egyezés: nem csupán társadalmi

forrongásokra számíthatott, hanem a bizánci keresztény ideológia elfogadásával valamelyest a saját függetlenségét is korlátozta. Csakhogy ezeknél az aggályoknál nyilván többet nyomtak a latban a civilizált népek nemzetközi családjába való belépéssel járó előnyök.

### Vlagyimir és Novgorod

I. Vlagyimir hosszú uralkodása a kijevi Oroszország „klasszikus” kora, történelmének azon pillanata, amikor minden, legalábbis a dolgok többsége, kielégítően alakult. Az orális epikus hagyomány fennmaradt darabjainak (az úgynevezett *bilina*-versek) nagy része Vlagyimirnak, a „Fényes Napnak” (*Jasznoje szolnisko*) az udvarában játszódik. Halála után a fiai között belháború robbant ki az elsőbbségért. Kettejüket, Boriszt és Glebet bátyjuk, Szvjatopolk (uralkodott 1015–1019) felbujtására megölték. Mivel úgy döntöttek, hogy nem szállnak szembe a gonosztettel, az első orosz mártírokként kezdték magasztalni őket. 1026-ban végül a két legerősebb testvér, Msztyiszláv és Jaroszláv diarchiát hozott létre, és a Dnyeper vonala mentén felosztották egymás között Oroszországot; Msztyiszláv halálával (1036) Jaroszláv, a kemény és minden bizonnyal könyörtelen túlélő, 1054-ben bekövetkezett haláláig egyedül uralkodott. Ez az időszak Kijev második aranykora. A „Bölcs” melléknévvel felruházott Jaroszláv pártolta az építészetet, a művészeteket, az irodalmat és a tudományt, és kidolgozta a *Russzkaja pravda* címen ismert törvénykönyvet, a kor társadalmának bőséges információforrását. 1051-ben egy orosz értelmiségit, Ilariont nevezték ki metropolitának, a jelek szerint anélkül, hogy egyeztettek volna Konstantinápolyal. Felépült a kijevi „Nagytemplom”, a Szent Szófia, melyet mozaikokkal és freskók-

*Lent: A 15. század vége felé az orosz ikonok elkezdtek minden hagyományos ikonográfiai mintákat nélkülöző, összetett jeleneteket ábrázolni, nemegyszer publicisztikai céllal. Politikátörténetileg különösen érdekes az a téma, amelyik Novgorodban vált népszerűvé, amikor a régi város függetlenségét Moszkva fenyegette. Az ikon egy korábbi, 12. századi középkori csatározást ábrázol, melynek során a novgorodiak az Istenanya „csodatévő” ikonjának segédelmével visszaverték Szuzdal (Vlagyimir részfejedelemsége, Moszkovia elődje) hadseregét. Az elbeszélés három szakaszban bontakozik ki: az itt látható középső sorban a sértetlen ikont láthatjuk, amint visszafordítja az ellenségre a városra kilőtt nyilakat.*







# **Fent: Oroszország a tatár hódítás előestéjén**

A kijevi fejedelmek között dúló harcok és a kunokhoz hasonló sztyeppi nomád népek egyre gyakoribb támadásai miatt sok orosz költözött északra a 12. században az erdős övezet természetes védelmébe, és a demográfiai, politikai súlypont a régi fővárosból, Kijevből kezdett elmozdulni. Novgorod addig is a balti kereskedelem jelentős állomása volt, ám ekkor az 1108-ban alapított Vlagyimir városa is fontos kereskedelmi központtá fejlődött. A Vlagyimir-Szuzdal fejedelemség jó vízi összeköttetésben állt Novgoroddal, valamint a Volga révén a volgai bolgárokkal és a Kelettel; létesítések minden jel szerint tudatosan másolták a kijevi államot (számos közös helységnév bukkan fel a két területen). A régebbi főváros ekkor már nem folytatott kereskedelmet a Dnyeperen, gazdasági szempontból pedig a tőle délre fekvő Galícia és Volhínia szorította háttérbe.

kal, köztük Jaroszláv családjának ábrázolásaival díszítettek; ezek mindmáig fennmaradtak, ahogy a város „Aranykapuja”-nak egyes töredékei is.

Végrendeletében Jaroszláv felszólította népes családjának tagjait, hogy támogassák a legidősebb fivért, Izjaszlávot, ám ismét zűrzavar támadt. Meglepő, hogy Rjurik leszármazottainak mennyire nem sikerült kidolgozniuk hatékony trónöröklési rendszert. Nyilván az egész fejedelmi család tulajdonaként fogták fel az országot. A fejedelmek gyakran helyezték át a székhelyüket, olykor még olyan nagy távolságokra is, mint Novgorodból Tmutarakanba, így olykor mintha egyfajta irdatlan léptékű „komámasszony, hol az olló”-játék zajlott volna. Bizton állíthatjuk, hogy a fejedelemségek között bizonyos hierarchia állt fenn (Csernyigov számított a kijevi Oroszország második legfontosabb városának, a déli Perejaszlavl pedig a harmadiknak), és egyes történészek fiútestvérről fiútestvére szálló örökösödési rendszert felteleztek, amelyben mindenki egy fokkal feljebb került valamelyik nála idősebb testvér elhalálózásakor. Ezt semmilyen írásbeli bizonyíték nem támasztja alá, inkább amolyan sebtében összetákolt elvnek tűnik. Az uralkodócsalád különböző ágai számára mindig is fennállt a kísértés, hogy valahol gyökeret verjen és helyi dinasztiát alapítson. Ezt ismerték fel az 1097-ben Ljubecsből tartott fejedelmi találkozón, ahol a hercegek így szóltak egymáshoz: „Miért tesszük tönkre civódásainkkal az orosz földet? A polovecek be-betörnek az országunkba, és nagy a vigáguk, hogy egymás ellen viselünk hadat. Ezentúl tehát egyesüljünk lélekben, és vigyázzuk az orosz földet...”

A gyakorlatban azonban többnyire igencsak törékenynek bizonyult az ilyen egyesülés; leginkább a kijevi népfelkelés által trónra emelt II. (Monomah) Vlagyimir (1113–1125) és fia, Msztyiszláv (1125–1139) uralkodása idején valósult meg. II. Vlagyimir, akit a néphagyomány és az epikus költészet gyakran összevetesz nagy elődjével, félig görög származású volt, a bizánci Monomakhosz családbeli hercegnő fia. Ő maga Gythát, az 1066-ban meggyilkolt Harold angol király leányát vette feleségül. Megszervezte a ljubecki találkozót, és az ő kezdeményezésére született a fejedelmek között létrejött számos más egyezség is, fáradhatatlanul védelmezte továbbá egész Oroszország határvonalait, különösen a sztyeppi polovec támadókkal szemben. Törvényalkotó és művelt ember volt; úgynevezett *Testámentoma* (vagy *Intelmek*) – a fiaihoz címzett önéletrajz és bölcs tanácsok gyűjteménye – az egyik legizgalmasabb középkori orosz dokumentum. Vlagyimir és Msztyiszláv csak annyit tehetett, hogy állandó készségben kezelték Kijev problémáit; a novgorod-szeverszki Igor herceg vezetésében hadjáratának szerfelett költői színezetű elbeszélése (*Igorének*, 1187 körül) fájdalmas szomorúsággal tekint vissza a fejedelmek együttműködésének idejére.

II. Vlagyimir sokat utazott, és a kijevi államszövetség valamennyi részére figyelmet fordított. Megalapította vagy újraalapította az északkelet-oroszországi Kljazma folyó partján álló erődítményt és várost, amelyet saját neve után Vlagyimirnak nevezett el. A város a *Zalesszkaja Zemlja* (az általában megtévesztő módon Vlagyimir-Szuzdal fejedelemség néven emlegetett „Erdőn túli ország”) fővárosaként hamarosan felülmúlta régi, dicsőséges szomszédait, Szuzdalt és Rosztovot. Ezen a távoli, gyérén lakott vidéken Vlagyimir megalapítása Oroszország történetében a legmaradandóbb következményekkel járó demográfiai és politikai változás kezdetét jelöli. Ez a hatalmas, a Volga és az Oka folyók által közrefogott, termékeny *opolje* (lásd 24. old.) körül elterülő vidék rendkívül alkalmasnak bizonyult a betelepítésre. Hihetetlen fejlődésen ment át a 12. század során. Számos kelet felé tartó folyója a Volgába ömlött, így kereskedelmi útvonalat biztosított egyik irányban a bolgárok felé, következképpen összeköttetést teremtett a Kaszpi-tengerrel, Grúziával és Örményországgal is; a másik irányban a könnyű hordutak sokasága révén Novgoroddal állt kapcsolatban, ahonnan a Balti-tengerre lehetett kijutni. A Dnyeperen Kijevből Konstantinápolyba vezető útvonal nehézségeinek növekedésével Oroszország kész volt irányt váltani.

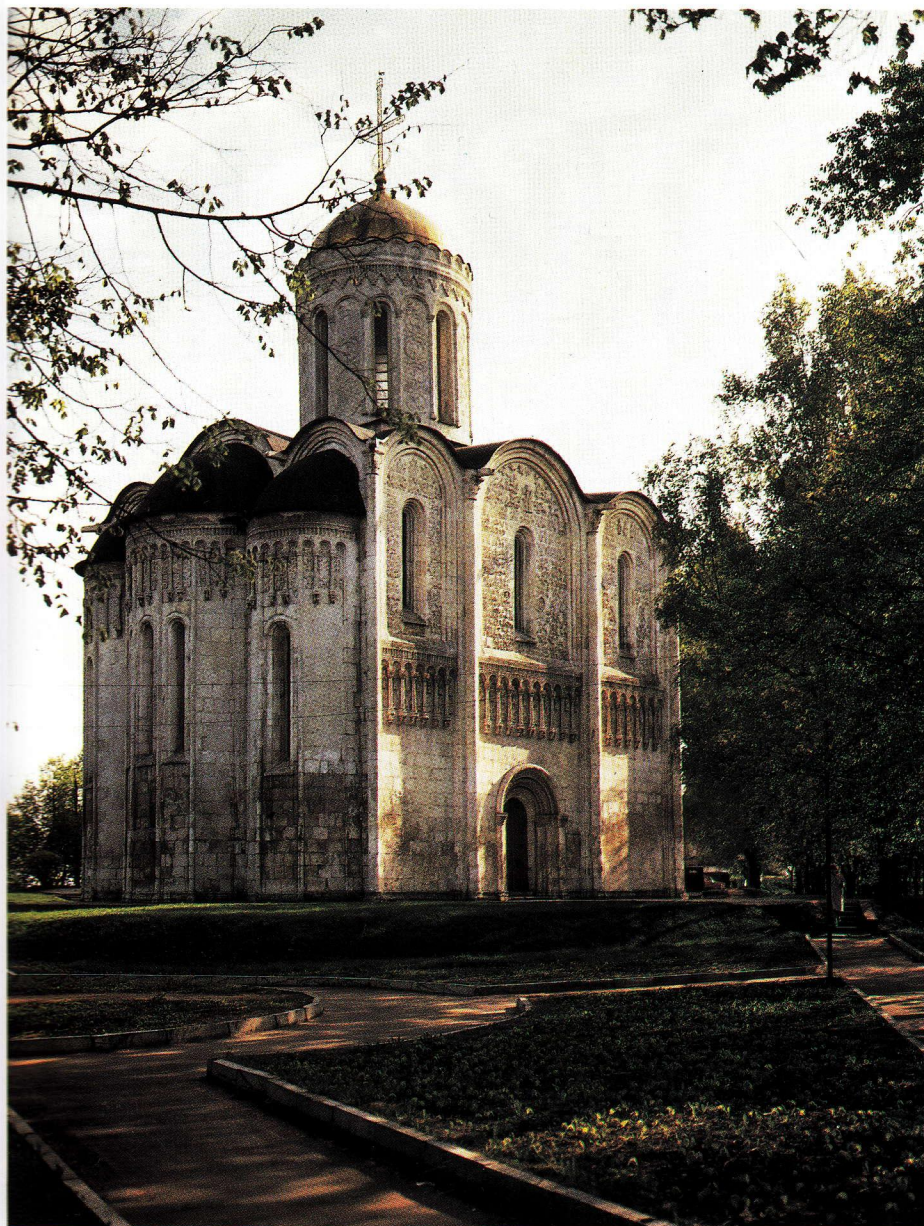
Ez világltott ki abból, amikor az 1157-ben a nagyfejedelmi trónra lépő Andrej Bogoljubszkij nem foglalta el a kijevi rezidenciát, hanem bejelentette, hogy Vlagyimirt teszi meg székhelyévé. Megtartotta a „kijevi nagyfejedelem” címet, de miután 1169-ben lerohanta és feldúlta a várost, öccsére bízta az ottani kormányzást. Kijev hanyatlása idején is, egészen 1300-ig egyházi főváros maradt, akkor azonban a metropolita is Vlagyimirba költözött. A Vlagyimir virágzása kezdetén létesült 12. századi városok közé tartozik Moszkva is, melyet a hagyomány szerint Andrej apja, Jurij Dolgorukij (Hosszúkarú vagy Messzelátó) alapított 1156-ban. A helyén, amint az a Moszkva folyó partján végzett ásások során kiderült, már korábban is létezett település. Eleinte Kucskovónak hívták, a helyi földbirtokos után.

A kijevi Oroszország széthullása fennállásának utolsó évszázada során vált nyilvánvalóvá. A kijevi országész dél-oroszországi viszonylatban is kezdte el-









Fent: A tatár hódítást megelőző évszázadban a vlagyimiri Oroszország műremeke a korai orosz építészet csúcspontját jelentő, fehér mészkőből épült templomok kis csoportja. A vlagyimiri Szent Demeter-székesegyház (1194) külső falainak ornamentikus és figuratív féldomborművei egyaránt különlegessé avatják. Belsejét nagyszerű (valószínűleg bizánci) freskók díszítik.

Balra: A Vlagyimiri „Istenanya”-ikon, a Vlagyimiri és Moszkvai Nagyfejedelemség oltalmazója, a későbbiekben nagyon népszerűvé vált „gyöngédség” ikonográfiai típusba tartozik. A 12. század eleji bizánci művészet remeke, a ridegség feloldására és az érzelmek ábrázolására irányuló törekvés korai és kiváló példája. Az eredeti képből csak az arcok és a kezek maradtak fenn, a kép többi részét a késő középkorban átfestették. A régi ikonok többségéhez hasonlóan ezt is mivesz ezüst foglalatból látták el, melynek nyomai itt-ott még láthatók.

veszíteni vezető szerepét a távolabbi délnyugati Galícia-Volhínia egyesült fejedelemségekkel szemben. Az északnyugati területen (melynek központjából később létrejött Belorusszia) Polock a Dvina mentén a Nyugat-Európával való kereskedelem szempontjából kedvező helyzetet foglalt el. Önállóságát hangsúlyozta I. Vlagyimir idejében alapított fejedelmi dinasztiaja révén, bár jelentős 11. századi uralkodója, a farkasember hírében álló Vszeszlavnak igencsak fájt a foga a kijevi trónra. Szmolenszk, mely szintén kialakította a maga nyugati kereskedelmi kapcsolatát, a 12. században ismét fejlődésnek indult.

Az orosz területek közül Novgorod volt a leginkább független és politikai szempontból a legsajátosabb, s a kijevi korszak után is a balti kereskedelem jelentős lerakata maradt. Igen korán kivívta különleges státusát és kiváltságait. Fejedelmeinek későbbi alárendelése és népgyűlésének (*vecse*) megerősödése révén Novgorod voltaképpen az itáliai és egyes észak-európai politikai alakulatokhoz hasonló oligarchikus városállammá fejlődött. Tényleges „államfője”-ként nem a fejedelem, hanem a szinte teljes függetlenséget élvező érsek lépett fel, a város pedig „Novgorod Nagy Úr”-nak címezte magát. Idővel kiterjesztette hatalmát Észak-Oroszország hatalmas részére, melyet olykor tetszelegve, de nem egészen

alaptalanul „novgorodi birodalom”-nak is neveztek. Ezen a mezőgazdaságilag terméketlen vidéken nem sok más város akadt, bár nyugatabbra volt egy „kis-öccse”, Pszkov városa. Ez az ugyancsak kedvező fekvésű kereskedelmi központ szintén kialakította a *vecse* rendszerét, és olyan mértékben ragaszkodott egyéni jellegéhez, hogy a 14. században ki is vívta a függetlenséget.

A kijevi Oroszországba átültetett bizánci kultúra virágzott, esetenként sajátos egyéni jellegzetességeket alakított ki, amelyhez bizonyos elemekkel nemegyszer a helyi népi kultúra is hozzájárult. A legjelentősebb világi irodalmi művek mellett (lásd 39–40. old.) gazdag vallásos irodalom is létezett, ilyen volt többek között Szent Borisz és Gleb élettörténetének több változata, valamint a változatos és színes történetek gyűjteménye a kijevi Barlangkolostor *Paterikon*jában. Ez az intézmény, a korai Oroszországban alapított legnagyobb vallási központ egyúttal tudományos központként is működött: itt állította össze a *Régmúlt idők krónikáját* a legendás Nyesztor és Szilveszter szerzetes.

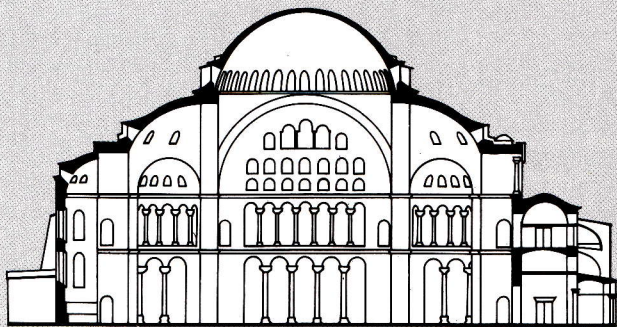
Ennek a kultúrának lenyűgöző hagyatékát alkotja a kijevi Oroszország néhány nagyszabású építménye. Az I. Vlagyimir által alapított hatalmas és díszes kijevi Tizedtemplom alapjait ásátásokból ismerjük. A még nagyobb Szent Szófia-templom (1037) szinte eredeti állapotában maradt ránk, bár külsejét későbbi barokk díszítések homályosítják el. Csernyigovban, Szmolenszkben, Polockban és Pszkovban is fennmaradtak jelentős épületek. Mint az várható is, a legfigyelemre méltóbb együttes Novgorodban található, közte a dísztelenségében monumentális Szent Szófia-templom (1043). Az idő múlásával a kijevi korszakban egyre mívesebb kidolgozást kaptak a korábban szinte egyáltalán nem díszített külső falak, például mintás téglaborítást vagy pilasztercsíkokat. A tető kiképzése és a kupoladob piramisszerű körvonalat kezdett öltetni. A templom (és nyilván a paloták is, bár erről vajmi keveset tudunk) belsejét vakolat fedte, falait freskókkal díszítették. Néhol, például Kijevben mozaikot is alkalmaztak, ehhez azonban külföldi szakembereket kellett hozatni, nem is beszélve az üveg előállításáról, ami már-már megfizethetlenné tette a díszítést. A többnyire részleteikben fennmaradt kijevi freskók monumentálisak és inkább vonalas stílusúak, legalábbis a 12. század közepe előtt készültek. Nagyon értékes világi művészeti emlék maradt fenn a Szent Szófia lépcsőtornyainak festményein, amelyek a konstantinápolyi Hippodromból vett jeleneteket ábrázolnak.

A 12. század végéről és a 13. század első feléből származó féltucatnyi káprázatosan gyönyörű templom Vlagyimirban és környékén talán a kijevi Oroszország legszebb fennmaradt műalkotásai. A vlagyimiri Istenanya elszenderedése-székesegyház kivételével valamennyi meglehetősen kis méretű, remek arányait azonban csodálatos fehér mészkőfalak emelik ki. Faragott ékszerdobozokra emlékeztetnek, és ezt a benyomást csak erősítik a különleges féldombormű díszítések. A vlagyimiri Szent Demetriusz- (1194) és a Jurjev-Polszkijban álló Szent György-templom (1230) külső falait szinte teljes egészükben ismeretlen eredetű, építészeti, növényi, állati és emberi motívumokat megjelenítő faragványok borítják. A krónikás szívfájdító módon egyszerűen csak ennyit jegyez meg: „Isten minden országból küldött mesterembereket Andrej (Bogoljubszkij) udvarába”, de semmiféle útmutatással nem szolgál az épületek rejtélyéhez.



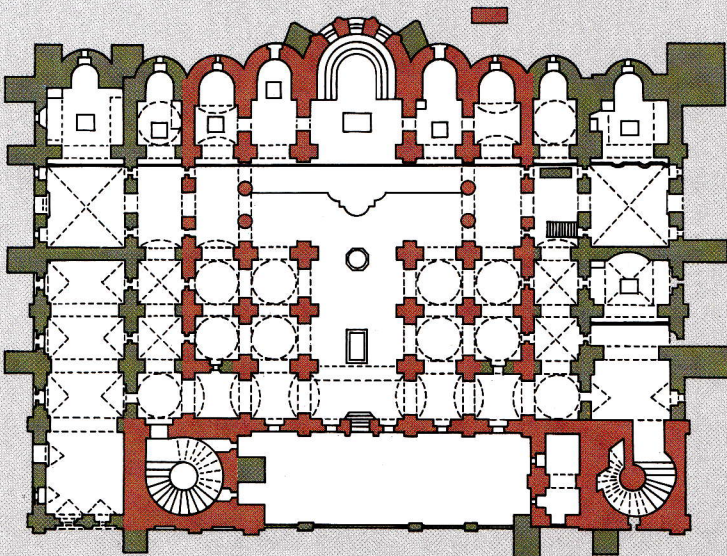
# A kijevi Szent Szófia-székesegyház

A lényegében ma is látható formájában Justinianus császár uralkodása idején, 532–537 között épült konstantinápolyi „Nagytemplom”-ot az „Isteni Bölcseségnek”, *Hagia Sophiának* szentelték. A 11. század elején az újonnan megkeresztelkedett oroszok hasonlóképpen jártak el Oroszország déli, nyugati, illetve északi területének legjelentősebb városai, Kijev (1037), Polock (1044) és Novgorod (1043) székesegyházai esetében. A fővároshoz méltó módon a kijevi Szent Szófia a legnagyobb szabású; sokáig magán viselte a tatár támadás nyomait, majd az 1680-as években V. Iván és I. Péter rendeletére felújították. A szinte teljes egészében barokk külső mögött nagyrészt változatlan maradt a pompás mozaikkal és freskókkal díszített tizenegyedik századi belső tér. Mint-hogy annak idején Bölcs Jaroszláv rendelte el, a főhajó egyik freskója a nagyfejedelem családját örökíti meg, és mindmáig itt áll Jaroszláv nagyszerű márványsírja. Napjainkig is ez az épület őrizte meg leginkább a korai Rusz szellemét.



Fent: A konstantinápolyi Hagia Sophia az egész keleti kereszténység csodálatát kivívta – annak ellenére, hogy közvetlen építészeti leszármazottai közé csak a nagy oszmán-török mecsetek számíthatók. Ugyanakkor a legtöbb későbbi bizánci és orosz templom elődje

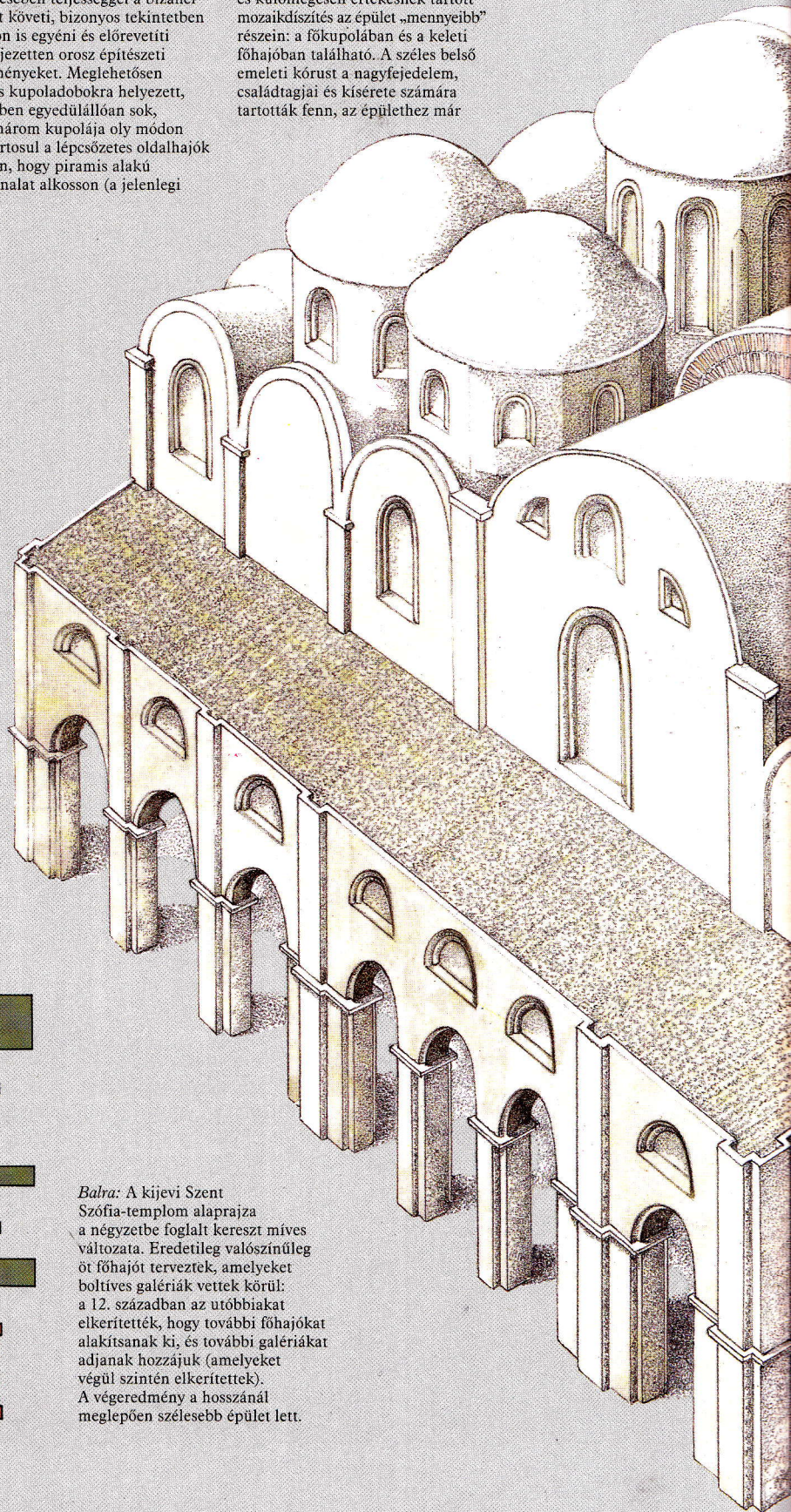
abban az értelemben, hogy kiaknázza a vakító fény és a sötétség, a hatalmas terek és kis zugok, az elrejtett és a kiemelt elemek, az egyszerűség és a bonyolultság, az egyenes és a görbült vonalak váltakozásában rejlő valamennyi lehetőséget.



Az 1037–1039 között épített kijevi Szent Szófia-székesegyház a kelet-európai művészet dicsőségét hirdető csekély számú nagy középbizánci templomok közé tartozik. Bár elrendezésében és belső díszítésében teljességgel a bizánci stílust követi, bizonyos tekintetben nagyon is egyéni és előrevetíti a kifejezetten orosz építészeti fejleményeket. Meglehetősen magas kupoladobokra helyezett, nemében egyedülállóan sok, tizenhárom kupolája oly módon csoportosul a lépcsőzetes oldalhajók tetején, hogy piramis alakú körvonalat alkosson (a jelenlegi

barokk toldalékok nélkül). A tornyokat inkább sátorotetők, semmint félkör keresztmetszetű kupolák fedik. A belső díszítés szokatlanul egyesíti a mozaik- és a freskótechnikát: a drága és különlegesen értékesnek tartott mozaikdíszítés az épület „mennyeibb” részein: a főkupolában és a keleti főhajóban található. A széles belső emeleti kórust a nagyfejedelem, családtagjai és kísérete számára tartották fenn, az épülethez már

korán a palotába vezető kupolás lépcsőtornyokat csatoltak. A külső fal mentén haladó, téglából és kőből kirakott oszlopsort eredetileg nem fedte vakolat.



Balra: A kijevi Szent Szófia-templom alaprajza a négyzetbe foglalt keresztíves változata. Eredetileg valószínűleg öt főhajót terveztek, amelyeket boltíves galériák vettek körül: a 12. században az utóbbiakat elkerítették, hogy további főhajókat alakítsanak ki, és további galériákat adjanak hozzájuk (amelyeket végül szintén elkerítették). A végeredmény a hosszánál meglepően szélesebb épület lett.





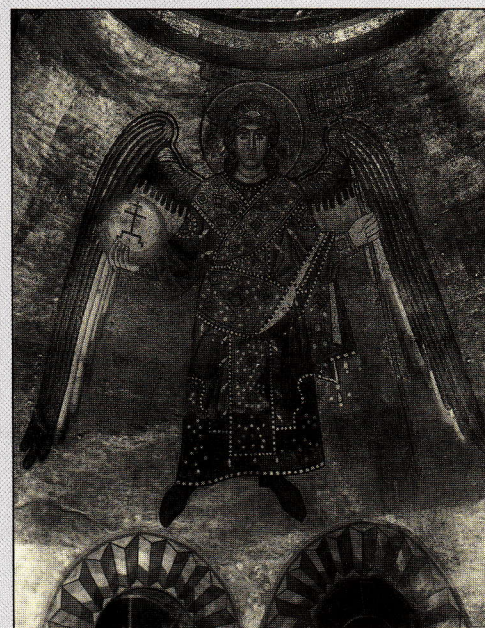
A kиеvi Szent Szófia-székesegyház főkupolájának részletei.

Az ortodox templomok kupolái falazott kupoladobokon nyugszanak, amelyeket az idő előrehaladtával egyre keskenyebbnek és magasabbnak építettek.

A kupoladob és az azt tartó pillérek, illetve falazat közötti átmenetet vagy az elnagyoltabb jellegű átmeneti boltozat, vagy a sokkal elegánsabb csigoly biztosította.

A kupolát mindig a Pantokrátor vagy Mindenható ábrázolása foglalja el (*lent*); közvetlenül alatta arkangyalok sorakoznak (*fent*).

A kupoladob ablakai között általában a tizenkét apostolt jelenítették meg, a csigolyéken pedig a négy evangélistát.





# A MOSZKVAI NAGYFEJEDELEMSÉG

## A tatárjárás

A Kijevi Rusz váratlan és katasztrofális véget ért, bár ennek voltak előjelei. 1223-ban fegyveres lovasok jelentek meg a délkeleti sztyeppi határvidéken. A kunok, Oroszország régi nomád ellenségei ugyan figyelmeztették a kijevi kormányzatot, annak azonban nem sok ideje maradt a felkészülésre. Három fejedelem (történetesen mindegyiküket Msztyiszlávnak hívták) sebtében összehozott egy orosz–kun hadsereget, és a sztyeppre vonultak, ahol – a Kalka folyó partján – hosszas küzdelem után vereséget szenvedtek. A sereget vezető fejedelmet az általa felmutatott menlevél ellenére megölték: az újonnan feltűnt ellenség más szabályok szerint vívta a háborút. Felderítőútjuk befejeztével a betörő csapatok elvonultak, a megdöbönt oroszok pedig csak elmélkedhettek azon, kik ezek, honnan jöttek, hová tűntek és miféle cél vezette őket.

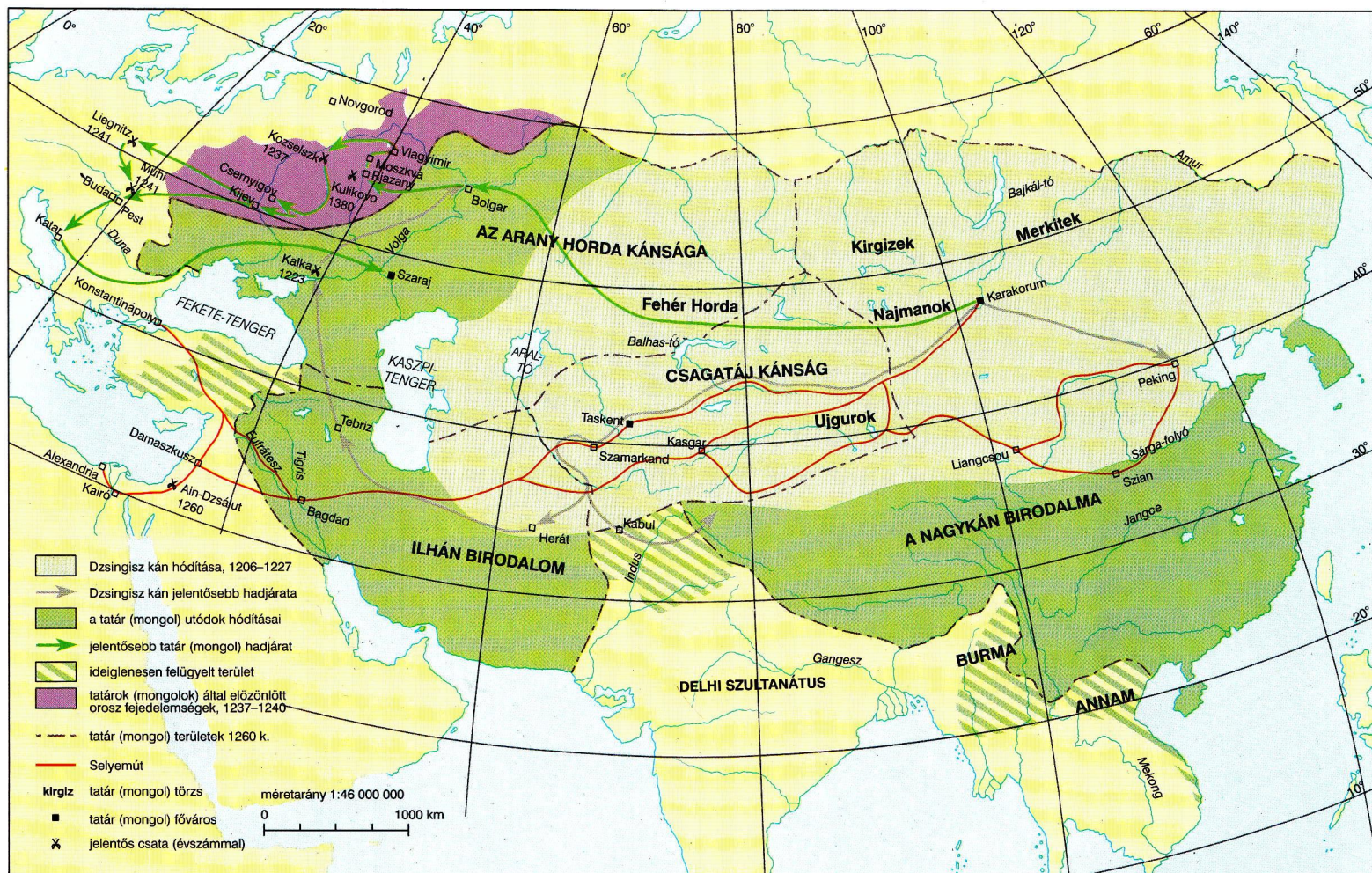
A kérdéses nép a tatár volt, és tizennégy év telt el a következő felbukkanásukig. 1237-ben váratlanul ereszkedtek alá Rjazany földjére, és úgy végigpusztították Rjazany városát, hogy újjáépítésekor egészen új helyre kellett telepíteni; bevettek számos várost, többek között Moszkvát és Vlagyimirt, elindultak Novgorod felé, majd visszafordultak keletre: a tavaszi olvadáskor kialakuló ingóványai nem kedveztek a lovasságuknak.

1240-ben újabb támadást intéztek a déli városok, Csernyigov és Kijev ellen. Általában erre az időpontra teszik a tatárok oroszországi uralmának kezdetét.

A tatárok, vagy ahogy Oroszországon kívül egyre inkább hívják őket, a mongolok, a ma is Mongóliának nevezett területen élő nemzetségek szövetsége voltak. Mongólia területét nem borították erdők, zord éghajlata nem kedvezett a letelepült gazdálkodásnak, annál inkább alkalmas volt a lótarásra. Mivel legelőváltó állattartással foglalkoztak, sátorban laktak, a 13. századig nem voltak városaik, és minden szempontból a nomadizáló életmódhoz alkalmazkodtak. Valamennyi férfi forgatott fegyvert, ennél fogva katonai ütőerejük messze felülmúlta az alacsony létszámukból adódó esetleges hátrányokat. A külvilágra mért váratlan és rettenetes csapásokat Temüdzsin (1167–1227) kezdeményezte, aki 1206-ban egyesítette a mongol nemzetségeket, és a nagy *kuriltájban* (népgyűlés) elnyerte a Dzsingisz kán címet. Centralizálta a tatár hadsereget és közigazgatást, részben feudalizálta a nemzetségi rendszert, szigorú fegyelmet honosított meg, és elkezdte hódító pályafutását. 1215-ben elesett Peking. Aztán Közép-Ázsia, Perzsia és a kaukázuson túli országok következtek; az Azerbajdzsánon át a Kalka mellé érkező sereg már több háborúban edződött acélosra.

## Lent: Oroszország és az ázsiai világ a 13–14. században

Az Oroszország és ázsiai szomszédai közötti kapcsolatok a politikai körülményektől függően ingadoztak az évszázadok során. A Volga folyó és a Kaszpi-tenger az orosz történelem kezdete előtti időkől összekötötte az orosz, illetve a skandináv világot. Ugyanilyen korai időkől ismert a sztyeppen át a kelet–nyugati irányú mozgás: nem is annyira a kereskedelmi útvonalként (bár a „Selyemút” egyik-másik ága kétségtelenül erre vezetett), hanem inkább a nomád vagy vándorló lovas portyázók és támadók kényelmes országútként. Az utolsó ilyen mozgás, mely végzetesen érintette a kijevi területeket, akárcsak Kínától a Balkánig Eurázsia más letelepült államait, a tatároké volt; vezérük, Dzsingisz kán a 12. század végén fogott hozzá a világ meghódításához. Kijevet 1240-ben vette be Batu tatár hadvezér, és ettől fogva 1480-ig Oroszországot az Arany Horda irányította a Volga menti fővárosából, Szarajból.





*Jobbra:* Ez a 14. század közepéről származó perzsa miniatúra Dzsingisz kánt (meghalt 1277), a nagy uralkodót ábrázolja, aki egyesítette és elindította a világhódítás útján a mongolokat (tatárokat). Itt egy kertben felállított stilizált nomád sátorban trónol kísérete – köztük fiai: Ügedej és Dzsucsi – körében. Dzsingisz után Ügedej lett a nagykán; Dzsucsi fia, Batu 1237 és 1242 között végigpusztította Oroszországot. Perzsiában 1256 és 1344 között uralkodott mongol dinasztia; Oroszország hozzávetőleg 1240-től 1480-ig volt tatár befolyás alatt.



*Fent:* Jaroszláv Vsevolodics, a tatár uralom kiéptetésének idején vlagyimiri nagyfejedelem; bátyját, Juriijt követte a trónon, aki 1238-ban a támadókkal vívott hatalmas ütközetben lelte halálát. Jaroszlávnak ez a donátorportréja halála éve, 1246 körül készült a Novgorod melletti Nyeregyica-hegyen épült templomban. A nyeregyicai templom építése 1199-ben kezdődött, és egész Európában egyedülálló freskósorozat díszítette; ám a második világháborúban sok más korai novgorodi templomhoz hasonlóan elpusztult, és bár újjáépítették, a festmények szinte teljesen elvesztek.



Mi vezérelte a tatárokat? Természetesen a zsákmányszerzés és a hatalom; elsősorban azonban – meglepő módon – nem a terület kellett nekik, legkevésbé a hasznosítható mezőgazdasági terület, hanem emberek és mindaz, amihez az emberek értettek. A munkaerőt többféleképpen is ki lehetett használni: hatékony adóztatással, miként azt általában Oroszországban tették, vagy a tatár hadsereg, közigazgatás és szakemberek hierarchiájába történő besorozással. Így nagy számban asszimilálódtak a tatár társadalomba türk népek, ami átfogó nyelvi keveredést eredményezett (az orosz nyelvbe került „tatár” szavak többnyire türk eredetűek). A tatárok eleinte uralkodó elitként telepedtek le a meghódított területeken, erre azonban Oroszországban nemigen akadt példa. Birodalmuk hatalmas méretei ellenére erős nemzeti hagyomány kötötte a tatár vezéreket: ha meghalt a nagykán, utód-

jának megválasztására valamennyiüknek vissza kellett térniük a mongóliai Karakorumba. A tatár birodalom távolabb fekvő vidékei azonban fokozatosan több-kevesebb függetlenségre tettek szert, esetenként egymással is összetűzésbe keveredtek. Tatár alávetettsége idejének nagy részében Oroszországot nem Mongóliából vagy Pekingből, hanem Szarajból, a Volga (akkoriban a lakott orosz területeken kívül eső) alsó folyásánál újonnan alapított városból irányították a tatár uralom nyugati ágának, az Arany Hordának a vezetői. Az Arany Horda nem csupán Közép-, Dél- és Kelet-Oroszországot, hanem Szibériától a Fekete-tenger nyugati partjáig a sztyeppvidéket, valamint Közép-Ázsia és a Kaukázus vidékének nagy részét is az ellenőrzése alatt tartotta.

Nem ismerünk statisztikai adatokat arról, hány emberélet esett a tatárjárás áldozatául, ám a városok



elpusztítása, a munkaerő elhurcolása és a sarcok gazdasági és társadalmi katasztrófával érték fel, a hitetlenektől elszenvedett megsemmisítő katonai vereség pedig további sokkot okozott. Csak azokat az orosz fejedelemségeket kímélte meg a pusztítás, amelyek önként behódoltak, és minden ellenkezés nélkül hajlottak az adófizetésre – mint Novgorod és Pszkov. Délnyugaton Galíciai Danyil megpróbált nyugati támogatók után nézni, felajánlotta hűségét a pápának, amiért cserébe koronát kapott – hadat azonban nem. Ennek következményeként a tatárok 1260-ban lerohanták, majd szoros ellenőrzésük alá vonták az országot. Bár a tatárok vitathatatlanul Oroszország urai lettek, nem olyan formában uralkodtak rajta, ahogy 1368-ig Kínában. A politikai hatalom megmaradt a fejedelmi családok kezében. A tatárok eleinte *baszszakokat* (helytartókat) helyeztek az orosz városokba, ám az oroszok többsége, a voltaképpeni vidéki lakosság vélhetőleg sosem látott tatárt, és semmiféle változást nem tapasztalt jogi vagy társadalmi helyzetben.

A fejedelmek és kíséretük helyzete azonban merőben más volt. Uralkodásuk jóváhagyása (*jarlik*) attól függött, hogy a fejedelem vállalja-e a megalázó és kiszámíthatatlan utazást a tatár fővárosba – olykor az irdatlan messze fekvő Karakorumba, ám legtöbbször a közelebbi, de azért így is távoli Szarajba. Könnyen előfordult, hogy a fejedelem, ha a legcsekélyebb kétség is fért alattvalói hűségéhez, sosem tért haza egy ilyen útról. A tatárok büntetésből bármelyik pillanatban támadást intézhettek birtoka ellen. Erre azonban ritkán volt szükség. Érthető, ha talán nem is túlságosan fennkölt hozzáállás, hogy a fejedelmek a kán ügynökeiként léptek fel, és minden erővel elfojtották az adóbehajtási módszerek, a kivetett adók mértéke és a népszámlálások által a nép körében kiváltott elégedetlenséget.

Míg egyfelől szemlélhetjük úgy, hogy az oroszok egy idegen és kíméletlen hódító hatalom karmai közé kerültek, másfelől viszont ez az állapot sem különbözött az ügyek szokásos korábbi menetétől, ezúttal a tatárokkal mint baljós, ám ritkán beváltott fenyegetéssel a háttérben. Az oroszok persze, mint az ebből az időszakból fennmaradt irodalom is tanúsítja, nehezen nyugodtak bele függetlenségük elvesztésébe. Csatavesztéseiket Isten haragjának jeleként értelmezték; a hitetlenek megkérdőjelezhetetlen és folyamatos fennhatósága azonban más kategóriába tartozott, és vagy hallgattak róla, vagy csak úgy célozgatnak rá, mint a sztyeppi csatározásokra vagy a korábbi korok fejedelmei közötti viszályokra. Később, természetesen, a maga teljességében felépítették a „tatár ígáról” szóló történelmi-ideológiai elméletet, melynek középpontjában az Európa védőbástyájának szerepét játszó Oroszország áll, amint a barbárok gonosz csapásai alatt meg-megrogyanva, önmaga feláldozásával védelmezi a nyugati civilizációt. Bár ez a beállítást sem nélkülöz minden igazságot, a legkevésbé sem feddi a korabeli oroszok által megélt valóságot.

### Alekszandr Nyevszkij és a kijevi örökség

A tatár uralom más és más időszakokban, eltérő körülmények között mást és mást jelentett; az oroszok reakciója sem mondható egységesnek. Az ilyen reakciók értelmezésével borotvaélen jár a történész, és ez kiváltképp érvényes a későbbi szentté avatott Alekszandr Nyevszkij, Jaroszláv vlagyimiri nagyfejedelem legidősebb életben maradt fiának esetében, aki Novgorod fejedelmeként hűszesztendősen élte meg a ta-

tárjárását. 1240 nyarán, mikor a tatárok második támadásukat intézték Csernyigov és Kijev ellen, Alekszandr a Néva folyó mellett (innen kapta a megtisztelő „Nyevszkij” nevet) legyőzte a Balti-tenger környékén terjeszkedő svédeket. Majdan az ötszáz évvel később, győzelme színhelyétől nem messze alapított Szentpétervár védőszentje lesz. 1242 áprilisában Alekszandr megvívta másik nagy csatáját, részben a befagyott Csúd-tó jegén. Az úgynevezett teuton lovagok – német eredetű, félig-meddig vallási alapon szerveződött katonai rend tagjai, akik az ortodox földek meghódítását és lakosságának a katolikus egyház kebelébe való megtérítését tűzték célul – felfelé haladtak a balti vidéken, és elérték Pszkovot. A „jégcsatában” Alekszandr erői szétverték a németekből és helyi észtekből álló sereget, s a diadal eredményeként a lovagok nem is hatoltak messzebbre ennél a vonalnál. Ezt követően Alekszandr behódolt Batu kánnak, az Arany Horda vezérének, s ezzel a gesztussal elejét vette a Novgorod elleni tatár támadásoknak. A tatárok később Vlagyimir trónjára ültették.

Alig néhány nemzedék leforgása alatt legendák szövődtek Alekszandr alakja köré, a 14. században kanonizálták és hősi életrajzban foglalták össze tetteit. Az *Első Novgorodi Krónika* a szó szoros értelmében életnagyságúnál nagyobbra növeli: „Termete meghaladja más emberek termetét, hangja mint a harsonaé... ereje, akár Sámsoné; Isten Salamon bölcsességével és Vespasianus római császár bátorságával ruházta fel...” Hősi alakját ismét felidéztek a második világháború idején, Sztálin uralma alatt, nem csupán Eizenstejn híres filmjében, hanem például ortodox hívők adományaiból felállított harckocsizó hadtestet is elneveztek róla. Egyes modern történészek, akik árgus szemmel böngésztek az Alekszandr csatáit tényszerűen kezelő kortárs forrásokat, megalapították, hogy a svédek fölött aratott győzelem csupán az évszázadokra elnyúló határvita egyik csetepatéja volt. Meglehetősen elítélően mutatnak rá továbbá arra, hogy Alekszandr behódolása az Arany Hordának sokkal inkább politikai manőverezés és a fejedelmi családon belüli érvényesülés, mint katonai szükségesség következménye; amennyiben közösen lépett volna fel a testvéreivel, jó eséllyel állhatta volna útját az erdővidék tatár megszállásának. De bármilyen egyezséget kötött is Alekszandr a tatár kánnal, az nemcsak személy szerint neki hozott hasznot, hanem Oroszországnak is, mivel tompította a tatár uralom kegyetlenebb megnyilvánulásait, valamint az ortodox egyháznak, mely 1261-ben még a tatár fővárosban, Szarajban is egyházmegyét alapíthatott.

A néphagyomány a kijevi-vlagyimiri Oroszország letűnt dicsőségének kísérteties allegóriáját teremtette meg Kityezs láthatatlan városának legendájában: a város inkább tavának vizébe süllyedt, semhogy a hitetlenek kezére kerüljön, s hogy majd jobb időkben ismét felbukkanjon a tó tükréből. Ezt a témát dolgozza fel Rimszkij-Korszakov egyik leglátványosabb operája is. Az irodalom nemegyszer keservesen busong a hódításon, ennek legkiemelkedőbb példája a részleteiben fennmaradt *Ének Oroszföld pusztulásáról*, ami a letűnt Oroszország legidillibb és legköltőibb megszólításával kezdődik: „Ó, fényesen csillogó és ezer pompával ékes orosz föld! Olyannyi gyönyörűség tett csodálatossá...” Kijev fényes emléke gyakorlatilag azóta is az orosz nosztalgia tárgya; az örökségének feltámasztására tett kulturális és politikai kísérletekre már a 15. századtól ismerünk példákat.



Fent: A moszkvai nagyfejedelmek dicsőséges őseinek freskói ékesítik a moszkvai Kreml Arhangelszkij (Arkangyal)-székesegyházát (1505), az utolsót és legdíszesebb külsejűt azon nagyszabású építmények sorában, melyekkel III. Iván és fia, Vaszilij szándékoztak emelni új, független fővárosuk fényét. Ez a freskó a 14. században szentté avatott (ez magyarázza a dicsfényt) Alekszandr Nyevszkij novgorodi nagyfejedelmet ábrázolja, aki 1240-ben vereséget mért a svédekre, 1242-ben pedig a német teuton lovagokra, mely csaták – akárcsak Alekszandr személye – a későbbiekben növekedtek mítikussá. Alekszandrnak valószínűleg nem volt más választása, mint hogy kiegyezzen a tatárokkal, akik később őt a vlagyimiri nagyfejedelemmé tették.

Jobbra: Az Athosz-hegy 70 kilométerre az Égei-tengerbe nyúló Thesaloniké félszigetétől keletre. A késő középkorban (és manapság is) az ortodox világ központjának számító „kolostorköztársaság” szent hegyén az oroszoknak, bolgároknak, szerbeknek, románoknak, grúzoknak és természetesen a görögöknek is vannak kolostorai. Az itt látható orosz Szent Pantaleimon-kolostort a régmúlt időkben alapították, bár jelenleg meglehetősen jellegtelen 19. századi épületegyüttes: az utolsó cárok idején alaposan kibővítették, hogy szállást nyújthasson a zarándokok ezreinek. Az Athosz-hegy erődszerű kolostorai látványosan veszik körül főtemplomukat.



### A tatár uralom

Nemzedékek múltán lassan csillapodott a tatár hódítás okozta megrázkódtatás, és bár nem örültek neki, a tatár uralom egyre inkább az orosz élet részévé vált. Az orosz vidékeken megerősödtek a kijevi időszakban kezdődött folyamatok: ezek közé tartozott mindenekelőtt a nagyobb fejedelemségek további felaprózódása az egyre kisebb és kisebb örökrészekre (az elsőszülöttségi jog hiányában), valamint a közöttük általánossá váló ellenségeskedés, amit tovább szított a tatárok kegyeinek keresése. Számottevően megnőtt a tatár kántól a vlagyimiri nagyfejedelmi címre kiadott *jarlik* (adománylevél) megszerzésének a jelentősége, ugyanis egyedül a nagyfejedelem tarthatott közvetlen kapcsolatot a kánnal, akinek legfőbb adószedőjeként és rendfenntartójaként működött. A 14. század első felétől a korábban a vlagyimiri fejedelemség jelentéktelen részeként számon tartott Moszkva uralkodói különösen sikeresnek bizonyultak a *jarlik* elnyerésében, ugyanakkor az általános tendenciával szemben a területüket is növelték, amiért is általában Moszkva felemelkedésének időszakaként emlékezünk meg a 14–15. századról. Nem ez volt azonban akkoriban az orosz vidékeken lejátszódó egyetlen történelmi folyamat; egyidejűleg zajlott az Oroszország nyugati részén elterülő, gyakran említés nélkül hagyott nagy és jelentékeny középkori állam, a Litván Nagyfejedelem-ség felemelkedése is. A 14. századi Novgorod időközben a jólét és kultúra „ezüstkorát” élte. 1400 körül átmenetileg felvillant az egykori kijevi szövetségi rend-

szer visszaállításának a lehetősége. Moszkva felemelkedését mindenesetre túlzás lenne elkerülhetetlennek tekinteni, vagy Oroszország sorsának egyetlen lehetséges pályájaként beállítani.

A városok gyakori feldúlásával, következképp a kereskedelem és az ipar megbénulásával járó tatár hódítás az orosz gazdaságot visszavetette a szükségletre termelés szintjére. Amennyire tudjuk, az 1240-es és az 1280-as évek között leálltak az építkezések, amelyek a többletet is termelő gazdaság jellemzői. Különösen Kijev sínylette meg a helyzetet: amint azt Plano Carpini pápai követ 1246-os útutazása során feljegyezte, „szinte semmi sem maradt belőle”. Nagyszámú képzett munkaerőt hurcoltak el a tatárok, emberéletben azonban kevesebb kár esett, különösen az egy évszázaddal később lesújtó „fekete halál” katasztrófájához viszonyítva. A járvány az 1350-es években nyugatról érte el Oroszországot, és évtizedeken át tombolt. Minderről természetesen nem maradtak fenn pontos statisztikai adatok. Annyi bizonyos, hogy Oroszország viszonylag gyorsan kiheverte a tatár hódítás hatásait. A tatároknak is érdekükben állt a kereskedelem helyreállítása, és hamarosan a kereskedők szabad áthaladását biztosító rendeleteket bocsátottak ki. Bár helyi szinten mások uralkodtak a nevükben, igyekeztek minél teljesebben az irányításuk alatt és számon tartani alattvalóikat, ezért (korántsem népszerű) népszámlálások és igen hatékony lovaspostarendszer bevezetésével tartották fenn a távolból az általuk elképzelt rendet.





## Vallási élet és a kolostormozgalom

A 14. századi orosz kultúra egyik fontos jelensége az ortodox egyház virágzása, melyhez a feltételeket – meglepő módon – részben a tatárok teremtték meg. Az egyház valamennyi papi és világi szolgálja mentesült a társadalom többi részét sújtó sanyargatás alól. A hódításaik idején és jóval az után is sámanhitű tatárok Dzsingisz kán példáját követve türelemmel viseltettek a fejlettebb vallások iránt, amivel találkoztak, részben valószínűleg babonás okok miatt. Vallásválasztásuk jórészt attól függött, éppen hol tartózkodtak. Mongóliában pogányok maradtak, a nyugati területeken sokan hajlottak a kereszténységre, míg aztán a 14. század első felében az Arany Horda fel nem vette az iszlám vallást. Ebben az időszakban – a tatárok meglehetősen jóindulata ellenére – az egyház erősebben azonosult az orosz nemzettel, mint korábban bármikor; a politikai megosztottság és hanyatlás korának összoroszléti intézményévé vált. Csak nemrégiben mutatták ki, hogy valamiféle egyezség jöhetett létre az oroszok és a konstantinápolyi patriarkátus között, mivel a kijevi metropolitát (székhelye előbb Vlagyimirba, majd Moszkvába került) felváltva választotta meg a két fél. Bizánc politikai súlya számottevően csökkent, 1204 és 1261 között pedig a negyedik keresztes háborúba induló nyugat-európai kalandorok tartották megszállva. Bizánc 9–10. századi meghatározó szerepe ugyan már a múlté, ám arra még futotta az erejéből, hogy vallásos eszméket közvetítsen és ébresszen, s megbirkózzon az iszlám térhódításával és a sokasodó eretnekmozgalmak kihívásaival.

A 14. században az egész ortodox egyházat átható emelkedett vallásosság a *hészükhazmus* (a „csend” jelentésű görög szóból) teológiai mozgalmában teljessé vált ki. A korábbi egyházatyák gyakorlatát felelevenítő és kidolgozó mozgalom olyan fegyelmezett ismétlődő imát és lelkigyakorlatokat írt elő, amelyek révén az egyén, Isten kegyelméből, közvetlen kapcsolatba kerül az isteni csenddel. A 14. század közepére – elkeseredett küzdelem nyomán – a hészükhazmust mindmáig érvényes ortodox alapelveként fogadták el az egyházi zsinatok, ami jelentős hatást gyakorolt a késő középkori művészetre és irodalomra.

Az egyház abban a tekintetben is fontos szerepet játszott, hogy összekötötte Oroszországot a külvilággal. Felélénkült a kapcsolat Oroszország és a Földközi-tenger medencéjének keleti országai között, ideértve az immár nem a Dnyeperen, hanem inkább a Don folyón és a Krim-félszigeten át folytatott kereskedelmet. Zarándokok és egyházi küldöttségek utaztak Konstantinápolyba (ahol a közelmúltban azonosították az írásukat az Hagia Sophia-székesegyház falán), ám az ortodox hívők legjelentősebb spirituális forrásának az Athosz-hegyi kolostorköztársaság számított az Égei-tenger északi részén – napjainkban is itt áll az orosz Szent Panteleimon-kolostor –, ahol könyveket fordítottak és másoltak, ikonokat festettek és eszmét cseréltek. A másik irányban is folyt a követjárás: magas rangú bizánci egyházi személyek gyakran utaztak Moszkvába és a többi orosz területre, rendszerint azért, hogy adományokat gyűjtsenek a konstantinápolyi építmények tatározására, a 14. századi orosz fellendülés és Bizánc viszonylagos ínségének meglepő tanúságaként.

Ilyen küldött jelenthette a pátriárkának I. Vaszilij nagyfejedelem kijelentését, miszerint: „Egyházunk van, császáruk viszont nincs”, ezért az utóbbit kihagyja az imádságokból. Antóniosz pátriárka erre megrovó levélben oktatta ki, hogy az egyház és a csá-

zárság nem választhatók el egymástól. Ez az 1390-es években írt levél a bizánci politikai ideológia egyik legjellemzőbb kinyilvánítása, és olyan időszakban keletkezett, amikor maga a császárság – az oszmán-törökök előrenyomulása közepette – jószerivel a Városra és néhány kisebb szigetre szorítkozott. A jelek szerint az oroszok megfogadták az intést, és csupán 1448 után, egy évtizeddel azt követően, hogy a firenzei zsinaton – mélységes felháborodást okozva – sebtében a keleti és nyugati egyház uniója mellett döntöttek, vetették óvatosan a kezükbe egyházuk irányítását azzal, hogy saját, Bizánccal szembeni elkötelezettség nélküli metropolitát neveztek ki. Ezt megelőzően, a 14. század során a bizánci patriarkátusra hárult a döntéshozatal Északkelet-Oroszország (Vlagyimir, Moszkva) és a Litván Nagyfejedelemség (amely a század közepén kiterjesztette a fennhatóságát Kijevre, a metropolita történelmi székhelyére) vetélkedésében, hogy melyikük képviselje Oroszországot. Litvániában valószínűleg több ortodox hívő élt, az uralkodó osztály azonban változatlanul pogány hitű maradt, az utolsó pogány nemzetként Európában. Hosszas vívódás után Konstantinápoly Moszkva javára döntött, a litván uralkodók pedig erőiket a lengyelekével egyesítették, és 1385-ben katolikus hitre tértek; mindazonáltal 1458-ban egy rivális ortodox egyháztartományt állítottak fel Kijevben. Az orosz kultúra rákövetkező történetét nagyban befolyásolták ezek az események.

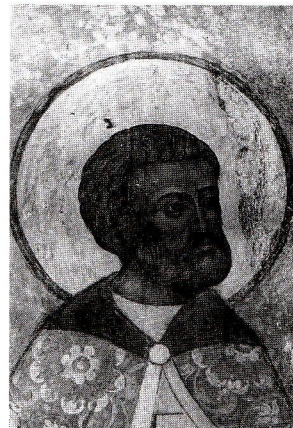
A tatár kor orosz egyházi életének legérdekesebb és legfontosabb fejleménye kifejezetten belső ügy volt, az úgynevezett kolostormozgalom: az északi erdőségek félreeső vidékein számos kolostor és remeteség létesült. 1300 előtt még városokban vagy városok közelében álltak a jelentősebb kolostorok, és szoros kapcsolatot ápoltak a fejedelmi udvarokkal. Ezen változtatott alapvetően radonyeysi Szerгий (1321 k.–1391) fellépése, akit később Oroszország egyik védőszentjének nyilvánítottak. Rosztovi bojárcsaládból (arisztokrata családból) származott; Szerгий gyermekkorában családjá, hathatós moszkvai beavatkozásra, elvesztette a javadalmaikat. Fiatalemberként elvonult a világtól Radonyesztől északra, a rengetegbe; ez az inkább szimbolikus, mint fizikai értelemben félreeső „vadon” hamarosan más remetét is odavonzott. Szerгий nem saját akaratából, hanem társai rábeszélésére szervezte kolostorra remeteségét, melynek apátja lett. A kolostor köré épült Szerгийev-Poszad (a szovjet rendszer idején Zagorszk) városa.

Szerгий Szentháromságának szentelt kolostora még a szent életében az újjászülető orosz kultúra szellemi központjává emelkedett. Első szerzetesei további kolostorokat alapítottak, majd ezekből kiindulva megint újabbakat. Becslések szerint a Fehér-tengerig és az Urál hegységig terjeszkedve, közel kétszáz kolostor létesült az 1340 és 1440 között eltelt évszázadban. A kolostorokat földműves telepések követték: nem csoda, hogy a moszkvai nagyfejedelmek igyekeztek minél több hasznot húzni ebből a folyamatból. A Szerгий és Dmitrij Donszkój nagyfejedelem közötti barátság ideológiailag mindenesetre gyümölcsözőnek bizonyult ez utóbbi számára, akár valóban megáldotta Szerгий Dmitrijnek a tatárok elleni sikeres katonai vállalkozását, akár nem. Szerгий másik nevezetes barátja a permi Szent István, aki egymaga térítette ortodox keresztény hitre a komi (permi) népet. Szent Cirill és Metód mintájára ábécét és irodalmat alkotott számukra, bár a moszkvai központsítói törekvések következtében néhány nemzedék elteltével mindkető a feledés homályába merült; egyetlen fennmaradt

## A kolostor- és térítőmozgalmak, 14–15. század

1300 előtt az orosz ortodox egyház kolostori élete javarészt a fejedelmi udvarokhoz kötődött. Radonyeysi Szent Szerгий (1321 k.–1391) indított el bizonyos reformfolyamatot, amikor északra, a távoli, sűrű erdőségekkel borított vidékre vonult, hogy aszketikus és intellektuális kiteljesedésre törekvő életet éljen. Számos szerzetes követte a példáját, és 1340–1440 között csaknem kétszáz, Szerгий Szentháromság-kolostorának alapelveire épült kolostort alapítottak. (Lásd 68–69. oldal.) A kolostorok többsége új alapításnak számított a Volgán túli térségben, ahol mindenfelé elterjedtek az Uráltól az északi Fehér-tenger partján 1429-ben emelt nagy Szolovki-kolostorig. A kolostormozgalom nyitotta meg az utat az északkeleti vidékek betelepítése előtt, mivel a kolostorok nyomában orosz parasztok törték fel az új földeket. A római katolicizmus és az ortodoxia egymással versengve igyekezett a maga akklába terelni Európa utolsó pogány népeit, a vendeket, a poroszokat és a litvánokat.

Lent: Dmitrij Donszkój. A moszkvai nagyfejedelem 1380-ban a Don mellett, Kulikovónál szétverte a megbüntetésére küldött tatár sereget. Ezzel megmutatta, hogy az oroszok végre szembe tudtak szállni a tatárokkal, bár még további egy évszázadon át fizették nekik az adót. A korábbi harcok fejedelemhez, Alekszandr Nyevszkijhez hasonlóan Dmitrijt is szentté avatták, és megírták szertelenül magasztaló életrajzát.







emléke egy permi írással ellátott és Szentháromságot ábrázoló ikon.

Moszkva felemelkedésének története igen összetett, az általános jegyei azonban világosak. A helyi fejedelmi család alapítója Alekszandr Nyevszkij legkisebb fia, Danyiil. A dinasztia kezdettől fogva igyekezett növelni a fennhatósága alá tartozó területet, akár békés módszerekkel (vásárlás, házasság, örökösdés), akár erőszakkal. 1318 körül Jurij Danyilovics herceg az Arany Horda kánjának húgát vette feleségül, így hozzájutott a nagyfejedelmi címhez. Ettől fogva örökösei állhatatosan küzdöttek azért, hogy a címet megtartsák a családban. Moszkvának kemény ellenfelekkel kellett megküzdenie. Az ugyancsak gyors ütem-

ben terebélyesedő Litvánia egyre gyakrabban avatkozott a közép-oroszországi politikába. A virágzó kereskedelmi központtá fejlődött Novgorod legfőbb ellenfele egy másik, újonnan a politikai színtérre lépő város, a Volga felső folyásán fekvő Tver volt. Még a 15. században is tartott az elsőbbségért folytatott, nemegyszer a tatárok véres beavatkozásával vagy egyenesen bevonásával folytatott küzdelem. Moszkva tekintélyét jelentősen növelte az egyház támogatása: 1328 körül ide tette át székhelyét a metropolita, Dmitrij Ivanovics fejedelem kiskorúsága idején pedig a bölcs és bátor Alekszej metropolita kormányzott régensként. Az előbbi, aki 1359-ben, kilencéves korában örökölte meg a fejedelemséget, később Dmitrij Donszkoj néven vált







**Balra: Moszkva és az orosz földek „összegyűjtése”**

Moszkvát a 12. század derekán alapították (bár a helyszín már korábban is lakott volt); Kijev hanyatlásával gyorsan megnőtt az orosz kolonizáció előtt a középső és északi erdővidék.

Az 1237–1240-es tatár támadásokot követően az eleinte Vlagyimir jelentéktelen részfejedelemségének számító Moszkva gyarapítani kezdte területét, és a moszkvai központi állam III. Iván (1462–1505) alatt végleg megszilárdította hatalmát.

A 14. századi moszkvai uralkodók hódítással, rábeszéléssel, vásárlással vagy örökséggel „összegyűjtötték” a szomszédos fejedelemségeket; Kijev és egész Oroszország metropolitája előbb Vlagyimirba, majd Moszkvába költözött, amivel tovább növelte a nagyfejedelemség tekintélyét; a moszkvai fejedelmeknek általában sikerült elnyerniük a tatároktól a nagyfejedelmi címet. Élesen szemben állt azonban a moszkvai törekvésekkel a Litván Nagyfejedelemség (később egyesült Lengyelországgal), Novgorod és Tver (mindkettő III. Iván igazta le). A pszkovi és rjazanyi fejedelemséget egy ideig meghagyták ütközőállamnak nyugat, illetve délkelet felé, de a 16. század első negyedében ezeket is magába olvasztotta a moszkvai birodalom. Moszkva sikerességét eltérően magyarázzák a történészek; az okok között gyakran emlegetik elhelyezkedését a Volga–Oka folyórendszer fókuszában, noha Tver, Vlagyimir és más városok is legalább ilyen vagy még jobb földrajzi helyzetet élvezhettek.

tekintjük. A 15. századi orosz művészeket szinte kivétel nélkül vonzották a valóságértelen, gyakran drámai fényviszonyok, különösen az olyan témák esetében, mint a „Krisztus színeváltozása” vagy az „Alászállás a poklokra”; és ebben nem alaptalanul fedezhetjük fel a hészükhazmus misztikájának hatásait.

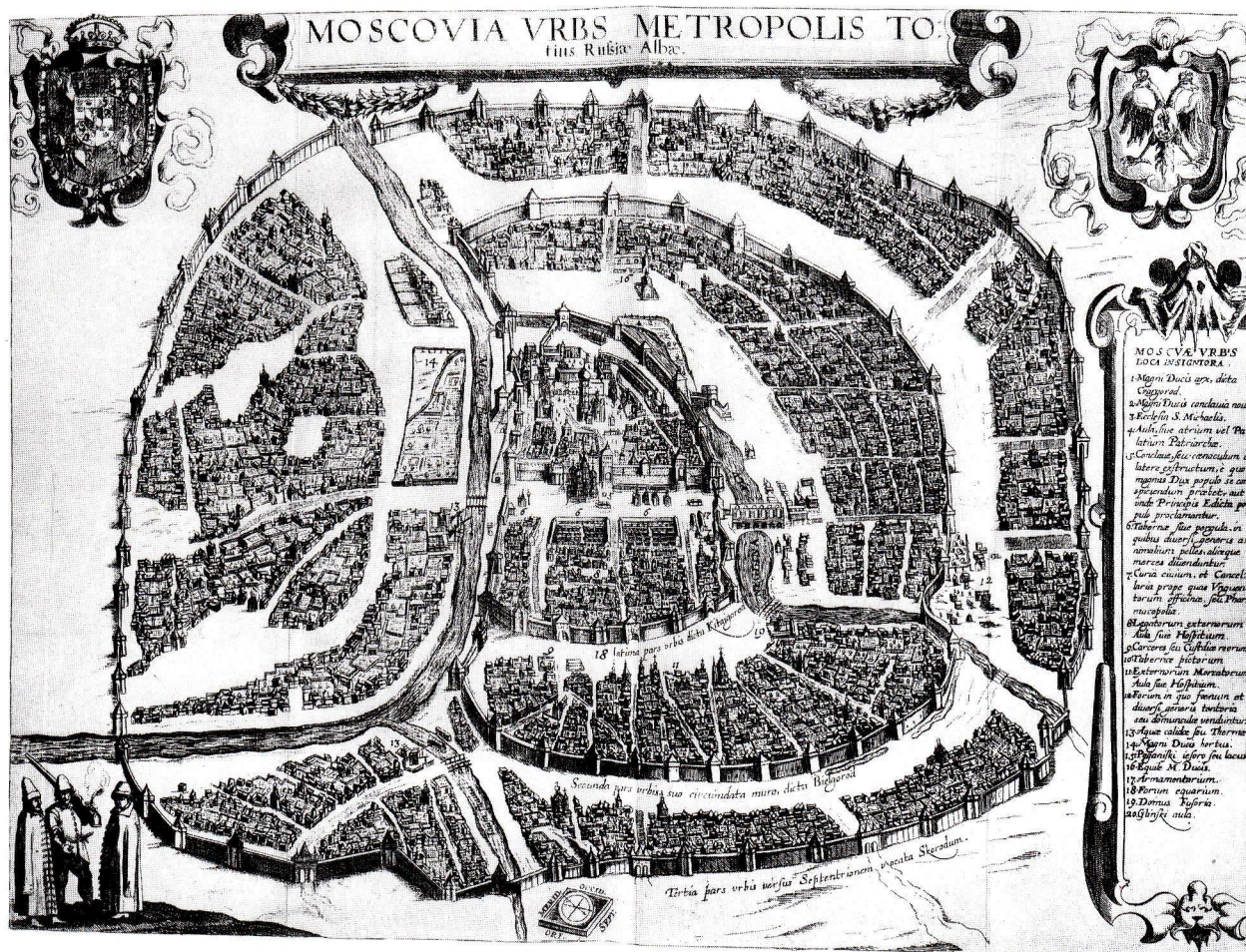
A 15. század elején páratlan lehetőséghez jutottak az ikonfestők az ikonosztázion („képállvány”) kialakulásával, ami az oltár a templom többi részétől elválasztó, nemegyszer életnagyságú vagy nagyobb ikonok soraival díszített, fából készült paraván. A középső sor (a „Deiszisz”) szent alakokat ábrázolt, akik a hívők nevében közbenjárnak Krisztusnál. A szenteket ábrázoló ikonosztázion képsorai a nyugati középkori templomok nagy, faragványokkal ékesített kapuival állíthatók párhuzamba, míg a középső és két szélső ajtó nyílása-csukódása a liturgia dramatikus hatását szolgálta. A hangulatot a valamennyi belső falat és a mennyezetet borító freskók teszik teljessé. Töredékekben bár, de kiváló 14–15. századi példák maradtak ránk Novgorodban (itt a második világháború súlyos károkat okozott), köztük Theophanész festményei. Rubljov falfestményei a vlagyimiri Istenanya elszenderedése- (Uspenszkij-) székesegyházban tekinthetők meg. Fennmaradtak továbbá a két művész körének tulajdonított, nagyon finoman díszített evangéliumoskönyvek is.

A kor nyelvtől eltávolodott irodalom, vitathatatlan, nem rendelkezett a nagyszerű ikonok meghittségével, illetve egyetemességével, hiba volna azonban nem tudomást venni róla. Változatlanul virágzott a krónikáírás: jelentős példája ennek a feltehetően a 15. század első felében, Szent Szerгий Szentháromság-kolostorában összeállított, átfogó, az eseményeket összoros szemszögből tárgyaló *Szentháromság-krónika*. Dmitrij Donszkij moszkvai nagyfejedelem személye két szo-

katlan művet is inspirált. Az egyik a költői ihletettséggű *Élete*; a másik a több változatban is fennmaradt, *Zadonscsinaként* emlegetett munka („Ami a Donon túl történt”), amely az 1380-as kulikovói diadalról emlékezik meg, miközben idézi és ügyesen átdolgozza a kétszáz évvel korábban keletkezett *Igor-éneket*.

A kor legjobb íróját név szerint is ismerjük: a Jepifanyij Premudrij (Bölcs Epiphanyosz) nevű szerzetes személyesen ismerte Szent Szerгийt, és megírta az életét, valamint Permi Istvánét is, nem sokkal a haláluk után – kétségkívül a két szent kanonizációját szem előtt tartva. Mindkét mű hosszú (több mint száz oldal) és bonyolult felépítésű: sajnos *Szerгий életének* valamennyi fennmaradt változatát átdolgozták a 15. századi moszkvai propaganda érdekeinek megfelelően, az *István élete* azonban érintetlenül maradt ránk. Saját stílusát Jepifanyij „szavak szövésének” nevezi, és bár prózának tűnik, a mű nagy része költeményként olvasható: egymást követik benne a ritmikus és jól csengő megoldások, rímek és alliterációk, sajátos szóalkotások, retorikai fordulatok, szerkezeti visszacsatolások. Rendkívüli érzelmi hatása ellenére ez a mű, valamint a *Szerгий élete* sok érdekes tényszerű elbeszélést foglal a szövegbe. A két mű valójában nagy műgonddal kidolgozott, „verbális ikon”, melyek célja az érzelmek megragadásával tiszteletet kelteni a lélekben. Orosz irodalomtörténeti berkekben már-már közhelynek számít, hogy ezt a stílust a Balkán török megszállása előtt menekülő délszláv bevándorlók hozták magukkal. Bár némelyik ilyen bevándorlót jól ismerjük, elsősorban a művelt Kiprián metropolitát, és bár bizonyára valóban hatottak az egyházi szláv nyelv pánszláv irodalmi nyelvként való megújulását célzó mozgalomra, alaposabb elemzések kimutatták, hogy Jepifanyij stílusa és irodalomfelfogása utánozhatatlanul eredeti: utódai, főleg a 15. században bevándorolt

**Jobbra:** Moszkva legkorábbi pontos alaprajza a 16. század végéről származnak; némelyik a Borisz Godunov fia, Fjodor által rajzolt, azóta elveszett példányok a másolata. Hasonló, de nem azonos térkép készült III. Zsigmond lengyel király számára, aki 1610–1612-ben minden jel szerint Moszkvát készült megtenni fővárosának; a képen Zsigmond térképének egyik változata látható. A Moszkva folyó felülről lefelé folyik (nyugatról keletre), mellékfolyóival, a Kreml körülölelő (jelenleg befedett) Nyeglinkával és a Jauzával. A város koncentrikus körökben elhelyezkedő negyedei egyenként is erődítették. A térkép közepét a Vörös tér foglalja el a piacokkal (6) és a Szent Vazul-templommal. A jelentősnek tekintett helyszínek között találhatjuk a Moszkva és a Jauza pontján álló közfürdőket (13). A Moszkvától délre, a Kreml szemben áll a sztrelecek negyede a cár nagy kertjével (14); a gyógyónövényes kert a Kreml északnyugati falához csatlakozik.





Szerb Pakomij, egyszerűen vulgarizálták a stílusát. Ez a két életírás kétségkívül ennek a rövid, ám termékeny időszaknak (nagyjából Dmitrij Donszkij és I. Vaszilij uralkodásának ideje, amit Dmitrij Liacssov akadémikus az ortodox „pre-reneszánsz”-nak nevezett) a legkiválóbb irodalmi emléke. Tekinthejük a korszakot akár az orosz civilizáció „szergijevi” korának is, melynek központja Szent Szerгий Szentháromság-kolostora – mielőtt Moszkva az orosz kulturális és politikai élet minden területén szorosabbra húzta a gyeplőt és eleve kizárta bármiféle érett reneszánsz kibontakozását.

### III. Iván és a moszkvai állam diadala

A Nyugat szemében a szabad és egységes orosz államalakulat, a Moszkóvia néven ismert moszkvai központú állam megteremtése egyetlen ember, a sokszor „Nagy”-ként emlegetett III. Iván nagyfejedelem műve. Ám még a történelmi események nagy mozgatója sem tagadhatja meg korát; nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Iván valóban az elődeitől eltérő kategóriákban gondolkodott, és hogy felfogta a maga elé tűzött célok teljes horderejét és tettei minden következményét. Nagyon nehéz határozott kijelentéseket tenni az indítékairól, hiteről vagy személyiségéről: a fennmaradt bizonyítékok nagyrészt hivatalosak és személytelenek. Legfeljebb állhatatosságát hozhatjuk fel, mivel nyilvánvalóan nem tántorította el céljaitól, ha akadályokba ütközött a megvalósításuk felé

vezető úton. Okkal feltételezhetjük, hogy a gyermekkorában átélt polgárháború egész életére gyanakvóvá tette. Uralkodása végére egy hosszan elhúzódó válság jelentkezett az uralkodóházban, amikor legidősebb életben maradt fia, Vaszilij elvesztette a kegyét, és korábbi házasságából származó unokáját, Dmitrijt részesítette előnyben; később azonban visszakozott. A történészek mindig is értetlenül álltak e hatalmi játszma előtt. Tétovázott volna Iván? Szeszélyeskedett? Milyen személyes indítékok vezették? Meghatározott társadalmi és vallási csoportokat képviseltek-e Vaszilij, Dmitrij, illetve kinek-kinek az anyja? Minderre semmiféle bizonyíték nincs.

Végül Vaszilij lépett trónra, és folytatta apja politikáját. Utódja volt IV. „Rettegett” Iván, aki ugyanúgy jányomta bélyegét a 16. századra, ahogy nagyapja a 15. századra. Uralkodásuk 94 esztendő fogott közre, amikor a két Iván által felépített társadalom intézményei olyan szilárdnak bizonyultak, hogy még Rjurik dinasztiajának 1598-as kihalása és az azt követő „zavaros időszak” sem akadályozta meg 1613-as visszaállításukat, immár a Romanovok alatt – ami az európai szinten anakronizmusnak tűnhet –, és további egy évszázadig fennmaradtak. Paradox módon, akár a fontosabb céljait, akár a módszereit tekintjük, Nagy Péter volt az utolsó nagy moszkvai uralkodó, és őszintén csodálta erős akarátú elődeit.

III. Ivánt alapvetően az a cél vezérelte, hogy „össz-orosz” (amit Nyugaton gyakran fordítanak félre „egész



Balra: Nyugat-Oroszország: Lengyelország és Litvánia terjeszkedése

Miközben a 14–15. században Moszkva növelte hatalmát, legfőbb ellenlábasa, a Litván Nagyfejedelem hatalmas nyugati területekre terjesztette ki a fennhatóságát. Litvánia pogány törzsszövetségből alakult ki Mindogv király (meghalt 1264-ben) uralma alatt, és visszaszorította a teuton lovagokat, akik Kelet-Poroszországon át litván területre hatoltak. Az 1237–1240-es tatár támadásokat követő évszázadban a régi délorosz fejedelemségek, például Kijev és Csernyigov, olyan energikus litván birodalomépítők könnyű zsákmányul estek, mint Gediminas (ur. 1316–1339), aki 1321-ben elfoglalta Kijevet, és két évvel később megalapította Vilniust mint fővárosát. Algirdas (ur. 1345–1377) több mint 900 000 négyzetkilométeres birodalmat hagyott a fiára, Jogailára, sok ortodox keresztény alattvalóval.

A krevói unió (1385) jegyében Litvánia dinasztikus szövetségre lépett Lengyelországgal, és hivatalosan felvette a római katolicizmust. A felekezeti különbség tovább súlyosbította az ortodox moszkvaiak és mohó nyugati szomszédaik közötti ellentétet. III. Iván hosszas küzdelme Litvániával a 16. század kezdetén végül Moszkva javára dőlt el, bár Kijev és Szmolenszk még sokáig litván felségterület maradt.







Fent: A moszkvai követségek felkeltették a nyugat-európaiak kíváncsiságát, akik el voltak ragadtatva a látogatók finom kontőseitől, különös kalapjaitól és idegen szokásaitól. Michael Peterlének ez a korai fametszete (1576) a II. Miksa Habsburg-császárhoz járuló bojárok követjárását örökíti meg, kíséretükben prémekeket hozó kereskedőkkel. Az orosz követségek tagjainak általában nem volt készpénzük, és külföldi tartózkodásuk idején prémekek eladásából tartották fenn magukat.

Oroszország"-nak) nagyfejedelemként helyreállítsa a tiszt egykori elődeitől rászállt tekintélyét, ami magában foglalta az ország erejét, biztonságát, függetlenségét és hírnevét. A maguk korában mindezeknek a tényezőknek megvolt a maguk folyománya: hosszan tartó küzdelem az ebben az időszakban a katolikus Lengyelországgal dinasztikus szövetségben álló Litván Nagyfejedelemség terjeszkedő törekvései ellen; az ortodoxia és saját szuverén uralkodói címének hangsúlyozása; óvatos diplomáciai közeledés az ügynek megnyerhető külföldi hatalmakhoz; a nem litván fennhatóság alatt álló (azaz az északi, keleti és közép-oroszországi) területek minden erejének összpontosítása a nagyfejedelem kezében; az Arany Hordának való alávetettség utolsó maradványainak a felszámolása; a társadalom valamennyi rétegének abba a célulvú szervezetbe tagolása, amit a történészek a moszkvai „szolgálati államnak” neveztek el. Igencsak sűrű ütemterv, még egy 43 éven át tartó uralkodás esetében is.

Ivának a legkevésbé az Arany Horda miatt kellett aggódnia. Oroszország 240 évig tartó tatár hódoltsága korántsem nagy robajjal, inkább csöndes nyüzgítéssel ért véget; az 1480-évi véres leszámolásnak ígérkező esemény úgy végződött, hogy az orosz és a tatár sereg farkasszemet nézett Moszkvától délnyugatra, az Ugra folyó hajjai fölött, majd miután néhány napig méregették egymást, sarkon fordultak és ki-ki ment a dolgára. Iván nem fizetett tehát hűbéradót a Hordának, ám nem mulasztotta el változatlanul beszélni a néptől, hogy aztán a maga céljaira fordítsa. A moszkvai fejedelmek már több évtizeddel az Ugra-parton történtek, illetve nem történtek előtt elkezdték ellenkezőjére fordítani a tatárokhöz fűződő viszonyukat azaz, hogy „disszidens”, esetenként ortodox hitre áttérő tatár nemesekeket fogadtak a szolgálatukba. II. Vaszilij, III. Iván apja egy kis tatár vazallus fejedelemiséget is létrehozott Kaszimovban, az Oka partján, ahol Kaszimot, Dzsingisz kán egyik leszármazottját tette meg uralkodónak. A moszkvai uralkodók bizonyos szempontból mintha a kán örököseinek tekintették volna magukat (ahogy némelyik kijevi uralkodó *kagánnak* nevezte magát). IV. Iván uralkodásának egyik bizarr epizódja, amikor a kaszimovi uralkodót, Szemjon Bekbulatovicsot (még ha tréfából is)

1575–1576-ban néhány hónapra hivatalosan Oroszország cárijává teszik.

### Novgorod eltiprása

III. Ivánra sokkal keményebb és gyűlöletesebb feladat várt, amikor azokkal az orosz honfitársaival kellett leszámolnia, akik kétségbe vonták az orosz területek fölötti mindenhatóságát, vagy akik szerint veszélyeztethették a hatalmát – mindenekelőtt a novgorodiak és a tveriek, legalábbis uralkodó köreik. Novgorod 1478-as leigázása Iván uralmának leghírhedtebb tette. Novgorod sajátos politikai helyzetet élvezett. Bár elméletileg elismerték a nagyfejedelem felsőbbiségét – miközben saját fejedelmüknek a Rjurikház ivadékait hívták meg –, a városállami intézmények kialakításával és hatalmas területeik hatékony igazgatásával a novgorodiak megőrizték gyakorlatilag teljes körű függetlenségüket. A *vecsében* vagy népgyűlésben (amelyet egy nagyharang megszólaltatásával bárki összehívhatott) végső soron a polgárok tartották a kezükben a hatalmat, ám ez a sokfős és vitázó testület nem volt alkalmas napi döntések meghozatalára. Ezt a teendőt egy oligarchikus tanácsra és választott hivatalnokokra, a polgármesterre, a városi őrség vezetőjére és – a szintén a város által kinevezett – az érsekre bízták.

A tatár hódoltság korábbi szakaszában Novgorod – gazdagsága, földrajzi elszigeteltsége és olajozott működése jóvoltából – megtámadhatatlannak tűnt. A 15. század közepére aztán veszedelmesen cseppfolyóssá vált a helyzet. A tatár szorítás lazulása és az orosz örökség Moszkva és Litvánia közötti megosztása miatt egyre nehezebbnek bizonyult fenntartani Novgorod elzárkózottságát. II. Vaszilij 1456-ban megmutatta, hogy az ő kezében van a hatalom, amikor katonai győzelmet aratott a városon és megsarcolta, amiért az a moszkvai polgárháború kései szakaszában rossz oldalra állt. Ezt követően a város nem tárgyalhatott önállóan külföldi hatalmakkal, és a nagyfejedelem pecsétjét kellett használnia. Mindazonáltal megtarthatta intézményeit, és a jelek szerint sem II. Vaszilijnak, sem III. Ivának nem állt szándékában azokat megszüntetni.

Ugyanakkor, ahogy az városállamok esetében gyakran előfordul, mélyültek az ellentétek a városi lakos-





ság és a gazdagabb családok között (akik mellesleg rendszerint a mindenkori polgármestert adták). A gazdaság helyzete is megrendült: a Hanza Szövetség, amelynek Novgorod fontos keleti célállomása, egyre többet fölözött le a novgorodi kereskedelem nyereségéből, mivel a novgorodi kereskedők zöme felhagyott saját áruik szállításával. Ezzel egy időben az európai mokusprémpiac is összeomlott. Mindekelőtt pedig a Moszkvánál még mindig gazdagabb és valószínűleg sűrűbben lakott (a lakosok számát harmincezerre becsülik). Novgorodot két előnytelen adottság is sújtotta: nem tudta hathatósan megvédeni, sem élelemmel ellátni magát. Katonasként, a kis létszámú őrségen túl, csupán a kívülről hozott fejedelmek fegyveres kíséretére számíthatott. Az élelmet illetően a novgorodi éghajlat még az ellenálló gabonafélék, a rozs és a zab számára is szélsőségesnek számított, csak a len és a kender termett meg. Az egymást követő rossz termésű években Novgorod léte a közép-oroszországi gabonaszállítmányoktól függött, amelyeket viszont bárki leállíthatott, aki éppen az ellenőrzése alá vonta az útvonal folyóit és kikötőit.

Az 1456-ot követő esztendőben a novgorodi vezetés – leginkább a hajthatatlan Marfa Boreckaja, a polgármester özvegye – elkövette azt a hibát, hogy tárgyalásokba bocsátkozott Litvániával. Iván 1471-ben

büntető hadjáratot indított ellenük, de adott még egy lehetőséget a városnak, hogy elismerjék uralmát. A köntörfalazás és az ijedelem megpecsételte a novgorodiak sorsát. Ivánt nagyon érzékenyen érintette, hogy egész pontosan milyen címmel ismerik el uruknak a novgorodiak, és amikor úgy találta, semmibe veszik, 1478-ban lerohanta a várost, valamennyi önálló intézményének megszüntetését követelte, és Moszkvába vitette a *vecse*-be szólító harangot. Száműzte az érseket, akinek helyébe moszkvai hívét, Genagyijt ültette, az egyházi földbirtokok többségét pedig elkobozta.

Az 1480-as években néhány ezer tehetős novgorodi polgárt Oroszország más vidékeire száműzték. A helyüket – némileg kisebb számban – Iván csatlósai foglalták el, akik valamelyest nagyobb birtokaik révén kielégítően fel tudtak szerelkezni katonai szolgálatra. A legjelentősebb változást az jelentette, hogy nem a korábbi szokásoknak megfelelő földtulajdont, ún. *votcsinát*, örökölhető magántulajdont kaptak, hanem csupán életük végéig, és a kötelességeik teljesítése fejében jutottak birtokhoz. Hozzávetőleg 1,2 millió hektár földet osztottak így ki, és a *pomesztye* néven ismeretes új rendszert gyorsan kiterjesztették. III. Iván utódai alatt még a *votcsinatulajdonosoknak* is szolgálniuk kellett, különben elkobozták tőlük a földet: ab-



ban a tekintetben voltak csak jobb helyzetben a *pomescsikok*nál, hogy földjeiket eladhatták, vagy végrendeletileg tovább örökíthették. A moszkvai államban az egyetlen igazi, minden feltételtől mentes *votcsina* maga Oroszország, mely fölött az uralkodónak *domíniuma*, azaz korlátlan rendelkezési joga volt.

A 15. századi Moszkóvia földbirtokrendszere talán rejtélyesnek tűnhet, ám ez jelenti a moszkvai birodalom gyakorlatának és ideológiájának alapját, erősségeinek és gyengéinek forrását. A rendszer II. Miklós idejéig meghatározta a cárok viszonyát földjeikhez, illetve alattvalóikhoz. Ugyanígy hatott fellépésükre a nemzetközi szinten, és hozzájárult a moszkvai monarchiát jellemző dölyfhöz. IV. Iván, Erzsébet angol királynőhöz írott egyik levelében (1570) felemlegeti, hogy korábban azt hitte, a királynő valóban teljhatalommal uralkodik, „most azonban be kell látnunk, hogy bizony mások is beleszólnak a kormányzás ügyeibe”, más szóval, hogy Erzsébet elismeri alattvalói jogait. Ebben a gazdagnak egyébként cseppet sem mondható országban a szolgálat jutalmazása a kiapadhatatlan bőségben rendelkezésre álló földdel, jóval túlélte Moszkóviát és a 18. század végéig fennmaradt. Mi több, még akkor is uralkodói előjognak tekintették a föld kiaknázását – csapdázás, bányászat, kézművesség, leparlás, sókitermelés és egyéb céljára –, ha magát a tevékenységet magánkézbe adták.

Novgorod leigázása nem csupán a *pomesztye* intézményesülése miatt fontos pillanat az orosz történelemben. Novgorod a „másik lehetőséget” képviselte, hiszen ez a hamisítatlanul orosz vidék, mely ugyanazokkal a kijevi és Kijev előtti előzményekkel rendelkezett, mint ellenlábasai, Moszkva és Litvánia, a mai ember számára sokkal rokonszenvesebb társadalmi berendezkedést hozott létre. Ez a társadalom a polgárok megfélemlítése helyett inkább a hűségükre hagyatkozott, szabadságseret, viszonylagos demokrácia jellemezte, közismerten leleményes és szorgalmas emberekből állt, törvénykönyvei és igazságszolgáltatása meglepő türelmességet tanúsított, művészeti szempontból pedig igen termékenynek bizonyult. Egyszersmind a „Nyugatra nyíló ablak” volt, akár csak majdani utódja, Szentpétervár, melynek leendő helye mellett gyakran vezetett el a novgorodi kereskedők útja. III. Iván becsukta a zsalugátákat ezen az ablakon, amikor az 1490-es években elűzte a Hanza Szövetség kereskedőit. Novgorod elnyomása önmagában is kegyetlen eszközökkel történt, bár Ivánnak a litván hatalmat illető aggályait tekintve akár még érthető is, ám a későbbi deportálások még baljósabbá tették a helyzetet. A moszkvai államban keveset ért az emberi élet és méltóság, az emberek a föld függelékéivé váltak; ebben a légkörben szinte észrevétlenül játszódtott le a szolgálati rendszer fokozatos bevezetése a 16. század folyamán. A parasztok novemberi, Szent György-nap körüli két hétben engedélyezett költözésének alkalmankénti, majd rendszeres megtiltásával kezdődött, mely a földeken szükséges munkaerő biztosítását szolgálta.

Novgorod leigázásával az orosz földek „összegyűjtése” egyre inkább egy tisztogató hadműveletre emlékeztetett. Moszkva nagy riválisa, Tver 1485-ben kapitulált: utolsó független fejedelme kétségbeesetten Litvániához fordult segítségért, míg bojárjai, hogy mentsék, ami menthető, Moszkvába menekültek. Iván, akinek első felesége tveri hercegnő volt, meglehetősen részrehajlóan kezelte a várost. Maradt még két kisebb, novgorodi mintára szervezett, szabad in-

tézményekkel rendelkező városállam. Az egyik Pszkov, Moszkva katonai szövetségese a balti térség német megszállóival szemben. A másik a Novgorod távolabbi vidékeiből kinőtt Vjatka, ez a hatalmas kiterjedésű, de vadászok és szabad népelemek által gyéren lakott terület a távoli északkeleten, ahol a novgorodiakéhoz hasonló vagy talán még nagyobb szabadságot biztosító hagyományok uralkodtak. A vjatkaiak készek voltak szomszédaikkal, a kazanyi tatárokkal szövetségre lépni Moszkva ellen, ám 1489-ben Iván ezúttal is kitelepítésekkel válaszolt. III. Iván uralkodásának végére csupán két független orosz terület maradt: a külső támadásokat felfogó nyugati Pszkov, valamint Rjazany megcsonkított fejedelemsége, amely ugyanezt a szerepkört töltötte be a keleti sztyeppi határ mentén. Ezek önállóságát III. Vasziliusz számolta fel 1510-ben, illetve 1520-ban: valamivel kíméletesebben ugyan, mint annak idején az apja Novgorodban, mindenesetre azonban – a Pszkov és Moszkva közötti hagyományos barátság ellenére – elköltöztette a pszkoviakat és a *vecsére* szólító harangjukat.

Litvánia már keményebb diónak ígérkezett. Iván óvatosan és ügyesen lépett. Adott pillanatban saját lányát adta a litván nagyfejedelemhez, nyilvánvalóan azért, hogy politikai és vallási kapaszkodóhoz jusson a litván udvarban. Így számos határterületet nyert vissza, ám a legértékesebbnek számító Szmolenszket nem. Egy független litván állam léte azonban sokkal nagyobb veszélyt jelentett, mint amekkorát holmi területi viták sejtetnek. A régi orosz fejedelemségek uralkodó osztályának legrégebbi és legfelfeltettebben őrzött kiváltsága a szabad szolgálat joga volt: a csatlósok jogában állt egyik pillanatról a másikra egy másik fejedelemnek hűséget esküdni. Oroszország „összszegűjtésével” azonban nem maradt más „szolgálni való” úr a moszkvai nagyfejedelmen, valamint a litván nagyfejedelmen, Moszkva halálos ellenségén kívül. Nem meglepő tehát, hogy III. Iván korától kezdve egyre inkább árulásnak tekintették a moszkvai szolgálatból való távozást. Az arisztokraták egyszerűen ugyanolyan kiszolgáltatott helyzetben találták magukat uralkodójuk szeszélyeivel szemben, mint a parasztok vagy a rabszolgák. Nem létezett semmiféle „hűbéri szerződés”, mint Nyugat-Európában, ahol az erősebb és a gyengébb fél egyaránt alávetette magát bizonyos kötelezettségeknek. Figyelemre méltó, hogy a 16. században Moszkvában járt nyugat-európaiaknak különösképpen feltűnt a bojárok és a szolgáló rend tagjainak uralkodójuk előtti megalázkodása. Egy kései és drámai pálfordulásra az 1560-as években került sor, amikor IV. Iván sikeres hadvezére és barátja, Andrej Kurbszkij herceg Litvániába szökött. Ez az – utóbb kettejük hosszas levelezésével folytatódó – eset minden bizonnyal hozzájárult Iván személyiségének torzulásához, egyúttal a bojárok osztályának teljes alárendeltségét jelezte, jöllehet a régi fejedelemségeknek a moszkvai államba történő beolvasztásával számbelileg is megerősödött, és igencsak ellensúlyozhatták volna az önkényuralmat.

### Orthodoxia és heterodoxia

A moszkvai rendszer létrejöttét egész sor, rendszerint egymással összefüggésben álló vallási és ideológiai nehézség, kérdés és kezdeményezés kísérte. A 14., illetve a 15. század vége felé két jelentős eretnekmozgalom ütötte fel a fejét: a „nyírók” (*sztrigolnyiki*) és a „zsídózók” (*zsídovsztvujucsiye*). Mindkettő Novgorodból indult ki, ami a nyugat-európai reformációval való

### Novgorod: területek

#### és kereskedelmi kapcsolatok

Novgorod legalább a 9. századtól döntő jelentőségű kereskedelmi állomás volt a vikingek, a szlávok és a finnek között. A név „új város”-t jelent; talán Ladoga régebbi településével összevetve „új”. A 12. és a 15. század között Novgorod mint a legészakibb, többé-kevésbé demokratikusan kormányzott nagy európai városállam, tényleges függetlenséget élvezett, és hatalmas északi területek tartoztak a fennhatósága alá, egészen az Urálig; ezt az úgynevezett „birodalmat” a várost alkotó öt *konyec* („vég” vagy „örség”) derítette fel a prémkereskedelm számára. A Novgorodból induló fő kereskedelmi útvonalak közül a kelet felé tartó a Volga medencéjébe vezetett, a déli Kijevbe (és végső soron Konstantinápolyba), nyugatra pedig Svédországba és a Német-római Birodalomba. Novgorod volt a Hanza Szövetség célállomása, és lerakatot létesített Gotlandban (ahol valószínűsíthetően novgorodi freskók maradtak fenn). Két novgorodi város – délnyugatra Pszkov, keletre Vjatka – a késő középkorban elnyerte a függetlenségét, amíg – akárcsak magát Novgorodot – erővel be nem kebelezte Moszkóvia.



# Rettegett Iván

IV. „Rettegett” (oroszul *groznij*, azaz „rettegést keltő”) Iván alakját sokan Eizenstejn (1943–1946) filmjei alapján képzelik el. Nem is egészen csalóka ez a kép: Eizenstejn, aki maga is részben Iván példáját követő egyeduralkodó, Sztálin uralma alatt dolgozott, kiválóan jeleníti meg Iván egyfelől nemes, másfelől torz jellemének, elfojtott pánikérzetének és felszabadult derűjének kettősségét.

Iván uralkodása a racionális politikai célok korszaka (különös tekintettel a moszkvai központú szolgálati állam megerősítésére a régi arisztokrácia ellen intézett támadásaival, valamint az „új emberek” támogatásával), amelyeket uralkodása (1533–1584) során egyre irracionálisabb és kiszámíthatatlanabb eszközökkel szándékozott megvalósítani. Intézkedéseit és önmagáról kialakított képét egyfajta különös „szerepjátás” határozta meg (e tekintetben érdekes párhuzam vonható I. Péterrel). Szellemi energiáit mellékes célokra pazarolta, ennek eredménye páratlan stílusú levelezése; műveltségével és gyors észjárásával lenyűgözte a külföldieket. Az országnak okozott súlyos lelki és fizikai károk ellenére általában Oroszország érdekeinek, az egységnek és az istenfélelemnek a védelmezőjeként él a köztudatban. Kora Moszkóviája azonban merevnek, ideológiailag túlhaladottnak, fejlődésképtelennek és ingatagnak bizonyult: a végtelékig rendezett felszín alatt már fortyogott az elégedetlenség.



Fent: IV. Iván nagy állami pecsétje. A bizánci eredetű kétféjű koronás sas a régi és az új Rómát jelképezi; a sas előtti pajzsos Moszkva Szent György-címere látható. A körbefutó mezőben a Moszkóviába betagozott fejedelemségek pecsétjei és az ortodox kereszt képe látható; a felirat felsorolja Iván valamennyi címét.

Jobbra: 1564-ben IV. Iván váratlanul visszavonult a Moszkvától száz kilométerre keletre fekvő Alekszandrovszkaja Szloboda kisvárosába, és lemondással fenyegetőzött. Azt tette uralkodása folytatásának feltételévé, hogy tetszése szerint megbüntetheti az ellenségeit és felállíthatja az *opricsnyin*dt. Tagjai, az *opricsnyikok*, amikor éppen nem a vidéket dúlták, kolostori rendet utánozó életet éltek Alekszandrovszkaja Szlobodában. Ez a korabeli rajz a cár jelenlétében zajló étkezésüket örökíti meg, amire délelőttönként 10 órákor került sor.



Fent: Nyikón krónikájának (15. század) egyik miniatúrája egy új palota építést mutatja IV. Iván *opricsnyikjai* számára. A cár egy képzeletdúsán ábrázolt kreml belsejéből figyeli, hogyan halad a munka.



Lent: Iván seregének fő zászlaja Kazany városának ostromakor; megjelenik a nagy képzelőerővel ábrázolt ostromot megjelenítő miniatúra (jobbra lent) háttérében is. A zászlón Krisztus arcma, a hagyományos „első ikon” látható.



Fent: Egyes személyek, rendszerint megemlékezési célzatú ábrázolása a 16. század második felétől ismert Oroszországban; ezek eleinte teljes egészében megmaradnak az ikonfestészet hagyományának keretein belül, bár apróbb egyénítési kísérletek is feltűnnek a képeken. IV. Ivánnak ez a fatáblára készült ábrázolása (valószínűleg a 17. század elejéről) jelenleg Kopenhágában található.

Jobbra fent: IV. Iván uralmának egyik legkülönösebb és legkártékonyabb hatású közjátéka az „állam az államban” jellegű *opricsnyina* („különálló hely”) létrehozása (1564–1572). Ezt a párhuzamos közigazgatást a lovas haderő, a cár ellenségeinek elpusztítására feljogosított *opricsnyikok* kezelték. A szerzetesek kifigurázásaként egységesen feketebe öltöztek; a képen az egyik ilyen fennmaradt öltözkészlet látható.



Fent: Kazany bevétele (1552) IV. Iván első jelentős katonai sikere volt. Kazanyt a tatár Arany Horda legerősebb utóállamaként: a Volga középső folyásánál elfoglalt stratégiai helyzete a dél és kelet felé vezető kapuvá avatta. Elfoglalásával megnyílt az út az oroszok számára Szibéria és az Urál felé. Ez a miniatúra Iván új haderejét, a kazanyi tatár lovasság ellen tűzfegyvereket alkalmazó *sztrelcekeket* ábrázolja; balra a város, a háttérben Iván és kísérete látható.

összefüggésre utalhat, bár a Balkán felől a keleti bogumilok hatása is elérhette Oroszországot. Mindkét mozgalom racionalista és hierarchiaellenes tanokai hirdetett, ezen túlmenően nehéz lenne bővebben elemezni a hittételeiket, hiszen végül mindkettőt elfojtották, és a róluk nyert ismereteink főként ellenlábasaik írásaiból származnak. Az utóbbi mozgalom működött sikeresebben, még a moszkvai nagyfejedelem fegyveres kíséretében is szerzett híveket. A kor szellemében kíméletlenül leszámoltak velük, Iván – hosszas vívódás után – megégettette a vezetőiket. Novgorod harcos szellemű moszkvai érseke, Gennagyij, a spanyol inkvizíció példájának követésére biztatta Ivánt; ugyanakkor az ő nevéhez fűződik a hitvita folytatásának békésebb változata is, ugyanis az eretnekek Szentírás-magyarázatainak cáfolatára megrendelte az első teljes orosz nyelvű Biblia elkészítését.

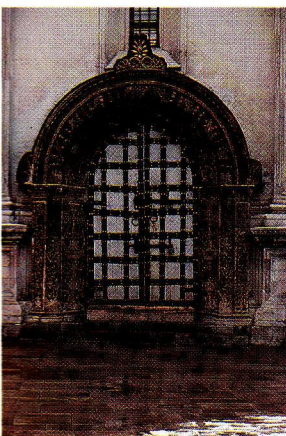
Az egyéni jegyeit kialakítani kezdő ortodox egyház is gondokkal küzdött, melyek nagy részét a 14. században Szent Szerгий által elindított nagy szerzetesi és kolostormozgalomból örökölte. III. Iván és III. Vaszilij uralkodása idején a mozgalom elmélkedő hétszükszta spiritualitás hagyományát jelentős egyéniségek vitték tovább, például Szent Nyil Szorszkij („a Szorka folyótól való,” meghalt 1509-ben), utódja Vaszjan Patrikejev és hívei, „a Volgán túli remeték” (északi erdőségekben lévő remetekolostoraikkal) „Önzetlenek”-nek nevezték őket azon érvelésük alapján, hogy a kolostorokat mentesíteni kellene mindenféle világi tehertől, elsősorban a tulajdontól. Ezzel ellentétes nézetet vallott volokolamszki Szent József (Joszif Volockij, meghalt 1519-ben), aki kiállt a kolostori és a hétköznapi élet összekötése, a művészetek egyház általi támogatása és a nagy kolostor földbirtok mellett (melynek bevételeiből a kolostorok jótékonykodhatnak). Ez a két ellentétes szemlélet később politikai összeütközéssé terebélyesedett, mivel az „önzetlenség” a vallási és világi ügyek szétválasztását jelentette, míg a „birtoklók” az uralkodó az egyház támogatójának, az egyházat pedig az állammal összefonódott intézménynek tekintették. Az 1503-as zsinat a „joszifliánye”, azaz a „birtoklók” javára döntött, ami – tekintettel a moszkvai állam központosító törekvéseire – cseppet sem meglepő; ebbe a rendszerbe nem illettek bele a társadalomból kivonulók, az „önzetlenek”. Ezt követően kezdődött híveik üldözése, bár szellemiségüket nehezebbnek bizonyult letörni. Ami egyéni jelleg megmaradt az orosz ortodoxiában, például a számos vándorló „szent ember”, köztük a 16. században meghatározóvá váló „Krisztus bolondjai”, kívül esett a „joszifita” hagyományokon.

Vannak történészek, akik az 1503 után teljes mértékben az uralkodó irányítása alatt álló orosz egyházat pusztán az egyik kormányzati ágnak tekintik, ezt a helyzetet Toynbee „cezaropáizmusnak” nevezte. Nem egészen helytálló az elképzelés: az orosz uralkodó sohasem játszott az „főpapi” szerepet, és végső esetben vállalnia kellett az – egyébként együttműködő – egyház által szabott feltételeket. IV. Iván irracionális rémuralmának tetőpontján Filipp metropolita bátrár szemrehányást tett az uralkodónak, amiért azután az életével fizetett; az egyházi vezetők valójában sokkal inkább befolyásolták a moszkvai államügyeket, min fordítva. III. Iván viszont kifejezetten az ortodox pártfogójának tekintette magát, ha nem is saját döntése alapján, hanem a körülmények alakulása folytán 1453-ban a törökök bevették Konstantinápolyt. A tatár elnyomóitól megszabadult Oroszország lett az egyet









Fent: Harminc éven át itáliai építésszek és mérnökök dolgoztak a moszkvai Kreml számos építményén. Ezek közül az utolsó és legdíszesebb a Mihály arkangyal-székesegyház (1505), a cárok temetkezési helye. Tervezője Alevisio Novij („az új”), aki többek között a krími kán számára is dolgozott Bahcsisarajban. Ezzel az épülettel jelentek meg Oroszországban a különféle külső reneszánsz díszítőmotívumok: súlyos párkányzatok, oszlopfüvel ellátott pilaszterek, az oromzatot lezáró kagylószerű bevágások. A kapuzatokat (a képen az északi bejárat látható) mivelen mészakőbe faragott féldomborművek díszítik. A székesegyház belső tere hű maradt az óoros formákhoz.

Balra: A Kreml székesegyházai közül az Angyalí üdvözlőnek szentelt (Blagoveszenszkij) a legkisebb, mely a 16. század derekán egy tűzvész követően épült újjá. Egyes szakértők szerint az ikonfal Theophanész és csapata (köztük Rubljov) által festett két sorát megmenthették az eredeti épületből és újra összeállíthatták. A kép itt a galériából az Alevisio stílusában (csak talán még díszesebben) festett, mészakőből faragott nyugati kapun át feltároló látványt mutatja; a padló uráli féldrágakőből készült.

len független ortodox állam. Iván szemszögéből nem jelentett kisebb veszedelmet a nyugati vallási fenyegetés: a keresztény világ két fele közötti törésvonalat szakadékká tágította, hogy 1204-ben a keresztes lovagok bevették Konstantinápolyt, bár a szakadás akkor vált mindenki számára nyilvánvalóvá, amikor az 1430-as években sikertelenül ért véget a firenzei zsinat. Mindkét esemény máig ható súlyos örökség az egyház életében.

Konstantinápoly elestével terjedni kezdett Oroszországban a valószínűleg a szláv Balkánon keletkezett különös elmélet, miszerint Moszkva a „harmadik Róma” (mely az „új Rómának” nevezett Konstantinápolyt pótolhatja), „negyedik pedig már nem lesz”; és ez az összes keresztény ország egymásra találását fogja jelképezni, és „fényességet áraszt a világ végeztéig”. Az elméletnek ez a megfogalmazása a pszkovi Filofej szerzetes 1515-ben III. Vaszilijhoz írott leveléből származik, de évtizedekkel korábban ugyanez a kijelentés még Moszkva ellenlábásáról, Tverről szólt. Iván és Vaszilij mindenesetre hamarosan hozzáálltak nimbuszuk külső és szembeötlő jeleinek kialakításához, a kétféjű bizánci sas átvételétől a dinasztiajuk római eredetét és bizánci királyi jelvényeit igazoló szövegek népszerűsítéséig. Egyre zengzetesebb és átfogóbb címeket vettek fel, és a folyamat abban csúcsosodott ki, hogy a fiatal IV. Ivánt – az orosz uralkodók közül elsőként – „cár”-rá koronázták. Ezt a „caesar” szóból képzett címet korábban a hivatalos orosz forrásokban a bizánci császár és a tatár nagykan jelölésére használták. III. Iván tekintélye tovább nőtt az első felesége halálát követő újabb házassága révén: Zoé (Oroszországban Szófia) Palaiologinát, az utolsó bizánci császár, XI. Konsztantinosz unokahúgát vette nőül. Mivel a menyasszony Itáliában nevelkedett, a Vatikánt is érintette a házasság; Iván azonban, akit mindenekelőtt saját hatalmának megszervezése érdekelt, süket maradt a hízelgésekre, még akkor is, amikor törökellenes szövetséggel kecsegtették, melylyel a visszahódítandó Konstantinápoly trónjára kerülhetne.

Mindazonáltal az olasz kapcsolat látványos eredményt is hozott: a moszkvai Kreml főépületének nagyszabású újjáépítését. A moszkvai építésszek, akik az előző évszázad során számottevő gyakorlatot szereztek, elkezdtek felépíteni a Kreml legnagyobb templomát, az Istenanya elszenderedésének szentelt Uszpenszkij-székesegyházat, ám az a rosszul kevert malter miatt összeomlott. Iván Pszkovból hívatott mestereket, akik rájöttek a hibára, majd e vidéken maradván még számos épületet emeltek Moszkva környékén. Az Uszpenszkijt azonban végül az olasz mérnök, „Aristotele” Fioravanti gondjaira bízta, aki 1475-től 1479-ig működött Oroszországban, tanulmányozta a vlagyimiri Uszpenszkij-székesegyházat, és sikerült lenyűgöző, számos tekintetben újszerű, elgondolásában és részleteiben azonban hamisítatlanul orosz épületet terveznie. Az elkövetkező harminc év során további olaszok érkeztek, mindmáig láthatjuk kezük munkáját a Fazettás Palotában, a sáttortetben végződő téglafalakon és végül (1505-től) az érett reneszánsz részleteiben bővelkedő, ám bizánci alaprajzú Arhangelszkij-, vagyis Arkangyal-székesegyházban.

#### IV. „Rettegett” Iván

A bizánci építészeti előzményekkel való szakítást az egyik legnagyobb, de legalábbis legmeghökkenőbb épület, a Moszkva melletti Kolomenszkoje uralkodói

palotában álló Mennybemenetel temploma fémjelzi; a hatalmas torony valószínűleg egy eredetileg fából készült építmény kőből épített mása. 1530-ban épült, a hosszú ideig gyermektelen III. Vaszilij örököse, a későbbi IV. „Rettegett” (*groznij*, azaz „rettegést keltő”) Iván születése öröme. Iván hároméves volt, amikor apja meghalt, anyját, Jelena Glinszkaját nevezték ki régensnek. Kaotikus időszak következett, amikor is a gyermek cár élete állandó veszélyben forgott és gyakori megaláztatásoknak volt kitéve, anyja 1538-ban meghalt (valószínűleg megmérgezték), bojárjai pedig saját érdekeiket tartották szem előtt és megbízhatatlannak bizonyultak. Érdekes, hogy Iván nagy elődjét, III. Ivánt a moszkvai polgárháború idején, később pedig I. Pétert is hasonló megrázó élmények érték gyermekkorában. A későbbiek során mindhárman nagyon, mondhatni, betegesen gyanakvóak lettek, mindenfelé áruló összeesküvést szimatoltak, és ennek okait jogosan kereshetjük az életük korai szakaszában megtapasztalt erőszakban és bizonytalanságban.

IV. Iván hosszú uralkodása talán a legjellegzetesebben „moszkovita” időszak: ebben a jelek szerint minden szempontból stabil időszakban valósult meg ugyanis teljes mértékben Oroszország moszkvai központosítása. Ugyanakkor azonban a hosszúra nyúlt válság kora is, és jó néhány nemzedéknek kellett váltania egymást, míg Oroszország kiheverte a hatásait. A válságot nehéz volna a cár személyiségén kívül másnak felróni, bár ő maga bizonyára megbízhatatlan szolgálóit hibáztatná. Nagyobb léptékben könnyen áttekinthető ennek az olykor szövevényes, máskor talányos uralkodásnak a menete, és egy „jó” meg egy „rossz” szakaszra osztható, az 1560-as évek elejére tehető választóvonalal. Noha Iván személyiségéről többet tudunk, mint bármelyik elődjéről, nem könnyű kideríteni, milyen mértékben felelős ezért a törésért elmeállapotának megbomlottságának, illetve mennyire voltak valóságosak az általa szinte mindenhol érzékelt veszélyek. Uralkodása kezdetben reményteli jövőt ígért, és csaknem minden téren kudarcra és reményvesztettséggel végződött.

1547-ben Iván hirtelen úgy döntött, eljött megkoronázása ideje, mégpedig fényes külsőségek közepette. Ezzel elkezdődött személyes uralkodása, és megkötötte első, egyben legboldogabb házasságát Anasztaszijával, a később oly fontos szerephez jutó Romanov család sarjával. A Makarij metropolitát is magában foglaló, felvilágosult emberekből álló tanács közreműködésével egész sor reformot hajtott végre, és ezeket a *zemszkij szobornak* nevezett országos gyűléssel fogadtatta el. E reformok közé tartozott az új törvénytár kihirdetése (1550) és egy nagy egyházi zsinat összehívása (1551). Majd a köznemesség szolgálati követelményeinek szabályozása és a hadsereg átszervezése következett, a korszerű muskétás hadtest, a *sztrellec*-alakulatok létrehozásával.

Az elkövetkező háborúkban az oroszok jelentős győzelmeket arattak. A Volgát ellenőrzése alatt tartó két megmaradt tatár kánság, Kazany és Asztrahany 1552-ben, illetve 1556-ban esett el: Iván a két nagy népességű, halfeldolgozásáról, kereskedelméről és mezőgazdaságáról híres város megszerzésével nem csupán területeit növelte és hírnevét öregbítette, hanem megnyitotta az utat Szibéria és a Kelet felé is. 1558 és 1563 között újabb területeket szereztek nyugaton a livóniai rend német csapatainak (a korábbi teuton lovagrend utódai) legyőzésével, és már csak idő kérdé-



se volt, mikor szerez Oroszország szabad kijárást a Balti-tengerhez. Időközben Iván külföldieket fogadott fel, hogy Oroszországban dolgozzanak, és a sors csodálatos összjátéka révén 1553-ban összefutott Richard Chancellorral, az India felé vezető északi átjáró keresése közben a Fehér-tenger partjainál megfellekelt brit hajó kapitányával. Így kereskedelmi kapcsolatot létesült Oroszország és Anglia között az északi Dvina torkolatánál fekvő, hamarosan nagy orosz kikötővé fejlődő Arhangelszk kikötőjén át. Fejlődésnek indultak az Arhangelszk és Moszkva közé eső városok, például Jaroszlavl. A kedvező körülmények kialakulására a britek létrehozták a világ legelső közös tulajdonú vállalatát, és éveken keresztül kezükben tartották az orosz kereskedelem fölötti csaknem teljes monopóliumot. A 16. századi angol kereskedelmi kiutaltságot és követtséget a közelmúlt moszkvai ásatásai tárták fel.

Iván uralkodásának stílusa és légköre 1560-ban, Anasztaszija hirtelen bekövetkezett halálakor végletes fordulatot vett. A megrendült Iván úgy vélte, feleségét megmérgezték. Szakított a tanáccsal, és a legádázabbul fordult a hozzá közel állók ellen. Kurbszkij herceg és mások bölcsen még idejében külföldre távoztak. Iván korábbi, tanulékony, intelligens és érzékeny személyiségét egyre inkább háttérbe szorították váratlan dühkitörései és hasonlóképpen kiszámíthatatlan önmarcangoló hangulatai, egyaránt hajlott a babonásra, az istenkáromlásra és a szélsőséges istenfélelemre. 1564-ben került sor uralkodása sorsdöntő epizódjára. Először váratlanul a Moszkvától északra fekvő kisváros, Alekszandrovszkaja Szloboda kolostorába vonult vissza. Innen levélben értesítette a metropolitát, hogy lemond a trónról, továbbá élesen elítélte az arisztokráciát és magasztalta a közembereket. A blöff, már amennyiben tényleg az volt, bejött: a megdöbben nép könyörögve kérte, hogy térjen vissza a trónra. Iván beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy bárkit tetszése szerint megbüntethet, majd létrehozott egy afféle „államot az államban”, melyet saját belátása szerint irányított.

Ez a rendkívül szokatlan intézmény, az *opricsnyina* vagy „különálló hely”, birtokok, városok, sőt moszkvai kerületek mozaikja volt, amelyek egy hatalmas kirakós játék darabjaiként kapcsolódtak össze a „vidék”, azaz *zemcsina* körzeteivel, és mindkettőnek saját kormányzata volt. Dokumentumok hiányában sajnos keveset tudunk ennek a felállásnak a működéséről, annál hírhedtebb Ivánnak az *opricsnyinában* megvalósított rémuralma, melyet az *opricsnyikok*-nak nevezett katonai testület tagjaira támaszkodva tartott fenn, akiknek legfőbb feladatuk az volt, hogy eltegyék láb alól a cár ellenségeit. Számos rémtette közül is kirí kegyetlenségével a zömmel még III. Iván által Novgorodba költöztetett moszkvai telepések leszármazottainak lemészárlása egy Lengyelországgal szőtt összeesküvéstről szállongó megalapozatlan szóbeszéd miatt. 1572-ben a kezdetekhez hasonló váratlansággal megszüntette az *opricsnyina* rendszerét, vélhetően a felkészületlen Moszkvát az előző évben ért krími tatár támadás miatt. Időközben nyugaton is tovább és egyre rosszabb kilátásokkal folyt a háború, melybe Svédország is bekapcsolódott, és végül, az 1580-as évek elején kötött egyezségekben Oroszországnak le kellett mondania a húsz évvel korábban megszerzett területeiről. Nagy Péter uralkodásáig minden remény elillant egy balti-tengeri kikötő létesítésére.

1584-ben IV. Ivánt valószínűleg megmérgezték, és meghalt. Ezután másodszülött fia, Fjodor lépett a trónra. Az istenfélő és jámbor Fjodor legfőbb minisztere, egyben sógora a tehetséges „új ember”, a félig-meddig tatár származású Borisz Godunov volt. Fjodor uralkodása alatt ismét született néhány orosz hadi siker. Ami a belügyeket illeti, jelentős eredménye az orosz egyház fejének pátriárkává emelése, az őt ősi patriarkátusával (Róma, Konstantinápoly, Antiochia, Alexandria és Jeruzsálem) azonos feltételekkel.

Fjodor, a Rjurik házából való utolsó uralkodó 1598-ban, utód nélkül halt meg, és soha nem tapasztalt örökösödési válság köszöntött Oroszországra. IV. Ivánnak volt ugyan egy másik életben maradt fia, Dmitrij, aki azonban 1591-ben, kilencéves korában meghalt az eldugott Uglics városában. Dmitrij halálának körülményei mindmáig tisztázatlanok, de egy akkoriban szárnyra kelt pletyka szerint a trónra áhítozó Borisz állt az eset háttérében. Mivel Borisz akkoriban még nem tudhatta, hogy Fjodor örökös nélkül szenderül majd jobblétre, nem sok hitelt adhatunk a szóbeszédnek, mindazonáltal katasztrofális következményekkel járt Oroszországra nézve. Boriszt, a régi bojárcládok – például a Sujszkijok – mélységes felháborodására, annak rendje és módja szerint megválasztották a megüresedett trónra. A következő időszak eseményei Puskin darabjából és Muszorgszkij operájából is jól ismertek. Borisz uralkodása alatt (1598–1605) egész sor csapást szenvedett el az ország, elpusztult a termés, és beköszöntött az éhínség. Bár az uralkodó megpróbálkozott felvilágosult intézkedések bevezetésével (ezek közé tartozott egy csoport orosz diák Nyugat-Európába küldése, akik közül az egyik Angliában telepedett le, és később vidéki anglikán pap lett), s felújította az építkezéseket, nem sikerült megtartania a nép támogatását. Egy magát a csodálatos módon megszabadult Dmitrijnek kiadó trónkövetelő bukkant fel Lengyelországban, majd az elszenvedett vereségek ellenére egyre duzzadó szedett-vedett seregével Moszkva felé közeledett. Borisz váratlanul meghalt, gyermekkorú fiát, II. Fjodort felkoncolta a nép, az „ál-Dmitrijt” pedig cárnak kiáltották ki. Ezzel kezdetét vette a majd egy évtizedig tartó „zavaros időszak” (*szmuta*).

### A „zavaros időszak”

Dmitrij, függetlenül attól, hogy ő maga mit tartott saját személyazonosságáról, nem bizonyult tehetségtelen uralkodónak. Ám azok a moszkvai bojárok, akiknek jó szolgálatot tett Borisz családjának megbuktatásával, felfüggesztették a támogatását, ráadásul elkövette azt a hibát, hogy egy lengyel nőt, Maryna Mniszchett vett feleségül, amivel csak tovább nőtt népszerűtlensége. Egy bojárlázadás alkalmával megdöntötték uralmát, őt magát megölték, hamvait pedig ágyúból lőtték ki Lengyelország felé. Vaszilij Sujszkij lett az új cár (1606–1610), bár csekély támogatást élvezhetett. Uralkodásának utolsó évében, mielőtt egy moszkvai tanács lemondatta, Oroszország népe forrongott, és nem akadt olyan uralkodója, akinek elismerhette volna a hatalmát. Csupán a katona Szkopin-Sujszkij herceg volt képes összetartani az országot, ám ő váratlanul meghalt. A következő néhány esztendőben svéd és lengyel trónkövetelők jelentek meg. Felbukkant egy újabb „ál-Dmitrij” is, akinek kilétét elég különös módon Maryna Mniszch igazolta; a Moszkvától nem messze fekvő Tüsinóban ideiglenes kormányt és udvart állított fel. Ő számí-

**Jobbra: Oroszország a „zavaros időszakban”, 1600 körül**  
A Rjurikida dinasztia utolsó sarja, I. Fjodor 1598-as halálát követő örökösödési válság váltotta ki az úgynevezett „zavaros időszakot”, amikor Oroszország államigazgatási lázadás, az egységes kormányzás hiánya és idegen beavatkozás fenyegette. A 17. század elejének súlyos éhínsége nyomán két nagy felkelés támadt – az egyik az orosz parasztoké Bolotnyikov vezetésével, a másik a Volga-medence nem szláv népességéé. Lengyelország és Svédország nyugati és északnyugati területek megszállásával igyekezett kihasználni a politikai és társadalmi felfordulást. Egy ideig Moszkva és Novgorod is idegen uralom alatt állt. Ekkor az egyház erőfeszítései ébresztették fel a közös ügy szellemét. A Kuzma Minyin és Pozsarszkij herceg által toborzott sereg kiverte a lengyeleket Moszkvából. Bár Mihail Romanov trónra lépésével sikerült helyreállítani a rendet, Oroszország jelentős nyugati területeket veszített, valamint a kijárást a Balti-tengerre.







Balra: Borisz Godunov (cár 1598–1605 között) stilizált portréja az uralkodói jelvényekkel. A részben tatár eredetű és nem a hagyományos bojár családokból származó Borisz a IV. Iván uralma alatt fel-emelkedett „új emberek” sorából került ki, és Iván gyengekező utódja, I. Fjodor (1584–1598) tehetséges főminisztereként ténykedett. A Rjurikida dinasztia kihalása után, mint megválasztott cár, jó szándékú, intelligens, ám balszerencsés uralkodónak bizonyult. A rossz termékek éhínség és általános népi elégedetlenség követte. Borisz ismét építkezésekbe fogott (ekkor került sor a Kreml nagy harangtoronyának befejezésére); továbbá – megelőzve I. Pétert – oroszokat küldött külföldre tanulni.

tott a legsikeresebbnek a számos „ál-Dmitrij” közül. 1610–1612 között lengyel helyőrség védte Moszkvát a főleg kozákokból álló, a vidéket rettegésben tartó fegyveres bandák támadásaitól. Csak a fallal övezett nagy kolostorok – mint Szent Szerгий Szentháromság-kolostora – álltak ellen az Oroszországra szabandó anarchiának.

Oroszország azonban mindezen körülmények ellenére nem hullott szét, hanem összegyűjtötte erejét, és szembenézett a kihívásokkal. Világossá vált, hogy nélkülözhetetlen a nemzeti egység, és szükség van egy általánosan elfogadott orosz cár megválasztására; ezzel a felhívással az utolsó tiszteletben álló orosz intézmény, az egyház vezetői álltak elő. Válaszként Nyizsnyij Novgorod keleti városában egy Kuzma Minyin nevű, nagyszerű szervezési készséggel megáldott mészáros népi hadsereget toborzott. A Dmitrij Pozsarszkij herceg által vezetett sereg elűzte a len-

gyeleket, és sikerült megfelelő körülményeket teremteni ahhoz, hogy az új *zemszkij szobor* új cárt válasszathasson. IV. Iván népszerű első feleségének rokonát, a tizenhat éves Mihail Romanovot választották meg uralkodónak, aki túl fiatal volt ahhoz, hogy befolyásolhassák a „zavaros időszak” különféle hatalmi csoportosulásai. A Borisz cár idején kolostorba vonulásra kényszerített apja ekkoriban a lengyeleknél raboskodott, majd amikor létrejött a fegyverszünet a lengyelekkel, immár az újonnan megválasztott Filaret pátriárkaként tért vissza, hogy szellemi vezetőként irányítsa fia lépteit. Ezzel véget ért a kimerítő és pusztító „zavaros időszak” anélkül, hogy bármelyik csoport is „győztesként” került volna ki belőle, az oroszok számára viszont kikristályosodott belőle a nemzeti egység szükségességének tudata, s azóta is iszonyodnak az anarchiától és az idegen beavatkozástól.



# Szent Szergij Szentháromság-kolostora

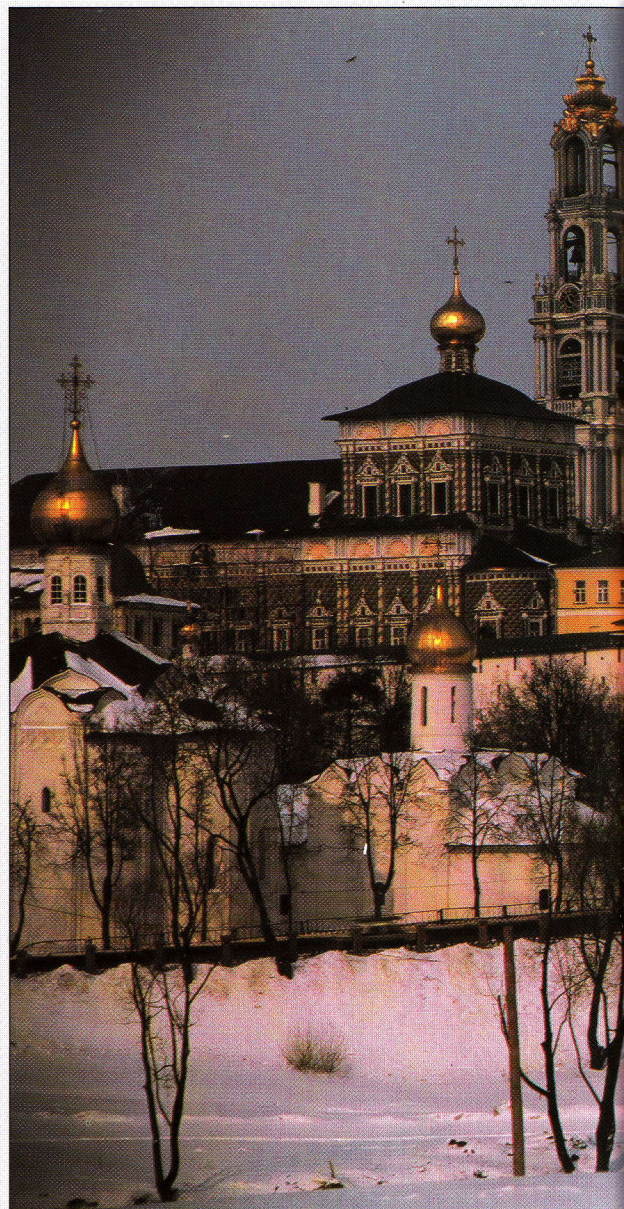
Ó-Oroszország nagyszerű kolostorai közül is kiemelkedik Szent Szergij Szentháromság-lavrája (vagy kolostora) a Moszkvától 70 kilométerre északkeletre fekvő Szergijev-Poszadban (szovjet néven Zagorszk). Az Oroszország legnagyobb művészeti kincseinek némelyikét őrző hatalmas és festői épületegyüttes mindmáig jelentős ortodox egyházi központ.

Manapság ugyan Oroszország egyik fő országútja mellett áll, ám amikor az ifjú Szergij (sz. 1321 körül), Oroszország majdani védőszentje elvonult ide a közeli Radonyezséből, még áthatolhatatlan rengeteg borította a környéket. Szergij, akinek jelenléte odavonzotta a remeteket és a paraszttelepeseket, ha vonakodva is, elfogadta az idővel megszervezett kolostor apáti tisztségét. Halálakor (1391) a kolostor egyedülálló helyet foglalt el az orosz spirituális (és politikai) életben, mivel az anyaintézményből kiindulva az erdőövezet egyre távolabbi pontjain alapított több mint száz kolostor és remetesség megnyitotta az utat a vidék betelepítése előtt.

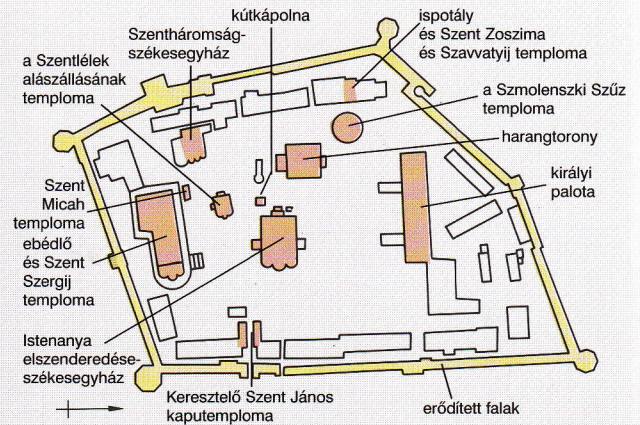
A 15. században a szétforgácsolódott fejedelemségek fölött álló Szentháromság-kolostor összoroszk kulturális metropolisként, a művészetek és az irodalom pártfogójaként működött, és itt állították össze a legjobb késő középkori krónikát. 1408-ban egy tatár büntetőhadjárat elpusztította; ezt követően a mindmáig álló Szentháromság-székesegyházzal – Szergijev-Poszad legkorábbi, az 1420-as évekből fennmaradt épülete – építették újjá, ezúttal már kőből. Az épületegyütteshez minden elkövetkező korszak hozzáadott egy-egy templomot, refektóriumot, lakóépületet, tornyot. Szilárd falai a „zavaros időszak”-ban kiálltak egy hosszú ostromot, az 1689-es válság idején pedig I. Péter talált a falai között menedéket.



*Jobbra:* A Szentháromság-kolostor lenyűgöző látványa, ahogy az úton vagy vasúton Moszkvából érkező látogató szeme elé tárul. Egy kis völgy fölé magasodnak a 16. századi falak, melyek elég erősnek bizonyultak, hogy 1608–1610-ben kiálljanak egy másfél éven át húzódó ostromot. A falak fölött páratlan látképet nyújtanak a stílusokban eltérő, mégis harmonikus és élettel teli egységet alkotó fő kolostorépületek. Itt a központi épületegyüttes látható: az ebédlő, az egyik legnagyobb és legsajátosabb „moszkvai barokk” építmény; a D. Uhtomszkij által 1741-től épített, és kilométerekről szembeszökő harangtorony, mely sok orosz másához hasonlóan külön áll és részben áttört szerkezetű; a nagy Istenanya elszenderedése-székesegyház (épült az 1550-es évektől), mely – a „hivatalos” moszkvai épületekhez hasonlóan – a Kreml-beli Istenanya elszenderedése-székesegyházra visszavezethető egyszerű öthajós, fehérre meszelt kockaforma, melynek tőmbjét a ragyogó kék és arany kupolák oldják fel.







**Balszelen:** A kis Szentháromság-székesegyház belső tere. Az 1420-as évek végén készített ikonosztázió a Kreml Angyali üdvözlés-székesegyházának ikonosztáziójával vetekszik. A hajlott korú Rubljov irányításával festett alkotás stilisztikai változatossága az orosz művészet sokszínűségéről tanúskodik, mielőtt a moszkvai központosság beolvasztotta és egységesítette volna a helyi (főként novgorodi) iskolákat. A központi „királyi” ajtó mellett állt a leginkább tisztelt orosz ikon, Rubljov *Ötamentumi Szentháromsága* (lásd 72. oldal); ezt másolattal helyettesítik, mióta az eredetét a Tretyakov Képtárban helyezték el. A freskókat még nem tisztították meg, de feltételezik, hogy a Rubljov időszakában készültek nem maradtak fenn.



**Balra:** Két festői kis templom Szergijev-Poszadban: az Istenanya bemutatása és a Szent Paraszkva-Pjatyica (mindkettő 16. századi). A 17. század előtti orosz templomokra oly jellemző ívelt vonalú tetőzetet később gyakran olcsóbb lapos tetőre cserélték, majd esetenként (mint itt) korunkban eredeti formájában helyreállították.

**Fent:** A Szentháromság-kolostor kisebb építményei közé tartozik ez a 19. századi (stílusában eklektikus) nyitott rotunda a szent forrás fölött, és a 17. század végi moszkvai barokk jegyeit hordozó kecses kerek kútápolna. Sziklafalként emelkedik fölülük a központi Istenanya elszenderedése-székesegyház, e mellett áll Borisz Godunov és családja sírboltja.

**Balra:** Hívők gyertyákkal az Istenanya elszenderedése-székesegyházban. A tágas belső tér a moszkvai Istenanya elszenderedése (Uspenszkij-)székesegyházat idézi, de Szergijev-Poszadban jaroszlavlai stílusban készült, világos színekkel festett és kis méretű freskókat találunk.

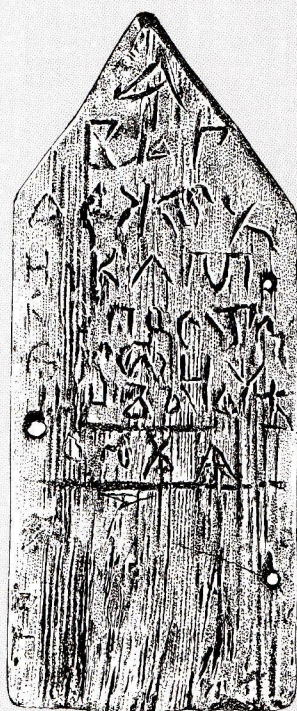


# A Nagy Novgorod



Az Ó-Oroszország lakott területének északi peremvidékén elhelyezkedő Novgorod mezőgazdaságilag hátrányos helyzetét – arrafelé csak len és kender terem jól – a balti kereskedelem és az erdőövezet kiaknázása szempontjából kiváló földrajzi fekvése ellensúlyozta. Nevének jelentése „új város” (még számos ugyanilyen nevű település akad, ezek közül talán Nyizsnyij Novgorod, „Alsó Új Város” a legjelentősebb). Hivatalosan „Novgorod Nagy Úr”-nak nevezték. A 9. században alapított Novgorod az orosz területen létesített első számú viking erősségként ellenőrizte a Baltikum, Közép-Oroszország és (a Volga révén) a Közel-Kelet közötti kereskedelmet. A kijevei korszakban egy hatalmas északi területeket fennhatósága alatt tartó, független városállammá fejlődött, majd az 1470-es években erőszakkal betagolták a Moszkva központú államalakulatba. Szörmével, sóval, viasszal és mézzel látta el a Hanza Szövetséget, mely itt létesítette a legkeletibb állomáshelyét. Politikailag helyi gyűlések igazgatták, mindenekelőtt az oligarchikus jellegű városi *vecse*. A *vecse* választotta a tisztviselőket, köztük a fejedelmet is; a tényleges államfő a mindenkori érsek volt. Miután IV. Iván az 1570-es években lerohanta, Novgorod gyors hanyatlásnak indult; szerepét később Szentpétervár vette át.

Novgorodot gazdag kultúra jellemezte. A helyi *bilina* (orális epikus vers)-ciklus a kereskedőéletet jeleníti meg. Számos jelentős krónikát és más irodalmi művet hoztak itt létre. A 14–15. században virágzó híres ikonfestőiskoláját stilizált, nagyon lineáris és tiszta színtónusokat alkalmazó ábrázolásmód jellemezte; előszeretettel használták a gyakran „novgorodi vörös”-nek is nevezett élénk cinóbervörös színt. Novgorod korai rusztikus téglá- és kőtemplomai (Szent Szófia, 1043) monumentálisak és dísztelen külleműek. A templomok belsejét meglehetősen változatos stílusban készített freskók ékesítették, sajnos ezek nagy része a második világháborúban megsemmisült.

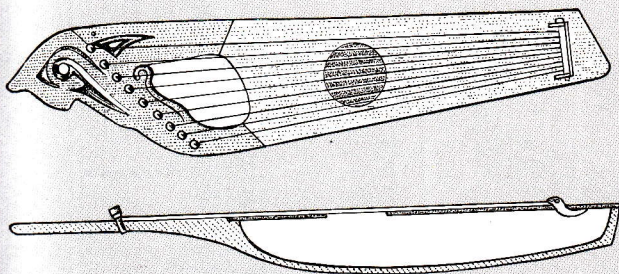


*Balra:* Fatábla a régi orosz ábécé betűivel. Eredetileg falra erősíthették oktatási segédeszközként. Novgorodban az irodalmi kultúra virágzása mellett a lakosság zöme tudott írni-olvasni. Az előbbi a leginkább kolostori írószobákban létrehozott krónikák és szentéletrajzok bőségét eredményezte, az utóbbi lehetővé tette a széles körű, távirati tömörséggel nyírfakéreg tekercsre jegyzett üzleti dokumentálást és személyes levelezést.

*Jobbra:* Ez a feltételezéseken alapuló rekonstrukció Novgorodot ábrázolja, amilyen a 15. század második felében lehetett; a város alaprajza a 12. századi állapotokat követi. A várost a Volhov folyó osztotta két részre. A felénk eső rész a „székesegyház oldal”, a távolabbi a „kereskedelmi oldal”. A „székesegyház oldal”-on álló felleghárbán kapott helyet a székesegyház, az érseki udvar és a városi gyűlésterem. A „kereskedelmi oldal” értelemszerűen kereskedelmi körzet volt. A lakóövezetek a plébániatemplomok köré csoportosultak.

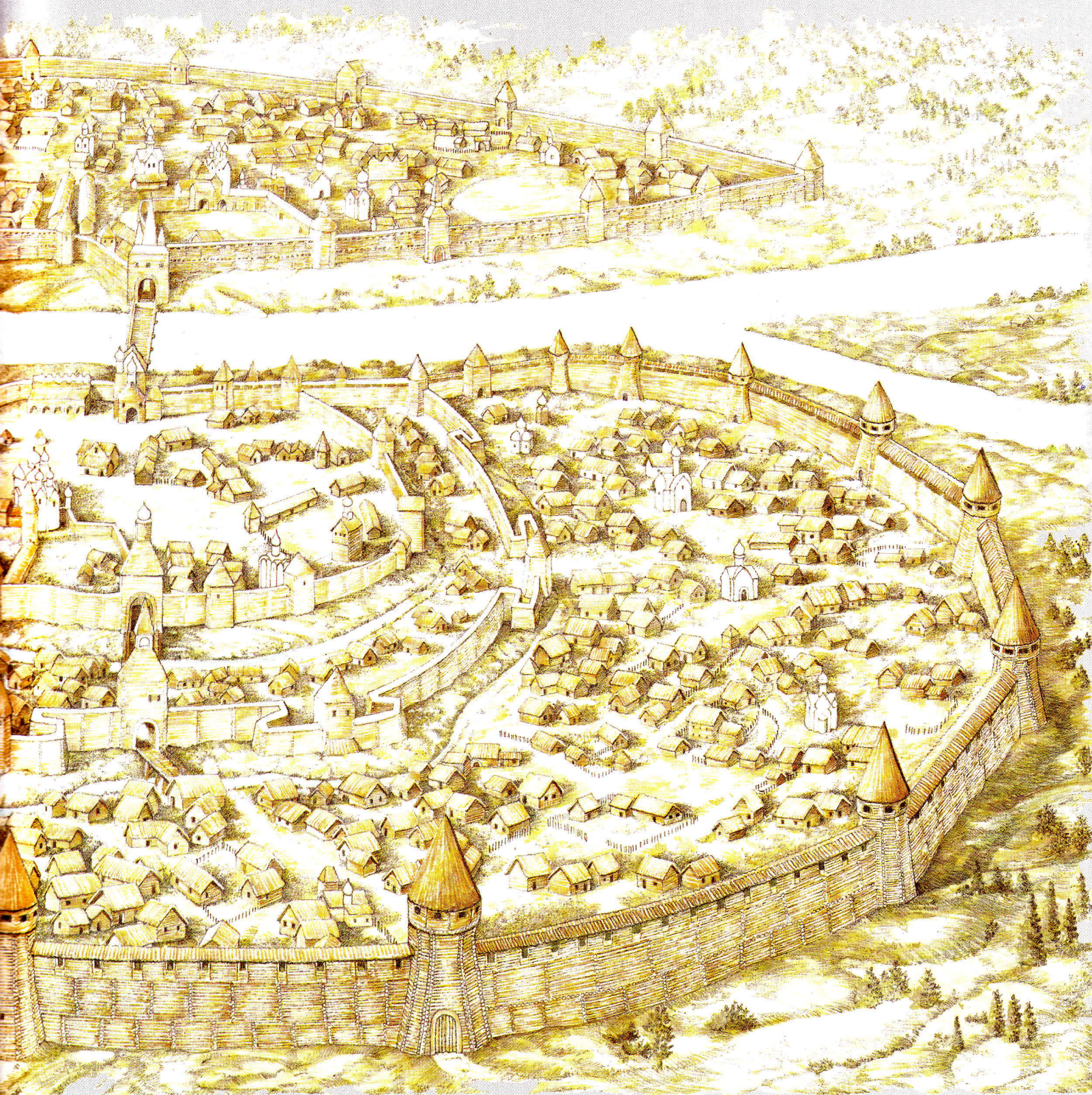
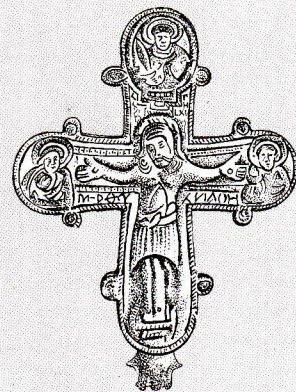






*Balra:* A gusli, ez a fából készült húros hangszer nagy népszerűségnek örvendett Novgorodban. Mérete 20–70 cm között változott, és 3–8 húrja lehetett. A hangoló-pecsek felőli végébe hagyományos díszítőmintákat faragtak. Guslival kísérték a hőseket előadását.

*Jobbra:* Ez a fém ereklyetartó kereszt valószínűleg egy novgorodi egyházi személyé volt. Az alján zsanérral fordul, a tetején pedig függeszőkarika lehetett, hogy mellkeresztként viselhessék. A megfeszített Krisztus jobbán az Istenanya, balján Szent János evangélista, fölötté pedig Szent György látható.

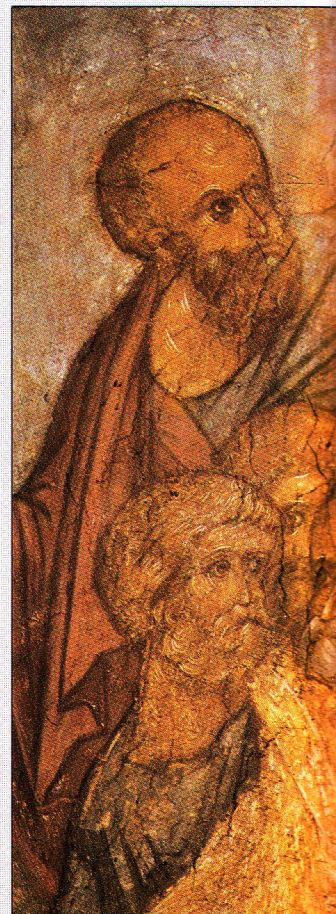




# Az orosz művészet nagy korszaka

Amikor Oroszország a 10. század vége felé átvette Bizáncból a kereszténységet, a termékeny orosz talajba átültetett kultúra kiemelkedően fontos eleme lett a Bizáncban mesterfokra emelt kora középkori festészet. Az ortodox egyház számára az ikonok (szent személyek vagy események ábrázolásai) a Megtestesülés valóságának igazolásaként alapvetően hozzátartoznak az istentisztelethez és a teológiához. Az ikonokat rendszerint temperával festették fatáblára, de készülhettek más anyagokkal is; ugyanilyen „ikonikus” jelentőségűnek számítottak a templomokat díszítő falfestmények (esetenként mozaikok).

A 14. század során az építési tevékenységnek a tatár hódítás után bekövetkező fokozatos újjáéledésével a festészet is magához tért, előbb Novgorod, majd egyre inkább Moszkva patronáló szerepével; a kor politikai széttagoltsága ugyanakkor sok kisebb helyen is számottevő művészeti eredményekhez vezetett. Feléledtek a mediterrán világgal fenntartott kapcsolatok: Novgorodban szerb festők dolgoztak; a nagy tudású Theophanész (oroszul Feofán), a „Görög” itt is, Moszkvában is működött. Ám a hazai tehetségek avatták igazán ezt a korszakot az orosz képzőművészet fénykorává, melynek legjelentékenyebb alakja kétségkívül Andrej Rubljov szerzetes (kb. 1370–1430). Először 1405-ben említik a moszkvai Blagoveszenszkij (Angyali üdvözlés)-székesegyház egyik festőjeként. Művei bizonyítják, hogy ismerte a korabeli bizánci festészet divatos stílusirányzatait, ugyanakkor a bizánci festészet mögötti hellenisztikus ihletést is közvetítik. A kor jelentős fejleménye volt a többsoros ikonosztázion (képállvány) megjelenése, ami páratlan lehetőségeket nyitott a táblaképfestők előtt.



*Balszélén:* Theophanész, a „Görög” iskolája: *Dom Istenanya*. A novgorodi freskótöredékekből, a Kreml Angyali üdvözlés-székesegyházának ikonosztázionjából és a Theophanésznek és követőinek tulajdonítható néhány más műből, mint az itt látható is, felmérhetjük rendkívül egyéni, erőteljes, drámai, festői, természetfölöttien megvilágított stílusát. Valószínű a későbbi miszticizmus hatása a művészetére.

*Balra fent:* Az 1919-ben a Moszkvától nyugatra fekvő Zvenyigorodban, egy faskamrában felfedezett három ragyogó ikon nagy biztonsággal az alkotóereje teljében lévő Rubljovnak tulajdonítható. A *Megváltó* központi ikonja a szigorúságnak és a szelidségnek Rubljov legnagyobb mértékű képeire jellemző keveredését mutatja. Stílusa közvetlenül a nagyon lineáris kései bizánci stíusból ered – és felül is múlja azt –, amit a behozott Viszockij-ikonoszból bizonyosan jól ismertek Moszkvában az 1390-es években.

*Balra:* Az úgynevezett *Ótestamentumi Szentháromság* Szent Szeργij emlékére készült, amikor az 1408-as tatár rajtaütés után helyreállították a Szentháromság-kolostort. Az Ábrahám vendéglátása jelenetben (Teremtés Könyve, 18) Ábrahám és Sára megvendégeli a zarándokok képében megjelenő három angyalt.





Fent: Részlet Andrej Rubljov és Danyil Csornij *Utolsó ítélet* falfestményéről (vlagyimiri Istenanya elszenderedése-székesegyház, 1408).

A 15. században helyreállítottak néhányat a tatár támadások előtti nagy építmények közül: a krónikák megemlékeznek Rubljov és társai vlagyimiri munkájáról, amelyből egy nagy ikonosztázion részei és egy freskóciklus fennmaradt. Különösen csodálatosak – a firenzei Masaccio kortárs munkásságához mérhetők – annak a jelenetnek itt látható, klasszikus mintákra emlékeztető alakjai, melyen Szent Péter és Szent Pál a Paradicsomba vezeti az igazakat.

Jobbra: Az orosz festészet nagy korszakának utolsó jelentős alakja Gyionyisizij, aki az 1480-as években egy művészcsoporttal készítette a moszkvai Istenanya elszenderedése-székesegyház festményeit; a Fehér-tő mellett álló Ferapontov-kolostorban nagyszerű állapotban maradtak fenn falképei és fiainak freskói (1500). Stílusa könnyed és kifinomult, Rubljovéhoz képest azonban meglehetősen merev és élettelen. Az *Istenanya discsóttése*-ikon azt az összetett és elvont ikonográfiát testesíti meg, ami 1450 után vált nagyon népszerűvé.





# Ó-OROSZORSZÁG UTOLSÓ ÉVSZÁZADA

## Moszkóvia az első Romanovok uralma idején

A „zavaros idők” lezárultával és a Romanov-ház 1613-as megalapításával, szinte a történelem menetével dacolva, éledt újjá az alapvetően középkori berendezkedésű moszkvai állam. Még közel egy évszázadon át állt fenn, ám látszólag rendíthetetlen, időtlen stabilitásáról kiderült, hogy nem képes ellenállni a bomlasztó tényezőknek, amelyek a 17. század második felében elkerülhetetlenül vezettek a véghez. Két, általánosságban véve érzékeny uralkodó – Mihail Romanov (Mihály cár, 1613–1645) és fia, Alekszej Mihajlovics (Mihály cár, 1645–1676) – több mint fél évszázadot átívelő országlása biztosította a hagyományos rend hitelét és tartósságát, de talán annál súlyosabb volt a válság, amely dinasztikus zavarok, katonai engedetlenség és népi elégedetlenség háborgása közepette robbant ki az évszázad utolsó negyedében.

Mindez nem jelenti azt, hogy a moszkvai állam utolsó időszakának története egyszerűen a hanyatlás-

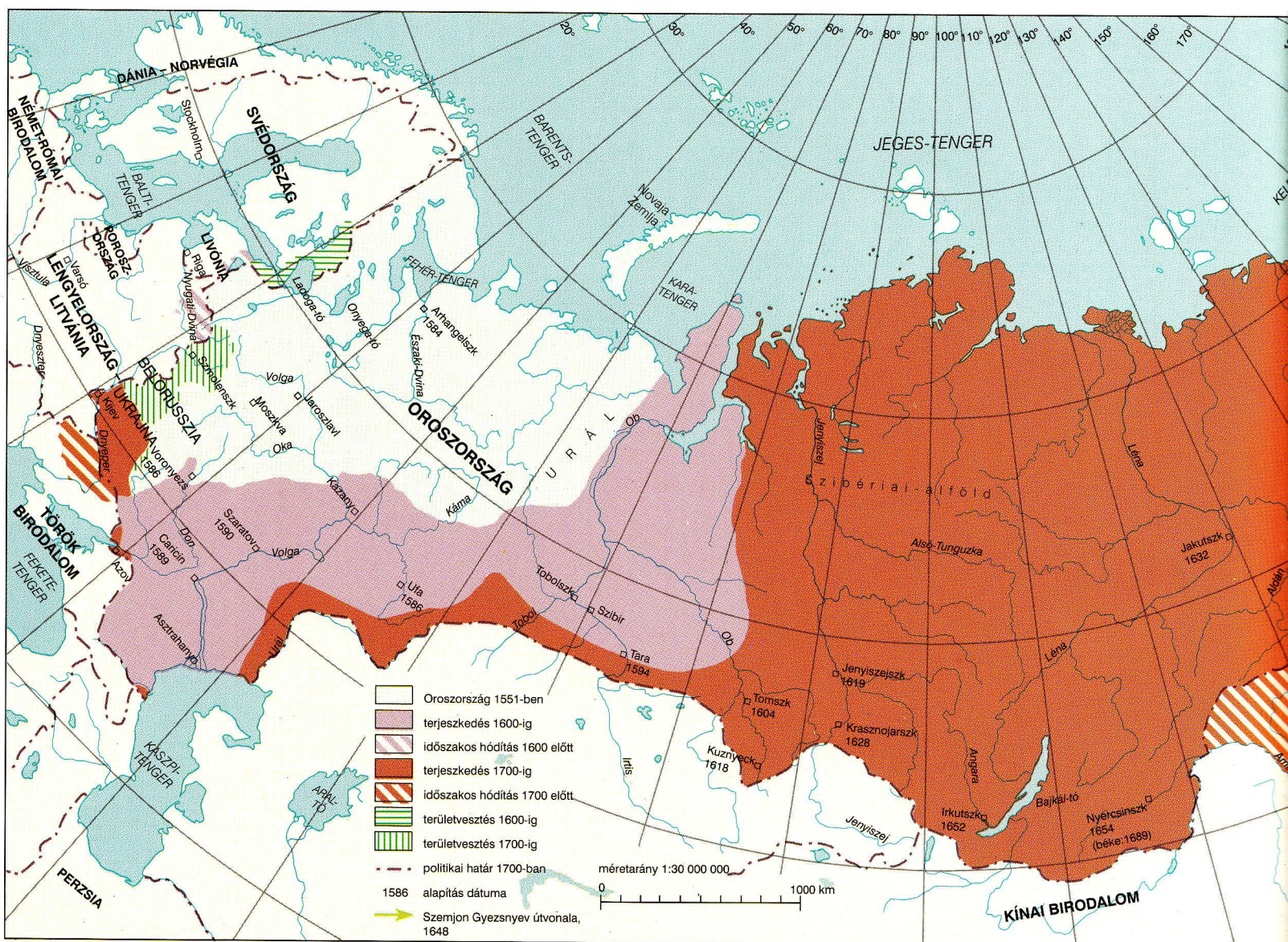
ról, még kevésbé, hogy a pusztulásról szól. Területe – ha nem is népessége – alapján már valószínűleg a világ legnagyobb országaként, Oroszország éppen túltette magát az 1650-es és az 1660-as évek elejének kimerítő háborúin, és szerény fellendülés is bekövetkezett. Ennek a fellendülésnek az első számú kézzel fogható örökségét a Moszkvában, számos nagy kolostorközpontban és egyes tartományi városokban, különösen Jaroszlaviban és Arhangelszkben mindmáig megtalálható jelentős mennyiségű 17. századi épület jelenti. Ugyanakkor az orosz élet modernizálása – amit később „nyugatosodásként” értékeltek – bizonytalanul és rendszertelenül zajlott, mindenesetre az írni-olvasni tudás és az európai jellegű felsőbb képzés iránti kereslet megnövekedését eredményezte: ebben az időszakban, 1687-ben alapítják meg Moszkvában az úgynevezett Szláv–görög–latin Akadémiát.

A 17. század második felében a horizontok fokozatos kitágulását jelzi, hogy a művészetek különböző

## Moszkóvia terjeszkedése a 16–17. században

A moszkvai uralom utolsó évszázadában került sor az orosz területek leglátványosabb gyarapodására, mindenekelőtt kelet felé. A 16. század végi és 17. századi terjeszkedés első lépéseként IV. Iván az 1550-es években a kazanyi és az asztrahanyi kánság ellen vezetett sikeres hadjáratokat. Miután az oroszok átjutottak az Urálon, a végláthatatlan szibériai síkság hatalmas folyórendszereinek köszönhetően nyitva állt az út a gyér lakosságtól a „prémadó” (jaszak) behajtására törekvő felfedezők előtt. 1648-ban Szemjon Gyezsnyev kozák kalandor lett az első ismert személy, aki áthajózott a később Beringnek elnevezett szoroson.

Szerényebb léptékű haladást sikerült elérni déli, nyugati és északi irányban. Alekszej cár Moszkva uralma alá vonta





„modern” elemeket kezdenek alkalmazni, és több-kevesebb sikerrel olvasztják be azokat a középkori sémákba. Az irodalomban lengyel közvetítéssel jelenik meg a végső soron francia eredetű szótagokra épülő verselés; az egyházi zene, főként a rendkívül muzikális III. Fjodor (cár 1676–1682) idején alapvető változásokon ment keresztül, különösen a hangszerelés terén; az ikonfestészet elmozdult az új műfajt jelentő világi portréfestészet felé (amit az oroszok, a latin *persona* szóból parszunának neveznek); a falfestészetben, különösen a jaroszlavi iskolában egyre elevebb, sok esetben világi ösztönzésű, alkalmanként a nyugati ikonográfiából merített részletek jelentek meg. Az építészetben a timpanont és a klasszikus oszloprendek más elemeit ültették át orosz formákba, s a világi jellegű kő- és téglapépítkezés meglehetősen gyorsasággal tett szert addig soha nem látott jelentőségre és méltóságra: a cárok új palotái és néhány nagy ház (nevezetesen Vaszilij Goliciné az 1680-as években) a kényelem és a magánélet nyugati fogalmai alapján épültek. Egy új művészeti ág – a dráma – már Alekszej Mihajlovics cár utolsó éveiben megvetette a lábát az orosz udvarban.

A 17. század derekától számos tényező tette lehetővé e fejleményeket. Az első a mai Ukrajna és Belarusz nagy része, s ezzel együtt az ősi főváros, Kijev beolvasása a moszkvai államba, részben háborúval, részben önkéntes behódolással. Ezek a történelmi orosz vidékek, noha igencsak előrehaladtak a nyelvi elkülönülés útján, ami aztán az önálló ukrán és belorusz nyelv elismeréséhez vezetett, nagyrészt ortodox hiten maradtak, és a 17. század utolsó harmadában közülük került ki Moszkóvia számos egyházi embere, értelmiségije és művésze, nem is beszélve az egyszerű építőmesterekről és kézművesekről, akik a lengyel-litván államközösség társadalmában voltaképpen a nyugati posztreneszánszban nevelkedtek, és sok esetben humanista alapú jezsuita oktatásban részesültek.

Oroszország késő középkori elkülönülése és az Európa többi részét illető idegengyűlölete ellenére a 17. századi moszkvai államban nem számítottak újdonságnak a külföldiek: nyugatiak százai, ha nem ezrei tartózkodtak Moszkvában, 1652 után a saját városnegyedeikben és különösen katonai téren játszottak fontos szerepet. Nyugati könyvek kerültek a moszkvai könyvtárakba. Ha ritkán is, de akadtak példák külföldiekkel kötött házasságokra: Artamon Matvejev, Alekszej cár kései éveinek egyik meghatározó alakja a skót Mary Hamiltont vette feleségül, és ebben a teljes egészében nyugati mintájú háztartásban nőtt fel a cár második felesége, Natalja Nariskina. Rendszerint az ő hatásának tulajdonítják, hogy életének utolsó öt évében Alekszej egyre inkább kedvét lelte a nyugati dolgokban. Történetesen Alekszej volt az első cár, aki az 1650-es évek lengyel és svéd háborúiban átlépte Oroszország nyugati határát. Érdekes vagy inkább meglepő, hogy a Pétert közvetlenül megelőző, három orosz *de facto* uralkodó mindegyike (Alekszej, Fjodor és a régensként kormányzó Zsófia), bár távolról sem fordított háttal a hagyományos valásnak vagy uralkodói előírásoknak, az orosz kulturális horizont óvatos tágítása tekintetében így vagy úgy „nyugatiasított”.

### Terjeszkedés és diplomácia

Fennállása utolsó évszázadában a Moszkva központú Oroszország politikájának története jórészt arról szólt, hogyan küzdött az elavult alapelvei és módsze-

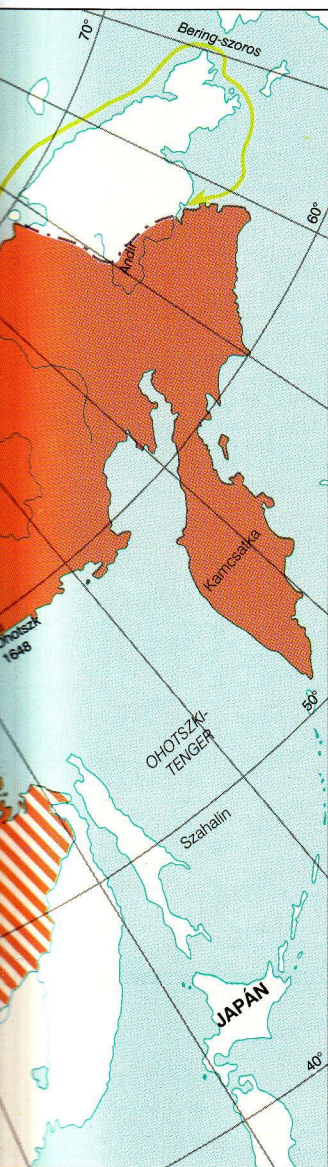
rei változtatására semmiféle hajlandóságot nem mutató központosított egyeduralom a mérhetetlen belső feszültségekkel. A külpolitika másodlagos helyre szorult; a nyugat-európai országok nemigen ismerték Oroszországot, és csekély diplomáciai érdeklődést tanúsítottak iránta, ráadásul akkoriban még erős szomszédaival, Svédországgal és Lengyelországgal ellentétben a vesztfáliai béke (1648) során Európa határait és a felekezetek követeléseit illető nagyszabású rendezésben sem játszott szerepet.

Ez a fajta tartózkodás több lényeges tekintetben módosult, amikor Oroszország területe nyugat, dél és kelet felé megnövekedett. Nyugaton Lengyelország-Litvániával került összeütközésbe. Közvetlenül a „zavaros időszakot” követően a kimerült Oroszország 14 évre szóló fegyverszünetet kötött Lengyelországgal; ennek lejártá után ismét összetűzésekre került sor, főként Szmolenszk megerősített nagy városa miatt. Alekszej cárnak az 1648-as lengyelelles kozák-ukrán népfelkelés, valamint 1654-től folytatott hadjáratai révén Szmolenszk és Kijev városával együtt sikerült Moszkvához csatolnia Ukrajna „bal partját” (azaz a Dnyepertől keletre eső területet). Később szó esett egy Romanov jelöléséről a lengyel trónra, ami a pápaságnak is érdekében állt volna, abban a reményben, hogy így a katolikus vagy görög katolikus akolba terelheti Oroszországot. Alekszej, saját nyelvtudásának hiányát fájlatva, lengyelre és latinra taníttatta a gyermekeit.

Moszkva déli irányban a sztyepp „vad pusztáján” (*gyikoje polje*) túlra, a Fekete-tenger felé is lassan kiterjesztette betelepített területeit. A déli vidékeken a gyéren lakott terület népességének zömét a független kozákok alkották, egy részük már földbirtokos gazda, más részük még szabad portyázó volt. Az eredetüket és nyelvüket tekintve orosz kozákság javarészt örömet helyezte magát a cár védelme alá, ameddig előjogaikat biztosítva látták, ám a törökök és a perzsák ellen indított, gyakran túlságosan is vakmerő zsákmányszerző vállalkozásaik több fejfájást okoztak Moszkvának, mint amennyi előny származott belőlük. A 17–18. században több alkalommal is elfoglalták a törököktől, majd újra és újra elvesztették a Don torkolatánál fekvő Azov városát.

A 17. században Moszkva sokkal látványosabban tört előre kelet felé. IV. Iván uralkodásának elején meghódította a Kelet kapuját jelentő Kazanyt és Asztrahanyt. Az Urál szelíd hágói nem jelentettek akadályt. Miután ezeken átjutottak, hatalmas síkság nyílt meg az oroszok előtt, melynek folyórendszere a Bajkál-tó térszomszédságába vezette őket. Iván a Sztroganov kereskedőcsaládra bízta Szibéria kiaknázását, akik a Jermak vezette, nem egészen ezerfős, főleg kozákokból álló zsoldoscsapatukkal 1580-ban az Irtis folyó mellett bevették a nyugat-szibériai kán iszkeri erősségét, és a közelében megalapították az új szibériai fővárost, Tobolszkit, amely azonban a dél felé kerülő vasútvonal megépítése óta elveszítette a jelentőségét. A szörme után kutató orosz kalandozók 1632-ben a Bajkál-tó mellett megalapították Irkutszkit, és az 1640-es években az oroszok az Amur folyó medencéjéig és a Csendes-óceánig nyomultak előre. Az ugyancsak kozák Szemjon Gyezsnyev végighajózott a Kolima folyón a Jeges-tengerig, és Szibéria északkeleti csücskének megkerülésével, a ma Bering-szorosnak nevezett átjárón jutott el Anadirba. Az Amur völgyében azonban az oroszok jelentős számú letelepült mandzsú népességet találtak, akik Kínának tartoztak hűséggel: a kínai erők végül feltar-

a jelenlegi Ukrajna és Belarusz nagy részét, és lassan folytatódott az előretörés délre, a Fekete-tenger felé. A balti térségbe történő északnyugati terjeszkedésre tett kísérletek erős svéd ellenállásba ütköztek, akik a közös ellenség ellen szövetségre léptek Lengyelország-Litvániával; ezeket a földeket tartósan csak Nagy Péter uralma idején sikerült meghódítani.





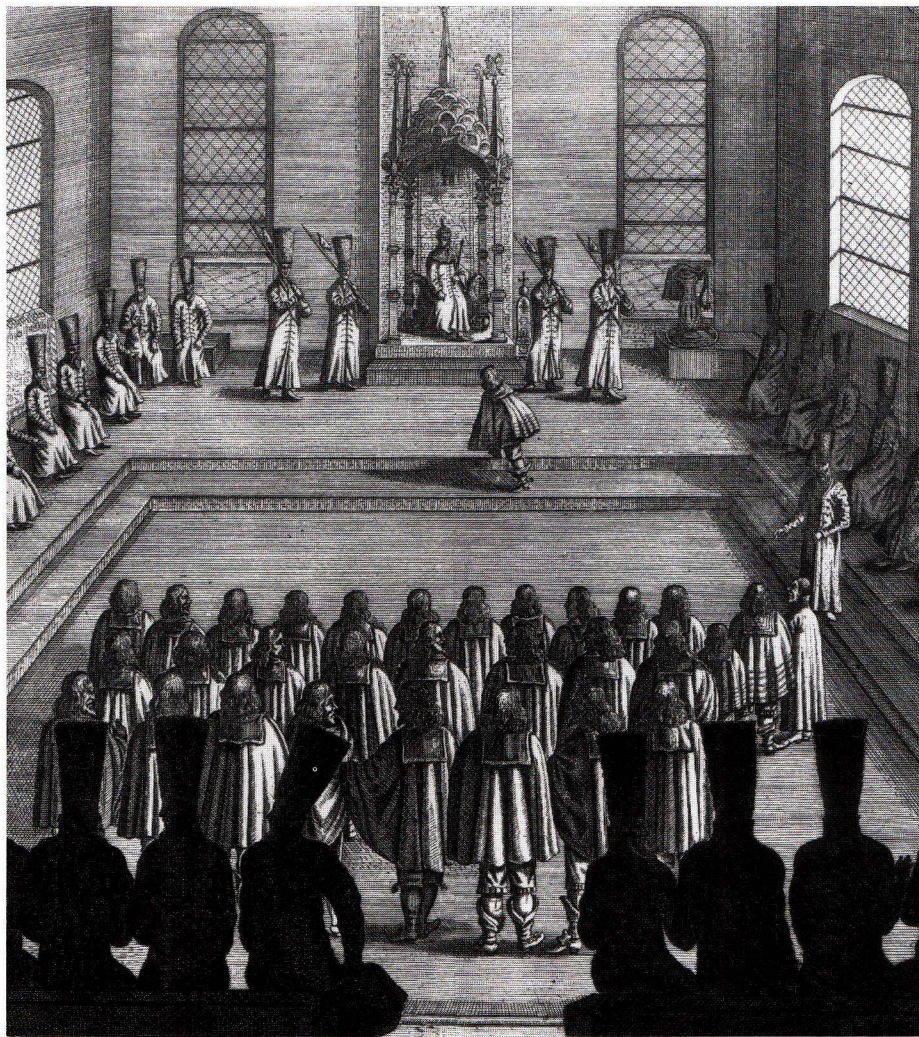
tóztatták az orosz előretörést, és a nyercsinszki békekötés (1689) értelmében – melynek öröksége még a 20. században is számos viszály forrása volt – az oroszok visszavonultak a Sztanovoj-hegység északi oldalára, fenntartva a lehetőséget, hogy kijussanak az Ohotszki-tengerre.

A nagyarányú terjeszkedés azonban nemigen vert hullámot a nemzetközi kapcsolatok tágabb összefüggésében, és a 17. századi Oroszország, a legközvetlenebb szomszédaitól eltekintve, továbbra is elszigetelt maradt. Ezt a helyzetet tükrözte a moszkvai diplomácia gyakorlata is. Oroszország és a nyugat-európai hatalmak gyakran cseréltek követeket, mindenekelőtt Angliával, 1555 óta Oroszország első számú kereskedelmi partnerével; egy Nagykövetségi vagy Külügyi Hivatalt állítottak fel Moszkvában az 1550-es évek derekán. A moszkvai diplomácia azonban rendszert a saját céljaival ellentétes szellemben lépett fel. Míg a józan, merkantil és polgári szemléletű észak-európai államok általában gyakorlati tárgyalásokra törekedtek, a moszkvai állam elsősorban ceremonális alkalomnak tekintette az ilyen kapcsolatokat. A Moszkvába érkező angol és más nyugat-európai követségeknek titokzatosan késleltetett vagy körülményes úti előkészületeket, vég nélküli és üres beszédeket, nagyszámú őrsg, állami hivatalnok és vámtisztviselő kitüntetett figyelmét, „zsíros húsban és bűzlő halban” bővelkedő, merőben formális díszbédéket (Jenkinson, 1557) kellett elviselniük, és végezetül a cár jelenlétével megszentelt, feszélyezett kihallgatásokon vehettek részt a Kremlben. Moszkvai nézőpontból a nyugatiak rejtélyesen csökönyösnek és udvariatlanoknak tűntek, amikor folytonosan berzenkedtek az olyan ártatlan protokolláris ügyek ellen, mint az út megszakítása, az orosz határvidéken szolgáló, magasabb rangú tisztviselőkkel való találkozás.

A Nyugatra küldött orosz követek sikertelenül kísérelték meg állomáshelyükre átmenteni az otthon bevett protokollt. Siralmas tárgyalópartnernek bizonyultak, mivel mereven ragaszkodniuk kellett a nem megfelelő eligazításhoz, amit kaptak, és külön felhatalmazás nélkül semmiféle kezdeményezést nem tehettek. Gyászosan kevés értesülést szereztek a külföldi eseményekről. A módszeres Alekszej cár végül elrendelte az információ – meglehetősen kezdetleges – összegyűjtését, bár az 1650-es években még inkább a külföldi szokásokról beszámoló elbűvölő történetek, mint az eredményesség alapján nyugtázta elégedetten egy Velencébe küldött követség teljesítményét.

### Válság és egyházszakadás

A 17. század folyamán a kései moszkvai állam belső válságát zendülések sorozata jelezte. A legnevezetesebbek közül az első Bolotnyikov 1606–1607-es felkelése volt (később több megmozdulás hátszorga lett délen a nemrégiben betelepített, állandó mozgásban lévő ligetes sztyepp), amely magát Moszkvát is fenyegette és csaknem letaszította a trónról Vaszilij Szujszki cárt. A második jelentős zavart az 1620-as és 1630-as évek Lengyelország ellen irányuló ukrainai felkelései jelentették, melyek 1648-ban Bogdan Hmelnyickij sikeres „kozákfelszabadításában” teljesedtek ki. Az 1648-as („sólázadás”) és 1662-es („rézlázadás”) moszkvai zendülések során Alekszej cár személyes biztonsága is veszélyben forgott. Az 1650-es novgorodi „kenyér-lázadások” után a volgai és doni vidékek nagyszabású népfelkelése említendő a kozák Sztjepan (Sztjenka) Razin vezetésével 1670–1671-ben. A moszkvai sztre-



lec haderő lázadására 1682-ben, illetve 1698-ban került sor. A következő évszázad első évtizedében zajlott a doni Bulavin-felkelés (1707), valamint éveken át tartott a török baskírok nemzeti függetlenségi harcnak is tekinthető küzdelme. Ráadásul az 1660-as évektől a folyamatos lázongás összekapcsolódott az egyházszakadással (lásd 77–78. old.).

A felkelések a legkülönbözőbb jellegűek voltak: egyesek városiak, mások vidékiek; némelyik egyértelműen behatárolható társadalmi csoporthoz fűződött, mások nem; egyesekben oroszok vettek részt, másokban nem, megint másokban vegyesen különféle nemzeti hovatartozásúak; némelyeket szervezetteren és jól irányítottak, másokat az ösztönök hajtottak; egyesek határozott programot követtek, mások semmilyen. Jelentkeztek északon, délen, keleten és nyugaton, bár ebből a szempontból különösen hírhedtnek számított a déli és a délkeleti határvidék. Némely lázadás trónkövetelőket – esetenként teljességgel valószínűtleneket – is felvonultatott. Széles rétegeket érintő sérelmekből, félelemből vagy becsvágyból fakadtak: adók, inség, infláció, társadalmi és vallási újítások, nemzeti elnyomás, a földesúri sanyargatás, illetve a jobbágyság és a szolgálati állam általánososan súlyos terhei.

Ilyen körülmények között már az is figyelemre méltó, hogy az államnak egyáltalán sikerült fennmaradnia; ráadásul nemcsak a paraszt- és katonai lázadásokat élte túl, hanem a leghosszabban elhúzódó és legkezelhetetlenebb nehézséget, a nagy egyházszakadásban testet öltött vallási válságot is, noha ez mélyreható társadalmi és szellemi következményekkel járt. Az orosz ortodox közösségnek ez a szakadása,

Alekszej cár külföldi követeket fogad. A metszet a német Adam Olearius *Utazás Moszkvába* (1660) című úti naplójából való, amely az egyik legteljesebb és legtájékozottabb beszámoló a kései Moszkvájáról. Az Olearius által említett részletek között szerepel a kétfejű császári sas a cár trónján, valamint a cár kíséretének és a nyugat-európai látogatóknak az öltözeté közötti szembeötlő különbség.



Alekszej Mihajlovics  
(cár: 1645–1676). A második  
Romanov-cárnak ez az ismeretlen  
nyugati művész által festett  
képmása nyilvánvalóan élethű  
ábrázolás után készült. Az európai  
jellegű portréfestészet első ismert  
példái csak a 17. század vége felé  
jelentek meg Oroszországban.



melynek nyomán az orosz népesség fele elfordult a hivatalos egyháztól, és már-már polgárháborús helyzet alakult ki, gyakran groteszknak és sajátosan moszkóviai jelenségnek tűnik a kívülállók szemében, mivel a szembenállás és vérontás baljós öröksége nem súlyos hitelvek összeférhetetlenségéből, hanem szertartásrendi és formai nézetkülönbségekből fakadt. Az egyik sarkalatos kérdés közismerten úgy szólt, hogy két vagy három ujjal kell-e keresztet vetni. Az egyházszakadás élharcosai éppen a legtudatlanabbak és a leginkább múltba tekintők lettek. Mindez a babonás szüklátókörség és intellektuálisan pangó egyházi kultúra sajnálatos, de természetes következményének tekinthető.

A nagy egyházszakadás hátterében az ortodox egyház új öntudata és önvizsgálata állt. A 17. században nemcsak sajátos küldetésére ébredt rá, hanem nemzetközi helyzete és általános hitelessége is foglalkoztatta. Nem halogathatta tovább egyfelől a katolicizmushoz, másfelől az új protestáns egyházhoz fűződő viszonyának meghatározását. A breszti unió (1596) eredményeként a cár új ukrán alattvalói közül sokan elismerték a pápa főségét; ám pontosan az Oroszországgal legélénkebb kereskedelmet folytató északi országok, ahonnan a legtöbb bevándorló szakember érkezett, a protestantizmus bástyái voltak. Az ortodox papság úgy érezte, minden eszközzel hitük védelmére kell kelniük, amikor az 1640-es évek elején valószínűnek látszott a dán Valdemar herceg és Mihail cár leánya, Irina esküvője (a herceg nem volt hajlandó átérni, és a házasságot végül nem kötötték meg). Amikor Mihail cár idején megvizsgálták a moszkvai egyház rituális szokásait és kétséges fordítású szertartáskönyveit, nyilvánvalóvá váltak a görög ortodox szövegektől és gyakorlattól való eltérések.

Az egyházszakadás előterében az orosz egyház „jamborság zelótái”-nak nevezett, megújítást szorgalmazó mozgalma állt. Vezéralakja, a későbbi Nyikon

pátriárka 1605-ben született, szövetségese és majdani mindenre elszánt ellensége, Avvakum protópópa 1620/21-ben. Mindketten egyszerű sorból, a mélységesen provinciális közép-volgai körzetből származtak. A feszült helyzet harmadik szereplője maga a sokkal fiatalabb, 1629-es születésű Alekszej cár volt. A lehengerlő fellépésű Nyikon gyermekeinek halála és felesége zárdába vonulása után szerzetes lett, így alkalmassá vált a püspökké választásra. Avvakum a házasság „fehér” (azaz egyházközségi) papság tagja maradt, amíg 1666-ban kolostorba nem kényszerítették. A „harcos” papok célja az orosz egyház megtisztítása és újjáélesztése volt a rituáléban mutatkozó lazaságok gyökeres kiirtásával és a vidéken még mindig elterjedt *dvojeverije* (a kereszténység mellett továbbélő pogány szokások) elleni fellépéssel. Megértő támogatóra találtak az ifjú és vallásos Alekszejben, akinek lelki atyja, Sztjefan a „zelóták” vezetői közé tartozott. A cár számos képviselőjüket Moszkvába hívta, hogy ott fejtsék ki tevékenységüket; Nyikon szédületes iramban tett egyre magasabb kinevezésekre, először a novgorodi metropolia élére (1648), majd a pátriárkai trónra (1652). Úgy tűnt, csaknem teljesen a markában tartja Alekszejt, aki spirituális kérdésekben engedelmisséget fogadott neki, és a régenseknek kijáró „nagy uralkodó” (*velikij goszudar*) címmel ruházta fel, amikor őt magát háború szólította el a fővárosból.

Az ellentmondást nem tűrő, magabiztos és türelmetlen Nyikon pátriárkasága első pillanatában hozzalátott a szertartásrend megreformálásához és a vallási szövegek felülvizsgálatához, kezdve a valamennyi orosz szívéhez legközelebb álló bibliai egységgel, a *Zsoltárok könyvével*. Összeütközésbe került azonban korábbi harcostársaival, akik cseppet sem találták megnyugtatónak, hogy a reformok a görög mintát követik; végtére is a görögök mindenféle latinizimussal szennyezték be magukat (számos könyvüket Velencében nyomták), és lám, Isten meg is fosztotta őket városuktól, Konstantinápolytól. Az ellenvetéseket a legváltozatosabb, kezdetben meggyőzésre törekvő, majd egyre erőszakosabb eszközökkel igyekeztek elhallgattatni. Avvakumot száműzték, előbb Tobolszkba, majd hosszú és távoli expédióra küldték Dauriába (Kelet-Szibéria), végül pedig a sarkvidéki Pusztoszorszkba, ahol megszerkesztette *Önéletírását*. 1682-ben, miután mindvégig megtagadta nézetei visszavonását, máglyára vetették.

Időközben Nyikonnak, aki a társadalom egyik rétegében sem örvendett népszerűségnek, sikerült kicsikarnia a kellett engelemességet. Alekszej szempontjából Nyikon elismerésre méltó hatékonysággal teremtett rendet az orosz egyházban és a vallásos könyvek körében, ám egyre zavaróbb jelként mutatkozott, hogy különleges, akár magánál a cárnál is magasabb státusra pályázik. Ennek egyik különös és fontos korai (1652) megnyilvánulása volt, amikor ragaszkodott hozzá, hogy az északi Szolovki-kolostorból helyezték át Moszkvába Filipp metropolita ereklyéit. Filipp azért szenvedett vértanúságot, mert Rettgett Ivánnal, Alekszej nagy tiszteletben tartott elődjével szemben tanúsított ellenállást. Nyikon nyilvánvalóan Iván bűnét kívánta hangsúlyozni, míg Alekszej a megbékélés jegyében kezelte az esetet.

A cár és a pátriárka több mint egy évtizeden át szoros együttműködött a bizánci *szümphonia* (harmónia) eszményének ezen kései megnyilatkozásában; az egyenetlenségek elhanyagolhatónak látszottak. Az összhang a cár és a pátriárka által közösen támogatott



nagy kolostoralapításokban nyilvánult meg a legszembetűnőbben, és 1657-ben, Nyikon „Új Jeruzsálem”-ként ismert elképzelésében öltött testet Moszkvától hatvan kilométerre nyugatra, a mai Isztra város közelében. 1658 nyarán azonban határozottan rosszabbra fordult a helyzet. Nyikon nem működött együtt a cárral az újonnan megszerzett ukrainai területek fölötti egyházi fennhatóság politikailag igencsak kényes kérdésében. Ezek után viharosan és látványosan romlott a kapcsolatuk. Nyikon – IV. Iván alekszandrovszkajai elvonulásának mintájára – eltávozott Moszkvából új-jeruzsálemi kolostorerődítményébe, nem tett eleget egyházfői köteleinek, a címéről azonban esze ágában sem volt lemondani. Az 1660-as évek derekáig tartott ez a „róka fogta csuka” állapot. Alekszej, bár kétségkívül megrendítette az esemény, nem vesztette el a fejét, végső soron ugyanis a nép vagy az egyház támogatásának hiányában Nyikonnak nagyobb szüksége volt a cárra, mint fordítva.

A cár nem hagyhatta függőben a helyzetet. Egyedüli megoldásként egy zsinat összehívása kínálkozott, nem orosz ortodox résztvevőkkel, akik formailag pártatlan ítéletet hoznak. Alekszej a négy hagyományos keleti patriarkátushoz fordult: Konstantinápoly és Jeruzsálem nem mutatott hajlandóságot a beavatkozásra, Antiochia és Alexandria viszont eleget tett a felkérésnek, és 1666 végén összeült a zsinat. A résztvevőket, a szellemet és a retorikát tekintve hamisítatlanul bizánci gyűlés az európai történelem utolsó nagyobb szabású politikai eseménye, amelyre érvényes ez a megállapítás. A döntő érvet a bizánci kánonjogból (Nomokanon) merítették: „Ne élvezzen oltalmat, aki bajt hoz a császárra és háborgatja birodalmát.” Nyikont hivatalosan megfosztották hivatalától, egyszerű szerzetessé fokozták le, és északra száműzték.

Különös módon ezzel sem szakadt meg minden kapcsolat a cár és a korábbi pátriárka között: Alekszej még ajándékokat is küldött Nyikonnak, nem kapta meg azonban a várt áldást. Nyikon túlélte Alekszejt, és Alekszej óhajának megfelelően engedélyt kapott, hogy visszatérjen Új-Jeruzsálembe, ám útközben meghalt; cellatemploma (*szkétéje*) mindmáig áll, a második világháborúban átvészelte a kolostor általános pusztulását. Nyikon halála után, az 1680-as években egyik tanítványa a szentek életrajzainak mintájára megírta az életét; az idős Nyikon szerzetesnek gyógyító erőt tulajdonítottak.

Az 1666–1667-es egyházi zsinatnak a pátriárka elmozdítása csak az első és voltaképpen a legrövidebben lezárható feladata volt; ezenkívül a megzavarodott egyházban is rendet kellett teremtenie. A közvetlenül megelőző években, amikor Nyikon elköltözött Moszkvából és Alekszej mindenáron megoldásra törekedett, a jelek arra utaltak, hogy az „óhitűek” – ahogy az ortodoxok nevezték őket (oroszul *sztaroveri*, *sztarobrydci*) – kiegyezhetnek az új renddel. Avvakum nemrég tért vissza szibériai száműzetéséből, és a cár elhalmozta a kegyeivel. Bár az új mise- és imádságoskönyveket már egy évtizede használták, még nem számítottak kötelezőnek. Nyikon 1666-os bukása a reformellenesek diadalának tűnt, ám további feszültségeket okozott, mivel azon egyházi férfiak közül, akik elmarasztalták Nyikont, sokan még inkább helytelenítették bármely hivatalát töltő pátriárka elmozdítását.

Am a zsinat Nyikon hiányában is visszatért a liturgiai reformokhoz, melyek mögött természetesen teljes tekintélyével ott állt a cár, és kifogásolta a IV. Iván

által összehívott zsinatok határozatainak mellőzését. Ez már túl sok volt Avvakumnak és más, eseteként igen magas rangú óhitűeknek, például a megözvegyült Feodoszija Morozova bojárasszonynak, akik minden kompromisszumot elutasítottak, vállalva – és a későbbiekben nemegyszer elszenvedve – a büntetést, száműzetést vagy éppen a mártíromságot. A legfőbb vita a keresztvetés körül lángolt fel, amely éppolyan nyilvános, naponta sokszor ismételt gesztus, mint a hadseregben a szalutálás a hűség, tisztelet és engedelmisség kifejezésére. Ehhez a kérdéshez – szemben a liturgiai módosításokkal – nem lehetett csendes belső fenntartásokkal közelíteni.

Alekszej cár, ha nem elnézően, mindenesetre valamelyes könyörülettel és megértéssel viseltetett a szakadást választók iránt, akikből részben ő maga váltotta ki ezt a lépést. Az utána következő uralkodók alatt még rosszabbra fordult a sorsuk. A katonai erő fenyegetésére vagy tényleges fellépésére számos óhitű közösség tömeges öngyilkossággal válaszolt, és fából készült templomaikat magukra gyűjtve áldozták fel életüket. I. Péter a kétszeresére emelte az óhitűekre kivetett adókat; utódai minden joggyakorlást megvon tak tőlük. Csak Nagy Katalin idején történt kísérlet a megbékélésre, minden bizonnyal Potjomkin ösztönzésére. A szakadók hamarosan további csoportokra oszlottak. A meghatározó csoport, melyből sok újabb szekta vált ki, a „pópátlanok”-é (*bezpopovci*) volt, akik szerint, mivel a püspökök nem tagadták meg az egyházi reformokat, a továbbiakban nem érvényesek a felszentelések; szemléletük a liturgiát celebráló pap ságétól alapvetően eltérő közösségi vallási életet eredményezett.

A következő két évszázadban az óhitűek közül kerültek ki Oroszország legelszántabb és legszívósabb gyarmatosítói, kereskedői és szabad parasztjai, sőt nem kevés lázadója is; a 19. század derekára létrejött egy roppant jómódú, óhitű kereskedőréteg. Ezzel szemben egyes óhitű közösségek zárt jellege különös jelenségekhez vezetett a félreeső szibériai falvakban, ahol a paraszti írószobákban másolt és újrámásolt kéziratok lapjain tovább vívták a régi szektás ütközeteket. A vidék egy-két körzetében a 20. század végéig fennmaradt ez a 17. századi életforma.

A szakadók hihetetlen ellenálló képessége, közösségi szelleme és állhatatossága tiszteletet parancsol, ezen túlmenően azonban csekély egyetértés mutatkozik a modern történészek körében, hogy mit is kezdjenek ezzel az egész jelenséggel.

### Politikai struktúrák

Moszkóvia utolsó évszázadában a cár változatlanul igényt formált a teljes és megkérdőjelezhetetlen hatalomra, voltaképpen még I. Péter új korszakot nyitó uralkodása idején is, a kormányzás rendszere azonban igenis változott, még ha nem is szembetűnően. Természetesen senki sem hozhatta meg egymaga az Oroszország igazgatásához szükséges valamennyi döntést, és a cár a „bojár *dumá*”-nak nevezett tanácssal, egyfajta, a Kremlben állandóan készenlétben álló nemesi gyűléssel kormányzott. Egy-egy határozat szokványos bevezetése így hangzott: „A cár javasolta és a bojárok hozzájárultak...” Az ilyen bojárok nem a parlament módjára képviseltek meghatározott érdekeket, hanem lényegében különleges állami szolgálatot láttak el a cár számára, minthogy azonban a tárgyalásaikról nem maradtak fenn feljegyzések, lehetetlen megállapítani, mennyire fejlődhetett ki valamiféle kezdődő pluralizmus.

### Jobbra: Oroszország Alekszej cár uralma idején

Alekszej elődeinél sikeresebben terjesztette ki a moszkvai Oroszország határait. 1654-től folytatott hadjáratai révén Moszkva a zaporoiszi kozákok vezette lengyelelles népfelkelést meglovagolva megszerezte Ukrajnának a Dnyeper „bal partján” elterülő részét. A kozákok támogatása elkerülhetetlenül összeütközéshez vezetett Lengyelországgal; az így kirobbant háború 1667-ig húzódott, amikor az andruszovói szerződés megerősítette az orosz fennhatóságot a Dnyepertől keletre eső területeken, a nyugati part egy kis körzetében és Szmolenszk tartománya fölött.

Alekszej uralmát azonban társadalmi forrongás kísérte, hiszen egyre nyilvánvalóbbá vált a hagyomány és a modernizálás közötti szakadás; az ország számos részében a társadalom különféle rétegeit érintő felkelések törtek ki. Szinte mindenütt, de mindenekelőtt délen és délkeleten – nemegyszer kozák kezdeményezésre – fellázadtak a parasztok, a török baskírok mozgolódása pedig nemzeti függetlenségi háborúvá terebélyesedett. Noha mindez együttesen egy anarchiába süllyedő ország képzetét keltheti, a sérelmek nagyrészt nem álltak kapcsolatban a fennálló intézménnyel, és nem is jelentettek fenyegetést annak létére.







Balra: A 19. század közepéről származó angol rajz egy jellegzetes orosz öltözetet viselő óhitű férfit ábrázol. Az óhitű szekták a 17. század derekán annak az egyházszakadásnak a nyomán jöttek létre, amely a Nyikón pátriárka által kezdeményezett reformokkal szembeni ellenállás miatt következett be; a reformok az orosz ortodoxia közeledését célozták a görög ortodox egyházhoz.

Még talányosabb és következtetlenebb a másik nagy tanácskozó testület, a *zemszkij szobor* (országos gyűlés) szerepe. Az ilyen gyűléseket meghatározott célból hívták össze, köztük különböző rendek képviselőit: bojárokat, szolgáló nemeseket, papságot, városi polgárokat, alkalmanként parasztokat is. Olykor nagy horderejű döntéseket hoztak: ilyen gyűlés ültette trónra Mihail Romanovot és vetett véget a „zavaros időszak”-nak. A 17. század első felében gyakran üléseztek, háborús és békebeli kérdéseket vitattak meg, valószínűleg bizonyos pénzügyi döntéseket is hoztak. Alekszej országlásának elején egy nagygyűlést hívtak össze, hogy ez rendet teremtsen a zűrzavaros jogi rendszerben; nem egészen világos, milyen mértékben „használta” a cár a gyűlést, illetve a gyűlés a cárt, vagy hogy milyen eredményesen működtek együtt. De tény, hogy a feladatot hatékonyan elvégezték, hiszen gyorsan életbe léptették az 1649-es nagy *Ulozse-*

*nyijét*, vagyis *Törvénykönyvet*. Ez volt az első alkalom, hogy hivatalosan elismerték a gyakorlatilag már fennálló jobbágságot, és ugyancsak első alkalommal szögezték le a „törvény előtti egyenlőség” alapelvét.

A század második felében azonban Alekszej köz-igazgatásának központosítása és megfelelőbb szervezése a gyűlés elhanyagolásához vezetett. 1682-ben, mint még értesülünk, „egész Moszkóviából egy sereg mindenféle rendű és rangú ember” hagyta jóvá – vagy talán ösztönözte – az előkészületeket a következő régensségre; ez a szöveg mintha egy ilyen gyűlésre utalna, és ha valóban erről van szó, a maga nemében ez volt az utolsó, amelyikről tudomásunk van, mivel Nagy Péter nem tudott mit kezdeni vele, és egyetlen feljegyzés sem említi, hogy még egyszer összeült volna. Talán kései leszármazottainak tekinthető az 1767-es nagy törvényhozó bizottság és a Gorbacsov-féle 1988-as kommunista pártkonferencia.



A mindennapok szintjén Oroszországot ötveneg-néhány „hivatal” (*prikaz*) révén kormányozták. Némelyiket, mint a fentebb említett Külügyi Hivatalt (76. oldal), még a 16. században hozták létre; mások az újonnan megszerzett területekkel – például Szibériával és Ukrajnával – foglalkoztak, és meglehetősen rögtönzött módon, nemegyszer egymást átfedő feladatkörrel állították fel őket. A „zavaros időszakban” semmivé foszlott a tartományi városok – különös módon éppen IV. Iván által támogatott – önkormányzata. Nagy tartományokat igazgattak az uralkodó helytartói vagy „képviselői”, akik alapvetően adószedői szerepet játszottak, és miközben eljuttatták a kincstárba a befolyt összeget, a helyiek sanyargatásával maguk is meggazdagodtak; ezt a teljességgel középkori eljárást nevezték az oroszok *kormlenyie*nek (szó szerint: „táplálás”). Ebben az önkényuralmi, de szervezetlen állami rendszerben a legkevésbé sem meglepő, hogy a 17. század folyamán sorozatban követték egymást a hatékony „diktátorok” és gyakoroltak „miniszterelnöki” hatalmat, az „új ember”-nek számító Borisz Godunovtól a talán még egyszerűbb sorból felkapaszkodott Mensikovig; a többiek között ott találjuk a két pátriárkát, Filaretet és Nyikont, Borisz Morozovot, Ordin-Nascsohint, Artamon Matvejevet, illetve Vaszilij Vasziljevics Golicint.

### Örökösödési válság

A moszkvai állam és egyidejűleg „Ó-Oroszország” végét egy másik elhúzódó, ezúttal dinasztikus válság okozta. Alekszej halála idején két házasságából származó tizenhat gyermekéből három fiú és hat leány volt életben; végső soron négyen jöhettek számításba uralkodóként. A trónutódlási rendszerrel kapcsolatos eredendő orosz bizonytalanság és a Romanov-ház viszonylagos újszülöttsége ellenére kézenfekvő volt az örökös személye, mivel Alekszej már ünnepélyesen „bemutatta a népnek” és utódjaként megkoronázta legidősebb fiát, Fjodort. Az intelligens, istenfélő, művelt és művészi hajlamokkal megáldott Fjodornak közismerten gyenge egészsége mellett erélytelenségét és fiatal korát lehetett a szemére vetni. Húszévesen, hatszttendőnyi uralkodás után hunyt el, felesége és egyetlen gyermeke pedig már korábban meghalt. Ekkor a birodalom megkaparintásáért véres küzdelem bontakozott ki a bojárcládok különböző csoportjai között, melyek élén a Miloszlavszkijek (Alekszej első feleségének a családja, amely ágból Fjodor is származott) és a Nariskinok (a megözvegyült Natalja, az atyja halálakor alig négyesztendősján majdani Nagy Péter anyjának családja) álltak. Fjodor uralkodása alatt sikerült fenntartani a kényes egyensúlyt, bár a bosszúszomjas Miloszlavszkijeknek jutott a jelentősebb szerep, és száműzetésbe kényszerítették Alekszej korának jelentős politikai alakját, Artamon Matvejevet, Natalja Nariskina korábbi gyámját.

Mikor Fjodor örökös nélkül meghalt, drámai eseményekre került sor. Az öröklési sorban a 16 éves középső fivére, Iván (Miloszlavszkij) következett, aki azonban gyengeelméjűsége és legalábbis fogyatékosnak mondható beszéde miatt nem uralkodhatott egyedül. Annál inkább trónra termett féltestvére, a szikrázó elméjű, makkegészséges, tízéves Péter. A bojár csoportok közötti ellentétet fokozták a társadalomban mutatkozó feszültségek. Ezek középpontjában a Moszkvában állomásozó 20 000 fős fegyveres erő, a *sztrelecek* (lövészek) álltak. Ezt a sereget a 16. század derekán alapították, és akkor korszerűnek szá-



III. Fjodor (cár: 1676–1682): B. Szaltanov orosz festő jellegzetes 17. század végi „ikonikus” portréja. Fjodor, Alekszej első, Maria Miloszlavszkajával kötött házasságából származó fia 14 éves korában lépett atyja örökébe, a betegeskedésre hajló ifjú uralkodó azonban 20 éves korában utód nélkül meghalt.

mított; az 1680-as évekre azonban megkérdőjelezhetővé vált ennek a félhivatásos (békeidőben kereskedelemmel és földműveléssel foglalkozó), képzetlen és lázongásra hajló, kétes hűségű, anakronisztikus seregnek az értéke, különösen a külföldi zsoldosok állandó alakulataihoz mérten; tovább rontotta a helyzetet fizetésük rendszertelensége, vonzódásuk a régi hithez, az idegenekkel szembeni gyanakvásuk, a becsvágyuk és a kiváltságaik megőrzése miatti nyugtalanságuk.

A *sztrelecek* jelentették a Fjodor halála után tátongó hatalmi vákuumot kitöltő egyik elemet; a másikat az uralkodócsalád egyik meglehetősen váratlanul fellépő tagja. Fjodor 1682. április 28-án szenderült jobb-létre: a pátriárka tüstént kihirdette cárnak az ifjú Pétert, anyját, Natalját pedig régensnek. Matvejev már visszafelé tartott száműzetéséből. A politikai téren tapasztalatlan Natalja elkövette azt a hibát, hogy elrendelte 16 *sztrelec* ezredes megkorbácsolását. A *sztrelecek* fellázadtak a körükben terjedő szóbeszéd hatására, miszerint Fjodort és Ivánt a Nariskinek megmérgezték. Időközben megérkezett Matvejev, és május



15-én elfoglalta helyét a bojár tanács élén, de a sztrelecek még aznap este felkoncolták, és ezzel kezdetét vette a Nariskinok utáni, három napon át tartó gyilkos hajtóvadászat. A lázadók megkímélték a Kremlbe zárt tízéves Péter és anyja életét, akik nem egy gyilkosságot kényszerültek végignézni.

Mindennek eredményeként úgy módosították a május 16-án kihirdetett utódlási sorrendet, hogy Iván és Péter társuralkodók lettek. A hatalmi vákuumba beférkőző váratlan szereplő a 25 éves Miloszlavszkij-nővér. A moszkvai államban élő nők túlnyomó többségével szemben kiváló oktatásban részesült Zsófia – Alekszej cár többi gyermekéhez hasonlóan – figyelemre méltó érzékkel vette észre és meg is ragadta a lehetőséget: a válság légkörében elérte, hogy régenssé nyilvánítsák. A 10. században Olga trónra lépése óta az első nő volt, aki Oroszországban uralkodott, ráadásul nem is ő volt a családban a legidősebb hercegnő (Jevdokja hét, Marfa öt évvel volt idősebb nála). Csakhogy Zsófia lépett a leggyorsabban, ugyanakkor a vezető orosz államférfi, Vaszilij Golycin támogatását is élvezte. Eleinte a két gyermekkorú uralkodó, V. Iván és I. Péter „diarcha” nevében bocsátotta ki rendeleteit: a Kreml Fegyvertár Múzeumában ma is megtekinthető különös, kétüléses trónusuk, hátán kis „kukucs kálóablakkal”, melyen át vélhetően Zsófia suttogetta el utasításait és válaszait. Zsófia hamarosan felvette a „nagy uralkodó” címet (akkoriban az orosz furcsa módon nem ismert külön szót a „régens”-re), uralkodói díszben ábrázolták, és királynőhöz méltó ceremóniákat eszelt ki magának.

V. Iván már 17 éves korában megnősült, és számos leánya közül az egyik csaknem 40 évvel később, Anna cárnőként lép majd a trónra. A 16 éves Pétert viszont még nemigen foglalkoztatta a kormányzás, 1688-tól családjának és híveinek valósággal el kellett vonszolniuk a bojár tanács üléseire. 1689 januárjában azután ő is megnősült, és még azon a nyáron fellépett féltestvére, Zsófia ellen. Kifogásolta annak jelenlétét a ceremóniákon, és egy emlékezetes levélben uralkodótársánál, V. Ivánnál is bevádolta: „És most, felséges fivérem, eljött az ideje, hogy kezünkbe vegyük az Isten által reánk bízott ország kormányzását... Visszatetsz, hogy bár nagykorúak vagyunk, ez a gyalázatos személy vezesse helyettünk az államot.” Zsófia ezután haláláig, 1704-ig, a moszkvai Novogyevicsi-ko-lostorban élt.

Az orosz történelemmel foglalkozó történészek legtöbbször épp csak megemlítik az Alekszej és Péter hosszú és eseménydús uralkodása közé eső, Fjodorral és Zsófiával fémjelzett időszakot, pedig egyáltalán nem volt jelentéktelen. Ha tévován is, de előrelépés történt a „nyugatosodás” terén. Közvetlenül a halála előtt Fjodor – szimbolikus és gyakorlati értelemben egyaránt – fontos politikai döntést hozott: eltörölte a *mesztnyicsesztvo*-t, azt a rangrendszert, amely a bojároknak legalább az előzőleg a családjukban viselt szolgálati helyzettel egyenlő vagy magasabb, és a családjukon belüli státusuknak megfelelő helyet biztosított. Ezt az örökösen vitatott és elégtelenül működő rendszert háborús időkben gyakran fel is kellett függeszteni. Fjodor nagy horderejű gesztusával nemcsak a rendszert törölte el, hanem azoknak a hatalmas kéziratok könyveknek (*razrjadnije knyigi*) az elégetésével, amelyekben feljegyezték az egész szócséplést, visszaállítását mindörökké lehetetlenné tette, és megnyitotta az utat a Péter által bevezetett, érdemeken és rátermettségen alapuló szolgálati rendszer előtt.

A *mesztnyicsesztvo* megszüntetésében, majd Zsófia régenssége idején a politikai életben az 1680-as évek kitűnő orosz személyisége, Vaszilij Golycin herceg, Ó-Oroszország külügyminisztériummal egyenértékű intézményének a vezetője, Zsófia kegyence és *de facto* miniszterelnöke játszotta a főszerepet. Az 1680-as években Oroszországban megnőtt a külpolitika jelentősége, és ez az időszak – mivel Alekszej cár költséges lengyel és Péter hosszan elhúzódó északi háborúhoz képest békésnek nevezhető – figyelmet érdemel. Fjodor és Zsófia alatt kifejezetten lengyelbarát légkör uralkodott: a még mindig erős és virágzó Lengyelország kínálta a kulturális haladás és a manapság „nyugatosodásnak” nevezett folyamat legkönnyebben hozzáférhető mintáját. 1685-ben Zsófia kormánya fontos egyezményt kötött Lengyelországgal; orosz szempontból különösen az tette fontossá, hogy végérvényesen orosz birtokká tette Kijevet.

A lengyel szövetség azonban nem kívánt és végzetes bonyodalmakkal járt. Fennállása során a moszkvai állam először vett részt egy katonai következményeket magában foglaló európai szövetségben. Az oszmán terjeszkedés utolsó nagy fellángolása során, 1683-ban a törökök eljutottak Bécs környékére, és Oroszország egyszer csak hadban találta magát az Oszmán Birodalommal, amellyel egyébként addig nem volt különösebb nézeteltérése. A Fekete-tenger északi oldalán még fennállt az úgynevezett krími tatárok oszmán vazallus állama, az Arany Horda eltörökösödött maradványa, mely vagy kétszáz éve időről időre feldúlta az orosz földeket. A kellenlen Golycinak 1687-ben és 1689-ben két nagy hadjáratot kellett vezetnie a krími tatárok ellen. Ezek során sem sikerült azonban elfoglalni a Krím kapuját jelentő Perekopot, ahogy olyan eredményt sem sikerült kicsikarnia, amely indokolhatta volna a tekintélyes veszteségeket, bár Moszkvában mindkettőt diadalmas győzelemként állították be. Valószínű, hogy egyetlen tényező sem vetett akkora árnyékot Zsófia uralmára, mint ez a kettős vereség és az azok elleplezésére tett kísérlet (ráadásul Péter is hasznát látta a féltestvére régensségének véget vető leszámolása során). Ami Golycint illeti, Zsófia bukása után száműzetésben töltötte hosszú élete hátralévő részét (1714-ig). Péter uralmának kezdetén tehát Oroszország elveszítette azt az embert, akiben a Nyugat felé történő fokozatos és talán fájdalommentes közeledés legjobb reményei öltöttek testet.

A rendkívül művelt és okos, több nyelvet folyékonyan beszélő, emberséges és széles látókörű Golycin tökéletesen otthonosan mozgott a nyugat-európai társaságban. Nevéhez fűződik a büntető törvénykönyv súlyosabb szakaszainak enyhítése, a Szláv-görög-latin Akadémia megnyitása, és ő adott lendületet Moszkva oly gyakran leeggett, fából épült központjának kő- és téglaeépítményekkel való újjáépítéséhez. Még a 20. században is állt timpanonnal díszített háza, amíg bárbar módon le nem bontották; a maga idejében ízléses és fényűző berendezéséről volt híres, bár a herceg már-már spártaian szerény életmódot folytatott. Golycin nemcsak abban a tekintetben vált ki a moszkvai politikai élet szereplői közül, hogy egy jobb rend megalapozását és a köztisztéletben álló intézmények megerősítését tűzte célul maga elé, hanem kíváncsún tartotta a társadalom fejlődését és művelődését, a gazdasági növekedést, a pénzügyi helyzet megszilárdulását, a vallásszabadságot, mi több, a jobbágyság eltörlését is.



Legfelül: Az 1682 tájáról származó aranyérme Zsófia koronás képét ábrázolja, aki öccse, V. Iván és féltestvére, I. Péter régense volt. A fiatal korú féltestvérek társaságát nővérük régenssége alatt a III. Fjodor halálával kitört utódlási válság megoldására találták ki. Az ugyanabból az időszakból származó másik aranyérme (fent) a két gyermekként ábrázolja a kétfejű sas címerképével. Hét évvel később Zsófia valószínűleg a trón elfoglalására szőtt terveket, ezért az akkor 17 éves Péter kezdeményezésére zárdába kényszerítették. Attól kezdve Péter és Iván névleges társuralkodóként uralkodtak Iván 1696-ban bekövetkezett haláláig.



### Átalakuló kultúra és művészet

A kései moszkvai kultúra olyan önteltséget és időnként sivárságot mutat, ami miatt akkor is, később is, a külső szemlélők negatívan ítélték meg. Utazók beszámolóí, ha nem is mind támadták a moszkvaiakat, az addigiaknál kritikusabban reagáltak a vallási és világnézeti megszorításokra, illetve az állami felépítés abszolutizmusára. Esetenként egyes moszkvaiak is hallatták bíráló hangjukat. Grigorij Kotosihin, a Nagykövetségi Hivatal tisztviselője 1666-ban elmenekült a moszkvai államból, és svéd szolgálatba állt. Részletgazdagsága miatt igen értékes, bár meglehetősen elenséges hangvételű beszámolót írt az orosz társadalomról és kormányzásról. Sommás megállapítása elenére, miszerint: „Az orosz állami emberek természetüknél fogva pökhendiek, és minden téren képzetlenek, mivelhogy országukban nem törődnek sem a jó neveléssel, sem a megfelelő oktatással”, Kotosihin és mások mégiscsak elegendő oktatásban részesültek ahhoz, hogy éles szemmel felismerjék a helyzetüket.

A kései moszkvai kultúra átértékelésére csak a 20. század második felében került sor, amikor már nem csupán szellemi sivárságát és elmaradottságát, hanem a 17. század előrehaladtával fokozódó komplexitását, intellektuális igyekezetét és alkalmankénti esztétikai eredményeit is számba vették. Újabban különösen az 1680-as években kiteljesedett úgynevezett moszkvai barokk időszak keltette fel a figyelmet. Az egyik legjelentősebb modern kultúrtörténész, Dmitrij Lihacsov számára ez az időszak a reneszánsz megkészt orosz megfelelőjét jelenti, bár meg kell jegyeznünk, hogy ez a nézet megkérdőjelezi a rákövetkező péteri időszak hasonló szerepét. Ekkoriban egyébként valóban felbukkant néhány izgalmas, sok kulturális téren jelentős „reneszánsz” alak, akik nagymértékben hozzájárultak a korszak formálásához.

A legfontosabb közülük az átfogó teológiai és világi latin műveltségű nyugati orosz Polockij Szymeon (1629–1680). 1664-ben érkezett Moszkvába, nagy befolyásra tett szert udvari körökben, az uralkodócsalád házi tanítója lett, és szinte egymaga alapozta meg az új orosz irodalmat, jórészt nyugati barokk, elsősorban lengyel mintára. Bőséges életműve között találhatunk világi ódákat és rövidebb költeményeket, melyek a szótagokra épülő időmértékes verselés első példái, bár erről manapság úgy tartják, hogy nehezen fér össze az erősen hangsúlyozó orosz nyelvvel. Írt továbbá bibliai tárgyú színjátékokat, valamint elkészítette az oroszok szívének oly kedves *Zsolnárok könyve* nagy hatású, rímes fordítását. Am Szymeonnak és körének – elsősorban Szilveszter Medvegyevnek (1641–1691), Zsófia régensnő tanácsadójának és történetírójának, akit később Péter cár parancsára kivégeztek – minden buzgalma ellenére a ránk maradt emlékek tanúsága szerint ebben az „orosz reneszánsz”-ban egyetlen lángelme sem jelentkezett.

Virágzott a folklór és a köznyelvi művészet, és időnként kölcsönhatásba lépett a „kifinomult” művészetek meglehetősen mesterkél, megmerevedett formáival. Ilyen kölcsönhatásból, továbbá a moszkvai állam válságának társadalmi és személyes közegéből igazi irodalmi remekmű született: Avvakum protopópa *Önéletírása* az 1670-es években, mikor az egyik északi kolostor foglya volt. A *vita*, a szentek életét feldolgozó köztiszteletben álló vallási műfaj eszközeit alkalmazta saját életének leírására, s ez olyan merészség volt, amely miatt a művet hivatalosan csak 1861 után lehetett kiadni Oroszországban. Jelzésértékű, hogy egyéni jellege és stilisztikai eredetisége ellenére

Avvakum *Önéletírása* a moszkvai kultúra utolsó fellobbanása, és egyáltalán nem kora új, nyugatosodó irányzatainak terméke.

A 17. századból számos prózai alkotás maradt ránk: a viharos kor történelmi beszámolóí, világi történetek, regényes és félig-meddig valóságon alapuló, fantasztikus, szatirikus és pikareszk írások. Irodalmi értéküknek csak azok a művek tekinthetők, amelyek – mint Avvakum alkotása – az orosz nyelv minden, noha még mindig meglehetősen kaotikus erőforrását latba vetették az olvasó érzelmeinek felkorbácsolására. Kitűnő példa rá Azov ostromának története, melynek szerzője, aki az 1640-es években katonaként maga is a megénekelte események részese volt, bámulatosan vegyíti a száraz, tényszerű adatközlést a mélyen irodalmi, népi hatást mutató, lenyűgöző stílusban megírt részletekkel. Még emlékezetesebb a *História a Keserű Balsorsról* (*Poveszty o Gorje-Zlocasztyii*), ez a mélységesen metaforikus és költői változat a tékozló fiúról, akit egész életében üldöz a megszemélyesített sors. A legolvasmányosabb 17. századi orosz irodalmat azonban az a névtelen szerzők tollából származó, gyakran közelebből nem keltezhető költészet alkotja, melyet többé-kevésbé átítat a népköltészet szelleme: különösen a bibliai és apokrif történeteket feldolgozó, úgynevezett „spirituális versek”-ben (*duhovnije sztyihi*) jelennek meg a népi vallási fogalmak és az orosz néptudat.

A korszak zenei élete nehezen jellemezhető. A fennmaradt emlékek alapján feltételezhető, hogy a kísérőzene nélküli egyházi dallamokon kívül lényegében nem létezett más zenei műfaj, bár a többszólamú kijeji énekek hatására ezen a téren is alapvető változások következtek be az évszázad végén. V. Tyitov 1680-ban megzenésítette Polockij Szymeon közkedvelt *Zsolnárok könyve*-fordítását. Emellett természetesen létezett népzene, olykor hangszeres kísérettel. Azt azonban biztosra vehetjük, hogy a 17. századi Moszkvában már nyugat-európai zenét is megszólaltattak, bár csak találgatni lehet, hogy mennyit, hogyan és milyen körülmények között. 1648-ban például a moszkvai zendülők több szekérakományra való nyugati hangszert pusztítottak el. Már korábban, az 1630-as években, Olearius holsteini diplomata ismert útinaplójában mellékesen megemlíti, hogy a cár rokona, Nyikita Romanov „a német muzsika barátja”. Az 1670-es években Alekszej cár az *Orpheus* című balettben gyönyörködhetett, valószínűleg Heinrich Schütz, a kor legnagyobb német komponistájának zenéjére; a hároméves Péternek pedig saját klavikordja volt.

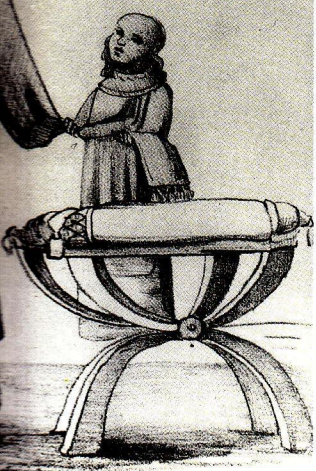
A feljegyzések tanúsága szerint a 17. századi Oroszországban gyakran kínálták portékájukat nyugati bevándorló – bevallottan nem élvonalbeli – arcképfestők és vésnökök; a hazai orosz festők döntően megmaradtak az ikonok és freskók középkori területén, bár időnként kipróbálták magukat az ikon jellegű világi portréfestészetben, a *parszunában* is. Ugyanazt a Nyikon pátriárkát, akiről feljegyezték, hogy személyesen semmisítette meg a szerinte túlságosan érzékeny megfestett ikonokat, egy holland festő realiztikusan örökítette meg kísérete körében. A nyugati ihletésű manierizmus egyre szilárdabban vetette meg a lábát a 17. századi Moszkva udvari ikonfestő műhelyében, amit az arcok és végtagok kidolgozottsága, a reneszánsz perspektívát alkalmazó építészeti hátterek megjelenése és a festék olajat imitáló kezelése vagy alkalmanként igazi olajfestékek használata jelez.

A 17. századi orosz festmények nagy része fennmaradt. Többségében eredetiséget nélkülöző munka, de jelentős minőségi eltérések mutatkoznak, s a kor leg-



Nyikon pátriárka szertartási öltözkében egy 19. század eleji rajzon.





tehetségesebb mesterei művészi színvonalon dolgoztak; jellemző, hogy a középkori orosz művészet utolsó szakaszából gyakran már név szerint ismerjük őket. A legjelentősebb Szimon Usakov (1626–1684), aki 1664-től a kései moszkvai állam művészeti műhelyét vezette a Kreml Fegyvertár épületében. Foglalkozott világi témákkal nyugati stílusban (ő metszette Polockij Szimeon *Zsoltárok könyve*-fordításának címlapját), mindenekelőtt azonban a műhelyében készült ikonokról ismert. A legérdekesebbek az újszerű megjelenítésre törekvő, különösen a politikai tartalmú munkái, ezek egyik szokatlan példája *Az orosz birodalom fájának elültetése*, melybe Usakov belefoglalta Alekszej cárt és családját, valamint nagy elődeinek húsz medalion-portróját, mint egy-egy gyümölcsöt az ikonba foglalt másik ikont, az *Istenanya és a gyermek* ábrázolását övező indákon. Egyes 17. század végi ikonok mesterként finomkodása a sok természetű részletet felhasználó korábbi Sztroganov-iskolából eredeztethető; meglepő, bár merőben véletlen, hogy az 1400 körüli nyugati internacionális gótika világát idézik, mely ugyancsak egy túlfinomult művészet utolsó fellángolása. Ez a finomság azonban annál előnyösebben jelentkezik a Jaroszlavl központú iskola nagyszerűen árnyalt, apró figuráktól nyüzsgő freskóin; ezek képviselik az ellenkező végletet a korai orosz falfestészet visszafogottságában is feszültségteremtő monumentalitása mellett. Mellesleg, a legtöbb világi festmény elveszett, vagyis óhatatlanul kiegyensúlyozatlan képet nyerünk a korabeli művészet egészéről. Sok mives, olykor túldíszített, de mindig ragyogóan kidolgozott ötvös- és más fémmunka maradt ránk: ikonkeretek (*okladi*), könyvborítók, korlátok, összecuskható fémikonok, zománcozott, arany- és ezüstbealakított tárgyak.

### A kései moszkvai állam építésze

A moszkvai állam utolsó évszázadának legvirágzóbb művészet az építészet volt. A 17. század Borisz Godunov azon kísérletével indul, hogy nagyszabású építményekkel lássa el Moszkvát, folytatván a II. Iván és III. Vaszilij által egy évszázaddal azelőtt elkezdett folyamatot. Ennek a legfeltűnőbb öröksége a Kreml nagy harangtornya, a „Nagy Iván” (*Ivan Velikij*; nem III. vagy „Nagy” Ivánról nevezték el, mint gyakran vélik, hanem Climacus Szent Jánosról – az Iván a János orosz megfelelője), a leglátványosabb pedig – míg a 19. század elején le nem bontották – a Mzosajszk melletti Boriszov Gorodok, a magának tervezett új város lehetett, a világ legmagasabb (legalább 73 méter) „sátor”-templomával. Mihail cár idején, a „zavaros időszak” megtorpanó hatása és pusztítása után fokozatosan felélénkült az építkezési kedv: ennek a gyászos korszaknak az emléke a legelegánsabb „sátor”-templom, a háromtornyú uglicsi „Csodás templom” (1618); vagyis az Alekszejev-kolostor Mennybenmenetel-temploma. Az 1630-as években Grigorij Nyikitnyikov moszkvai kereskedő felépíttette Nyikitnyikiben a saját házával egybeépített Szentháromság-templomot: szellemében barokk, formájában orosz épület különféle, kívül-belül gazdagon díszített terek tudatosan festői és aszimmetrikus halmazára. Külső megjelenésében szabályszerűbb a jórészt ugyancsak az 1630-as években, Bazsen Ogurcov által épített Tyerem-palota a Kremlben.

Alekszej cár uralmának leglátványosabb épülete Nyikon pátriárka 1658-ban elkezdett Új-Jeruzsálem-kolostora (legalábbis az volt, amíg el nem pusztult a második világháborúban; jelenleg folyik a helyreállítá-

tása). Nyikon szenvedélyes építtető volt: helytelenítette az elburjánzó moszkvai díszítéseket, és a hagyományos bizánci stílusú, ötkupolás, kocka alakú templomot pártolta. A kánonnal ellentétesen nyilvánította a sátoros templomokat, ám éppen Új-Jeruzsálem közepén emelkedik a Feltámadás-székesegyház fölé ennek a típusnak az egyik legnagyobb és legmerészebb darabja. Nyikon Palesztinából megrendelte mintának a Szent Sír-templom fából készült makettjét; a modellnek mindmáig sikerült átvészelnie az évszázadok viharait. Sok belorusz munkás vett részt az Új-Jeruzsálem építésében, amelyben a nyugati építészet számos eleme jelenik meg. A 18. században összeomlott hatalmas, sátoroszerű rotundája, melyet a 18. század derekára állított helyre mai formájában a neves olasz származású építész, Rastrelli. Az utolsó és legmeghökkenőbb „sátor”-templom a putyinki Krisztus születése-templom (1649): hat, szándékosan szabálytalan csúcsos torony köszöntötte a novgorodi úton érkezőket a város kapujánál.

Ellenkező irányból, délkeletről közeledve a Moszkva folyó mentén, a régi fejedelmi birtok, Kolomenszkoje mellett vitt el az út, és Alekszej cár ide tervezte és rendelte meg a kor legkülönösebb orosz épületét: a kétszázal is több szobából álló nagy fapalota – a faépítészet művészetének valóságos antológiája, össze nem illő és festői elemek varázslatos kavalkádja – az uralkodói kíváncsnak megfelelően mindössze három év alatt (1667–1670) épült fel. Második házassága idején ez volt a cár kedvenc pihenőhelye, a szentpétervári korban azonban megrongálódott, és száz évvel később le kellett bontani. Szerencsére II. Katalin birtokába került a palota manapság is megcsodálható nagyméretű makettje.

Az építkezési buzgalom Fjodor uralkodásának és Zsófia régensségének gyakran mellőzött időszakában érte el a csúcspontját. Erre az időre esett a moszkvai barokk virágzása, melyben a nyugati és orosz építészet olyan kényes, egyszersmind megbonthatatlan egyensúlyra alakult ki, amit sem hagyományosnak, sem modernnek nem lehet besorolni. A centrális alaprajzú templomok emeletei gyakran piramisszerűen szűkülnek, az egymást követő tetővonalakon gazdag díszítéssel; a harangtornyok falán áttört ékítmények láthatók; a vártornyok csipkézett oromzatukkal hihetetlenül légiesek; az orosz történelem során ezúttal első alkalommal nagy számban fennmaradt családi lakóépületeken dúsan díszített ablakrákétek láthatók.

Ebben a rövid, alig negyedszázados időszakban teljesedett ki a színes kerámia díszítésének művészete, melynek az orosz (akárcsak a bizánci) hagyományokban már a 15. század óta megvoltak az előzményei. Csúcspontját a Megváltóról elnevezett Kreml palota templom kupoláiban (1680), illetve a meghökkenően kicsi moszkvai Krutyickij Tyeremok-palotában érte el – mindkettőt teljes felületén sokszínű csempékkel borították. Moszkván kívül sok épület megmaradt a vidéki birtokokon, a városokban, az erődökben és a kolostorokban, különösen a Jaroszlavltól északkeletre vonuló nagy kereskedelmi útvonal mentén. Itt, Rosztovban, a Nyero-tó partján emeltette az 1670–1680-as években Iona Sziszojevics metropolita (Nyikon eszméinek támogatója) a legkülönösebb egyházi épület együttest: a már a maga idejében is nosztalgizáló anakronizmusnak számító Kremlt, egy teljesen egyöntetű miniatűr várost, amely mindmáig csodálatos épségben maradt fenn.

Ám ezt a kort mindenekelőtt maga Moszkva fémjelezte, a birodalom messze legnépesebb, közel ne-



gyedmillió lakosú nagyvárosa, mely még a 19. században is megőrizte szélesen elterülő, falusias jellegét: alapvetően *szlobodák*ba, kerületekbe vagy városnegyedekbe szervezték, ahol meghatározott mesterségeket vagy kereskedelmi tevékenységeket űztek. Még a 19. századi Moszkva is őrizte a helyi templomok köré települt, faházas *szlobodák* nyomait, és manapság is számos utcanév utal az egykor honos helybéli szakmákra.

A régi Moszkva falusias jellegét fokozta, hogy a szolgáló és arisztokrata osztály nem városi lakóházakban, inkább miniatűr birtokokon élt, melléképületekkel, kertekkel, gyümölcsösökkel és magántemplomokkal. A mai Moszkvában két-három ilyen épület-együttest láthatunk, nevezetesen a Krutyickij-palotát és a Berszenyevka-házat. Hajnalonként marhacsordákat tereltek a moszkvai utcákon végig a városhatáron kívül elterülő legelőkre, baromfit tartottak az udvarházakban. Napközben a központi tereken, különösen a mai GUM-áruház környékének forgalmas piacán zajlott a fél kontinensnyi ország kereskedelme.

### Alekszej cár: az utolsó bizánci?

Nem könnyű összegezni a moszkvai állam viharos, elmentmondásos utolsó időszakát. A közvetlenül utána következő 18. századhoz képest, oroszok és nyugatiak számára egyaránt mérhetetlenül távolinak tűnik ez a kor, melyre a középkori jegyek (az élet megkérdőjelezhetetlen vallási alapja, annak dominanciája a kultúra világi elemei fölött, a haladás fogalmának hiánya, a viselkedési normák merevsége) nyomták rá a bélyegüket. A kor valahány nevezetes alakjának számbavételekor kénytelenek vagyunk beismerni tanácstalanságunkat, ha indítékaik és személyiségük mélyére kívánunk hatolni: mint a középkori embereknél oly gyakran előfordul, nem találjuk a kulcsot, még a Nyikonzhoz és Avvakumhoz hasonló egyéniségek esetében sem.

Említést kell azonban tennünk az egyik, méghozzá a legjelentékenyebb kivételtől: magáról Alekszej cárról, akinek terjedelmes irattára a legmellékesebb irkafirkákig bezárólag fennmaradt. Róla ráadásul számtalan, sokféle kulturális háttérű megfigyelő tett észrevételeket. Határozottan állíthatjuk, hogy többet tudunk róla, mint Ó-Oroszország bármely más személyiségéről. A források modern vizsgálatából a középkori Oroszország utolsó fél évszázadát fémjelző emblematisztikus uralkodójának képe bontakozik ki, akit beállítottságából és tudatos döntéséből fakadóan bizvást tekinthetünk Európa utolsó bizánci típusú uralkodójának. Nemcsak vallásos hitbuzgalma, a görög kultúra iránti rokonszenve, mély meggyőződése miatt, hogy isteni elrendelésből lett cár, és a jelkép erejű tartalommal töltött uralkodói ceremóniák alapján jellemezhetjük bizánciként, hanem mert megvolt benne az eszményi bizánci uralkodóra jellemző intelligencia, körmönfontossággal határos politikai éleslátás, természetes igazságérzet, mindenekelőtt pedig a rend és a harmónia iránti szenvedély.

Mélységes elkötelezettsége hozzásegítette az orosz nemzeti érdekek felismeréséhez. A birtokain lelkes kerteszként nagyszabású mezőgazdasági kísérleteket végzett, ahogy ipari újításokkal is próbálkozott; szenvedélyes érdeklődéssel tájékozódott a földrajzról abban a korban, amelyet Oroszország hatalmas arányú terjeszkedése jellemezett. Jellegzetesen középkori életvitele – az utolsó öt évében bekövetkezett egynémely változástól eltekintve – a hosszadalmas udvari és templomi ceremóniák körül forgott. Kedvvel űzte az uralkodók ősrégi kikapcsolódási formáját, a vadászatot, főként a



solymászatot. Nagyságához azonban hozzátartozik gondolkodásmódjának rugalmassága, hogy hajlandónak és képesnek bizonyult tágítani a látóterét és okulni a hibáiból. Az egyik leginkább tisztelt, vasakarata, rendíthetetlen céltudatossága és alkalmankénti heves indulatai ellenére szent életűnek és jóságosnak tartott orosz uralkodó. Már életében felruházták a *tyisajsi*, „legjámorabb” melléknévvel, amit azóta is gyakran személyiségének jelzőjeként értelmeznek, jóllehet valójában a *serenissimus*, avagy bizánci megfelelője, a *galenatosz* cím orosz változata. Nagyrészt az ő alakja határozta meg a nép képzeletében az ideális cárról kialakított nosztalgikus képet. Minden tekintetben nagy és nemegyszer alábecsült hatást gyakorolt fiára, Péterre – arra a Péterre, aki évekkel apja halála után elrendelte személyes okmányainak és iratainak rendezését és megőrzését, s ezzel páratlan lehetőséget teremtett, hogy az utókor megismerhesse Alekszej cár tevékenységét.





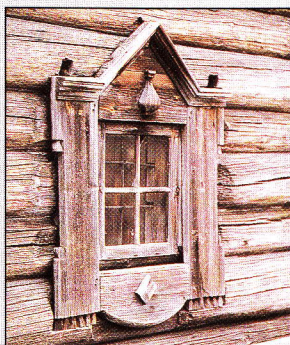
A Nagy Rosztov, Moszkvától északkeletre, a befagyott Nyero-tóról nézve: az úgynevezett kremlt Iona Sziszojevics metropolita építtette az orosz idők végén, az 1670–1680-as években, s a mai napig teljes épségében fennmaradt.



# Északorosz faépületek

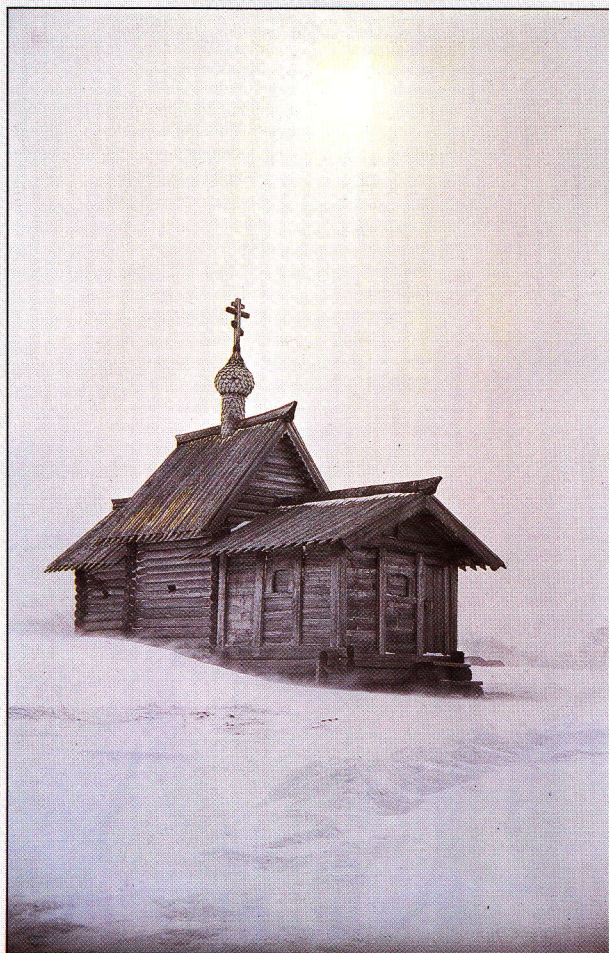
Az orosz nép géniusza az erdőövezet faépítészetében nyilvánul meg a legközvetlenebbül. Az óorosz időkben a követ és a téglát templomok, kolostorok és egynéhány fontos épület építéséhez tartották fenn: még az erődök és paloták esetében is a fa jelentette az elsődleges építőanyagot. A faépítészet csak 1667-re érte el a csúcspontját, az Alekszej cár számára Kolomenszkojében épült hatalmas és festői palotában, amit még az 1760-as években is használtak, és amikor végül lebontották, elkészítették a makettjét.

Az ősrégi orosz gerendaház (*izba*) egyszerű négyzetes, előregyártható – ahogy többnyire történt – és nagyon gyorsan felállítható elemekből készült. A gerendákat mindig vízszintesen, gyakran egymást átfedő végekkel fektették. A szigetelést valamilyen egyszerű tömítőanyag szolgáltatta, a faépület azonban ilyenkor is „lélegzik” és sokkal egészségesebb benne az élet; a nappalit sok esetben a téglából készült és raktározásra használt alapszintre helyezték. A legegyszerűbb eszközöket alkalmazó, látványos népi fatemplom-építészeti kialakulását homály fedi. Minthogy a fa nem ellenálló a tűzzel és a korhadással szemben, a legkorábbi fennmaradt templomok a késő középkorból származnak. Tudjuk azonban, hogy például Novgorodban a 10. században fából építettek egy „tizenhárom fejű” (kupolájú?) székesegyházat.

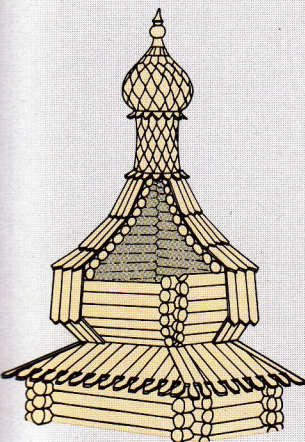


Fent: Az 1880-ban, az Onyega-tó melletti Szeredkán épült Jelizarov-ház (most Kizsiben áll) egyik ablaka. Az ilyen házakra jellemzőek a díszes, gyakran oromzatot és a klasszikus építészeti eszköztár más elemeit formázó ablakszegélyek.

Balra: A közelmúltban szétszedett és Kizsiben ismét összeállított számos faépület között található az Onyega-tó melletti Murom-kolostor kicsi és egyszerű Szent Lázár-temploma. Ezt a Lázár szerzetes 1391. évi halála előtt épült templomot tartják Oroszország legrégebbi fennmaradt fatemplomának. A három egyre kisebb négyzetes helyiség az előcsarnokot, a főhajót és a szentélyt képviseli; ezeknek eltérő a tetőzete, a főhajóé emelkedik a legmagasabbra. Alapítása történetét nem ismerjük.





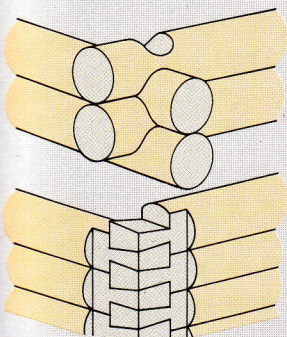
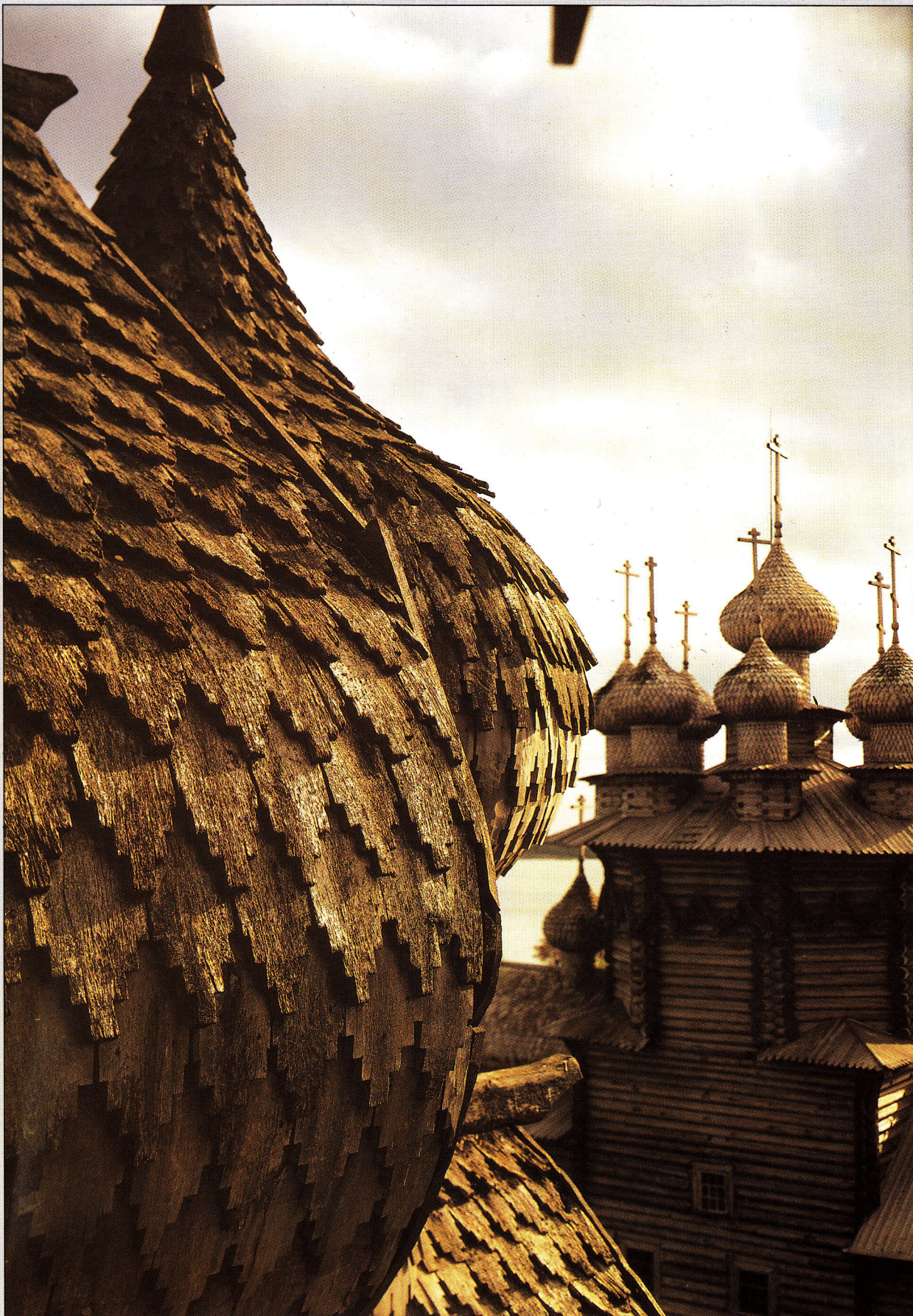


*Lent:* A faépítéset legkáprázatosabb kincstára Kizsiben, az Onyega-tó egyik szigetén található. Két látványos templomát a Színeváltozásnak (*Preobrazsenyje*, 1714) és a Közbenjárásnak (*Pokrov*, 1764) szentelték. Itt az utóbbit láthatjuk az előbbi zsindeyes kupolái közül. Mindkettő művészen kidolgozott

mestermű: Kizsi fontos egyházközség és kereskedelmi állomás volt. Szinte kizárólag fejszével dolgozó híres ácsai minden tervrajz nélkül, szemmérték után dolgoztak. A Közbenjárás-templom egy kockára emelt nyolclapú idom: az oktagon bordái díszes kupolákat tartanak, közöttük egy nagyobb kupolával

és egy másikkal az apszison. A Színeváltozást, ezt a meredek (38 méteres) lépcsős piramist összesen 22 kupola díszíti; olyan, mint egy óriási karácsonyfa. A mesteri „húszfalas” alaprajzra épült, mely egy nyolcszögletű középső részből és annak négy, összességében keresztet formázó kiszögelléséből áll. Építője,

Nyesztor, állítólag a tóba hajította a fejszéjét, mondván: „Nem volt, nincs és nem is lesz még egy ehhez fogható!”



*Balra fent:* A Közbenjárás templomának belső tere (Kizsi) a viszonylag alacsony álmennyezettel és szépen kivitelezett ikonosztázióval, közepén faragott és festett „királyi” ajtókkal. Az ikonosztázion egymást követő sorai alulról felfelé: helyi szinten tisztelt ikonok; ünnepnap ikonok (az evangéliumok „tizenkét nagy ünnepe”); a Deiszisz (Szűz Mária, Keresztelő Szent János és más alakok az emberiség érdekében közbenjárnak Krisztusnál); a próféták.

*Balra:* Sok faépületet gyűjtöttek össze távolabbi helyekről Szuzdalban, Novgorodban, Kolomenszkojében és másutt. Ezek a 19. századi, fából épült szelmalmok most Szuzdalban állnak.

*Fent:* A vázlatok a faépítéset eljárásait mutatják. A *kub* (kocka) tetőzetforma (*legfelül*) képezi az átmenetet a négyzetes metszetű falaktól a hagymakupoláig. Mivel a kőépítéset legtöbb ívelt formáját gerendákkal lehetetlen másolni, az azonos esztétikai hatás eléréséhez az ácsok különféle leleményes megoldásokhoz folyamodtak. A 17. századtól terjedtek el az eltérő keresztmetszetű és egyre kisebbedő szintek (a moszkvai barokkból ismert megoldás). A kizárólag díszítési célt szolgáló kis hagymakupolákat hagyományosan ezüstnyárfá zsindeellyel fedik. A sarkok illesztésének két általánosan elterjedt módszere az átfedéses illesztés (*középen*) és a fecskafark-csapolás (*lent*).



# NAGY PÉTER

## Oroszország új korszaka

Jóval Nagy Péter uralkodásának vége előtt nyilvánvalóvá lett, hogy Moszkóvia napja leáldozott. Mint azt a Liboy nevű francia tisztviselő, aki tiszte szerint a második, 1717-es személyes nyugati követjárásán kísérte Pétert, jelentette: „Engedtessek megjegyezni, hogy a moszkovita, illetve a Moszkóvia fogalom mélyen sértő az egész udvarra nézve.” Érdeemes megemlíteni, hogy ez a két megnevezés kizárólag a nyugat-európai szóhasználatban létezett; a cárok számára a birodalmuk neve Rusz, amelyet lengyel hatásra a latinos Roszija alak váltott fel, akárcsak a *cár* címet – persze csak a hivatalos, és nem a köznyelvben – a latin *imperator* (császár) megnevezés. A Moszkva központú állam végét 1712 jelentette, amikor a kormányzás székhelyét Péter újonnan alapított városába, a kirívóan nem oroszos hangzású Szentpétervárra (Sankt-Peterburg) tették át. Ugyanakkor továbbra is Moszkvát tekintették Oroszország alternatív fővárosának, mintha a két város, és amit képviseltek, a nép lelki kötődésért vetélkedett volna.

A gyakorlatias Péter nem becsülte alá a szavak, a gesztusok, a viselkedés szimbolikus jelentőségét. Tettei – látszólagos ösztönösségük ellenére – uralkodása első időszakától (kb. 1698-tól) következetesen arra irányultak, hogy véglegesítsék az Oroszországban végbemenő alapvető változások folyamatát, melynek a fent említett mozzanatok csupán a legszembezőkőbb példái. A külföldiekre vitathatatlanul mély benyomást tett. Voltaire, akit igazán nem egykönnyen lehetett lenyűgözni, a század közepén ezt jegyezte fel: „Ennek a birodalomnak a megalapítása Európa talán legjelentősebb eseménye az Újvilág felfedezése óta.”

Péter ifjúságának kronológiai kerete – míg húszas éveinek végén magára nem vállalja a társadalom reformerének és „nyugatosítójának” szerepét – a politikai körülmények által meghatározott szakaszokra osztható. 1672 májusában született Alekszej cár Natalja Nariskinaival kötött második házasságának várva várt és nagyon szeretett egyetlen fiaként, a Moszkva melletti Kolomenszkoje palotájában. Alekszej életében Péter itt és más, vidéki palotákban töltötte ideje nagy részét: 1676 után, Alekszej halálát követően Natalját és gyermekeit a Kremlbe költöztették. Az első rettenetes megrázkódtatás 1682-ben, féltestvére, III. Fjodor halálakor érte Pétert. Az ezt követő eseményekről már szót ejtettünk (80. old.). Péter családja visszavonult Moszkvából a preobrazsenszkojei régi cári vadászkastélyba, mintegy öt kilométerre északkeletre, a kis Jauza folyó partjára. Közismert, hogy Péter a továbbiakban gyűlölte a Kremlt és mindazt, amit az számára jelképezett.

A már ifjan roppant gyakorlatiasnak, érdeklődőnek és kísérletező hajlamúnak ismert Péter Preobrazsenszkojében töltötte serdülőkorát, ahol különféle technikai jártasságokra tett szert, és – a szó szoros értelmében – katonásdit játszott. A környékbeli gyerekekből Preobrazsenszkojéről és Szemjonovszkojéről (egy közeli faluról) elnevezett ezredeket szervezett, kiképezte és eljátszott csatákba vezette őket. Az idő



I. Péter (cár 1682–1725). Számtalan festményt és szobrot készítettek róla. Ezt a legelső nagy portréját III. Vilmos ajánlatára Sir Godfrey Kneller festette, amikor Péter 1698 januárjában a „nagy követjárással” Angliába érkezett. Lehet, hogy Kneller már korábban, Hollandiában vázlatot készített Péterről. Bár e portré hivatalos jellegű ábrázolás, az ifjú cár nagyon élethűnek találta, és számtalan másolat készült róla.

múlásával „katonái” felnőttek, és a hadgyakorlatok egyre komolyabbak lettek; Zsófia – feltehetően, mert nem látott bennük fenyegetést – fegyver és lőszer használatára is felhatalmazta őket. Péter gyermekhadtestei az új Oroszország elit seregévé fejlődtek, és a későbbiekben játszótársai közül kerültek ki legközelebbi barátai és munkatársai, mindenekelőtt az egyszerű származású Alekszandr Menysikov. Ekkoriban bukkant rá egy pajtában arra a vitorlás hajóra, melyet vélhetően Erzsébet angol királynő ajándékozott egy évszázaddal azelőtt IV. Ivánnak, és amely mérhetetlen lelkesedést váltott ki Péterből. A hajózás iránti rajongása egész életét végigkísérte. Megjavította a vitorlást, és a Jauzán vízre bocsátotta, de mivel a kis folyón nem tudott vele szél ellenében lavírozni, tengerészeti próbálkozásait Pereszlav-Zaleszkijbe, egy Moszkvától 160 kilométerre északkeletre található régi kisvárosba, a jó fekvésű Plescsjevo-tó partjára tette át. Péter eredeti hajóját átszállították Szentpétervárra, ahol később a Péter-Pál erődben egy sajtószerű szentély központi „ikonjának” szerepét nyerte el.

1689 elején a tizenhat éves Péter feleségül vette Jevdokija Lopuhinát. A házasság, melyet Péter anyja szorgalmazott, minden érintett, különösen a szerencsétlen sorsú utód, Alekszej számára tragikusra fordult. Az év nyárutóján újabb válság és fordulóponthoz vezetett be Péter életében, mikor (egy félreértés nyomán) arról értesült, hogy a moszkvai *sztrelc* ezredek – Zsófia ösztönzésére – Preobrazsenszkoje felé vonulnak. Péter és közvetlen környezete az éjszaka folyamán a várostól 70 kilométerre északra fekvő, jól megerősített Szentháromság-kolostorba menekült, és felszólította féltestvérét, Zsófiát, hogy



tisztázza a helyzetet, levélben követelve tőle, hogy a *sztrellec* ezredesek és a külföldi zsoldos tisztek jelenjenek meg a színe előtt és biztosítsák őt a hűségükről. Ugyanakkor elküldte a korábban idézett (81. old.) levelét cártársának, Ivánnak, amelyben Zsófiát trónkövetelőnek tünteti fel. Péter húzása zavart és bizonytalanságot keltett Moszkvában, különösen a külföldi tisztek körében, akik helyzetüknél fogva amúgy is nehezen tudták eldönteni, kinek engedelmeskedjenek. A döntő lépést a veterán skót tábornok, Patrick Gordon (1635–1699) tette meg, aki Zsófia kormányának határozatlansága láttán Péter elé járult, így Zsófia legjelentősebb alárendeltjeinek sem maradt más választásuk, mint hogy kövessék őt. Zsófiát a Moszkva melletti Novogyevicsi-kolostorba kényszerítették. Gordon az 1698-as sikertelen *sztrelce* lázadás idején majd ismét megmenti Péter számára a trónt.

Ritkán említik a sors azon szeszélyét, hogy egy nő (Zsófia) régensségét egy másik nőé (Péter anyjái, Nataljaé) váltotta fel. Am Zsófiával ellentétben Natalja politikailag passzív és tapasztalatlan volt. Az országot egy bojáröligarchia vezette, amelyet nagymértékben befolyásolt az idegen- és haladásellenes Joakim pátriárka. A következő néhány évet a szembeszegülés jellemezte mindennel, ami külföldi és ami újításnak számítana. A hivatalos udvari alkalmakkor többnyire V. Iván jelent meg: Péter figyelmét teljesen lekötötte az Arhangelszkben (Oroszország egyetlen tengeri kikötőjében) folyó hajóépítés.

A későbbiek fényében meglepő, hogy a 17. század végi orosz konzervatív (de nem óhitű) csoportok éveken át Péter uralomra kerülését támogatták – a pátriárka körüli ortodox idegengyűlölők éppúgy, mint a jelentősebb bojárcládok, akiknek III. Fjodor ide-

jén, a *mesztnyicsesztvo* felszámolásakor megrendült a helyzete. Minden jel arra utalt, hogy Péter jól leköti magát a hajóival és a „katonásdjával”, és szívesen másokra hagyná a politizálást. Igaz, megvolt az a rossz szokása, hogy egy ugrásnyira Preobrazsenszkojéttól, a külföldiek negyedében találkozgatott nyugat-európaiakkal (főleg hollandokkal, de például a skót Gordonnal és a svájci Leforttal is). A nyugatiak nem valamiféle magasabb rendű civilizáció ígéretével büvölték el (a szóbeszéd szerint a külföldiek negyede maga volt a fertő), hanem a különféle mesterségek és szakismeretek vonzották oda, ugyanakkor megismerkedhetett egy eltérő jellegű, kevésbé merev, bohém életmóddal is.

1694-ben Péter nagy bánatára Natalja cárné meghalt; 1696-ban V. Iván követte. Péter mindig jó viszonyt ápolt a bátyjával, és mint társcárt is illően kezelte. Immár egyedüli uralkodó maradt, az események pedig felgyorsultak. 1695-ben látszólag minden különösebb indok nélkül úgy döntött, hogy újabb kísérletet tesz a „dél kapujának”, Azov török erődtírnéjének a bevétele. Nemcsak Zsófia tehetetlen kormányának a törökök vazallusai, a krími tatárok ellen vezetett két sikertelen hadjárata indította erre, hanem hogy a törökök és a tatárok továbbra is fenyegettek az ukrán határvidéket, és rajtaütéseik során gyakran ejtettek rabszolgákat. Az oroszok rendszeresen fizettek adót a krími tatároknak (egészen 1700-ig), és Pétert mélyen sértette a jeruzsálemi pátriárka lenéző levele, amelyből kiderült, hogy Oroszországot a törökök engedelmes alattvalójának tekintik. Péter személyesen vezette az első hadjáratot. Eredménytelen befejezése ellenére, akárcsak Golicinét, Moszkvában ezt is győzelemnek állították be. 1696-ban Péter újabb hadjárat mellett döntött, és Voronyezsnél néhány hónap alatt gályafloattát építtetett a Don ellenőrzésére.

A Néva főcsatornájának látképe Szentpétervárnál a 18. század közepén. A bal (déli) part legközelebbi épülete a császári Téli Palota, mielőtt 1754-ben átépítették volna jelenlegi alakjára. Mögötte (középen) az Admirális épülete, szárnyai hajódokkokat fognak közre. Aranyozott tornya (1732) mindmáig Szentpétervár tájékoztatósi pontjainak egyike, bár manapság nyitott oszlopsor övezi, amellyel Andrejan Zaharov neoklasszicista építész egészítette ki az épület áttervezésekor (1806). Az átteljes (északi) parton a Tudományos Akadémia régi épülete és a Menysikov-palota látható.



View of St. Petersburg in coming down the River Neva between the Imperial Majesty's Winter Palace & the Academy of Sciences. Прошлянуто по нмзъ до Царя въль между Зимнимъ и Академіею наукъ. Vue des bords de la Neva en descendant la rivière entre le palais de la Majesté Impériale & les bâtiments de l'Académie des sciences. Вид Императорскаго Вел.честія до мѣсто и Академіе наукъ.

Engraving for Robt. Wallis, en. by G. G. G. G.



A második hadjárat során – nem kis részben Gordon katonai képességeinek köszönhetően – bevették Azovot, bár 15 évvel később ismét fel kellett adniuk. Nem véletlen, hogy éppen ezek, a hadijátékok és a való élet közötti átmenetet jelentő katonai kalandok fémjelezték Péter meglehetősen kései hatalomra jutását.

Azov júliusban esett el: októberben az orosz haderő győzelmi menetben ért vissza Moszkvába (a cár a flottaparancsnokok mellett menetelt). Péter azonnal munkások és *sztrelcek* ezreit vezényelte Azovba, hogy Taganrog alatt, a Don torkolatánál kiépítsék Oroszország első haditengerészeti támaszpontját, és egy nagyszabású, költséges és – mint később kiderült – túlfeszített hajóépítési programot valósítsanak meg. Néhány hét múlva külföldi hajóácsok érkeztek. Novemberben Péter közölte annak a több mint ötven nemesnek a nevét, akiket a megkérdezésük nélkül Velencébe, a dalmát tengerpartra, Hollandiába és Angliába rendelt, hogy hajózási és más hasonló tanulmányokat folytassanak. Többnyire fiatalokat küldött, de a legidősebb, Pjotr Tolsztoj 52 éves volt. Költségeiket maguk fedezték, és a hazatérésükkor be kellett mutatniuk a szaktudásukat igazoló tanúsítványt. Péter, jellemző módon, személyesen ellenőrizte az ismereteiket. Decemberben tévénkeny félév ért véget azzal a nagy horderejű bejelentéssel, hogy a cár „nagykövetői és teljhatalmú megbízottai” (mint kiderült, a cárt is beleértve) hamarosan „nagy követjárásra” indulnak több nyugat-európai országba.

### A „nagy követjárás”

Péter „nagy követjárása” elképesztően hatalmas vállalkozás volt. A kíséret több mint 250 embert számlált, kürtösökkel és udvari törpékkel együtt; Pjotr Mihajlov néven utazott köztük a cár is, akinek az inkognitóját halálbüntetés terhe mellett tilos volt felfedni. Távolléte idején, ami Moszkvában aligha maradhatott észrevétlen, névleg egy háromtagú régens tanács uralkodott. Ténylegesen Péternél semmivel sem kevésbé félelmetes figura, Fjodor Romodanovszkij herceg, Moszkva kormányzója, a titkosrendőrség első vezetője irányította az ügyeket. A Romodanovszkij vezetése alatt álló hivatal, az úgynevezett *Preobrazsenszkij Prikaz* titkosságára mi sem jellemzőbb, mint hogy azt sem tudjuk róla, mikor és hogyan jött létre; hátborzongató feladatát pedig annyira hatékonyan látta el, hogy a Péter korában nyilvánosságra került felségáruló összeesküvésekről manapság az a benyomásunk, hogy szánalmasan rosszul szervezettek, illetve ártalmatlanok voltak. Romodanovszkij Oroszország *de facto* régenseként még furcsább feladatkört is ellátott: „másodlagos cár” volt, akit Péter félhivatalosan „császári hercegnek” címzett, nem hivatalosan uralkodónak vagy „nagyúrnak” (*goszudar*). A 18. század legjobb forrásai közül nem egy (Kurakin, Scserbatov, Golikov) tanúsítja ezt a színjátékot, amely emlékeztetett arra, ahogyan IV. Iván Szemjon Bekbulatovicsot trónra emelte (lásd 59. oldal).

Romodanovszkij esetében jelentékeny pozícióját azok az 1690-es évek elején nagyon is komolyan vett, Péter Preobrazsenszkijében játszott háborúsdíjának csúcsát jelentő „álcsaták” magyarázzák, amelyekben Romodanovszkij mint a preobrezsanzskojei ezred parancsnoka, előre eldöntött alapon diadalmaskodott (mivel Péter és a külföldi katonák voltak az „alárendeltjei”) Buturlin *sztrelcekkel* kiegészített szemjo-

novszkojei ezrede fölött. Bár a történészek rendszerint átsiklanak fölötté, érdemes mindezt figyelembe venni, mert betekintést nyújt Péter személyiségébe, amennyiben a gyermekkori élmények és mulatságok akadálytalanul épültek be felnőttkori szemléletébe, ahol a puszta színjáték könnyen szertartásba csap-  
hat át és viszont. A „nagy követjárás” megelőző hetet baljós előjel pecsételte meg, amely előrevetítette a végkifejletet is. A *sztrelcek* egyik ezredese, Ivan Cikler túlságosan szókimondóan osztotta meg elégedetlenségét Azovba küldése miatt néhány konzervatív beállítottságú bojárral. Romodanovszkij hivatala összeesküvést szimatolt; egy bizarr és hátborzongató körülmények között megrendezett kivégzés lett a végeredmény.

A „nagy követjárás” elsősorban nem valamiféle ténymegállapító küldetés vagy tanulmányút volt, miként azt oly gyakran feltételezik. Nagyon határozott diplomáciai cél vezérelte, nevezetesen, hogy érdekeltté tegye a nyugati hatalmakat egy törökellenes szövetségben, amely segítette volna Pétert azovi térhódítása kiterjesztésében, és hogy (Kercsen át) kijusson a Fekete-tengerre. Ebből a szempontból teljes kudarcnak bizonyult, annak ellenére, hogy az 1680-as években Ausztria élethalálharcot vívott a törökkel, és Velence az Oszmán Birodalom hagyományos vetélytársának számított a Földközi-tenger medencéjében. A nyugati hatalmakat éppen eléggé lefoglalták XIV. Lajos Franciaországának növekvő igényei, semhogy hajlandók lettek volna újabb frontot nyitni. Amikor az osztrákok végül békét kötöttek, Péter csalódottan látta, hogy tökéletesen figyelmen kívül hagyták Oroszország érdekeit.

A követjárás idején azonban már körvonalazódott egy másik, nagyobb háború, mely húsz éven át tart és végérvényesen átrajzolja Európa térképét. Péter Észak-Európában járva értesült arról, hogy egyes országokat nyugtalanítja a harmincéves háborúban oly kiemelkedő szerepet játszó Svédország ereje és területi növekedése. A svéd „birodalom” (e tekintetben a teuton lovagrend örököse) kiterjeszkedett a Baltikum keleti vidékeire, és elzárta Oroszországot a nyugatra nyíló kikötőktől. Péter elméjében új lehetőségek kezdtek körvonalazódni. Úgy esett, hogy útja kezdetén a követség svéd területen haladt át, és megállt Rigában. Az erőd bástyáján egy őrszem, aki nem volt tudatában „Pjotr Mihajlov” kilétének, megállásra szólította fel. Lefort, a követség vezetője és Péter is tudta, hogy az illető csak a kötelességét teljesíti. Ám pontosan ez a jelentéktelen esemény szolgált Péter 1700-as hadüzenete ürügyéül.

Általánosságban a „nagy követjárás” homályos célja és szokatlan jellege meglehetősen zavart keltett néhány érintett országban. Különös gondot okozott, hogyan is viszonyuljanak Péterhez, akinek a jelenléte nyílt titok volt, mindamellett meg kellett őrizni az inkognitóját. Elvárta, és többnyire meg is kapta az uralkodónak kijáró fogadtatást, miközben nem terhelte magát az időigényes protokollal. Zsófia, a hannoveri választófejedelem felesége a társaságában ebédelt, és nevezetes leírást adott róla. Di-  
csérte jó megjelenését, éles elméjét és ríposztjait, de azon nézetét is kifejezésre juttatta, bárcsak „kicsit kevésbé lenne vidékies” a modora ennek az „egyszerre nagyon alkalmas és nagyon alkalmatlan fejedelemnek”, aki, „ha jobb nevelésben részesül, egészen kivételes ember lehetne”, tekintettel „kiváló képességeire és határtalan természetes intelligenciájára”.





## I. Péter „nagy követjárása” és az északi háború

A nyugat-európai „nagy követjárás”, többek között Poroszország, Németalföld (Hollandia), Nagy-Britannia és Bécs felkeresése szimbolikus szakítást jelentett az idegeneket szokásszerűen gyanakodva szemlélő hagyományos moszkvai hozzáállással. A 18 hónapig tartó követjárás bevallott célja egy törökellenes szövetség összekovácsolása volt. Péter korábban elfoglalta a törököktől Azov erődvárosát, ami a tengerektől elzárt Oroszország számára régóta vágyott kilépést kínált a Fekete-tengerre, és hogy élvezze a tengeri hatalmi lét minden előnyét; ebből fakadt Péter szenvedélyes érdeklődése a hajóépítés, illetve a deptfordi és zaandami hajógyárak iránt.

A „nagy követjárás” idején ötlött fel benne a svédek elleni hadjárat merész terve, akik a kelet-baltikumi vidék ellenőrzésével elzárták Oroszország útját a nyugati kereskedelem felé. A kezdeti (narvai) vereség után az orosz haderők végül megvetették a lábukat egy szigeten, mely Péter új fővárosának, Szentpétervárnak a magja lett. Mivel a svéd XII. Károly ugyanakkor Poroszország és Lengyelország ellen is harcolt, Péternek egészen Rigáig sikerült megszilárdítania a hódításait a kelet-balti partvidéken. A Lesznajánál és Poltavánál aratott jelentős orosz győzelmek véglegesen elhárították a svéd veszélyt, bár a háború néhány éven át még folyt, míg a nystadi béke (1721) el nem ismerte az orosz hódítások többségét.

A követjárás természetesen rendkívüli érdeklődést váltott ki, és először igazolta szélesebb körben azt, amire a Pétert még Oroszországból ismerők már kénytelenek voltak rájönni: hogy olthatatlan, már-már megszálott lelkesedéssel mindent maga akar csinálni. Leginkább természetesen a hajóépítésben és annak járulékos munkálataiban mélyedt el (a hollandiai Zaandamban és London mellett, Deptfordban), de útközben szakított időt az órajavítás tanulmányozására is, és amikor váratlanul késlekedniük kellett a kelet-poroszországi Pillau kikötőjében, sebtében elvégzett egy tüzérségi tanfolyamot. Oroszországban kitanulta továbbá a csizmadiaságot, a türelem-, időigényes és minden bizonnyal megnyugtató jellegű fafaragás fortélyait, valamint félelmetes hírnévre tett szert foghúzás terén: jaj volt annak az alattvalójának, aki a jelenlétében fogfájásra panaszkodott! A régi hagyomány szerint minden uralkodónak meg kellett tanulnia valamilyen mesterséget: Péter, jellemző magabizásával vagy szertelenségével, mindegyikbe bele akarta vetni magát.

A követség Európán át vezető útját zajos dárídó kísérte, mely látványosan tetőzött egy bécsi álarcosbálon. Közismert, hogy amikor néhány hónapra az egész követséget John Evelyn naplóíró deptfordi házában szállásolták el, jókora tatarozási számla maradt utánuk (amit az angol kormány állt): az oroszok minden jel szerint különös előszeretettel hajtottak át taligákkal a magyalsóvényen. Hogyan vélekedhetett minderről Laetitia Cross, a népszerű londoni színésznő, aki Lord Carmarthen javaslatára beköltözött Péterhez? Carmarthen, ez a ragyogó tengerész és Péter ivócimborája hatalmas értékű dohányszállítási monopóliumra tett szert Oroszországban. 28 000 fontos felajánlása – készpénzben – kisegítette pénzzavarából a követséget, amikor már szinte teljesen kimerült a moszkvai kincstár (a követjárás végső soron 26 millió rubelt emésztett fel). Péter gazdasági és ideológiai előnyöket egyaránt kicsikart a dohányipar oroszországi támogatásából, különös tekintettel arra, hogy az

ortodox egyházszervezet a dohányt a legbűnösebb szerek közé sorolta. Péternek mindamellett arra is volt gondja, hogy mintegy ezer külföldi katonatisztet, műszaki és más szakembert nyerjen meg oroszországi munkálatokra, és számtalan hajórakomány árut küldjön haza.

Az ünnepséget beárnyékolta, hogy amikor a követség éppen Bécsből Velencébe készült, lóhalálában megérkezett Romodanovszkij küldönce. Vendéglátói meglepetésére Péter és kísérete délnyugat helyett északkelet felé távozott: Lengyelországon át hazafelé. Romodanovszkij riasztó híre úgy szólt, hogy a lengyel királyválasztás idején az orosz jelenlét nyomatékosítására az Azovból a nyugati határvidékre rendelt négy *sztrelec* ezred a parancsot megszegve Moszkva felé indult. Péter elrendelte, hogy a legnagyobb szigorral fojtsák el a lázadást. Hamarosan újabb üzenet érkezett, miszerint Sejn orosz hadseregparancsnoknak és Gordon tábornok hidegvérének köszönhetően a lázadókat lefegyverezték. Így azután Péter néhány kellemes napra elidőzhetett Ravában, ahol az alkalmat kihasználva az új lengyel királlyal, Ágosttal Svédország ellen szervezkedett. Mindazonáltal váratlanul és bejelentés nélkül érkezett meg Moszkvába 1698. augusztus 25-én. Érdekes kiemelni a – régi naptár szerinti – dátumot, noha a mai történetek közül mintha csak Borisz Uszenszkij figyelt volna fel a jelentőségére: egy héttel 1699 újéve előtt (1700-ig szeptember 1. számított az évfordulónak), mely esztendőre az eszkatalogikus gondolkodású oroszok az Antikrisztus eljövételét várták. A rövidesen sorra kerülő vérfürdőre azonban ők sem számítottak.

## Péter visszatérése

Péter az előző három év során bámulatos és alkotó lázban ténykedett, visszatérése után a pusztításban mutatkozott ugyanilyen lankadtlannak és céltudatosnak. Hazatérése első napján minden figyelmeztetés nélkül borotvával esett az őt kísérő bojárak szakál-



lának. Ez nem egyszerűen otromba tréfának minősült: az ortodox férfiak istenadta méltóságuk jelképének tekintették a szakállukat. Hamarosan minden udvaroncnak át kellett esnie ezen az átalakuláson, de a parasztok és a pópák mentesültek alóla, így azonnal láthatóvá vált a különbség a felsőbb és az alsóbb osztályok között. Ezt erősítette, hogy Péter megkurtíttatta a hagyományos hosszú ruhákat, és környezetének megtiltotta az ilyenek viselését. Végül meglehetősen súlyos adó fejében engedélyezték a szakállviselést (amit egy rézermével, a „szakálltantszal” lehetett igazolni), de az a 19. század közepéig nem terjedt el számottevően. Majd Péter egy szuzdali kolostorba kényszerítette nem szeretett, értetlen és engedetlen feleségét, Jevdokiját (ahol az asszony továbbra is cárnak tekintette magát), végérvényesen elszakítva nyolcéves fiuktól, Alekszejtől, akit az egyik nővérére bízott. Szeptember közepén elkezdte a leszámolást a *sztrelecek*kel is.

Az elhúzódó, rettenetes folyamat vezéregyénisége Romodanovszkij volt, elsődleges helyszíne pedig Preobrazsenszkoje, Péter és bizalmasainak „hamis fővárosa” (melyet gyakorta a kifacsart német Plezpurk, azaz Pressburg névvel is illettek) – ez lett a megalázott és idejétmúlt *sztrelecek*et felváltó új ezredek állomáshelye. Tizennégy különleges vállalkozókamrát építettek, ahol minden hétköznap *sztrelecek*et kínoztak és hallgattak ki. Mindezzel azonban nem sikerült Péternek a várt információt kisajtolnia: sem magas helyeken szervezett összeesküvésekről, sem nővérenek – akit személyesen hallgatott ki – aktív részvételéről nem esett szó. Preobrazsenszkojében és magában Moszkvában azonban hamarosan sor került a kivégzésekre.

Sokat írtak már a terror ezen időszakáról, mióta egy Oroszországba érkezett osztrák követség tagjaként Johannes Korb részletes – és sokat idézett – naplót vezetett az általa látottakról és hallottakról. Nagyon valószínű, hogy a cár kötelezte környezetének vezető embereit a vérontásban való részvételre, az ő részvétele viszont egészen bizonyos. Néhány eseményt visszataszító színjátékként rendeztek meg, például a *sztrelecek*et megáldó papokat kereszt alakú bitófára húzták fel, és a papi ruhába öltözött udvari bolond volt a hóhéruk.

Érdemes megjegyezni, hogy Korb és a többi kortárs elbeszélő nem kérdőjelezték meg, hogy a *sztrelecek* mint lázadók, rászolgáltak a bűnhődésre. De Korb naplóján átsüt a cár túlfűtött bosszúja miatt érzett rémület és szörnyülködés, és később Péter meg is akarta akadályozni a napló ausztriai kiadását. A kivégzések első nagy hulláma Péter őszi hazatérése után érkezett el, a második tavasszal, nagybőjt után, és összesen közel ezerkétszázan estek ezeknek áldozatul. Bár ez elenyésző hányada volt a *sztrelecek* osztláának, a megtorlás még nem ért véget: egyeseket (többnyire a húsz év alattiakat) megcsonkítottak és száműzték, míg az áldozatok feleségeit és gyermekeit vidékre küldték koldulni. A többi elégedetlenkedő *sztrelec* ezredet a következő néhány évben felszámolták, tagjaikat távoli vidékekre száműzték. Ez a közjáték, a tényleges áldozatok számától függetlenül, megrendítette az orosz társadalmat: a cár mintha azt jelezte volna véres gesztusával, hogy kíméletlen hadjáratot indít az egész hagyományos és szentesített kultúra ellen.

Nem lehetetlen, hogy Péter eljárása valóban megszilárdította trónját, és biztosította az ország stabilitását, miként ő maga gondolta; bár még ezek után is



Balra: Péter minden figyelmeztetés nélkül ollóval esett neki a bojárok szakállának, amikor visszatért a „nagy követjárásból”. Azután kiterjesztette a szakállviselés tilalmát a nemesi és a kereskedő osztályokra (a parasztokra és a papságra nem). Az oroszok a szakállat a méltóság istenadta jelképének tekintették, elvesztése megaláztatást jelentett, különösen a hagyományhű óhitűek számára (egyikük éppen ilyen gyalázatot kénytelen elszenvetni a korabeli fametszeten). 1705-ben Péter adófizetés ellenében ismét engedélyezte a szakállviselést: az e célra kibocsátott érmék (*lent*) igazolták, hogy „a pénz kifizetve”, ám kevesen éltek ezzel a költséges engedménnyel.



hatalmas és elkeseredett lázadások törtek ki. Oroszország második legnagyobb városa, Asztrahany volt a színhelye az 1705-ös felkelésnek, melyben számtalan elem keveredett: az óhitűek haragja, a *sztrelecek* keserősége, a súlyos adóterhek, Péter kormányzójának (akit a lázadók lefejeztek) önkényeskedése, az ortodoxok félelmei, és nem utolsósorban a rémhírek. Olyan hírek jártak, hogy a város fiatal nőit erőszakkal németekhez adják feleségül (hogy elkerüljék ezt a sorsot, egyetlen napon százan mentek férjhez); vagy hogy az uralkodó osztály tagjainak parókája bálvány, melyet a jámbor népnek imádnia kell. Az ilyen és hasonló beszéd mögött az a széles körben elterjedt hiedelem állt, hogy az idegenek beszívárogtak az országba és átveszik a hatalmat, az igazi cár pedig meghalt külföldön, és „Péter” valójában német szélhámos – efféle pletykák már a „nagy követjárás” vége előtt keringtek Moszkvában.

Péter személyiségének és életvitelének egy ugyan-csak sokkoló hatású megnyilvánulásáról is szót kell ejtenünk: ez pedig, hogy Péter részt vett a részben belső tanácsosai köréből kikerülő cimboráinak – természetesen Romodanovszkijjal az élen – orgiákba torló dorbézolásaiban. A társaság „víg színódus”-nak nevezte magát (*vszesutyjejsij szobor*: másképp *vszepjanyejsij*, vagyis „tökrészeg”), és a tivornyak során egyházi rítusokat parodizált, álméltóságokkal és álcere-móniákkal, melyek esetenként nyilvánosságra kerülése, különösen 1698–1699 telén, igen rossz vért szült. Ezzel a társasággal kapcsolatban – a hagyományt tisztelő társadalmat megbotránkozató hatásától függetlenül – az a legfontosabb, hogy maga Péter fontosnak találta. Nem egészen húszéves korától haláláig ő a „klub” lelke, kidolgozza az „alapszabályait” és kieszeli a rítusait. A történészek eltérően értelmezik ennek a „színódus”-nak a jelentőségét, vagy egyszerűen tréfának és kikapcsolódásnak tekintik, és inkább átsiklanak fölötté (a nevét pedig „kedélyes társaságra” szelidítik). Hogy az álzsinathoz fűződő közbotrány-



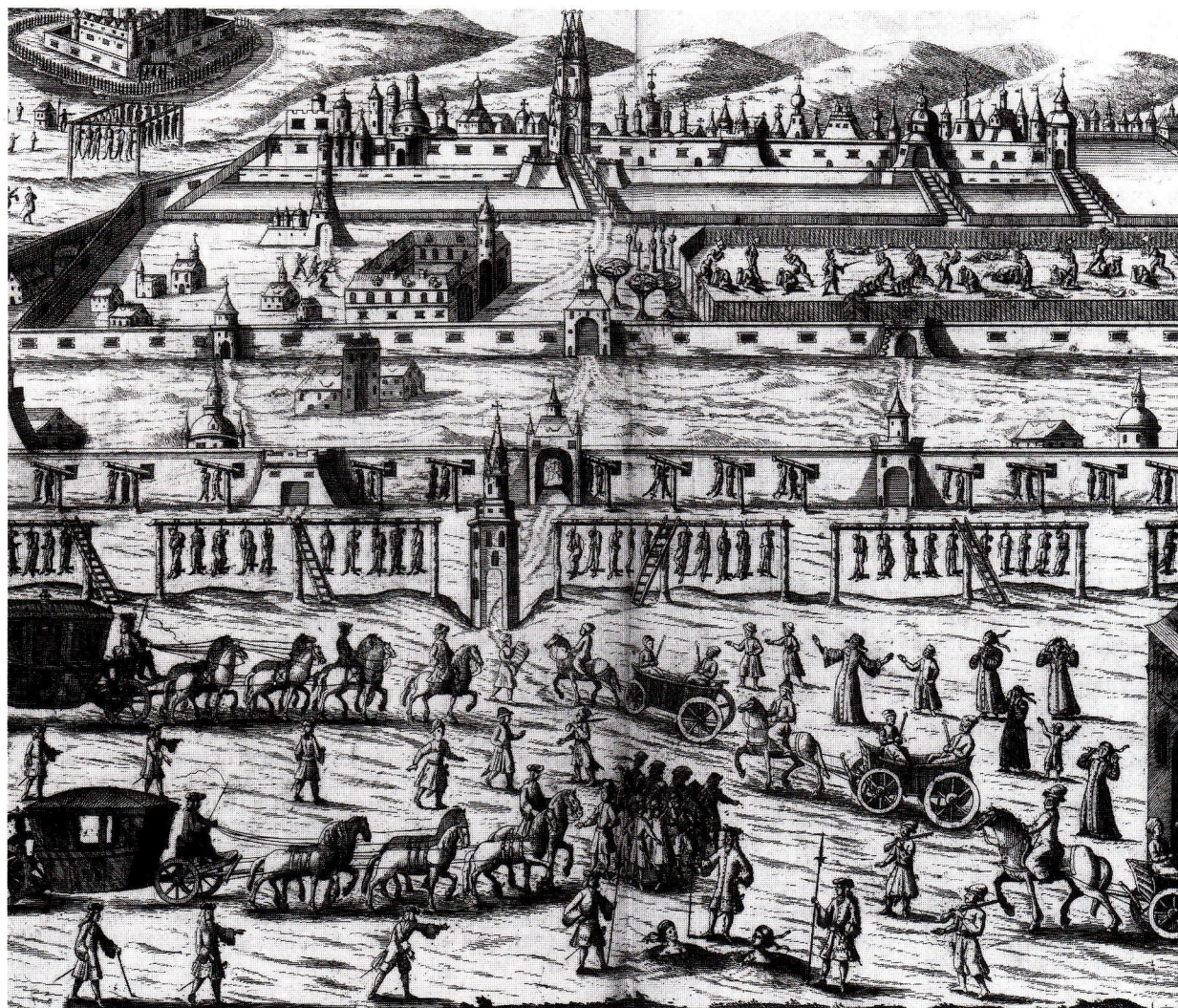
okozás éppen 1698–1699 telén tetőzött, kétségtelenül a *sztrelecek* elleni, akkoriban zajló bosszúhadjárat egyenes következménye. Annak az időszaknak a feszültsége mintha valamelyest megrendítette volna Pétert, és a források attól kezdve gyakran tesznek említést a vonásait stresszhelyzetben eltorzító ideges arcrángásáról.

Ha Pétert, miként arra egyes szerzők következtetnek, hidegen hagyta volna a vallás, netán egyenesen ateizmusra hajlott volna, akkor afféle ízléstelen bohóckodásként figyelmen kívül is lehetne hagyni a szinódus-paródia működését. Csakhogy nem így áll a helyzet. Írásaiban egyre isteni jóváhagyásért esdekel, gyakran idézi a *Bibliát*, könyvtárában egymást érik a vallásos könyvek, mi több, a templomi éneklésben is kedvét lelte. Amikor a *sztrelecek* elleni megtorlás első hulláma idején Adrián pátriárka (az 1690-ben Péter akarata ellenére megválasztott Joákim utódja) megpróbált Péter irgalmasságára hatni, a cár kurtán visszautasította, Korb szerint egy figyelemre méltó szónoklattal, amelyben a következőképpen oktatta ki a pátriárkát: „Tudd meg, hogy talán náladnál is nagyobb tisztelettel hódolok Istennek és az ő legszentségesebb anyjának!” A „kocsmaszinódus” – egyszerűen fogalmazva – az istenkáromlás kalandja volt, olyan indítékokból, amelyeket legfeljebb találgatni lehet. Péter tetteit néhányan annak kísérleteként magyarázták, hogy fel akart nőni az Antikrisztus szerepéhez, melyet alattvalói közül oly sokan ráruháztak, különösen miután Adrián 1700-ban bekövetkezett halálát követően senkit nem nevezett ki a helyére, és maga „bitorolta” a pátriárkai jogkört. Péter első számú egy-

házi védelmezője, Feofan Prokopovics nyíltan *pontifex maximus*nak, vallási vezetőnek tekintette a cárt. A külföldiek mindebben nemigen tudtak eligazodni; mivel észlelték elégedetlenségét az ortodox egyházszervezettel, igyekeztek felhívni a figyelmét a katolicizmusra, a protestantizmusra, még az anglicizmusra és a Felebarátok Társaságára (kvékerekre) is. Az istenkáromló azonban nem lehet meg káromlása tárgya nélkül.

### A nagy északi háború

Az 1700-as év újabb átmeneti időszak Péter uralkodásában. A belső terror pillanatnyilag elmúlt. A törökökkel való békekötés eredményeként felfüggesztették az adófizetést a krími tatároknak. Ám ugyanabban az évben egy hosszabb, veszedelmesebb és gazdaságilag kimerítőbb háború vette kezdetét: a nagy északi háború Svédország ellen. Végző soron ez a háború emelte Oroszországot olyan hatalommá, amelyel immár számolni kellett Európa színpadán. A svéd birodalomhoz tartozó kelet-balti tartományok elégedetlenkedtek: Svédország túlnőtt önmagán, és Európa északi tájékán gyűlölték vagy irigyelték, új királya, XII. Károly pedig még kamasz volt. Svédország azonban nem bizonyult könnyen legyűrhető falatnak, és nemegyszer csaknem végzetes csapást mért Péterre. A harcok eleinte a Finn-öböl partján álló Narva erődvárosára összpontosultak, ahol a mai Oroszország és Észtország érintkezik. Az orosz hadat, amint elkezdte az ostromot, szinte azonnali szétverte egy sokkal kisebb svéd sereg. Ezután – Péter szerencséjére – XII. Károly nem nyomult tovább



Az orosz történelem egyik legvéresebb közjátéka a leszámolás a *sztrelecek*kel, akik 1698-ban fellázadtak a „nagy követjárás” külföldön tartózkodó Péter ellen. Visszatérése után, 1698 végén és 1699 elején 1200 lázadót hallgattak ki és akasztottak fel vagy fejezték le Moszkvában, illetve Moszkva közelében. A rémuralomnak erről az időszakáról az osztrák követiségi titkár, Johannes Korb hagyta ránk a legismertebb beszámolót. A tömeges kivégzéseket megörökítő rajz az *Egy moszkvai utazás naplója* című munkájából (1700) származik, a háttérben Moszkva pontatlanul megrajzolt látképével. Bár a húszezer *sztrelec* csak kis hányada esett áldozatul, e katonai réteg csillaga leáldozott.



Oroszország belsejébe, hanem Erős Ágost ellen volt.

A következő években Péter csapatai lélegzethez jutottak, és eléggé összeszedték magukat ahhoz, hogy benyomuljanak Svédország legkeletibb és leggyérebben lakott tartományába, Ingriába, melyet Péter ősi orosz földnek nyilvánított; zordsága és kietlensége ellenére a középkorban a novgorodi fejedelemség létfontosságú kereskedelmi útvonalának számított, és visszaszerzése volt a háború állítólagos célja. Mivel Károly Lengyelországban tartózkodott, Péter seregei visszafoglaltak két régi orosz várost, Jamot és Kaporjét, majd 1703 májusában elfoglalták a Ladoga-tavat a Balti-tengerrel összekötő Néva folyó két svéd erődtényét. Nem messze Nyenskans, a folyó mentén fekvő egyetlen svéd város alatt torkolt a Néva mélyen fekvő deltája a Finn-öbölbe; a gyakori áradások miatt a vidék nemigen vonzott lakosságot. Péter, közvetlenül Nyenskans bevételét után, itt vívta élete első sikeres tengeri ütközetét, és elfogott néhány hajót a város felmentésére érkező svéd flottából. Oroszország ismét kijáráshoz jutott a Balti-tengerre és Nyugat felé. Péter az alkalmat kihasználva erődöt létesített a Nyúlszigeten, egy kis földdarabon a delta bejáratánál: így szűletett meg Szentpétervár. A forgandó szerencsés háború hátralévő 17 évében Péter makacsul ragaszkodott ehhez a sebezhető kis partszakaszhoz, és még jóval a háború befejezése előtt a nyúl-szigeti Péter-Pál erőd lett új fővárosának a szíve.

Az északi háború során XII. Károly – aki Ágostot tekintette a veszedelmesebb ellenlábasnak – lassanként erősítette a szorítását Lengyelországon, miközben az orosz haderő lerohanta a gyengén védett balti tartományokat. Péter kétségbeesett tempóban szervezte újjá és képezte ki nagy létszámú, de tapasztalatlan és fegyelmezetlen csapatait, hogy méltó ellenfelei lehessenek a svéd hadigépezetnek. Egyre több és több pénzt pumpáltak a hadseregbe, amit a kincstár alig győzött fedezni, hiszen az összeg esetenként az állami bevételek kilencven százalékát is meghaladta. Minden elképzelhetőt megadóztattak a fürdőházaktól a koporsókig. 1718-ban megszüntették a Moszkva központú Oroszország alapvető föld- vagy háztartásadóját, s a parasztság és a dolgozó osztályok férfijaira kivetett fejadóval váltották fel, amelyet a földbirtokosoknak kellett begyűjteniük. Ezzel háromszor akkora bevételt sikerült kiszorítani a szerencsétlen lakosságból, mint amennyit az eltörölt adónemmel; a parasztság körében bevezették a rendszeres sorozást az életfogytig tartó katonáskodásra – mindkettő Péter legmaradandóbb útjait közé tartozott. Sokakat hurcoltak kényszermunkára a cár birodalmi építkezéseihez: erődök és csatornák mellett 1703 után a mocsaras, fagyos, egészségtelen területen fokozódó ütemben gyarapodó Szentpétervárt építették.

Ugyanakkor XII. Károly látszólag rá sem hederített kelet-balti hátszágára, hanem a lengyel és szász egyesített seregekre gyakorolt egyre nagyobb nyomást. Nehéz idők jártak ekkoriban Péter Oroszországára: a kincstár kiürült, a hadsereg kiképzése nem fejeződött be, ráadásul gyors egymásutánban több felkelés is kitört: az asztrahanyi és a Bulavin-(kozák) felkelés, majd a baskír polgárháború. Ám éppen ez az évtized hozta Péter legnagyobb sikerét, a poltavai ütközetet (1709), melyben szétverte Károly hadseregét, ezért ezt az európai történelem egyik meghatározó dátumának szokták tekinteni. Pedig az első jelentősebb orosz győzelemre – és ta-

lán éppen az döntötte el a háborút – már egy évvel korábban, 1708-ban sor került. Miután Károly leszármolt nyugati ellenfeleivel, kelet felé fordult és behatolt Belorussziába, míg az oroszok tanácsalannul találgathatták, hova fogja mérni a következő csapást. Később nem egy történész felrótta neki, hogy nem indult egyenesen Moszkva ellen. Ugyanis délnek vezényelte hadát Ukrajna gazdagabb vidékei felé, ahol előzőleg Ivan Mazepa hetman (kozák vezető) titokban átállt mellé. Ezzel a lépéssel elnyújtotta az utánpótlás útvonalait, és minden attól függött, megérkezik-e a tizenkétezer fős erősítés a szükséges tartalékokkal. 1708 szeptemberében a nagyjából ugyanakkora orosz erőknél Lesznaja falunál sikerült feltartóztatnia a svéd erősítést, majd megsemmisítő vereséget mért rá. Ez volt az első alkalom, hogy a katonai szakértelem és nem a létszámfölény hozta meg az oroszok számára a diadalt. Ezt a győzelmet nevezte el Péter a „poltavai csata anyjának”.

A poltavai csata elkeseredett harcot hozott, de fél nap leforgása alatt véget ért. A lábán súlyos sérülést szenvedett Károly Mazepa segítségével és alig pár száz kísérelőjével délkelet felé menekült. Péter is golyózáporba került, de egyetlen karcolás nélkül megúszta. Károlynak az az egyetlen, meglehetősen halovány reménye maradt, hogy oszmán felségterületre ér, Péter ellen uszítja a törököket és erősen oroszellenes szövetségeseiket, a krími tatárokat, maroknyi katonájával újakezdi a háborút, és valahogy átverekszik magát egész Európán északi hazájáig. Bármennyire hihetetlen, mindezt, ha öt évbe telt is, sikerült végrehajtania. Közben Péter járt úgy, hogy túlbecsülte a lehetőségeit. Alig két évvel Poltava után, az álom bővületében, mely immár kétszáz éve lebegett az orosz uralkodók szeme előtt – orosz vezetés alatt fellázítani a balkáni keresztény népeket a törökök ellen – majdnem rajtavesztett a moldáviai Prut folyónál. A vereség után arra kényszerült, hogy Szentpétervár feladásán kívül minden békefeltételt elfogadjon. Mint korábban Károlynak, neki is egy hajszálon múlt a menekülése. Zsidó származású diplomatája, Safirov ügyes egyezkedése, s talán Péter későbbi felesége, Katalin ötlete nyomán a pasa megvesztegetése, és elsősorban a helyi és a központi oszmán hatóságok közti ellentétek révén a krími tatárok és a svédek kiengedték Pétert a hurokból, Azov és néhány más erőd, valamint – legnagyobb bánatára – az általa építtetett déli flotta fejében.

Poltava után a kimerült svédek ugyanúgy örvendtek volna a békekötésnek, mint az oroszok. Noha XII. Károly megmenekülése a háború folytatásával járt, a Prutnál történtek után a harcok hevessége csökkent. Az oroszok fokozatosan megszilárdították baltikumi szerzeményeiket, elfoglalták Finnországot, megnyertek néhány tengeri ütközetet, végül pedig magába Svédországba is lovas portyázókat küldtek. 1718-ban Károly meghalt Norvégiában, és a nystadi béke (1721) szentesítette Oroszország új területeit, noha Péternek, érdekes módon, meg kellett vásárolni Livóniát (a mai Lettország nagyobbik felét). Valószínűleg Nystad jelentette a koronát Péter életművén – méghozzá szó szerint, mivel a békekötés megünneplésekor kikiáltották császárrá, továbbá a „haza atyjá”-vá nyilvánították és felruházták a „Nagy” jelzővel. Ám ezek után sem élvezte a béke gyümölcseit, és Oroszország működését sem találta zökkenőmentesnek. 1722-ben háborút kezdeményezett Perzsia ellen, szert tett némi területi nyereségre, amit végül nem





1717-ben Péter ismét nyugatra utazott; ezúttal úgy döntött, hogy Franciaországot keresi fel, többek között azért, mert akkoriban halt meg XIV. Lajos. L. M. J. Wersent vászna Versailles-ban örökíti meg Pétert, amint karjára emeli a gyermek XV. Lajos királyt. Az ismét követjárásnak tekintett látogatás diplomáciai jelentősége elhanyagolható volt.

tudott megtartani. Ám éppen életének ezekben az utolsó éveiben hajtotta végre az uralkodását igazán emlékeztetéssé avató intézményi változtatások nagy részét. Megemlítendő ezek között egész „szolgáló osztálya”-nak besorolása egy rangtáblázat szerint (azonos rangosztályokkal a hadsereg, a testőrség, a tengerészet és a hivatalnoki kar számára). Eredetileg 14 ilyen előléptetési ranglépcsőt állított fel, amelyen a közszolgálatot teljesítőnek fokról fokra kellett végiglépkednie. A felső nyolc rangosztály örökletes nemes-séggel járt.

### Az örökösödési dráma

1717-ben, húsz évvel a „nagy követjárás” után, és maga mögött tudva az északi háború kritikus szakaszait, Péter második európai körútjára vállalkozott: úti célja ezúttal Hollandia és Franciaország volt. Most is akadtak diplomáciai indítékai: a spanyol örökösödési háború lezárulása és XIV. Lajos halálát követően megfelelőnek tűnt a pillanat, hogy kereskedelmi és katonai egyezményeket kössön a még mindig meghatározó erejű és virágzó Franciaországgal. Ez irányú kísérletei most sem jártak sikerrel, bár aláírtak egy homályos és semmire sem kötelező barátsági szerződést, és szakembereket toboroztak oroszországi munkákra, ha kevesebbet is, mint korábban.

Visszatértekor ismét válság robbant ki, egy vélt vagy valós árulás formájában. Ebben az esetben a fia, a meglehetősen intelligens, ám sekélyes, zavarodott és nemtörődöm Alekszej lett az áldozat. Már régóta kiviláglott a személyiségük közötti különbség: Alekszej – okkal – nem csupán tartott zsarnoki apjától,

hanem rosszul is kezelte ezeket az eltéréseket: hol alázasosan, hol konokul, hol kitérően. Egymáshoz írt leveleik segítségével feltérképezhető ez az összetett és valóban tragikus történet. Amikor 1716-ban Péter ultimátumszerűen azzal fenyegette Alekszejt, hogy (anyjához hasonlóan) kolostorba kell vonulnia, a fiú külföldre távozott, és hónapokra nyoma veszett, majd az Oroszországgal gyér diplomáciai kapcsolatokat fenntartó Ausztriában bukkant fel. Az osztrákok szorult helyzetbe kerültek: erőszakhoz folyamodik-e Péter fia hazavitelére? Engedélyezték a tapasztalt és gátlástalan küldöttnek, Pjotr Tolsztojnak, hogy tárgyaljon Alekszejjel, aki biztonsága szavatolása ellenében elég meggondolatlan módon hazatért. A zúgolódó főnemesek belé vetették minden reményüket, és Péter veszélyes összeesküvést szimatolt. Alekszejt és mindazokat, akikről feltételezték, hogy támogatták őt, árulásért halálra ítélték; ám Alekszej az ítélet végrehajtása előtt, a korabeli kihallgatási módszerek miatt a börtönben meghalt.

Alekszej halála megkönnyebbülést jelentett, és ezt a tényt Péter nem is rejtette véka alá. A Livóniában alacsony sorban született Katalinnal – eredeti nevén Marfa Szkavronszkaja – kötött második – az ortodoxok szemében megkérdőjelezhető – házasságából (1712) született kisfia, Péter (Pjotr Petrovics) lett az új trónörökös. A gyermek azonban hamarosan meghalt, és a sors fintoraként unokája, egy másik Péter, a szerencsétlen sorsú Alekszej fia (Pjotr Alekszejevics) maradt a Romanov-ház egyetlen férfinak. További különös adalékot is tartalmaz ez a regényes családtörténet. Amikor Katalin ortodox hitre tért, Péter fia, Alekszej lett a keresztapja, vagyis az ortodoxiában



Jekatyerina Alekszejevnaként „született újjá”, amiért is számos hívó a szent intézmények megcsúfolásának tekintette Péter vele kötött házasságát, hiszen mintegy az „unokáját” vette nőül.

A válságot követően tehát felmerült a dinasztikus probléma: minthogy a „péter forradalom” vívmányai nagymértékben függtek a cár személyétől, meg kellene találni a címre méltó utódot. A szekularizált államban aligha lehetett az isteni kegyelemre hagyatkozni. Péter mindenesetre életbe léptetett egy törvényt, mely szerint a uralkodó maga nevezi ki az utódját. Ő maga azonban ezt nem tette meg; bizonyos legendák szerint közvetlenül halála előtt még sikerült ennyit papírra vetnie: „Mindent ráhagyok...”, ám nem jutott tovább. Kire? „A népre”, vélték később egyesek. Tény viszont, hogy nem sokkal a halála előtt – tudatosan idézve a bizánci szokást, mely szerint az utódot még életében megkoronázta az uralkodó – fényes szertartás keretében császárnővé koronáztatta Katalint. Az állhatatos, érzékeny, intrikákba nem bonyolódó Katalin hűségesen közvetítette Péter óhajait; nem bocsátotta el Péter híveit, és nem állt elő zavaróan újszerű elképzelésekkel. Péter udvaroncainak *ad hoc* tanácsa – mindenekelőtt Menysikov, aki sokat nyerhetett vagy veszíthetett – szorgalmazta, hogy vegye át az uralkodást, még mielőtt Péter kilehelné a lelkét, a döntő tényezőt azonban a testőrezredek támogatása jelentette. Ezek az alakulatok Péter első alkotásaként megalapították a hatalmát; majd 1801-ig, I. Sándor uralkodásáig döntő szerepet játszottak a trónutódlásban.

### Péter hagyatéka

Hogyan lehetne összefoglalni Péter életét és uralkodását? Ez talán az orosz történelem központi kérdése, olyan átfogó kérdés, amelyet szinte meg sem lehet válaszolni. Itt csupán néhány megjegyzésre és következtetésre szorítkozhatunk, négy szempont, a katonai sikerek és az ezekkel járó területszerzés, a belső reformok, a nyugatosodás, valamint az Oroszországra és a világra kifejtett hatása alapján. Természetesen mindezek a szempontok szorosan összefüggnek egymással.

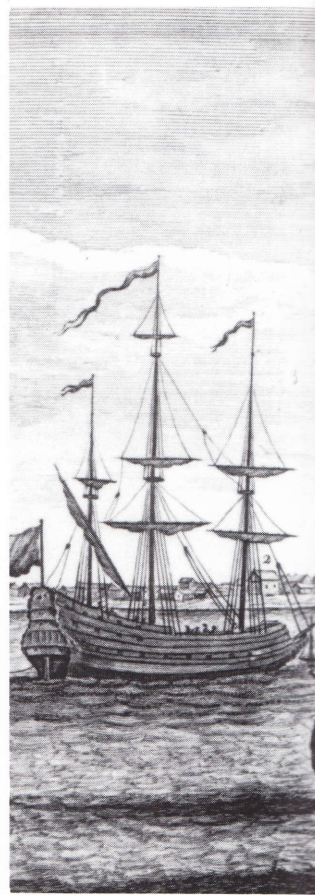
Péter uralkodása idején Oroszország területe alig gyarapodott, legalábbis ha összevetjük nagyapjának, Mihailnak (Szibéria), apjának (Lengyelország és Ukrajna) és 18. századi utódainak (Közép-Ázsia, majd a Krím) területszerzéseivel. Ez a szerénynek látszó növekedés azonban meghatározó jelentőségű volt, és nem csak azért, mert így lehetővé vált Szentpétervár megalapítása. A kelet-baltikumai tartományok megszerzésével Péter bizonyos szempontból egy másik, a svéd birodalom örököse lett, és a folyamat során jelentős nem szláv népcsoportokat is beolvasztott országába: letteket és észteket, köztük néhány zsidót és a többnyire német eredetű uralkodó osztályukat. Ha ezekhez hozzászámítjuk a finn, török, sarkvidéki szórvány népeket, valamint a különféle kaukázusi népcsoportokat és a Kaszpi-tenger melléki perzsákat, elmondható, hogy 1725-re Oroszország soknemzetiségű birodalommal vált. Péter folyamatos háborúskodása nyomorba döntötte és kimerítette az országot, ugyanakkor azonban megszilárdította a helyzetét és megeremttette a későbbi gyümölcsöző békés időszak alapját; ugyanez érvényes a kezdetben elhanyagolható szerepre kárhozott flotta létrehozására is. A külföldi tisztek alkalmazása ellenére voltaképpen a hadsereg oroszosítását segítette elő,

és számottevően növelte annak hatékonyságát – bár a társadalom militarizálása árán, s esetenként az új testőrezredek a politikai eseményekbe is beavatkoztak.

Péter reformjai az adott katonai és gazdaságpolitikai helyzetből fakadtak, ugyanakkor személyes idegenkedéseiből, illetve lelkesedéséből táplálkoztak. A századforduló után, különösen élete utolsó évtizedében azonban egyre rendezettebb jelleget öltöttek, és egy kielégítően működő társadalom benyomását keltették. Számtalan megörökített kijelentése és fennmaradt levele igazolja, hogy Pétert foglalkoztatta Oroszországnak a fellendülésben, rendben és nemzetközi megbecsülésben megnyilvánuló jóléte. Nincs ebben semmi megmagyarázhatatlan, hát még forradalmi újdonság: ám rendkívülivé emelte az a lendület és következetesség, amellyel véghezvitte terveit. Hónapokon át, rendszerint hajnali négytől, személyesen bíbelődött a jogszabályok és rendeletek megfogalmazásával. Különösen érdekes az a kései éveiben felvett szokása, hogy rendeleteit a közjóra gyakorolt hatásuk magyarázatával is kiegészítette. Péter Oroszország első olyan uralkodója, aki egyértelműen elsődlegesnek és a mindenkori uralkodó személyénél előbbre valónak tekintette az államot mint entitást. Híres – és ha nem is feltétlenül hiteles, de roppant jellemző – példa rá a poltavai csata előestéjén tartott beszéde, melyben arra buzdította katonáit, hogy ne „Péterre”, hanem „Oroszországra” gondoljanak.

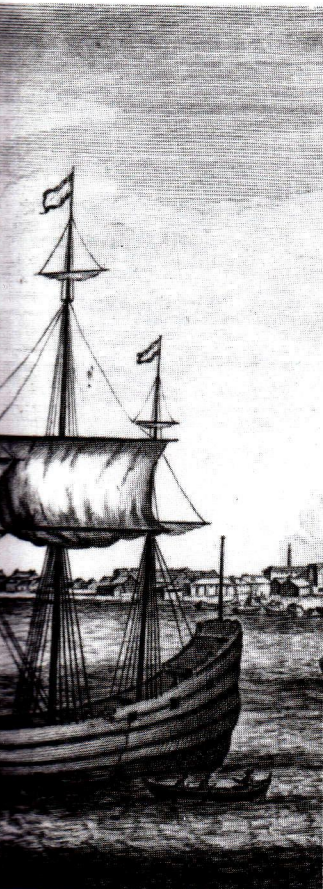
Péter reformjai a társadalom igazgatását is modernizálták. A moszkóviai módszerekkel való szakítás hangsúlyozására új rendszert vezetett be. Az időközben félszáznál is többre gyarapodó kormányhivatalokat (*prikázok*) jóval kevesebb és határozottabban elkülönített feladatkörű „kollégiumok”-kal vagy minisztériummal váltotta fel, melyek munkájában legalább egy-egy külföldi szakértő is részt vett. A régi bojár dumának – a nemesek állandó tanácsának – nem jutott hely az új rendszerben, az országos gyűlésnek még kevésbé. Helyette Péter egy „kormányzó szenátust” állított fel, kezdetben azért, hogy helyettesítse őt az ország kormányzásában, amikor hadba vonul; a szenátus tényleges irányítója a cár „szeme és megbízottja”, a prokurátor volt. A pátriárkájától megfosztott egyházat a szinódus, egy világi tisztviselő elnöklelte alatt álló állami hivatal irányította. A társadalom nem alapvető felépítésében, inkább külsőségeiben változott, ami kétségtávan vissza is hatott rá. A parasztságot megjelölte a szakállviselés és az oroszos öltözködés, ahogy a fej- vagy „lélek”-adó is, mely egységesítette a régi rendszert jellemző, különböző jogállású alacsonyabb társadalmi csoportokat.

Ami a felsőbb osztályokat illeti, tagjainak meglehetősen korlátozott lehetősége nyílt az állami szolgálat elkerülésére, illetve körülményeinek befolyásolására. Péter ezzel kapcsolatban egyszerű elvet vallott: mindenkinek, mindenekelőtt magának a cárnak a képességei szerint kell szolgálnia. Mint azt hangoztatta is: „az a nemes, aki hasznossá teszi magát”. Elképzelése szerint Péter egy, manapság meritokráciának nevezett rendszer kiépítésére törekedett, és ezt a rangosztályok táblázata, mely alapján ki-ki tehetősége szerint léphetett előre, formálisan biztosította is. Nem egy alacsony származású udvari embere (Menysikov, Jaguzsinszkij, Safirov) látványos pályát futott be, bár a ranglétra magasabb fokait továbbra is a régi, nagy családok tagjai, a Golicinok, Golovinok,



Fent: Ez a Johannes Korb *Naplójából* származó metszet Nagy Péter Arhangelszkben építtetett hajóit ábrázolja. Ez a város, ahol az északi sarkkör közelében a Fehér-tengerbe ömlik az Északi-Dvina, Moszkva egyetlen közvetlen kijáratát jelentette a tengerre, míg 1703-ban el nem hódították a svédektől Szentpétervár helyét. Arhangelszket az 1580-as években alapították, hogy megoldják előbb az Angliával, később a Hollandiával és más országokkal folytatott növekvő áruforgalmat. Az arhangelszki hajógyárak tovább fokozták Péter szenvedélyes érdeklődését a hajóépítés iránt, mely az 1690-es évek elején, a Plescsenjevo-tavon támadt fel benne először.





Lent: A Vedomoszyi, Oroszország első újságjának egyik oldala (1723. november 30.). Szentpéterváron adták ki, és külföldi cikkeket tartalmazott. Az itt bemutatott oldal az angol I. György király hivatalos berlini látogatásáról számol be. Érdemes megfigyelni a világos, új „polgári” betűképet, valamint a fölötté elhelyezett nyomaton a Néva szentpétervári szakaszának látképet.



Dolgorukijok, Seremetyevék és a többiek foglalták el. Kétségkívül nőtt a társadalmi mobilitás, korántsem állítható azonban, hogy szabadabbnak érezhették volna magukat a társadalom különféle rétegei. Az erősen kötött jobbgáyság köréből százezreket hurcoltak a hadseregbe vagy munkavégzésre. Azért akadt egy figyelemre méltó, legalábbis a felsőbb osztályokat érintő kivétel: jelentősebbé vált a nők részvétele a társadalmi életben, és hivatalosan megtiltották a kényszerházasságokat. Mindenesetre a – ha csak árnyalatnyival is – nagyobb szellemi szabadság az oktatás elterjedéséből fakadt, amit Péter kezdetben ügyetlenül igyekezett népszerűsíteni; a hivatali előmenetelt vizsgák letételéhez kötötte, és a bukottaktól bizonyos esetekben még a házassági engedélyt is megtagadták.

Mennyiben tekinthetők Péter reformjai nyugatosodásnak (e fogalmat egyébként sem ő, sem kortársai nem használták)? Péter, uralkodása szinte minden termékét valamiféle „külhoni” mázzal vonta be: a kormányzati testületek megszervezését, a rangfokozatokat, a tanterveket, a társasági összejövelelek lebonyolítását, a városok és paloták nevét, az építészetben és festészetben pártolt stílusokat. Péter és társai nem egyszer csak azért láttak ragyogóbbnak egyes nyugati jelenségeket, mert azok nem moszkóviaiak voltak. Gyakran azonban jól érzékelhető, hogy Péter számára a nyugatosodás elsődleges értéke sokkaló hatásában rejtett, abban, hogy a tömegekben tudatosította a propagandistái által buzgón terjesztett újdonság szellemét.

Mindamellet sokan meggyőződéssel beszélnek Péter „modern mentalitásáról” (ami, ebben az összefüggésben, nyugati jellegűt jelent). Világából hiányzott már a középkori merevség: Péter tisztában volt a történelmi haladással, a nagy nemzetek felemelkedésével és bukásával, nem utolsósorban pedig azzal, hogy eljött Oroszország nagyválasának ideje. A kereskedelem fejlesztésének és a katonai sikerek elérésének áhítása önmagában aligha tekinthető „modernnek” vagy nyugatinak, annál inkább a kapitalista kereskedelem és a természettudományok tevőleges pártolása. A látóhatár kitágulása, az új lehetőségek megnyílása, akárcsak a nyugati posztreneszánszhoz, hozzátartozott a péteri korszak légköréhez. Bár ezen a téren is kísért a kettősség. Kétségkívül könnyebben lehetett információkhoz jutni, és 1703-tól valamilyen újságfélét is kiadtak, ám a korábbiaknál szigorúbban ellenőrizték az eltérő nézeteket, és Pétert a tudás terjedésénél sokkal jobban foglalkoztatta a propagandája terjesztése (különösen külföldön). Oroszország kapui kitárultak a külföldi szakemberek előtt (akik közé nem egy másodrendű kalandor is beférközött); magas fizetéssel és jó lehetőségekkel kecsegtették őket, megérkezésük után azonban azt kellett tapasztalniuk, hogy nem egy szabad piacon bocsátják áruba tudásukat – ahogy azt naívan képzeltek –, hanem felszívódnak egy olyan szolgálati állam periferiáján, melynek működését a mindenkori nagyságok szeszélye, érdeke és helyezkedése befolyásolta. Maga a szolgálati állam, bár Péter korában az abszolutizmus ön-

megvalósításának első hajtóerejévé alakult, alapjában véve kimondottan idejétmúlt intézmény volt. Péter élete első, nagyobbik felét a 17. században élte le, így olyan kortársaival kell összehasonlítani, mint az angliai Stuartok, a francia XIV. Lajos vagy a porosz I. Frigyes Vilmos: nehézkes, rögeszmés és csökönyös alakok, akikről igencsak távol állt a modern szemlélet.

Az oroszok későbbi generációiból sokan mindenre rávetítették Péter hagyatékát, akár jó, akár rossz tekintetben. Egynémely híve olyan megszállott ragaszkodással őrizte emlékét, hogy ikonként állították fel a képmását. Feofan Prokopovics nyugat-oroszországi egyházi, Péter első számú eszmei propagandistája valósággal istenítette a patriarkátust megszüntető uralkodót. A legjellemzőbb és legkézzelfoghatóbb péteri örökség az orosz flotta és az új főváros, Szentpétervár, de az valójában – ha kevésbé érzékelhetően is – a hatalomban és annak gyakorlásában, az oroszok önképében, a külföldön róluk alkotott képben és abban a felfogásban öltött testet, hogy az oroszok szerint hogyan is kell a dolgok végére járni, továbbá, hogy milyennek látják ők (és mások) Pétert és a tetteit.

Akárhogy is értékeljük Péter reformjait, nemigen tagadhatjuk személyes példamutatásának erejét. Szembetűnő vonásai – fáradhatatlan munkálkodása, egyszerű (de nem aszketikus) ízlésvilága, közvetlensége akár a legegyszerűbb emberekkel is – mély benyomást tettek a külföldiekre. Még kiadatlan angol kéziratában egy kereskedő Arhangelszkben szerzett benyomásairól számol be: „Biztosíthatlak róla, hogy a legkevésbé sem öntelt ember, mivelhogy bárkivel letelepszik egyazon asztalhoz, akár falatozni, akár vígan eltölteni az időt... az egész szedett-vedett matrőznépséget vendégül látta.” Péter a modern kor első nagy politikai voluntaristája, egyike azoknak, akik úgy vélik, hogy akarattal és kitartással meg lehet változtatni a világot. Ezeknek az akarnokoknak szent meggyőződésük, hogy a cél szentesíti az eszközt, és ezek az eszközök többnyire erőszakosak. Péter, bár tagadhatatlanul kegyetlen is tudott lenni, nem volt szadista: a sztrelecek esetét kivéve nem alkalmazta gyakran válogatás és figyelmeztetés nélkül a halálbüntetést.

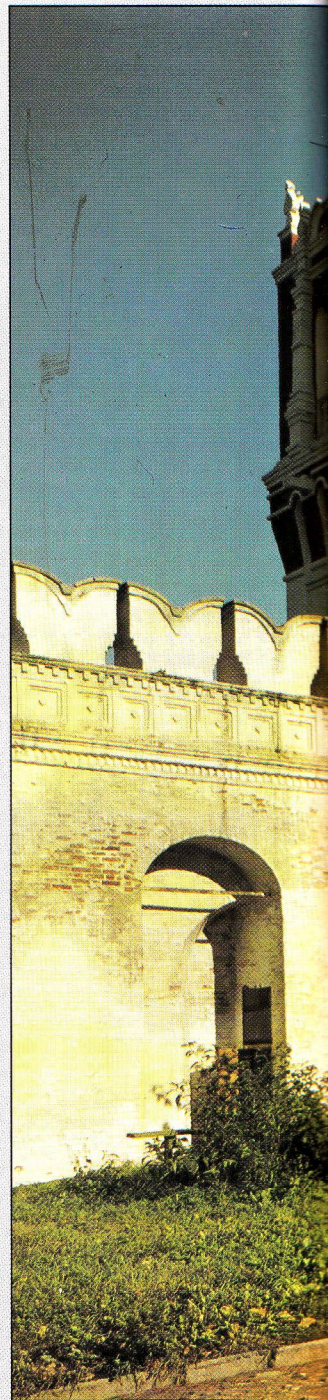
A történelmi emlékezetben mégis egy rendíthetetlen akarat kíméletlen megnyilvánulásai élnek, és (akárcsak IV. Iván esetében) összemosódnak a nagyszerű eredményekkel, mintha dicsőség és kegyetlenység egymástól elválaszthatatlan lenne. Erre világított rá műveiben a 19. század elején Alekszander Puskin, legemlékezetesebben *A Bronzlovásban* (melyben erősen kísért Péter szelleme), de *Poltava* című hőskölte-ményében is. Egészében véve Oroszországra képes értékű hatással voltak Péter kultuszának egyéb vonatkozásai: a nyers erő istenítése a semmiféle felsőbb erőnek alá nem vetett cár személyében, valamint a csodaváró hit, hogy egyetlen emberfeletti, rettenetes nekirugaszkodással, varázsűtésre minden új és jobb lesz. De bármekkora árnyékot vet is az orosz történelemre, ez az időszak vitathatatlanul gazdag mítoszforrássá is lett.



# Az orosz barokk

A Nyugat Oroszországra gyakorolt kulturális hatása és az orosz hagyományok ereje olykor bonyolult, ám nem egyszer izgalmas keveredést eredményezett; ennek tanúi Oroszország jelentős barokk épületei. Az egy évszázadot sem kitevő időszak során (az 1680-as évektől az 1760-as évekig) kialakuló stílus hozta létre az orosz építészet néhány legjellegzetesebb, legváltozatosabb és (a külföldi szem számára) legmeghökkenőbb épületét.

Legkevesebb három „barokkot” különböztethetünk meg. Mindegyikükre a polikróm dekorativitás jellemző: pasztellszínű falak, fehérrel kiemelt részletek, mívesen kidolgozott, aranyozott ablakszegélyek. A „moszkvai barokk” rövid virágzása a két ifjú cár, V. Iván és I. Péter együttes uralkodásának idejére (1682–1696) esik; patrónusa néhány jelentős család, a Nariskinek, a Golicinok, a Seremetyevék, valamint Zsófia régensnő volt, és korántsem szorítkozott Moszkvára. Rendkívül egyéni: tulajdonképpen az óorosz építészet utolsó szakaszának egyesítése olyan nyugati részletek bőségével, amelyeket bizonyára építészeti szakkönyvekből válogattak össze. A főleg Szentpétervár kezdeti éveire kötődő „Péter-barokk” (bár Moszkvából eredt) viszonylag szerény és visszafogott maradt. Végül a kései barokkot, melyet Erzsébet cárnő uralkodásáról (1741–1762) gyakran „Erzsébet-korinak” neveznek, elsősorban Rastrelli lélegzetelállító palotái jellemzik, jóllehet ennél sokkal tágabban értelmezendő jelenség. Említésre méltó az ukrán barokk is: ez a közép-európai oldalhajítás valószínűleg szerepet játszott a moszkvai stílus kialakulásában, bár eltérő formai jegyeket mutat. A barokkot meglehetősen hirtelenséggel váltotta fel a szigorú és elegáns neoklasszicizmus.



*Balra fent:* A Nariskin által építtetett Pokrov-templom (1693 k.) Moszkva Féli nevű külvárosában a moszkvai barokk templomépítészeti egyik ragyogó példája. A kereszt alaprajzú épületben különböző keresztmetszetű, egyre keskenyebb szintek követik egymást. A stílus alapján Jakov Buhvosztov, a korabeli legjobb moszkvai építész munkája.

*Balra:* Bartolomeo Francesco Rastrelli (1700–1776) az Oroszországban letelepedett itáliai szobrász, B. C. Rastrelli fia, Szentpétervárott és környékén, illetve Kurlandban Bührennek dolgozott. Hatása különösen Erzsébet uralkodása idején vált erőssé. A Puskinra átkeresztelt Carszkoje Szeló-i Nagy Palota a Téli Palotával együtt (mindkettő az 1750-es évekből) Rastrelli remekműve. Látszólag végtelenbe nyúló, hullámzó homlokzatát úgy tervezte, hogy a látvány terebélyes fák sora közül tárul elénk. A kápolnát jellegzetes aranyozott kupolák koronázzák.





*Jobbra:* Kevés lakóépület maradt fenn Nagy Péter korából. A szentpétervári Kikin-palota a Szmolnij mellett a ritka kivételek egyike, bár azóta, hogy 1714-ben A. V. Kikin számára felépült, többször helyreállították. Kikin egyik legközelebbi kísérője volt Péter cárnak, de mert azt tanácsolta Alekszej cárevicsnek, hogy szökjön külföldre, 1718-ban kivégezték. Kikin öt pétérvári házából kétségkívül ez volt a legimpozánsabb, bár – oly sok Péter-korabeli épülethez hasonlóan – építészeti szerény kivitelezésű. Jellemzőek a pilasztercsíkok, a szimmetrikusan elhelyezett épületszárnyak és a naiv vidámságot sugalló timpanonok. Fennmaradt még néhány fából épített udvarház, ahol időnként Péter tartózkodott: szerény Nyári Palotája; Mensikov zezgugos palotája a Néva mentén; egy ház a moszkvai Berszenyevkán. Ismertek a jól alkalmazkodó svájci építész, Trezzini rajzai a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó pétérváriak „típusházairól”.



*Fent:* Bár a moszkvai barokk látszólag egyik pillanatról a másikra jelent meg, felvázolható az előtörténete. A 17. században felbukkannak a nyugati motívumok, elsősorban a dekoratív ablakszegélyek esetében; a szélsőségesen díszes modorosság és a hatáskeltési szándék a moszkóviai építészetben is megjelent. A moszkvai barokk páratlan tárháza a város délnyugati bejáratát őrző Novogyevicsi-zárda. A székesegyház főépülete egy egyszerű, 16. századi „hivatali” épület; egyébként majdnem mindent Zsófia régensége (1682–1689) idején terveztek vagy építettek, s később ide zárták el Zsófiát. A vaskos falakat és tornyokat könnyed szalagdiszitmény ékesíti. Említést érdemel két eltérő alaprajzú kaputemploma, néhány jellegzetes lakóépülete (a képen) és egy keskenyedő szintekből álló csodálatos harangtornya.



# A BIRODALOM PÉTER UTÁN

## A macska és az egerek

Az olyan energikus, ellentmondást nem tűrő és erős küldetésstudatú uralkodó, mint Péter, nyilván nem tekintette mellékesnek, ki lenne méltó utódja, aki továbbviszi nagy művét. Péter esetében ez végzetes összeütközéshez vezetett fiával, Alekszejel, s ebből született Péternek az a törvénye is, hogy az uralkodó még ereje teljében jelölje ki örökösét. Mintha nem Isten által adományozott kiváltságnak tekintette volna a hatalmat, hanem személyes „adakozás” kérdésének. Ez a törvény olyannyira távol állt a hétköznapi valóságtól, az orosz hagyományoktól és a korabeli utódlási gyakorlattól, hogy a 18. század hátralevő felében – mely idő alatt hét cár és cárnő követte Pétert – mindössze két alkalommal érvényesült, és mindkét esetben rövid életű és alkalmatlan örökös javára. Az elsőre 1740-ben került sor, amikor Anna császárnő kiskorú unokaöccsére, VI. Ivánra hagyta a trónt, akire nézve végzetes következményekkel járt a késes hagyaték, míg a második ilyen jelölt III. Péter volt. 1797-ben, Pál uralma idején, hatályon kívül helyezték Péter rendelkezését, és az elsőszülötti örökösödés lépett érvénybe, de ez sem vette elejét az 1825-ös újabb trónutódlási válságnak.

Péter 18. századi utódait – II. Katalin kivételével – szerénynek mondott képességeik miatt ma legtöbbször alkalmatlannak ítélik. Méltánytalannak tűnik hétköznapi embereket vagy akár uralkodókat is azért hibáztatni, mert nem voltak kivételes képességűek; mindenesetre a Péterhez hasonló rendkívüli uralkodás mellett az alattvalók többsége inkább némi hétköznapiság után áhítozik. A „kisemberek” nagy elnyomójuk, Péter elhunytá fölött érzett örömét a Péter halála után forgalomba került különféle népszerű, „Az egerek a macska temetésén” témáját feldolgozó fametszetek érzékeltetik. A szóban forgó uralkodók jelentős mértékben különböztek egymástól; némelyikük egészen rövid ideig uralkodott. Személyiségüknél viszont nagyobb érdeklődésre tarthat számot, hogy Péter után milyen feszültségek és erők nyilvánultak meg a társadalomban, mikor a hosszan elhúzódó péteri válságot követően Oroszországban az élet a rendes kerékvágásba tért vissza. Péter reformjait leginkább annak alapján értékelhetjük, milyen mértékben maradtak fenn, alkalmazták, illetve vetették el azokat a „középszerű”, ám nyugalmasabb időkben.

Amikor az önkény lazábbra ereszti a gyeplőt, azonnal újabb kezek kezdenek nyúlkalni érte. Ezt az időszakot a meghatározó érdekcsoportok sűrű váltakozása, gyors felemelkedése és bukása jellemzi. I. Katalin trónra lépése férje halála után Péter régi kegyenceinek fénykorát jelentette; különösen érvényes ez Menysikovra, akire féktelen kapzsisága miatt egyre ferdebb szemmel néztek Péter utolsó éveiben. Katalint nemigen foglalkoztatta a politizálás, ezért a napi államügyek intézésére létrehozta a „Legfelső Titkos Tanács” intézményét, ezt a szenátus fölé rendelt oligarchikus „kabinetet”. Tagjai között egyaránt megtalálhatjuk az „új embereket” és a régi arisztokrácia képviselőit, a vezetését azonban Menysikov tartotta a mar-



kában. Ez a testület – képességei és lehetőségei szerint – igyekezett megbirkózni a péteri bonyolult örökséggel, küzdve átláthatatlanságával és agyonszabályozottságával.

Katalin, aki túlságosan is kedvelte a kontyalávalót, mindössze két évvel élte túl férjét. Halálával a Romanovok ágából egyetlen férfi örökös maradt, a szerencsétlen sorsú Alekszejnek ekkor 11 éves, ám jól megtermett és intelligens fia, Péter. Katalin feltehetően részletes végrendeletében őra hagyta a trónt, bár ebben szinte bizonyosan más tényezők is szerepet játszottak, s a trónutódlás nem is ütközött ellenállásba. A titkos államtanács regensi hatalmat kapott, és Menysikov azonnal hozzálátott, hogy kézbe vegye az ifjú cár életének irányítását, ahogy több mint húsz évvel azelőtt az apját is nevelte (és elnyomta): a lányával, Máriával történő eljegyzését is előkészítette. A jelek szerint azonban II. Péter – zsenge kora ellenére – egyesítette magában nagyapja határozottságát és apja gyanakvását az „új korszak” élőködőivel szemben. A régi arisztokrata Dolgorukij családdal szövetségben sikerült elérnie Menysikov letartóztatását, aki végül száműzésben halt meg. Hasonlóképpen bántak el a múlt egy másik árnyával, az ekkor már nyolcvanon is túl járó Pjotr Tolsztojjal, Péter apjának, Alekszejnek az árulójaival: ugyancsak száműzésben halt meg a Fehér-tenger egyik szigetén. Szentpétervár utcáit felverte a gyom és küszöbön állt, hogy hivatalosan is ismét Moszkva legyen a birodalom fővárosa. Az ekkor 14 esztendő II. Pétert eljegyezték az egyik Dolgorukij-hercegnővel, ám 1730 januárjában, az esküvőre kijelölt napon a cár meghalt himlőben. A Dolgorukij család néhány tagja ugyan azzal állt elő, hogy Péter a menyasszonyára hagyta a trónt, de nem sok sikerrel jártak. II. Péterről elmondható, hogy tapasztalatlan, ám határozott uralkodóként lépett fel; érdekes elgon-

Ez a fametszet (*lubok*) egy a számos ábrázolás közül, amelyeken egy nagy macskát visznek temetni az életében oly sokat gyötört egerek. Az ehhez hasonló képek széles körben terjedtek Nagy Péter 1725-ben bekövetkezett halála után, a népesség különböző csoportjainak allegóriájaként, akik számára megkönnyebbülést jelentett Péter halála. A *lubok* vidám és kifejező, gyakran szatirikus tartalmú művészeti formája a 17–19. században virágzott.





A Jean-Marc Nattier képén látható I. Katalin (cárnő: 1725–1727) alacsony sorban született 1684-ben Livóniában, Marfa Szkavronszkaja néven. Az északi háború idején lett Nagy Péter társa, majd 1712-ben a második felesége. Csillapító hatással volt Péterre; köztudottan egyedül ő tudta enyhíteni az uralkodó izomrángásait (valószínűleg egy súlyos láz szövődményeként fellépő enyhe epilepsziás rohamok jelei). Péter 1724-ben társuralkodóvá koronázta, és miután a következő évben az örökösé kijelölése nélkül halt meg, a gárdaezredek – iskolázatlansága és egyszerű származása ellenére – trónra emelték a körükben nagy népszerűségnek örvendő Katalint.

dolgozni, milyen irányba fordította volna Oroszország sorsát, ha nem ragadja el idő előtt a halál.

### Anna és a német befolyás

Ebben a hirtelen támadt válsághelyzetben az utódlás kérdésének megoldása a Legfelső Titkos Tanácsra hárult, ahol addigra már többségbe kerültek a Dolgorukijok és Golicinok. A Romanovok uralkodói ágában kihaltak a férfi örökösök, ezért a Tanács merész húzásra szánta el magát. Lépése váratlan következményekkel járt, és fontos, bár gyakran alábecsült fordulópontjához érkezett az orosz történelem. A Tanács I. Péter bátyjának és társuralkodójának, V. Ivánnak a családját szemelte ki, akinek számos leánya közül a legidősebb a mecklenburgi herceghez ment feleségül, míg második leánya, Anna Kurföld – apró, félig-meddig független hercegség a mostani Lettország déli részén – özvegyült hercegnője volt. A Tanács titkos küldöttsége Vaszilij Dolgorukij vezetésével a kurföldi fővárosba, Mittauba (oroszul Mitava) utazott, és szokatlan ajánlatot tettek Annának: bizonyos feltételek elfogadása mellett Oroszország trónjára léphet. A feltételek – vagyis hogy a Titkos Tanács hagy jóvá vagy indítványoz minden fontos politikai döntést – elfogadása gyakorlatilag olyan formát eredményezhetett volna, amelyet ma alkotmányos monarchiának nevezünk.

Vitathatatlanul nagyszerű volt az elképzelés. Oroszországban addig már többször is uralkodott nő, ők azonban vagy a cár özvegyeként (I. Katalin), vagy – mint Zsófia, Natalja Nariskina, Jelena Glinszkaja vagy akár a kijevi Olga – régensként gyakorolták a hatalmat. Annától, akinek saját jogán ajánlottak fel ekkora kitüntetést, joggal várhatták el, hogy illő hálát tanúsítson és engedelmes legyen. Számára azonban nem jelentett újdonságot a feladatkör, hiszen éveken át kormányozta a hercegséget, és még mindig elég fiatal volt ahhoz – harmincas éveinek közepén járt –, hogy újra házasodhasson, természetesen a Titkos Tanács útmutatása alapján. Minden a terv szerint alakult, legalábbis egy darabig. Anna habozás nélkül elfogadta és aláírta a feltételeket, majd február vége felé megérkezett Moszkvába. A Titkos Tanács által rákényszerített feltételekből viszont addigra kiszivárgott egy és más. A gárdaezredekben a legénységi és tiszti állomány túlnyomó részét alkotó alacsonyabb rangú nemesség lázasan tárgyalta a híreket, és arra a következtetésre jutott, hogy a régi arisztokratákból álló oligarchia át akarja formálni Péter rendszerét, melyben legalább az alacsony származásúaknak is nyílt némi esély az előrelépésre.

A különböző erők összezsapására a Kreml nagy fogadócsarnokában került sor, és egy külföldi szemtanú, Manstein tábornok jóvoltából részletes beszámoló is fennmaradt róla. Március elején a gárda jelenlétében összeült a Tanács, a szenátus és a köznemesség számos képviselője a helyzet tisztázására. Ezen a gyűlésen a kisenesség egyik küldötte kijelentette, hogy Oroszországot mindig is egyeduralkodó, nem pedig tanács kormányozta, és arra kérte Annát, vegye a kezébe a kormányzás gyeplőjét. Anna csodálkozást színlelt: „Hát nem egyezett az egész ország akaratával, hogy aláírjam a Mittauba elem terjesztett megállapodást?” Mindenfelől hangos „Nem!” kiáltások hangzottak fel, és ismétlődtek a megállapodás egyes pontjai hallatán, amit az egyre kínosabb helyzetbe került Vaszilij Dolgorukij olvasott fel az egybegyűtteknek. Anna ekkor ünnepélyesen összetépte az aláírt okmányt, a következő szavak kíséretében: „Ez az iromány immáron fölösleges”, és bejelentette igényét ősei minden előjogára, a reá szállt örökség, nem pedig a Tanács választása alapján. Így ért véget Oroszországban az alkotmányos monarchia egyetlen hónapja, hogy aztán csak 1906-ban támadjon fel újra.

Kik győztek és kik veszítettek az 1730-as események során? Nyilvánvalóan a Titkos Tanács és az általa képviselt arisztokrácia tagjai voltak a közvetlen vesztesek, mivel a Tanácsot azonnali feloszlatták. Anna vitathatatlanul győztesen került ki az összezsapásból, mivel korlátozásoktól mentesen gyakorolhatta a hatalmat; és csakugyan, uralkodását önkényes intézkedések és megtorlások sora jellemezte. Ám a Kremlben mutatott határozott fellépése ellenére a jelek szerint nem túlságosan vonzották az államügyek és az azokkal járó felelősség. A szenátus nem nyerte vissza korábbi kitüntetett helyzetét; a hatalom ismét egy, a Titkos Tanácsnál is szűkebb körű csoport kezébe került, melyben egy balti német báró, Anna kurföldi kegyence, Johann-Ernst Bühren (oroszul először „Biren”, majd „Biron”) játszotta a kulcsszerepet. Az oroszok az egész korszaknak a *bironovcsina*, bironi uralom nevet adták.

Visszatekintve, a *bironovcsinát* és VI. Iván rákövetkező rövid uralmát a „német párt” teljhatalmának időszakaként tartották számon. Ez túlzás vagy inkább túlzott leegyszerűsítés: a szóban forgó németek eltérő

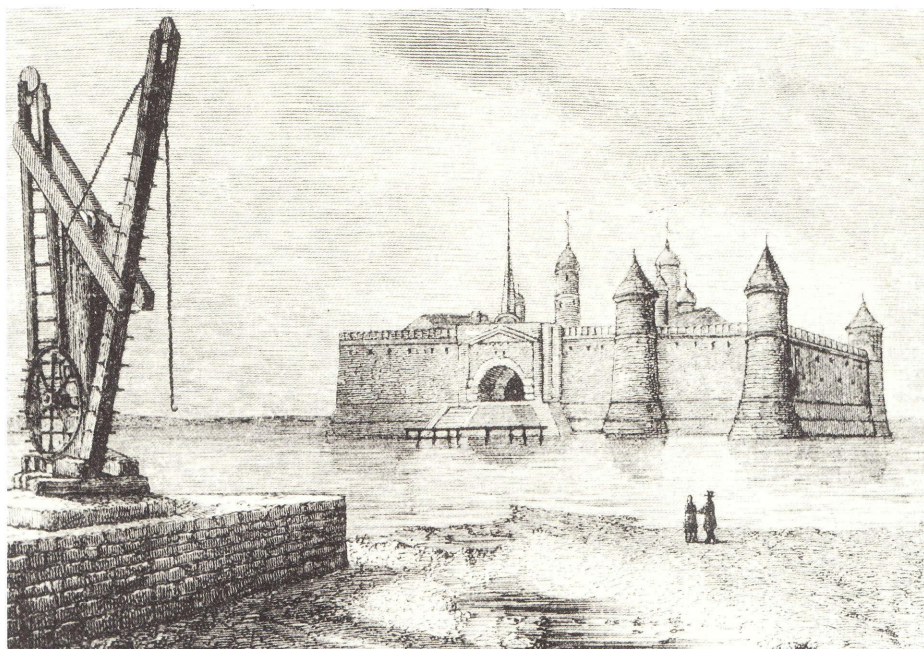


származásúak voltak és semmiféle megegyezés nem fűzte össze őket. Közéjük tartozott Münnich (oroszul Minyih), katona és műszaki szakértő, aki végül megszervezte Bühren megbuktatását, valamint Ostermann, a fortélyos és tapasztalt politikus, aki 1703-ban, tizenhét évesen állt I. Péter szolgálatába, és tökéletesen eloroszosodott. Kétségtelen, hogy az arisztokrácia „elnémetesedése” a péteri örökség közvetlen, ha nem is szívesen látott következménye, és nemcsak azért, mert Péter annyi németet és más észak-európa-ít állított a szolgálatába, elsősorban újonnan létrehozott minisztériumai vagy „kollégiumai” személyi állományának feltöltésére. Miután Péter az alacsony származású I. Katalint, fia pedig egy német hercegnőt vett feleségül, az orosz uralkodócsalád tagjai rendszeresen a kisebb nyugat-európai (általában német) uralkodóházak, nem pedig – az egykori moszkvai állam szokása szerint – az orosz ortodox arisztokrácia köréből választottak házastársat. Közismert az a vélekedés, miszerint Oroszország kulturális és politikai légköre a 18. század első felében – vagy akár tovább is – olyan lehetett, mint valamelyik szerényebb német tartományi fejedelemsége.

### Erzsébet

Anna nem ment újra férjhez és nem szült örökös, mint remélték, és úgy döntött, hogy I. Péter örökösödési törvénye jegyében unokahúga, Anna Leopoldovna – V. Iván unokája, a mecklenburgi Károly Lipót herceg lánya és a brunschweigi herceg felesége – két hónapos fiára hagyja a trónt. Egy Ostermann jelenlétében született okmány Bührent jelölte ki régensnek. Ez már a németesítés netovábbja lett volna. Előbb Münnich és Manstein eltávolította Bührent, majd Iván anyjára, a frivol és meggondolatlan Anna Leopoldovnára ruházta a régensséget. Néhány hónap elteltével azután a németellenes erők – néhány franciával a soraikban – felsorakoztak egy igazi orosz, cáfolthatatlanul Romanov-házi jelölt, Nagy Péter leánya, a 32 éves Erzsébet mögé, aki nem vonakodott elfoglalni a trónt. A régi gárdaezredek (Anna ugyanis újat alapított) lelkes támogatásával sikeresen végrehajtott államcsíny eredményeként 1741 végén Erzsébetet császárnővé koronázták. Anna Leopoldovna, férjét és családját évtizedekig tartották fogságban Arhangelszk közelében, Holmogoriban, amíg végül II. Katalin vissza nem küldte őket Nyugatra, miközben a szerencsétlen, eltávolított Iván cár a Néva menti Schlüsselburg erődszigetén cseperedett fel, s létezéséről – a gárdán kívül – szinte teljesen megfeledkeztek.

Erzsébet fellépése Annától eltérő uralkodási stílust ígért. Egyfelől kiebrudalta a „német pártot”, ráadásul megjelenésében is – előnyére – különbözött Annától. Csinos, társaságkedvelő, éles eszű és könnyörületes szívú asszony volt. Arról vált híressé, hogy megszüntette a halálbüntetést, pontosabban nem hagyta jóvá a halálos ítéleteket. Érdekes, hogy ettől kezdve a 18–19. században csak árulás vagy fegyveres felkelés esetén alkalmaztak halálbüntetést, holott időnként minden további nélkül kiszabták például az esetek többségében ugyancsak halálos végkimenetelű ötven korbácsütést. Legendás szívélyességére némi árnyékot vetett az eljárása VI. Ivánnal és családjával szemben; nem szűnt meg továbbá sem a kínzás alkalmazása, sem a titkosrendőrség intézménye, amelyet II. Péter felfüggesztett, ám Anna uralma idején ismét működni kezdett. Megmaradt a kivételezés is, bár közel sem a korábbi gyakorlathoz hasonló szeszélytel és nyíltsággal nyilvánult meg: új családok lettek közis-



mertek, elsősorban a Razumovszkijok és a Suvalovok. Alekszej Razumovszkij népmesébe illő pályát futott be: az egyszerű ukrán parasztyerek szép hangja révén bekerült a birodalmi kórusba, ahol tehetségével felhívta magára Erzsébet figyelmét – nem elképzelhetetlen, hogy titokban házasságot is kötöttek. A családban Kirill, Alekszej bátyja volt az államférfi. A Suvalovok közül említést kell tenni a rendkívül tehetséges és felvilágosult Ivánról, a Pétervári Művészeti Akadémia (1757) és a Moszkvai Egyetem (1755) alapításának első számú támogatójáról.

Anna és Erzsébet uralkodása, a személyes tulajdonságok és a kulturális légkör eltéréseinek ellenére, sok szempontból azonos vonásokat mutat, így egységes egészként jellemezhető. Oroszország, főként ekkoriban igen hatékony hadseregének (ez idő tájt kezdte pályafutását az orosz katonai lángelme, Szuvorov, aki sohasem szenvedett vereséget) és okos diplomatáinak köszönhetően, egyre jobban megszilárdította az I. Péter által oly sok fájdalom árán is megalapozott bizonytalan helyét az európai politika színterén. Az 1741-es interregnum idején Oroszország ismét szembekerült a svéd, majd 1736–1739-ben a török kihívással. Végeredményben orosz fennhatóság alá került Finnország egy része, illetve a többször is elfoglalt és elvesztett Azov. Addigra Oroszország európai államokkal kötött szövetségek olyan kibogozhatatlan rendszerébe bonyolódott, amit itt nem szükséges végigkövetnünk. Legmegbízhatóbb szövetségese Ausztria, legengesztelhetetlenebb ellensége Franciaország volt. Nagy-Britannia nemcsak szilárdan baráti állam, hanem jó kereskedelmi partner is. Poroszország általában ellenséges magatartású – a kor legjelentősebb európai konfliktusában, az 1756-ban kezdődött hétéves háborúban Oroszország sikeres beavatkozása nyomán Kelet-Poroszország a lábuk előtt hevert; Nagy Frigyes csak Erzsébet halála mentette meg a teljes vereségtől.

Anna és Erzsébet egyaránt tudatosan igyekeztek folytatni Nagy Péter vívmányait, akárcsak azt valamivel később és sokkal eredményesebben II. Katalin tette. Ennek egyik gyakorlati következményeként felvirágzott az újfent kormányzati székhellyé tett Szentpétervár, és kezdett igazi európai nagyvárossá fejlődni. Az udvar nyilvános életét Anna uralma idején is

Schlüsselburg (jelentése: „Kulcsérőd”) a Néva egyik kis szigetén áll, és a Ladoga-tó bejáratát vigyázza; itt egy 19. századi nyomaton látható. Elfoglalása jelentette I. Péter számára a Szentpétervár 1703-as megalapításához vezető döntő lépést. Itt lakott szomorú és rövid élete nagyobbik felében VI. Iván, akit csecsemőkorában Anna az örökösének jelölt, de Erzsébet támogatói 15 hónap múlva megfosztották trónjától. Iván Schlüsselburgban a világtól elszigetelten nőtt fel, és amikor 1764-ben hívei megkísérelték kiszabadítani és uralkodóvá nyilvánítani, az őrei megölték.



A Grooth barokk portréján (1743) látható Erzsébet (cárnő: 1741–1762) uralkodásának első szakaszát az elbűvölő megjelenés, a jótekonyság és a népszerűség övezte. Nagy Péter és I. Katalin utolsó életben maradt gyermeke volt, akit államcsíny segített a trónra, ami a szerencsétlen sorsú gyermekcár, VI. Iván és Anna, illetve korának egész „német pártja” ellen irányult. Kapcsolata nagyhírű atyjával tekintélyének olyan tudatosan kiaknázott eleme volt, mely új orosz önazonosságtudatot ébresztett a kulturális elitben.



Péter ördögi féktelensége jellemezte. Számtalan történet keringett az otromba tréfákról; közhírré vált, hogy Anna hat udvari bolondja közül négy régi nemesi család sarja volt. Erzsébet uralkodásának enyhébb légköre meggondolatlan költekezésre ösztönzött, amiben maga a cárnő járt az élen, akinek – az államkassza elapadásával párhuzamosan – egyre csökkent a hitelképessége. Fennmaradt az a valós vagy kitalált pletyka, hogy halálakor tizenötezer ruha maradt utána (de ki vesződött vele, hogy megszámolja?).

Am sokkal maradandóbb és jelentékenyebb az Anna idején indult és Erzsébet uralmának közepe felé látványosan magasba szökő építkezési láz. A Péter uralkodását kísérő barokk építészet jőzanságába rokkoló részletek keveredtek, még Rastrelli hatalmas és zezgugos palotáiban is megjelentek a higgadtan előkelő klasszicizmus jegyei. Ez a korszak elsősorban palotaépítészetről ismert, elég Carszkoje Szelót és a pétervári Téli palotát említeni. Minthogy Erzsébet a maga módján istenfélő asszony volt, uralkodása során látványos reneszánszt építtette az ortodox templomi építészetre is, melyet leginkább a kupolák szertelen bősége jellemez.

### A 18. századi nemesség

Anna és Erzsébet kormányzata (érthetően) alapvetően felforgatta a péteri örökséget, amikor átalakította Péter szigorúan kézben tartott szolgálati államát. Az önmagukban nem túl lényeges intézkedések együttes hatására javult a katonai szolgálatra köteles nemesség és romlott a parasztság helyzete. Anna talán így igyekezett meghálálni a köznemesi rendnek a Titkos Tanács ellenében nyújtott támogatását. Eltörölték Péter népszerűtlen törvényét az oszthatatlan örökségről; csökkent a kötelező szolgálat ideje; a földbirtokosok egymást váltva hosszú eltávozásokat kaptak, hogy birtokaikon tartózkodhassanak; a földbirtokos családok egy férfi tagja teljes mértékben mentesült a szolgálat alól; a nemesifjak már gyermekkorukban felvételt nyerhettek az elit alakulatokba, és ettől a pillanattól kezdtek a szolgálati idő számolását. 1762-re tehát előkészítették a terepet a szolgálatot adó osztály „felszabadításához”. Az efféle lépések miatt emlegetik Oroszországban a 18. századot „a nemesség kor-

szaká”-nak. Természetesen ebben a században a népesség csekély hányadát alkotó legfelsőbb osztály nemcsak a gyarapodó, de kezdetleges módszerekkel irányított gazdaság által biztosított anyagi előnyöket élvezte, hanem nagyobb szabadsága volt az életpálya megválasztásában, a külföldi utazások, a művelődési lehetőségek szélesebb köre és az írott szó mérhetetlenül nagyobb hozzáférhetősége pedig tágabb szellemi látóhatárt is biztosított számukra.

Mindez II. Katalin uralkodásának utolsó harmadában vált valóra. Ugyanakkor van az éremnek egy másik oldala is: a valóban gazdag családok maroknyi csoportján kívül, akik hajlamosak voltak szórni a pénzüket az udvari körökben, az általában „nemességként” vagy „köznemesi rendként” ismert osztály helyzete korántsem volt annyira rózsás és biztonságos. Kezdjük azzal, hogy ki is számított valójában nemességnek? A feudális időkben kialakult földbirtokos arisztokráciával rendelkező nyugat-európai államokban egyértelmű választóvonalat lehetett húzni. Oroszországban viszont közel sem volt ilyen világos a helyzet. Nagy Péter korában a szolgálat függvényében ajándékozott nemesség inkább cári kegy, mint „juss” kérdése volt; korábban a fejedelmin kívül nem használtak címeket, nem voltak honosak a lovagrendek, nem ismerték sem a keresztes háborúkat, sem a lovagi hagyományokat, III. Fjodor cár idején pedig még az előjogok könyveit – *razrjadnije knyigi* – is megsemmisítették. Örökösödési törvény hiányában a magánkézben lévő birtokok nemzedékről nemzedékre egyre jobban felaprózódtak, így a nemesi családok többsége a szolgálathoz kötött birtokadományoktól függött. Sok „nemes” süllyedt paraszti sorba: egész osztályt alkottak ezek az „egyportás nemések” – *odnodvorci* –, közülük különösen sokan éltek a déli vidékeken, és a 18. század folyamán azért küzdöttek (csekély eredménnyel), hogy legalább nyomokban megőrizze a státusukat. Ugyanakkor, miután életbe lépett Péter rangtáblázata, a szolgálat révén a közemberek is automatikusan nemesi rangot nyerhettek. A 18. századi örökletes nemések nemigen érezhették magukat biztonságban, miközben a nyakukban lihegtek a becsvágyó, a ranglétrán való feljebb kapaszkodáshoz szellemileg jobban felvértezett „új emberek”, különösen a papi családok sarjai; ugyanakkor könnyen elszegényedhettek (Péter fizetési fokozatai ellenére a szolgálati címekkel járó fizetség alacsony és gyakran rendszertelen volt), vidéki birtokaiktól távol nem tudták folyamatosan szemmel tartani a birtok és a család ügyeit, az oktatás és a „külföldi” módszerek révén elidegenedtek a környező társadalomtól és az ősi értékektől.

### A jobbágyok

A szolgálati állam berkeiben bekövetkezett változások természetesen a társadalom más részeire is hatottak. Miközben a 18. századi köznemesség egyre több kiváltsághoz jutott, egyre súlyosabb teher nehezedett a jobbágyságra; az előbbiek szerencséje bizonyos mértékig előidézte az utóbbiak nyomorúságát. A terhek némelyike egyszerűen csak a nagyobb hatékonyság eredménye: nehezebbé vált a szökés – már nem volt olyan könnyű lerázni az igát és eltűnni a vidéken. Azok ellen is vádat emeltek, akik munkát adtak a szökött jobbágyoknak (Oroszország nagy részén mindig is munkaerőhiánnyal küszködtek). Ebben az időszakban jelentősen bővült a jobbágyosztály. Anna hozta szokásba a nagy állami földterületek osztogatását a szolgálat jutalmaként: a lakosok, a röghöz kötött álla-





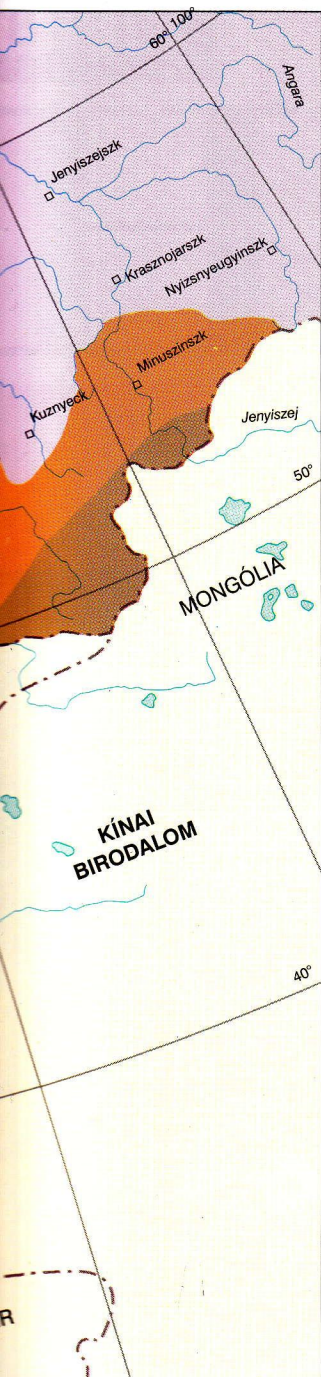
mi parasztok vagy bárki más, aki fizette a fejadót, és saját maga döntött a sorsáról, egyik napról a másikra a földesura tulajdonának számító jobbágy helyzetében találhatta magát. Anna utódai lelkesen folytatták ezt a gyakorlatot, hiszen csábító lehetőség is volt egy olyan országban, ahol készpénzben az udvari körök is szűkölködtek, az ország azonban – nyugat felé is – folyamatosan terjeszkedett a népes vidékeken, termékeny földeken túl. A nemesi szolgálat követelményeinek enyhülésével a jobbágyoknak mindenhol azzal kellett szembesülniük, hogy uruk sokkal könnyebben beavatkozhat az életükbe. A földesúr ettől fogva élete legnagyobb részében személyesen is jelen lehetett birtokán, nem úgy, mint Péter idején, amikor a kényszerű távollét a termelés csökkenéséhez vezetett; a földesúr most már beleavatkozhatott a hagyományos mezőgazdasági gyakorlatba, ami a paraszt számára többletmunkát és kockázatot jelentett; sőt ahhoz is joga volt, hogy katonai jellegű szabályokat és munkamenetet vezethessen be (változó sikerrel).

Még alattomosabban roncsolta a társadalom régi szövetét, hogy a 18. században a jobbágyok egyre nagyobb része szakadt el a földtől. Ennek egyik oka a Péter által bevezetett kényszersorozás. A besorozott katonák ugyan kétségkívül felszabadultak a szolgálat leteltével, de nagy árat kellett fizetniük érte: időközben megöregedtek, és nagy valószínűséggel nem tudtak visszailleszkedni korábbi közegükbe. Emellett általánossá vált a jobbágyoknak a városokba rendelése házi szolgálatra, gyári munkára és egyéb, nem mezőgazdasági foglalatosságokra. Az ősi falusi élet lehetett egyhangú és verejtékes, de legalább mindenkit a családja, a rokonai vettek körül, a saját házában lakott és nagyrészt a maga életét élte. A 17. században, amikor a jobbágy fogalma először jelent meg hivatalosan a törvénykönyvben, a kormányzat – a röghöz- és a földesúrhoz kötöttség ellenére – még a gondjaira bízott személynek tekintette a jobbágyot. A 18. században azután a jobbágyok egyre inkább a földesúr hatalmába kerültek. Adni és venni lehetett őket – elméletben csak a földdel és a családjukkal együtt, gyakorlatilag

#### Az Orosz Birodalom terjeszkedése a 18. században

Azzal, hogy Nagy Péter biztosította Észtország és Livónia balti területeit és Szentpétervárra telepítette a fővárosát, megteremtette a Nyugattal folytatott kereskedésből fakadó fellendülés alapját. A legnagyobb területi és stratégiai nyereséget azonban Nagy Katalin uralkodása idejéig érte el az ország. A 12. század óta először sikerült kijutni a Fekete-tengerre. 1783-ban csatlakoztak a birodalomhoz és Potjomkin programja keretében gyorsan oroszosították a Krim félszigetet. Amikor 1791-ben szünetelt az ellenségeskedés a Török Birodalommal, Szentpétervár déli páráként megalapították Odessza kikötőjét. Hatalmas nyugati irányú terjeszkedést eredményezett Lengyelország felosztása Poroszország, Ausztria és Oroszország között.





Keleten a kazah törzsek elfogadták a névleges orosz fennhatóságot, miután a Jaik folyó mentén felépültek a hatalmát látványosan hirdető erődvárosok, bár ezen a vidéken csak a következő évszázadban sikerült szilárd orosz uralmat kiépíteni.

azonban ingóságként. A földesúr megfenyíthette az engedetlen jobbágyokat, bár a megölésüket továbbra is tiltotta a törvény. Egy Erzsébet uralma idején, 1760-ban született rendelet végül lehetővé tette az ellenszegülő parasztok állami segédlettel történő száműzését Szibériába. Vernadszkij éppen ebben látja a jobbágy-ság jogi helyzetének mélypontját, még ha ezen eszközt csak ritkán is alkalmazták.

A társadalmi viszonyok ilyen mintája előbb-utóbb elkerülhetetlenül romboló erővé válik. Ez idő tájt nemcsak a külföldiek, hanem az oroszok is gyakran hivatkoztak a jobbágyra úgy, mint rabszolgára, habár a nyugati világban a rabszolgaság eltörlése melletti mozgolódás eredményeként gondosan ügyeltek a megfogalmazásra. Ennek ellenére mindig meg lehetett húzni a választóvonalat a jobbágy-ság és a rabszolgaság között, még ha ez a vonal a lehető legvékonyabb is volt: jogilag ugyan nem annyira szembetűnő, ám a törvény előtt jobbágyok és rabszolgák nem egyenlők, amint az a hozzáállásban is meggyilvánult. A jobbágy-nak, ahogy sok orosz és külföldi megfigyelő feljegyezte, volt méltósága, humora, tudatában volt önnön értékének, ami általában nem jellemző a rabszolgára. Az a tény sem hagyható figyelmen kívül, hogy a jobbágyok nem alkottak zárt és meghatározható jegyeket mutató kasztot: ugyanahhoz a rasszhoz tartoztak, ugyanazt a nyelvet beszélték, ugyanazt a hitet vallották, mint az uraik, illetve mint a papság, a kereskedők és a szabad parasztok (a paraszt oroszul *kresztjanyin*, ami a „keresztény” szó egyik alakja, és rendszerint „lélek-ként” hivatkoznak rájuk). A jobbágyi helyzetnek nem kellett feltétlenül és szükségszerűen örökösen tartania: ha nem is gyakran, de nyílt lehetősége a kitörésre. A jobbágyok minden jel szerint úgy tekintették, hogy – akárcsak a házukat és az ingóságait – bizonyos alapvető értelemben birtokolják a földet, amit megművelnek, még ha közben el is fogadták, hogy a földesúr meg őket birtokolja – és valójában mindkét feltételezésben tévedtek.

A jobbágy-ságnak voltaképpen az a döntő előnye a rabszolgasággal szemben, hogy a jobbágy rendelkezik a munkája eredménye fölött, ami jelentős mértékben befolyásolhatja a földesúrral szembeni szolgáltatási kötelezettség teljesítésének módját. A jobbágyokat általában vagy *barscsinára* (robot) vagy *obrokra* (természetben vagy pénzben fizetett robotváltás) kötelezték. A *barscsina* a hét bizonyos napjain a földesúri földeken végzett kötelező munkát jelentette; az *obrok* ennek a kötelezettségnek egy meghatározott összeggel való megváltását. A termékenyebb, többnyire déli vidékeken inkább a robot dívott; ez a „klasszikus” jobbágy-ság, mikor a földbirtokos szigorú ellenőrzést gyakorol a paraszt fölött, aki így kevés időt szakíthat további, leginkább télen üzött háziipari gazdasági tevékenységére.

Sok északi területen egészen más helyzetben élt a jobbágyok közel háromnegyede. Ha akarták, művelhették a földet, mivel azonban az erdőövezetben ez kevésbé bizonyult kifizetődőnek, gyakran inkább megszerették az utazási engedélyt (miközben a lakóhelyi „bejegyzésük” változatlan maradt), hogy fizetett munkát keressenek, legtöbbször Moszkvában vagy Pétervárott. Különböző „artyel”-ek – iparostestület, céh – tagjai lehettek; de bérbe is adhatták a földjüket más parasztoknak, vagy maguk is tarthattak jobbágyokat; sőt nemegyszer tekintélyes vagyont halmoztak fel, még milliomos jobbágyok is akadtak. A tehetséges jobbágyot ura szakmai képzésre küldhette: a 18–19. szá-

zadban számos vezető festő, zenész, színész és építész került ki jobbágy-sorból. Akik ilyen hírnévre jutottak, adományképpen megvásárolhatták vagy megkaphatták a szabadságukat; ellenkező esetben uruk hatalmában maradtak. Ami azt illeti, a jobbágyrendszer inkább önkényes jellege, mint a kirívó kegyetlenség kivételes példái miatt volt kifogásolható. Más tekintetben viszont az orosz paraszt – akár jobbágy, akár nem – számára a 18. század a viszonylagos jólét korszakának tűnhetett. Az orosz paraszt, a korabeli tanúk szerint, többnyire kedvezőbb helyzetben volt, mint az ír vagy skót falusi szegényember, illetve az angol gyári munkás.

### Az 1762. év eseményei

Nevezetes évet nyitott Erzsébet 1761 karácsonyának napján bekövetkezett halála (a régi naptár szerint; az új szerint 1762. január 5.). Körültekintően, már csaknem húsz évvel korábban kinevezte az utódját: jó döntésnek tűnt, ám végül rosszra fordult. A Holstein-Gottorp hercegség uralkodóházában született Péter Erzsébet nővérének, történetesen egy másik Annának volt a fia, és ami még meglepőbb, a nagyapja, I. Péter egykori ellenségének, XII. Károly svéd királynak az unokaöccse. Mindkét trónra eséllyel pályázhatott volna, de 14 évesen Oroszországba vitték. Kissé korlátolt elméje mindazonáltal Németországgal volt eltelve, és határtalanul csodálta a porosz Nagy Frigyeszt.

1745-ben feleséget választottak számára: Sophie von Anhalt-Zerbstet, egy kisebb német hercegség szülöttét. Sophie 15 éves korában került Oroszországba. A kézfogói előkészületek részeként Sophie-t kioktatták az ortodox vallásra és az új kereszttségben a Katalin nevet kapta. 16 éves korában lett Péter felesége, de boldogtalan házasságban éltek: Péter mély testi és lelki nyomokat hagyott a csaknem végzetes himlő, és kiütközött faragatlan és közönyös természetére is. Vele ellentétben Katalin nagy erőfeszítéseket tett, hogy elfogadtassa magát az oroszokkal, gyorsan elsajátította a nyelvet, és összeszorított foggal viselte magányos, meglehetősen jelentéktelen, ezzel együtt nem túl biztonságos helyzetét Erzsébet udvarában. Néhány gyermekáldás nélküli év elteltével jelezték neki, hogy akár Péter közreműködésével, akár nélküle, örököst kell világra hoznia; 1754-ben meg is született Pál, de a mai napig nyitott kérdés, ahogy feltehetően Pál számára is az volt, valóban Péter volt-e az apja. 1762-ben Katalinnak egy másik – törvénytelen – fia is született, aki a továbbiakban eseménytelen életet élt Alekszej Bobrinszkij néven. (A további gyermekekről szóló említések megalapozatlanok és valószerűtlenek.) Katalin bánatára mindkét fiát azonnal elszakították tőle, hogy az udvar felügyelete alatt nevelkedjenek. Időközben egyre nyilvánvalóbbá vált Péter szándéka, hogy valamilyen módon eltaszítsa Katalint, és összeházasodjon szeretőjével, Jelizaveta Voroncovával.

Trónra lépése után Pétert hamarosan arra indította Poroszország iránti rajongása, hogy a fényes sikereket elért orosz erőket mindenféle területi vagy egyéb jóvátétel nélkül kivonja a hétéves háborúból, s ezzel megmentette Nagy Frigyeszt a katasztrófától. Ezután, holsteini érdekeltségei védelmében, fölösleges háborút indított Dánia ellen. Német vagy legalábbis protestáns vonzalma még kézzelfoghatóbban érintette alattvalóit, amikor hozzálátott az egyházi javak elkobzásához; nyilvánvalóvá vált az ortodox rituálé iránt táplált ellenszenve, és elterjedt a hír, hogy rövidesen



máglyára vetteti a szentképeket, a pópákat pedig szakálluk leborotválására és nyugati öltözködés viselésére akarja kényszeríteni. Bár maga ellen fordította a pap-ságot és a hadsereget, mégsem tűnt teljesen ostobának (vagy inkább érzéketlennek): 1762 februárjában két megdöbbenően haladó szellemű intézkedésével bevonult a történelembe. Legliberálisabb lépése az árulási bűnügyek kivizsgálásával megbízott, rettegett „titkos kancellária” felszámolása volt. Ez a nagy hatalmú hivatal széles jogkörrel rendelkezett, bevett módszerei közé tartozott a besúgás és a rutinszerűen alkalmazott kínzás. A biztonsági szervek ugyan nem szűntek meg, de szabályozottabb és humánusabb keretek között végezték a tevékenységüket.

A másik, a birodalmi orosz történelem egyik leghíresebb rendeletét február 18-án hirdették ki, bár már egy januári beszéd előrevetítette; Péter ebben az egész köznemesi osztályt felszabadította a kötelező szolgálat alól. Az okmány módfelett különös. Az előszóban megkísérel történelmi összefüggést teremteni Nagy Péter reformjai és a nemesi szolgálat között, majd zengzetesen szabadságot adományoz „az egész orosz nemesség – *dvorjansztvo* – számára ... örök időkre és minden nemzedéknek”, olyan fokú szabadságot (sajátos visszautalással a Kijevi Ruszra), hogy még a külföldi uralkodók szolgálatába való belépést is engedélyezi. Itt azonban visszakozik, ugyanis bizonyos „rendkívüli körülmények esetén” (ami alatt valószínűleg háború értendő) az uralkodó elrendelheti a kötelező szolgálatot. Ezt követi a gyermekek kötelező oktatását tárgyaló rendelkezés. Mindez azzal az intellemmel zárul, hogy a nemesség tagjai múlhatatlan hálájuk mellett arra is érezzenek indíttatást, hogy „ne maradjanak távol a szolgálattól és ne vonják ki magukat alóla”: amennyiben „minden idejüket rest semmittevéssel töltenék”, úgy legyen az osztályrészüik gúny és megvetés, valamint kizárás az udvari körökből és a társadalmi eseményekről.

Nem tudjuk, hogy a fenti rendeletek közül melyik és mennyire köszönhető III. Péter személyes kezdeményezésének, vagy éppen – amint az könnyen elképzelhető – a bürokrácia pilléreit alkotó nemesség saját érdekében tett lépéseinek eredménye. A nemesség felszabadításáról és gazdasági előjogaik mértékéről bizonyára már Erzsébet uralkodásának vége felé folytak tárgyalások a magasabb körökben; a rendelet nehezen elért kompromisszumot sejtet. Mindamelllett nem lehetetlen, hogy ezek valóban az új, érzékenynek nem mondható uralkodó önálló lépései, és annak reményében fogott ebbe a szerencsejátékba, hogy így majd maga mellé állíthatja a nemességet.

III. Péter maga elvesztette a játszmat, miután fél évvel sem élte túl a rendeleteit, hosszabb távon azonban kifizetődőnek bizonyult Oroszország számára. A felszabadító határozat többé-kevésbé elérte célját: a nemesség önbecsülésének növelése, lehetőségeinek kiszélesítése, emellett az erkölcsi elkötelezettség érzetének folyamatos fenntartása a társadalom számára hasznot hajtó tevékenység érdekében, valamint az elkövetkező nemzedékek kiművelése. A nemesség nagy többsége folytatta a szolgálatot, de immár másféle hozzáállással, az erő és a szabad választás tudatában. Fellendült a vidéki élet és a mezőgazdaság, ahogy szerte az országban egyre több földbirtokos eresztett gyökeret; felvirágozott a szellemi és művészeti élet, legalábbis azok körében, akik megengedhették maguknak, hogy ilyesminek szenteljék az életüket. Az emberek tetszés szerint utazhattak külföldre, nem te-

kintették többé csodabogaroknak őket, és ők sem bámultak meg mindent kikerekedő szemmel. Az új kényelmi és nemzetközi esztétikai elvárások az orosz vidéki kastélyok és tájkeretek aranykorává avatták a 18. század utolsó harmadát.

A felszabadító rendelkezés más következményekkel is járt. Kihirdetésükor sokan veszedelmes és destabilizáló intézkedésnek tartották, akárcsak Katalin, III. Péter felesége és utódja a trónon. Az egyensúly valóban meg is bomlott két önálló területen, de csak lassanként érezte a hatását. Az uralkodó és a szolgáló osztály közötti kötelékek hirtelen elszagattása siettetette a nemesség eltávolodását az állam vezetőjétől. Ugyanakkor az állam és a parasztság is végzetesen elszakadt egymástól. Nemcsak az orosz értelmiségi réteg, hanem a jobbágyok hatalmas osztálya is úgy érezte, hogy Péter rendelete megállt félúton. A jobbágság eredetileg és lényegében egyfajta állami szolgálatot jelentett: a méltányosság azt követelte, hogyha már a földesúrnak nincs kötelező szolgálata, szabaduljanak fel a jobbágyok is, és nyerjenek jogosultságot a földjükre. Mikor egyre csak késett a várva várt kiegészítő rendelet a jobbágyok felszabadításáról, elterjedt a hír, hogy a nagy hatalmú földbirtokosok egyesült erővel megakadályozták a rendelet kihirdetését. III. Péter nem sokkal későbbi lemondatása, majd meggyilkolása is erősítette egy ilyen összeesküvés gyanúját. Végül persze kiadták a teljes egyenjogúságról szóló dekrétumot: 1861. február 19-én, pontosan 99 év és egy nap elteltével. Addig minden orosz uralkodó és kormány előtt ott tornyosult a kérdés, hogy megoldják vagy pedig megkerülik a továbbra is fennálló jobbágyrendszer által kiváltott, egyre fokozódó nehézségeket. III. Péter mindenestre rendkívüli „túlvilági életet” élt a 18. század hátralevő részében: miután nem egy orosz trónkövetelő lépett színre a nevében, és ez a név jelentette lázadásait gyűjtőpontját – ez a minden ízében porosz beállítottságú, lutheránus lelkületű uralkodója egy olyan országnak, amelyikhez sohasem volt hajlandó alkalmazkodni –, azoknak a szimbólumává lett, akik nem akarták tudomásul venni Nagy Péter nyugatosítását. 1773–1774-ben Jemeljan Pugacsov is „III. Péter”-ként robbantotta ki parasztfelkelését.

De maradjunk 1762 nyarán, amikor már megszámláltattak a valódi III. Péter napjai. A nemesek felé tett gesztusok ellenére túl sok embert és érdekcsoportot fordított maga ellen, és mert szeszélyesnek, tapintatlannak és kiegyensúlyozatlannak ismerték, tartottak a helyzet rosszabbra fordulásától. Egyre kézzelfoghatóbban fenyegetett az Anna idején egyszer már átélt németesítés réme. Péter ráadásul elfordult attól az embertől, akinek a támogatására a legnagyobb szüksége lett volna: népszerű és erélyes hitvesétől, Katalintól. Katalinnak a gárdaezredekben szolgáló hívei – például az Orlov fivérek – játszi könnyedséggel elszigetelték Pétert, és a névnapján, június 29-én lemondásra kényszerítették. A gárda őrizete alatt élt egy általa kiválasztott vidéki birtokon, de nem sokáig, mert egy hét múltán meggyilkolták, vélhetőleg egy részeg verekedés során; fennmaradt egy Alekszej Orlovtól származó, Katalinnak szóló rövid üzenet, amelyben Orlov Katalin kegyelméért esedezik a tette miatt, és arra kéri a cárnőt, hogy ne indítson vizsgálatot az ügyben. Péter halálát a hivatalos változat szerint bélgyörcs okozta, de nem maradt titokban a gyilkosság ténye, és ez árnyékot vetett II. Katalin uralmának kezdetére a hazai és a külföldi közvélemény szemében.



# A BIRODALOM FÉNYKORA

A lengyel–német művész, R. M. Lisiewska jelenleg Stockholmban látható csoportképe (1756) Oroszország három jövődöbéli uralkodóját ábrázolja látszólagos harmóniában, mely összhangot azonban nem igazoltak az események. A kép Erzsébet országlásának vége felé készült, ami hosszas várakozást jelentett III. Péter (áll) és felesége, II. Katalin (ül) számára, aki két évvel korábban hozta világra egyetlen gyermeküket, Pált (uralkodott: 1796–1801). 1761 decemberében (a régi időszámítás szerint) a németbarát Péter – páratlanul visszataszító jellem, legalábbis Katalin beszámolója szerint – követte Erzsébetet a trónon, ahonnan alig hat hónappal később az Orlov fivérek által szervezett palotaforradalom távolította el, majd nem sokkal később egy részeg verekedés során meg is ölték.

## Nagy Katalin

Az Orosz Birodalom 1762 és 1825 között – II. „Nagy” Katalin (1762–1796), Pál (1796–1801) és I. Sándor (1801–1825) uralkodásának idején – érte el csaknem legnagyobb területi kiterjedését (ekkoriban nagyobb volt, mint a 20. században a Szovjetunió). A napóleoni háborúkban játszott meghatározó szerepe révén ebben az időszakban vált világhatalommá. Látványosan emelkedett az élet- és az oktatási színvonal, s művészeti téren is jelentős eredmények születtek. A döntően paraszti társadalom jelentős része azonban írástudatlan maradt, nem történt meg a módszeres iparosítás, a gazdaságot szakszerűtlenül irányították, egyre szembetűnőbbé váltak a cári rendszer idejétmúlt és önkényes vonásai, a gyarapodó értelmiségi réteg egyre zavarba ejtőbb kérdéseket tett fel, és senki nem találta meg a megoldást a hivatalosan is elismert jobbágyproblémára. Ám Oroszország kultúrája – annak ellenére, hogy a társadalmi elégedetlenség időnként erőszakba torkollt – döntően ebben a kifelé tekintő és összességében optimista korszakban serdült nagykorúvá.

II. Katalinnak váratlan trónra kerülését a férje, III. Péter ellen elkövetett államcsíny után a történészek sokszor „trónbitorlás”-ként tartják számon: ez azonban nem felel meg az igazságnak. Mivel ugyanis Nagy Péter örökösödési törvénye értelmében senki sem támaszthatott eredendő jogot a cári címre, amikor a gárda tisztjei lemondatták III. Pétert, kijelölt örökös híján és a múltbéli gyakorlat alapján amúgy is Katalin lett a trón várományosa. A gyermek Pál lehetett volna az egyetlen komolyan vehető vetélytársa – aki mellett mindenképpen Katalin régenskedett volna –, III. Péter azonban, amíg hatalmon volt, nem nevezte meg Pált az utódjaként. Ahogy viszont Pál felnőtt, egyre feszültebbé vált a viszony anyja és fia között: világosan látszott, hogy amennyiben Katalint netán megfosztják a trónjától, Pál megkísérel majd az örökébe lépni. Személyiségük igen különbözött; Katalin úgy mutatta ki fiát illető kimondatlan kétségeit, hogy nem nevezte meg hivatalos utódjaként. A cárnő életének utolsó napjaiban derült fény arra, hogy választása egyik majdnem felnőtt unokájára esik, és végül csupán azért léphetett Pál a trónra, mert agyvérzését követően Katalin már nem tért magához a kómából. Azt az okmányt, amelyikben a cárnő meghatározta örökösét, valószínűleg Pál vagy a hívei még idejében megsemmisítették.

II. Katalin és I. Sándor uralkodása egyaránt kettészitható: egy „jó” – liberális vagy legalábbis reformer irányultságú és modernizáló – első szakaszra, valamint egy „rossz” reakciós és liberalizmusellenes másodikra. Ebben a tekintetben a két uralkodó nem csupán a korosodással a radikalizmustól a konzervativizmus felé vezető általános emberi fejlődést testesíti meg; hanem a többi, ugyancsak erélyes orosz uralkodókat – IV. Ivánt és Borisz Godunovot az elődök, II. Sándort az utódok közül – jellemző magatartásformát is. Az ilyen jellegű megfigyelések könnyen sommás általánosító ítéletekhez vezethetnek az orosz uralkodókról: nevezetesen, hogy „haladáspárti” elkötelezettségük felszínes volt, és hiányzott belőlük az igazi eltökéltség, hogy javítsanak az öröklött rendszeren.



II. Katalin megítélésében különösen nagy szerepet kaptak a fentihez hasonló okfejtések. Az igazság azonban az, hogy bár a fent említett orosz cároknak elméletben teljhatalmuk volt, ők sem vonhatták ki magukat az adott körülmények szövevényéből, ami természetesen minden politikai lépésüket korlátozta.

Az uralkodók szabad akaratát korlátozó egyik legszembetűnőbb külső kényszerítő erő a háború: IV. Iván, II. Katalin és I. Sándor figyelmét – bár nem teljesen azonos körülmények között – egy vagy több háború vonta el a társadalom átalakításától. A hazai körülmények azonban sokkal mélyrehatóbb problémát jelentettek. Richard Pipes találó szavai szerint ezeknek az uralkodóknak egyszer csak rá kellett jönniük, „hogy egyszerűen nincs lehetőségük abba az irányba vezetni a birodalmat, amerre szeretnék, ezért a legjobb, amit tehetnek, hogy megakadályozzák a teljes káoszba sülyedést”. A korszak orosz politikájának méltányos értékeléséhez tehát mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni.

Egyetlen orosz uralkodónak sem sikerült olyan sokáig, csaknem harminc éven át fenntartania a nemzeti optimizmusát és a fokozatos társadalmi fejlődés érzetét, mint Nagy Katalinnak: csak uralkodása utolsó hat évében kezdtek rosszra fordulni a dolgok. A cárnő uralkodását legtöbbször (fiatalabb kortársai vagy a későbbi történészek egyaránt) az 1790–1791-es éveket követő időszak alapján marasztalták el: Katalin elfordult a felvilágosodás filozófiájától, a szabadgondolkodók ellen hozott intézkedései, a cinikus és költséges



méltatlan kegyencektől és élősködőktől nyüzsgő udvartartás, a lelkiismeretlen külpolitika, amely a független Lengyelország felszámolásához vezetett, valamint az a határozott benyomás, hogy a cárnő rugalmas gondolkodásmódját és beleérző készségét merevség váltotta fel, mind ellene szólnak. Katalin egészében sikeresnek mondható uralkodásának e dicstelen korszakában sem vesztette el azt a képességét, hogy szükség esetén fordítson az elvein – inkább az olyan váratlan helyzetekhez nem sikerült alkalmazkodnia, amelyekre nem akadtak a tarsolyában kész válaszlépések.

Ám a cárnő uralkodásának hosszú első szakaszában is felfedezhető egy fordulópont: 1774. Az ezt megelőző évek a bizalomteli várakozás, az ezt követők pedig az eredmények leartatásának az esztendei voltak, bár az utóbbi időszakban kevésbé rózsás kilátásokkal. A mozgalmas 1774-es év több szempontból is lényegesnek bizonyult. Pontot tettek egy háború végére, a Pugacsov ellen vívott polgárháború azonban ekkor érte el tetőpontját. A filozófia szembesült a politikai gyakorlattal, amikor Diderot Szentpétervárra érkezése után Katalin hónapokon át eszmét cserélhetett a nagy filozófussal. A cárnő magánéleti és közszereplésének legjelentősebb eseménye azonban kétségkívül a Grigorij Potyomkinnal (1739 k.–1791) létesített viszonya (és valószínű házassága), a cárnő tucatnyi szerelmi kapcsolata közül a legfontosabb, melyről Katalin romantikus életrajzírói elképesztő túlzásokra ragadtatták magukat. A legkevésbé sem kisebbíti a cárnő érdemeit, ha elismerjük, hogy Potyomkin személyiségének az övét kiegészítő vonásai és államférfiúi képességei döntően hozzájárultak az ország felvirágzásához és jövőjéhez. Potyomkin sajátosan egyesítette magában a tettek emberét, a józan gondolkodót és az álmodozót: különös és gyakran változó hangulatai ugyan tartós együttélésük útjában álltak, ám mindig Katalin legközelebbi támasza, mondhatni, a „miniszterelnöke” maradt. 1791-ben bekövetkezett halálával lezárultak Katalin uralkodásának és a 18. századi Oroszország történetének legjobb évei.

Katalin személyes tulajdonságai is meghatározták az uralkodását jellemző hangulatot. Határozottsága vidámsággal, kedvességgel és derűlátással párosult (nem túl gyakori vonások, legyen szó bármely korszak bármely országának uralkodójáról). Tudásvágya már Erzsébet idején, a színpalak mögötti várakozás hosszú és kimerítő esztendei alatt is hasznára vált, és a megkoronázása után sem hagyta el, sőt hozzájárult az önmagáról mint a társadalom tanítójáról kialakított képéhez. Félelmetes munkabírás jellemezte: rendszerint reggel öt órakor kezdte a napot. Intellektuális beállítottsága ellenére ugyanakkor vérbeli politikus is volt, ezen belül fontosnak tartotta a kapcsolatot a nyilvánossággal – ez ugyan manapság a közéleti szereplés egyik alapvető jellemzője, a múltban azonban gyakran képmutatásnak tartották. Még fontosabb nagyszerű érzéke és fogékonysága a politika – Bismarck jól ismert szavaival „a lehetőségek művésze” – iránt. Természetéből fakadóan hitt a fokozatos fejlődésben. Reformjai nem voltak látványosak; Nagy Péter reformjaival szemben nem a felszíni, hanem a lényegi változásokat célozták. És bár később Katalin kishitűséggel vádolta magát, elmondhatjuk, amit *ténylegesen* véghezvitt, azt jól és széles körű egyetértéssel tette. Politikai képességei csupán uralkodása végén csaptak át időnként basáskodásba és türelmetlenségbe: abban az időszakban, amikor egész Európára a francia forradalmi válság árnyéka vetült.

Bár számos kör jóindulatúan viszonyult Katalin-

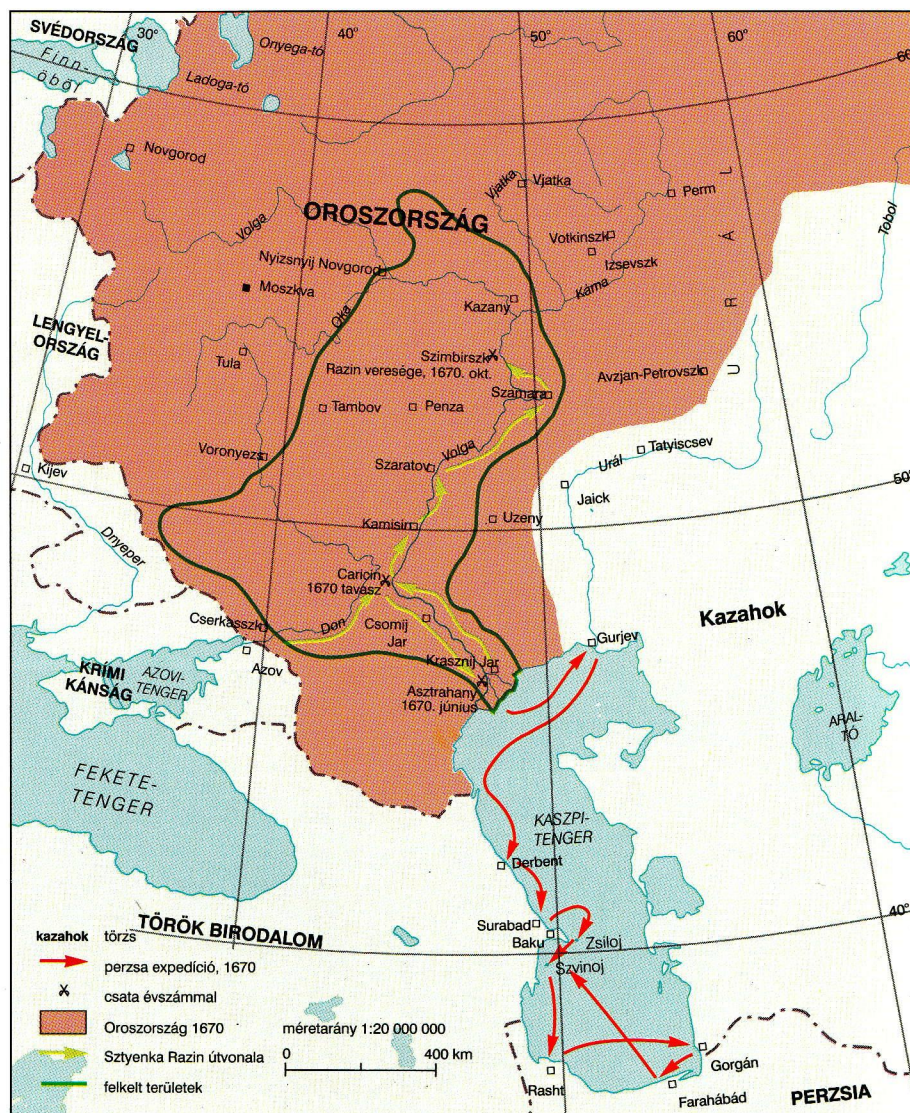
hoz, trónra kerülésének módja nem aratott osztatlan sikert. A trónfosztására irányuló összeesküvések közül azonban csak az egyik, egy ifjú ukrán tisz, Vaszili Mirovics vakmerő vállalkozása okozott nyilvános bonyodalmat. Schlüsselburgi állomásozása idején értesült az ott fogva tartott „névtelen rab”-ról, a korábbi gyermekcárról, az akkoriban a húszas éveiben járó VI. Ivánról, akit egyébként Katalin maga igyekezett rávenni a kolostorba vonulásra. A nyilvánvalóan személyes dicsőségre áhítozó Mirovics egy csapat megtévesztett katona élén megpróbálta kiszabadítani és cárrá kikiáltani Ivánt. Iván börtönőrei azonban még III. Pétertől utasítást kaptak arra, hogy öljék meg a foglyot, ha valaki megkísérelné őt kiszabadítani, amit habozás nélkül meg is tettek. Mirovicsot kivégezték, és bár az eset bizonyos értelemben megszilárdította Katalin helyzetét, egyúttal újabb fegyvert adott – elsősorban külföldi – ellenlábasai kezébe.

### Egyház és kormányzat Katalin idején

Uralkodásának első néhány évében Katalin szorgalmasan tanulta a kormányzást, és szívesen fogadta a tanácsokat, hogy állítson fel vizsgálóbizottságokat az intézményi reformok és az újabb keletű intézkedések, például a köznemesség felszabadítása vagy az egyházi birtokok világi kézbe adása ügyében. Az utóbbi probléma azonban igencsak kényesnek bizonyult. Katalin rá is szorult az egyház jóindulatára, amelyet már a lutheranizmusra hajló III. Péter félreállításával kivítt; és bár nem gyakorolta komolyan a vallást, min-

#### A Razin-felkelés

Pugacsov 1770-es évekbeli felkelése előtt, Alekszej cár uralma idején a Sztjepan („Sztjenka”) Razin által vezetett népi felkelés volt a legnagyobb szabású megmozdulás. A doni kozák Razin hívei csapatával kalózként és portyázóként hajtott végre merész haditetteket a Volga alsó folyása mentén, és a Kaszpi-tengeren át perzsa területekre is betört. 1670 elején hajóhada felfelé indult a Volgán; útjuk során megölték a tisztviselőket és a földesurakat, s felszabadítást hirdettek. Razin serege hatalmasra duzzadt, amíg a kormányerők súlyos vereséget nem mértek rá Szimbirszknél. Asztrahanyi főhadiszállása egy ideig még tartotta magát, azután azonban Razint elfogták, és Moszkvában kivégezték. Nevét – és állítólagos „fia” nevét – számtalan legenda és népdal őrizte mint a szabadság és az igazság bajnokáét.





### A Pugacsov-felkelés

A Razinhoz hasonlóan doni kozák Jemeljan Pugacsov vezette a legnagyobb orosz parasztfelkelést. A lázadás ezúttal a jaiki kozákság köréből indult, akik különféle sérelmeiket vetették az orosz hatóságok szemére. Pugacsov további támogatást kapott az óhitűektől és az Urál népes bányászközösségeitől, ahonnan ráadásul lőfegyverekre is szert tett. A trónkövetelőként fellépő Pugacsov elnyerte a keleti nem orosz törzsek, elsősorban a baskírok szövetségét. 1774 nyarára hatalmas haderőt sikerült felsorakoztatnia, és Moszkva megrohamozására készült. Követői elképzelték azonban mindig is kétséges maradt, s így leáldozott a szerencsecsillaga. Hamarosan kénytelen volt visszafordulni délre, a szülőföldje felé, ám nem sikerült megszereznie a jobb körülmények között élő doni kozákok támogatását. Szinte teljesen magára maradt, végül egykori hívei szolgáltatták ki a hatóságoknak.

den jel szerint őszintén magáévá tette az ortodox hitet. „Voltaire-iánusként” azonban nemigen támogathatta teljes odaadással a szervezett vallást, melyet ez idő tájt a tudatlansággal és a restséggel azonosítottak: nagy kiterjedésű földjei birtokában sem sokat tett hozzá a közoktatáshoz vagy társadalmilag hasznos más tevékenységekhez, ráadásul a parasztjai is elégedetlenkedtek. Az egyházi birtok világi kézbe kerülésétől jó néhány érdekcsoport remélt előnyöket. Amikor végül 1763-ban sor került erre, egyedül Rosztov püspöke ítélte el a lépést, ám olyan éles hangnemben, hogy azzal sem magának, sem az egyháznak nem használt: kitaszították a papságból, majd amikor ellenszegült, bebörtönözték. Katalin megpróbálta tompítani a csapást, de az a tény, hogy miután I. Péter világivá tette az egyház igazgatását, immár birtokai sem maradtak, előrevetítette az állam és az egyház két és fél évszázados joszifiánus egyezségének a végét.

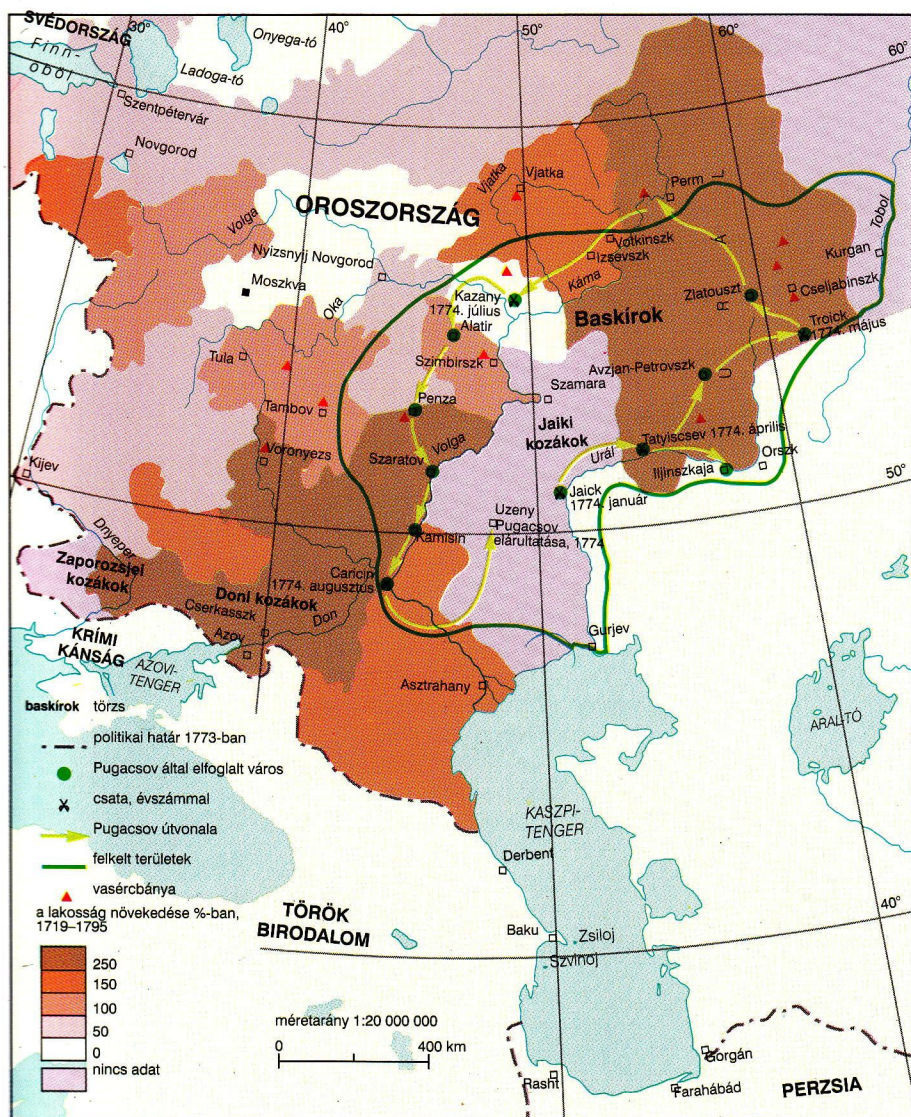
Szellemi szempontból ez talán nem is jött rosszul az orosz ortodoxia számára, mely a 18. század második felében egyfajta reneszánszát élte. Újjáéledt a hészü-khaszta misztika, és színre lépett Paiszij Velikovszkij, a nagy hatású *Philokalia* fordítója, majd kissé később a szarovi Szent Szerafim is. Az ortodoxiában ismét jelentős szerephez jutott az értelmiség: különösen fontos megemlíteni Szent Tyihon Zadonszkijt, illetve az ukrán Grigorij Szkovorodát. Ez utóbbi, aki tanárként, filozófusként és vallásos költőként szerzett hírnevet, a vándor bölcs és aszkéta életét élte, halála előtt (1794-ben) megásta a sírját és emlékeztető sírfeliratot írt ma-

gáról: „Üzött a világ, de nem tudott megfogni.” (*Mir lovul menya i nye pojmal.*) Az üldöztetés évtizedei után kezdtek magukhoz térni a szekták is: 1769-ben Katalin engedélyezte, hogy a bíróságon tanúskodjanak, azaz lényegében visszaadta nekik állampolgári jogait. A 18. század közepén felbukkant egy újabb szekta is, a *duhoboroké* vagy „lélekharcosok”-é, részben a kvékerek hatására, és az állammal szemben tanúsított engedetlenségük miatt hasonlóképp üldözték őket.

Nagy Katalin uralkodásának korai szakaszában a legjelentősebb reformok a helyi kormányzat látszólag egyhangú, ám annál fontosabb szintjét érintették. A kilencven százalékában mezőgazdasági jellegű, csekély arányú írni-olvasni tudást, szegényes közlekedési hálózatot, véletlenszerűen és elszórtan elhelyezett rendőrséget felmutató, mérhetetlenül nagy országot nem kormányozták hatékonyan; a központi igazgatási szerveknek nemcsak arról lehetett kevés fogalmuk, mi folyik vidéken, de például abban sem lehettek biztosak, hogy az ország minden részében kihirdetik a határozataikat. 1762, a nemesek felszabadítása után a kormányzat már nem számíthatott rájuk úgy, mint saját ügynökeinek besorozott osztályára. Katalinnak rábeszéléssel és jutalmazással kellett rávennie őket az együttműködésre; engedményei az 1785-ös Nemesi Adománylevélben csúcsosodtak ki (az első olyan hivatalos okirat, amely nyíltan elismerte a földtulajdonhoz való jogosultságot). A cárnő korszerűsítette és szabályozta a helyi közigazgatást; uralkodása folyamán ettől kezdve megfigyelhető az új területi központok és piacok kialakításának szándéka. A vidéki elégedetlenség legsúlyosabb kitörésének, a Pugacsov-felkelésnek (1775) az előestéjén került sor a legfontosabb reformok sorozatára, köztük a közigazgatástól független igazságszolgáltatási szervek létrehozására. A jobbágyságot érintő kérdések azonban továbbra is megválaszolatlanok maradtak. A cárnő a paraszti körtéségek fokozatos felszámolására hajlott, esetleg úgy, hogy tulajdonosváltáskor adományozzanak szabadságot, vagy úgy, hogy minden, egy bizonyos időpont után született gyereket nyilvánítsanak szabadnak. A paraszti jogok kérdéskörét nyilvánosan tárgyalták, nem utolsósorban az 1765-ben létesített Szabad Gazdasági Társaságban, Oroszország első ilyen jellegű független társaságában.

1766 vége felé került sor II. Katalin uralkodásának legnagyobb feltűnést keltő politikai bejelentésére. Felszólította a különféle társadalmi réndeket és kormányhivatalokat, hogy küldjék el képviselőiket egy több mint ötszáz fős moszkvai gyűlésre, ahol a helyi viszonyok és szükségletek ismeretében részt vesznek az új törvénykönyv kidolgozásában. Ez a „Törvényhozó Bizottság” néven ismert, a 18. századi Moszkóvia szellemében létrehívott országos gyűlés a régebbi politikai hagyomány újjáélesztésével (*zemszkij szobor*) arra utalt, hogy politikáját tekintve Katalin nem Nagy Péter, hanem Alekszej Mihajlovics cár örökösének tartja magát.

A gyűlés bizonyos értelemben eredménytelennek bizonyult, hiszen nemcsak törvénykönyv nem született, hanem maga a gyűlés is képtelen volt határozott formába önteni az elhatározásait. Az uralkodó ugyanis 1768 nyarán, amikor Törökország hadat üzent Oroszországnak, meghatározatlan időre felfüggesztette a gyűlést, amely soha többé nem ült újra össze (bár továbbra is működtek egyes kérdésekkel foglalkozó albizottságok). Néhány megfigyelő ezért az egész gyűlést Oroszország társadalmi-politikai fejlődésétől teljesen idegen színjátékként írja le. Igaz, nem is volt a parlamenti demokráciához vezető úton tett első lé-







Az uralkodása kezdetén Nagy Katalinról készült allegorikus metszeten a cárnő diadalmában hajt végig birodalmán. A Béke alakja koszorúzza meg, és a Hírnév harsogja erőit; a gazdagságot a pénzürméket szóró gyermek jelképezi. Útját ujjongó parasztok szegélyezik, miközben a felhőkből a Jupiter jobbán helyet foglaló Nagy Péter tekint alá jóságosan.

pés: bár a képviselőket szavazással jelölték ki, a küldöttek nem választás útján jutottak be. A moszkóviai gyűlésekhez hasonlóan ugyan a szabad parasztság képviselést kapott, a jobbágyság azonban nem; és míg a nem orosz nemzetiségek kielégítően képviseltethették magukat, az egyház jóformán egyáltalán nem.

A gyűlés tagjai (akik fizetést és más előjogokat is kaptak) hosszas megbeszéléseket folytattak, melyek eredményeként három különböző típusú dokumentum született. Először is, minden képviselő egy *nakazzal*, azaz utasítással érkezett otthonról, amelyben – személyes sérelmek kivételével – bármi szerepelhetett. (Ez azonban nem volt követelmény: Murom városa például kijelentette, hogy semmiben sem szenved szükségét, nem áll semmiféle elnyomás alatt, és semmilyen új törvényre nincs szüksége.) Másodszor: feljegyzések készültek a gyakorta kaotikus, parttalan vitákról, ami önmagában is alapvetően új fejlemény a korabeli Oroszországban. Továbbá a cárnő is összeállította a maga *Nakazát*; az ún. *Utasítást*: a terjedelmes dokumentum 22 fejezete és több mint 500 cikkelye húszévnyi olvasás és a kor politikafilozófusainak elképzeléseivel való töprengés eredményeként született. Katalin azzal az eszménnyel kívánta megismertetni a honfitársait, amilyenre az orosz társadalmat – összevont – lehetne vagy kellene tenni. Ezzel nem kívánt a célul kitűzött törvénykönyv elébe vágni, még kevésbé szánta utasítását alkotmányának: inkább oktató szövegnek; mint ilyent, évtizedeken át szombat délelőttként szakaszról szakaszra felolvasták a köztisztviselőknek. Szabadságpárti eszméi olyan mértékben felforgatónak tűntek, hogy Franciaországban be is tiltották művét, ámbar el kell ismerni, hogy II. Katalin sosem állított mást, mint hogy Oroszországot, már csak óriási kiterjedése miatt is, egyeduralommal kell kormányozni.

### Külső és belső háborúk

A Törvényhozó Bizottság működése sok információval szolgált a cárnő számára. Végso soron úgy tűnt, az ország kormányzásának módja nem ütközik általános ellenállásba, de felszínre kerültek az osztályellentétek, és számos gyakorlati elképzelés született a társadalmi kapcsolat szabályozására, az adókötelezettségre és így tovább. Alig hat évvel később azután a fenti ellentétek és sérelmek a Jemeljan Pugacsov vezette nagy felkelésben robbantak ki. A száz évvel korábban fellépő Razinhoz hasonlóan Pugacsov is doni kozák volt, felkelésének magját azonban a legtávolabbi, a Kaszpi-tengertől északra élő jaiki kozák csoportok alkották (a Jaik folyó a felkelés után kapta az Urál nevet). Razin, mint folyami kalóz, a Volga közelében maradt, a szökött katona és megrögzött csavargó Pugacsov viszont sokkal nagyobb területet járt be, egészen a Baskíriától az Urál lábáig elszórtan fekvő gyárakig és vaskohókig, s e környékről kiindulva felfegyverezte seregét. A jaiki kozákoknak nem voltak meghatározott sérelmeik, állandósuló elégedetlenségüket az okozta, hogy egyre inkább a társadalom peremére szorultak, és egyre több előjogukat veszítették el.

Razintól eltérően, Pugacsov trónkövetelőként lépett fel, és az első pillanattól a csodával határos módon megmenekült III. Péternek adta ki magát. Csak mostanában kezdtek megfelelő súlyú antropológiai figyelmet fordítani arra a jelenségre, hogy Oroszországban a 16. és a 19. század között számtalan ál-uralkodójelölt lépett fel és ért többnyire dicstelen véget. Minden bizonnyal a cárság bizánci eredetű, túlfűtött felfogásának kísérőjelenségével állunk szemben (ál-felfogajedelmekről ui. nincs tudomásunk), mely a személyes érdemtől függetlenül, Istentől eredő adománynak tekintette az uralkodói hatalmat. A közhiedelem úgy tartotta, hogy az igazi cár sajátos testi jegyeiről –



általában keresztől vagy sasról – ismerszik meg, és Pugacsov nyilvánvalóan tudott ilyesmit mutatni. Különös pecsétekkel ellátott és még különösebb nyelvezettel íródott kiáltványaira alapozódott a lázadók egyszerű, régies politikai ideológiája.

Egyetlen parasztfelkelés, így a Pugacsové sem vált valódi szabadságharcá. Sokszor megfigyelték, hogy a két „szabadság” jelentésű orosz szó közül a parasztság a *volját* („a lét szabadsága”-t, vagyis az akarat gyakorlásának korlátlan szabadságát) tekintette fontosnak, míg a *szvobodáról* (a politikai értelemben vett szabadságról) kevés elképzelése volt. Bár a Pugacsov-felkelés egy éven át sikert sikerre halmozott, nehéz megítélni, mennyire találták vonzónak az egyszerű emberek, mivel, aki nem fogadott neki hűséget, azt rendszerint a helyszínen kivégezték. Vélhetőleg teljesebb odaadással támogatták a felkelést a törzsi vezetőket követő baskír és más nem orosz népek. A kormányzat néhány bátor katonai parancsnokának sikerült visszaverni a lázadók ostromát: Pugacsov végül visszvonult dél felé, sikertelen kísérletet tett Caricin elfoglalására, és a jobb helyzetben élő doni kozákokat sem tudta mozgósítani. Hozzávetőleg egy évvel a felkelés kitörése után éppen egykori hívei adták át Jaickban „igazságos ítéletre” a vezért, majd Moszkvában kivégezték. A cárnő gondoskodott róla, hogy ne alkalmazzanak kínzást: a tömeg legnagyobb meglepetésére csonkítás helyett lefejezték, és a hívei elleni megtorlást is a lehető legkisebb mértékűre szabták.

Nem utolsósorban a Törökország ellen vívott hábo-

rú befejezése tette lehetővé, hogy a kormányzat hathatósabban lépjen fel a Pugacsov-felkelés leverésében; a felkelés viszont hozzájárult a háború mielőbbi lezárásához. Az orosz hadsereg addigra jelentős, ha nem is döntő sikereket ért el. Kinyilvánították a Krími Kánság függetlenségét a Török Birodalomtól, így Oroszország – a 12. század óta először – megvetette a lábát a Fekete-tenger mentén. A Balti-tengerről elinduló és a Gibraltári-szoroson áthaladó orosz flotta (kötélkében két skót admirálissal) 1770-ben Çeşméné nagy tengeri győzelmet aratott a sokkal nagyobb török hajóhad fölött. Bár több görög sziget lakói hűséget esküdtek Katalinnak, nem sikerült a törökök elleni átfogó görög felkelést megszervezni, és a flotta meg sem kísérelte visszaszorítani az oszmánokat a Dardanelláktól Konstantinápolyig. Így siklott ki Oroszország kezéből egy törökellenes balkáni felkelés támogatásának és annak az esélye, hogy az oszmán uralom megdöntésével visszaszerezze Konstantinápolyt az ortodoxiának. Csupán később, az 1770-es évek folyamán, a „Nagy Terv”-ben kristályosodtak ki Potyomkin elképzelései a Bizánci Birodalom orosz újjáélesztéséről. Ennek jegyében szervezte meg a kósza kozákoktól, határ menti népektől, nomádoktól és kalóztól lakott, a töröktől örökölt hatalmas, gazdag lehetőségeket rejtő területekből „Új-Oroszországot”, s lett „Iauriai herceg”.

1783-ban Oroszország bekebelezte a Krím-félszigetet, 1787-ben pedig Törökország ismét hadat üzent. Katalin szempontjából egyre aggasztóbb fordulatot vettek az események, amikor Poroszország és Nagy-Britannia támogatásával Svédország is ellene fordult. A végső soron a francia forradalmi forrongásból eredeztethető diplomáciai bonyodalmak eredményeként 1791-ben már valamennyi fél készen állt a békekötésre, miután Oroszország – Ocsakov és Izmail kulcsfontosságú erődjének elfoglalását követően – már Konstantinápolyt fenyegette, megerősítette krími fennhatóságát, és a protektarátsa alá vonta Grúziát. E béke eredményeként alapították meg Szentpétervár déli párjaként Odessza jelentős nemzetközi kikötőjét.

A törökkérdés, legalábbis kezdetben, szorosan összefonódott a lengyelkérdéssel. Mindkét országban sokan éltek, akiknek a vallása és a nyelve eltért az uralkodó nemzetétől, és akik védelmét külső hatalmak kötelességüknek tekintették. Míg a moszkvai és a péteri Oroszország a központi teljhatalmat szilárdította meg s a társadalom egyneműsítésére törekedett, az egyesült lengyel-litván államban ezzel ellentétes irányú erők működtek. A földbirtokos osztály (a teljes népesség mintegy 8%-a) alaposan megerősítette a függetlenségét, a központi hatalmat pedig jelentősen háttérbe szorította a hírhedt „vétőjog”, melynek értelmében egyetlen eltérő véleménnyel meg lehetett bénítani a *szejm*, az országgyűlés munkáját. A választott, az esetek többségében nem is lengyel nemzetiségű királyoknak ritkán sikerült a legfőbb katonai vezetőnél nagyobb befolyásra szert tenniük. Valószínű, hogy a lengyel példa jelentősen meghatározta a 17–18. századi orosz uralkodók hozzáállását a hatalomgyakorláshoz.

1772-ben került sor Lengyelország első felosztására. Oroszország számára ez mindössze annyit jelentett, hogy nagyjából visszaállítja az Alekszej cár idején megállapított határokat. Poroszország viszont megszerezte a két részét elválasztó, kicsi, de fontos „danzigi folyosót”, Ausztria pedig a lengyel hátszág gazdag és sűrűn lakott szejletét kaparintotta meg a Kárpátok lábánál. A döbönt lengyelek – akiket éles politikai ellentétek osztottak meg, mindenekelőtt az oroszokat támogató, illetve oroszellenes pártok álltak

#### Oroszország társadalmi összetétele a 18. század második felében

A 18. század nagyszabású társadalmi felbolydulása Nagy Katalin uralkodásának végére átrajzolta a demográfiai mintát. A kormányzat minden igyekezete ellenére a jobbágyság nagy számban vándoroltak el a középső orosz vidékekről. Egyesek csatlakoztak a dnyeperi, doni, volgai, kubanyi és urál-vidéki kozákokhoz, akik egyre inkább ellenőrzésük alá vonták a déli és keleti térségeket; nagyra értékelték a függetlenségüket, és nemegyszer elszegődtek zsoldos katonának. Számtalán gyarapodott a népesség német eleme, minthogy Katalin németeket hívott a Fekete-tengertől északra eső területek benépesítésére, ahol sikerült társadalmi stabilitást elérniük és hatékony mezőgazdasági termelést folytatniuk. Bár a gyárak és bányák körül megnőtt a városi közösségek létszáma, változatlanul a parasztság tette ki a népesség 95 százalékát.





egymással szemben – ekkor megpróbálták rendet tenni a házuk táján. A reformtervekben megjelent az örökletes királyság és a középosztályi képviselettel is rendelkező valódi parlament elképzelése. Bár a szomszédos államok általában szívesebben láttak egy gyenge Lengyelországot, mint egy erőset, ugyakkor mindannyian inkább megtűrték volna Lengyelország létezését, mint a felforgató francia forradalmi eszmék terjedését egész Európában. Az 1791 májusában kihirdetett lengyel alkotmány II. Katalin és sok lengyel ízlésének is túlságosan jakobinus szellemiségűnek tűnt; az ellenszegülő lengyelek a régi rendszer védelmére létrehozták a Targowicai Konföderációt. A Konföderáció felkérésére Oroszország elfoglalta Lengyelország délkeleti övezetének jókora darabját (ennek nagy része a korábbi orosz–litván területekhez tartozott).

1793-ban következett be Lengyelország második felosztása, miután a porosz hadsereg csaknem Varsóig nyomult előre. 1794-ben a Tadeusz Kosciuszko vezette nemzeti felkelés megkísérelt szembeszállni a hódítókkal; veresége azt jelentette, hogy 1795-ben az ország harmadik felosztása véget vetett az önálló lengyel államiságnak. Ekkor Oroszország megszerezte egész Litvániát, Kurföldet, valamint a régi kiejvi Volhínia tartományt. „Sehol egy lengyel” – írta önmagának gratulálva Katalin. A cárnő kétségkívül úgy tekintette, hogy hódításaival az ősi orosz örökséget állította helyre, noha ezzel a fordulattal litvánok, lettek és különösen pedig a javarészt városi zsidók is a birodalom alattvalói sorába kerültek. Katalin utóda, Pál megtiltotta a „Lengyel Királyság” kifejezés használatát – a napóleoni háborúkat követően a néhány saját intézménnyel még rendelkező Varsói Hercegség is az orosz korona birtokába került, majd 1832-ben a birodalom bekebelezte.

A nyugati közvélemény csupán a Kosciuszko-felkelés után állt a lengyelek oldalára; a felvilágosodás hívei mindaddig ellenségesen viszonyultak a régi Lengyelország berendezkedéséhez, melyet elnyomó katolicizmusnak és anarchiának tekintettek. Az 1830-as, valamint az 1860-as évek lengyel felkelései Európa-szerte egyre nagyobb rokonszenvet váltottak ki, amellyel a kontinens közvéleményét a cári rendszer ellen fordították.

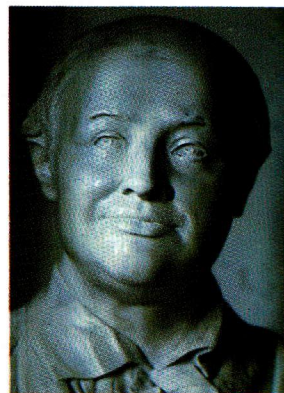
### A cárnő és a felvilágosodás

Történelmi közhely II. Katalin és a kortárs uralkodók, például az osztrák II. József „felvilágosult abszolutizmusáról” beszélni. Bizonyos, hogy Katalin mindig is teljhatalmú uralkodónak tartotta magát – hiszen Oroszországnak őszerinte erre van szüksége, ahogy a *Nakazból* is világosan kitűnik. Mindamellet elfogadta a tényt, hogy a végső hatalomnak a meggyőzésen kell alapulnia: „Amikor még az általános helyeslést megelőzően meggyőződtem valamiről, kiadom a parancsaimat, jóleső érzéssel figyelem, amit ön vak engedelmességnek nevez. Hiszen ezen nyugszik a korlátlan hatalom...” – mondta egyszer egy érdeklődőnek. Másokat is igyekezett felelősségre szoktatni: nemegyszer, amikor valamilyen kérdést terjesztettek elé döntésre, visszaküldte oda, ahonnan érkezett, azzal a megjegyzéssel, hogy járjanak el a „törvény szerint”. Nyilvánvalóan „felvilágosult” uralkodó volt: abban az értelemben mindenképpen, hogy legalább megpróbált intelligenciát és rugalmasságot alkalmazni a kormányzásban. A „felvilágosodás” gondolata azonban túlságosan nehezen ragadható meg ahhoz, hogy valamiféle mérceként használhasuk Katalin Oroszországnak megítéléséhez. Montesquieu, Beccaria és Voltaire elképzelései például igen csak eltértek a Diderot-, Hume- vagy Rousseau-féle

irányvonalától, és Katalin is kialakította saját eszmrendszerét. Számos filozófussal folytatott kiterjedt levelezést: Voltaire-rel (akit egy feltételezett „új civilizáció”-ként élénken foglalkoztatott Oroszország); Grimm-mel (a felvilágosult uralkodók „házi lapja”, a *Correspondence Littéraire* szerkesztőjével) és Diderot-val, akit meg is mentett az anyagi csődtől, amikor megvásárolta, majd visszaadta neki – kölcsön – a könyvtárát, és annak fizetett felügyelőjeként alkalmazta őt.

Diderot volt az egyetlen neves filozófus, akivel Katalin mélyrehatóan eszmét cserélt, amikor az – hosszas halogatás után – 1773–1774 telén végül Oroszországba utazott, hogy lerója háláját az uralkodónak. Szellem és politika e nagy találkozásának története egyszerre komikus és szomorú, ugyanakkor sok mindenre fényt derít. Beszélgetéseik számos társadalmi kérdést érintettek, Diderot-nak azonban egyetleneszer sem sikerült meggyőznie Katalint, hogy felvilágosult megfigyelései bármiféle gyakorlati politikát tükröznenek. A cárnő, saját szavai szerint, végül így szólt a filozófushoz: „Ön papíron dolgozik csupán, ami elvisel mindent... én viszont, szerencsétlen uralkodó, egészen másféle anyagra, emberi bőrre dolgozom, az pedig érzékeny és könnyen megsérül.” Időközben a Szentpétervárott fagyoskodó, levert és honvágytól gyötört Diderot rájött, hogy nem fog egyenes válaszokat kapni az Oroszországról feltett, statisztikai jellegű kérdéseire, mindazonáltal világosan látta, mi zajlik körülötte: „Nekem úgy tűnik, az Ön alattvalói a végletek rabjai: vagy azt hiszik, hogy országuk roppant fejlett, vagy azt, hogy reménytelenül elmaradt...” A világban ezalatt zajlottak az események, a tetőfokára jutott a Pugacsov-felkelés, és egy hírzárlat következtében nőttön-nőtt Szentpétervár nyugtalan-sága. Bár a filozófus látogatását aligha állíthatjuk sikeresnek, Diderot is, Katalin is túlságosan jó természetűek voltak ahhoz, hogy ne barátként váljanak el egymástól; ám az is valószínű, hogy a cárnő döntött úgy, ezentúl a maga filozófusa lesz.

A „felvilágosodás” orosz változatában helyet kapott az oktatás is, és Nagy Katalin – kivételes képességű minisztere, Ivan Beckoj segítségével – jelentős mértékben emelte az oktatás színvonalát és bővítette a tanulási lehetőségeket. Ha meglehetősen bizonytalanul is, Péter Tudományos Akadémiájának nyomdokain már Erzsébet idején működni kezdett a Művészeti Akadémia és a Moszkvai Egyetem. Mihail Lomonoszov (1711–1765) személyében színre lépett az első nagy, modern orosz tudós, akit költőként, irodalomelméleti szakemberként, fizikusként, vegyészként, mozaikkészítőként, geológusként, csillagászként és más területeken elért eredményeire tekintettel afféle „egyszemélyes egyetemmmé” avattak. Roppant kivételes alak, annál inkább, mivel a távoli északon, paraszti családban született, gyalog kellett eljutnia a fővárosba, hogy tanulhasson, és végül felküzdötte magát a nemességbe. A Katalin uralkodásának idejére jellemző, modern oktatási felfogás néhány haladó szellemű kísérlete közé tartozik a nők iskoláztatása. 1782-ben Daskova hercegnőt, a kor egyik legragyogóbb értelmiségi hölgyét nevezték ki a Tudományos Akadémia igazgatójává, a következő évben pedig az új Irodalmi Akadémia élére került. Az oktatás maga után vonta a könyvkiadás ugrásszerű fejlődését, valamint a közvélemény formálását. Katalin jó példával járt elől: szatirikus folyóiratokat támogatott, és maga is legalább harminc színdarabot írt (leginkább komédiákat, enyhébb szatírákat, illetve az orosz történelemből merített jeleneteket). Nyelvtanilag ugyan nem kifogástá-



Ez a mellszobor két jelentős, szegény sorból felemelkedett északi orosz alakját kapcsolja össze: a szobrászt, Fedot Ivanovics Subint (1740–1805) és modelljét, a szobor alkotása idején (1792) már rég halott Mihail Lomonoszovot (1711–1765). Subin paraszti csont- és fadaragók között nőtt fel, és lett a legnagyobb neoklasszicista orosz szobrász. A halászcsaládból származó, erős akaratú, harcias Lomonoszov igazi „reneszánsz ember” volt: kiváló barokk költő, irodalomtudós, történész, közgazdász, művész, geográfus, mindenekelőtt azonban a kémia terén korát messze megelőző polihisztor tudós. Felbecsülhetetlen mértékben serkentette a kutatói, felfedezői és tudományos tevékenységet a 18. századi Oroszországban.



lanul, de gördülékenyen és könnyed stílusban használta az orosz (ami nem az anyanyelve volt), és sokat írt franciául is.

Ahogy teltek az évek, felbukkantak a modern orosz irodalom megalapozói, és kezdett kirajzolódni a közvélemény: Gyenyisz Fonvizin drámaíró (1745–1792), Fjodor Emin regényíró (1735 k.–1770), az östehetség költő, Gavriil Gyerzsavin (1744–1816), Nyikolaj Novikov publicista és kiadó (1744–1818), Nyikolaj Karamazin költő és prózaíró, a romantika előfutára, továbbá a legismertebb, Oroszország első nagy történettudósa, Alekszandr Ragyiscsev (1749–1802). Könyve, az *Utazás Szentpétervárról Moszkvába*, műfaját nehéz meghatározni. A képzeletbeli utazást pihenők szakítják meg, melyek során a szerző megfigyeléseket tesz, elmélkedik és elkalandozik a vidéki élet kapcsán, és ezekből a töredékekből fokozatosan kibontakozik a jobbágylét gyászos képe, melyet az író szívhez szóló, rousseau-i modora is fokoz. Az utazás váratlanul, a nép eredendő östehetségét megtestesítő Lomonoszovhoz intézett himnusszal ér véget („Óda a szabadsághoz”). A könyv helyenként naiv és rosszul szerkesztett – a kínosan pedáns Puskin nem is kedvelte –, ám az elfojtott, lázadó indulatok erőteljes ábrázolását kínálja. Amikor 1790 feszültségekkel terhes nyarán Katalin elolvasta a könyvet, ez a vonatkozása különösen felbosszantotta, ahogy azt a saját fennmaradt példányába írt széljegyzetei jelzik. A könyvet elkobozták, névtelen szerzőjének kilétét megállapították, majd letartóztatták Ragyiscsevet és előbb árulásért halálra ítélték, később a büntetését szibériai száműzésre enyhítették. Öt évvel később, amikor már Pál ült a trónon, Ragyiscsev visszatért, hogy valamilyen szerepet vállaljon a közéletben, majd – vélhetőleg világnézeti okokból – öngyilkosságot követett el.

A Katalin útját uralkodása ezen utolsó éveiben kesztesztető értelmiségiek közé tartozott az 1792-ben le-

tartóztatott Nyikolai Novikov is, akinek valószínűleg szabadkőműves elkötelezettsége, különösen pedig a porosz befolyás alatt álló és a trónutódlás és Pál személye iránt élénk érdeklődést tanúsító titkos rózsakeresztes renddel fenntartott kapcsolata hozhatott bajt a fejére. Katalin nem nézte jó szemmel a szabadkőműves mozgalom, valamint a különböző szélsőséges vallási irányzatok széles körű terjedését a 18. század végén Oroszországban, de még jobban nyugtalanították az egyre különösebb viselkedésű fia gatsinai „kis udvar”-ából érkező baljós és fenyegető jelek. A cárnő uralmának szellemi légkörét tárgyalva meg kell azonban említenünk a pozitívumokat is. Ezen idő alatt virágoztak fel soha nem látott mértékben a művészetek, különösen az 1770-es évek közepét követő békés évtizedben, az orosz kulturális élet egyik legfényesebb korszakában. A magánéletben Katalin ízlése mértéktartó, ha nem egyenesen spártai volt; mindamellett kedvelte az összejöveleteket, és magas színvonalon folyt az udvari szórakoztatás. A szabad szellemű udvari színház a palota parkjaival együtt mindenki előtt nyitva állt, aki illendő öltözetet viselt. Potjomkin mecénási tevékenységének köszönhetően virágzásnak indult a zeneművészet is, és Baldassare Galupptól Giovanni Paisiellóig számos zeneszerző szerzett jelentős hírnevet Oroszországban. Az orosz zeneszerzők már jóval Mihail Glinka előtt óvatosan igyekeztek kialakítani a nemzeti stílust az egyházi zene, a billentyűs hangszerekre írt népi dallamok és a vígoperák terén.

Katalin maga is úgy nyilatkozott, hogy nincs zenei hallása, a vizuális művészetekhez viszont igenis jó szeme volt. Képtárat alapított, amivel megalapozta a későbbi szentpétervári Ermitázs hatalmas gyűjteményét. Három jeles arcképfestő művészete bontakozott ki ekkoriban: Dmitrij Levickij, Fjodor Rokotov és Vlagyimir Borovikovszkij inkább a nemesi réteg újonnan épült udvarházaiban és a városházáknak dolgo-

A szentpétervári Szenátus tér, I. Péter emlékművel (Falconet *Bronzlovasa* 1782-ben készült el). Ezt a hatalmas, az Admiraltástól nem messze fekvő központi teret az orosz születésű kései neoklasszicista K. Ross tervezte Szenátus és Szinódus épületei (1829) szegélyezik. A tér a Névára néz, szemben vele a Művészeti Akadémia (1765) áll. Itt sorakozott fel 3000 katoná az 1825-ös sikertelen „dekabrista” lázadás során. A *Bronzlovas* – Puskin elbeszélő költeménye óta – központi szerepre tett szert „Pétervár mítosz”-ban. Nagyrészt a föld alatt rejlő gránittalapzata megtörő hullám közepét kelti.





zott, s nem a felső arisztokráciának, viszont a kor bármely európai művészeivel összevetve megállják a helyüket. A szobrászatban is a portréábrázolás divott, különösen a távoli észak paraszti faragói között felnőtt Fedot Ivanovics Subin művészetében.

A kor jelentős vizuális kifejezési módja az építészet. Az 1760-as évek elején hirtelen megszakadt a Rastrelli-féle pétervári barokk és a nevével fémjelzett iskola tevékenysége, s Katalin Oroszországában a nemzetközi neoklasszicizmus szokatlanul letisztult, arányos és rendezett változata jött létre, mely egyformán illett Pavlovszk vagy a tauriai palota fényűzéséhez és a vidéki városházák szerényebb, árkaos épületeihez s a városi piacokhoz. A neoklasszicizmus korai képviselői közé tartozott a francia J.-B. Vallin de la Mothe, továbbá más bevándorolt építésszel dolgoztak, köztük a skót Charles Cameron. A hazai tehetségek népes táborából ketten külön is említést érdemelnek: Matvej Kazakov (1738–1813) és Vaszilij Bazsenov (1737–1799). Előbbi kizárólag Moszkvában és környékén dolgozott, számtalan épületével a moszkvai klasszicizmus meghatározó irányzatának megteremtője. A szabadkőműves Bazsenovot nemcsak néhány ma is álló épülete, hanem megvalósulatlan tervei is híressé tették, melyek közül a legnevezetesebb a moszkvai Kreml (régi székesegyházak körüli) átalakítása egy olyan monumentális oszlopsorral, amilyen Diocletianus spliti palotáját díszíti; az alapozási munkálatok el is kezdődtek. Ténylegesen meg is építette viszont Moszkvában a páratlan Paskovházat, és Pál cár utasítására, 1797-ben a szentpétervári Mihajlov-palotát, ezt a különös, klasszicista-manierista megjelenítésű, várarokkal övezett kastélyt.

De a korszak talán legemlékezetesebb építészeti rezeke maga Szentpétervár: „a világ legkövetkezetesebben neoklasszicista városa”. Személyesen II. Katalin jelölte ki a város esztétikai stílusirányát, amely felfogását tekintve részint páratlanul egyszerű, részint sokrétű szimbolikus tartalmat hordoz: ilyen például Nagy Péter lovas szobra, mely tizenhat évig készült (1766–1782) E.-M. Falconet felügyelete alatt, akit Diderot ajánlott Katalin cárnő figyelmébe. A felágaskodó paripa patái egy Péter cár ellenségeit jelképező kígyóra taposnak; a talapzat kétszázötven tonnás vörös gránittömbjét, amelynek felső része a sziklákon megtörő hullámokat idézi, egy hatalmas vállalkozás keretében hajóval szállították a helyszínre a Finn-öböl déli partjaitól. Az emlékművet ma, Puskin kiváló elbeszélő költeménye nyomán leginkább *Bronzlovasként* ismerjük.

### Pál cár uralkodása

Amikor 1796-ban hosszú és feszültségteli várakozás után Pál trónra került, biztosra lehetett venni, hogy mindenben tudatosan az anyjától merőben eltérő módon kívánja gyakorolni a hatalmat. Ez jó hírt jelentett a politikai száműzötteknek – Ragyiscsevnek, Novikovnak és Kosciuszónak –, akik vissza is nyerték a szabadságukat. Általános amnesztia azonban szóba sem került, és Pál maga is bőségesen osztogatta a meg gondolatlan büntetéseket. Nem bízott abban a közép-nemesi rétegben, amelyikre anyja támaszkodott az ország kormányzásában, ellenben nagy népszerűsége tett szert a parasztság körében, jóllehet nem tett többet a jobbágyterhek enyhítésének érdekében, mint hogy heti három napban jöjjön meg a *barscsina* felső határát. A vitathatatlanul olvasott és művelt Pál kidolgozta az önkényuralomra épülő saját társadalommodelljét, kiszámíthatatlan, ingerlékeny és neurotikus jelleme miatt azonban ígéretes elképzelései rendre zátonyra futottak.

A külpolitikát a francia forradalom utórezgése ha-

tározta meg, továbbá Pál gyakori „pálfordulásai”. Először békét hirdetett, majd csatlakozott a franciáellenes szövetséghez: az orosz sereg az élén álló, csaknem hetvenéves, legyőzhetetlen parancsnok, Szuvorov vezetésével átütő sikerrel harcolt Itáliában, majd az Alpokon is átkelt. Pál flottája (a törökökkel szövetségben) elfoglalta a Jón-szigeteket, és a 19. század hajnalára az Orosz Birodalom immár akkorára duzzadt, hogy egyik oldalról az Adriai-tenger, a másiktól Észak-Amerika nyugati partvidéke határolta. Csak hogy Pálnak Máltára fáj a foga, 1798-ban ugyanis a Johannita Lovagrend nagymesterévé választották. A sziget azonban Napóleon foglalta el, majd – Pál újabb csalódására – saját szövetségesei, a britek kaparintották meg és tartották szilárdan a markukban. Pál időközben arra a következtetésre jutott, hogy Napóleon az erős uralom és a rend igazi védőbástyája, és 1800-ban hirtelen átállt a másik oldalra; egy kozák sereget, térkép és kellő ellátmány nélkül, öngyilkos vállalkozásra indított délkelet felé, hogy foglalják el a brit fennhatóság alatt álló Indiát. A kozákok – szerencsájukra – nem veszték oda a sivatagban, ráadásul a küldetés maradandó eredményt is hozott: Grúzia ősi királyságának elfoglalását, amely a 16. század óta többkevesebb rendszerességgel orosz védelem alatt állt. Valószínűleg ebből a mozzanatból fakad az Oroszország ázsiai terjeszkedési szándékával kapcsolatos brit közhiedelem (amely még száznyolcvan évvel később is élt, amikor Brezsnyev megszállta Afganisztánt).

Az elégedetlen és megfélemlített udvari arisztokrácia már 1799 óta tervezte Pál megbuktatását. Katalin egyszer arra intette a fiát, hogyha „ágyúval próbál eszmék ellen harcolni”, rövid életű lesz az uralkodása – és így is történt. Pál első intézkedései közé tartozott, hogy megbízta Bazsenovot a nagyszerű Mihajlov-kastély felépítésével. A kastély kapujánál felállította I. Péter barokk szobrát (B. C. Rastrelli, a kiváló építész apjának alkotása), talapzatára pedig „Az ükapának az ükunokától” feliratot vésette, mintegy válaszként a Katalin-féle *Bronzlovásra*. Még meg sem száradt rajta a vakolat, amikor ellenségeitől való félelmében a kastélyba zárkózott; néhány hét múlva azonban rátaláltak a nyirkos hidegben rejtőzködő cárra, operába illő jelenetben kirángatták egy spanyolfal mögül, szertartásosan megfosztották a trónjától, majd – nem tudni pontosan, milyen körülmények között – brutálisan megölték. Legidősebb fiát, a húszas éve elején járó Sándort késületlenül érte a gyilkosság híre, noha Szentpétervár kormányzója jó előre figyelmeztette, hogy apja el fogja veszíteni a trónt. Úgy kellett ráförmednie: „Elég a gyerekeskedésből. Menj és uralkodj!” Pál halála után azonnal visszavonták az India felé tartó kozák csapatokat, s ez megmentette őket a szomjhaláltól.

### I. Sándor

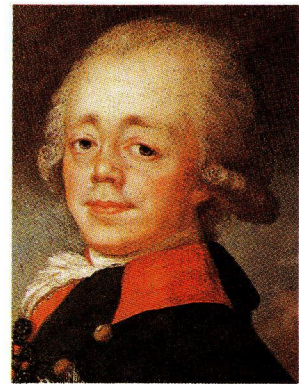
Amint rávették Sándort a trón elfoglalására, amelyet ilyen megrázó körülmények között játszottak a kezére, az ifjú cár biztosította a gárdát, hogy nagyanyja politikáját kívánja folytatni. Méltó nemeslelkűséggel mintegy tizenkétezer embert rehabilitált a Pál által elítéltek közül, enyhítette a cenzúrát, az utazási megszorításokat és a szabadságjogok Pál idején bevezetett többi megnyirbálását.

A napóleoni Franciaország ellen vívott nagy jelentőségű háború (1805–1807, illetve 1812–1814) rányomta bélyegét I. Sándor uralkodására, bár e két rövid időszak mellett Sándornak a birodalom belügyeire is jutott bőven ideje. Trónra lépésekor egy reformpárti barátaiból álló, nem hivatalos bizottság segítségével

### Jobbra: A napóleoni háborúk

A Napóleon ellen folytatott háborút 1807-ig Nagy-Britannia és több, Franciaország elleni koalícióban összeállt szövetségese vívta. Ausztria és Poroszország egy olyan hatalmi küzdelem sakkfigurái lettek, amelynek elágazásai egészen messzire, Egyiptomig és Indiáig nyúltak. A Balkánra és Itáliába vezetett orosz hadjáratok a nem lebecsülhető keleti nagyhatalom erejére figyelmeztették Napóleont, ám 1807-ben, az orosz seregek súlyos austerlitz-i és friedlandi vereségei után I. Sándor cár visszavonult a háborúból. Ezt az átmeneti visszavonulást arra használta ki, hogy megszállja Finnországot (1808) és a terület átadására kényszerítse a svédeket. A napóleoni háborúk másik orosz nyeresége az oszmán fennhatóság alól kiragadott Besszarbia lett. Napóleon támaszpontként használta csatlósállamát, a Varsói Nagyhercegséget, ahonnan nagyszámú lengyel toborzott félmilliós nemzetközi seregébe (mely nagyjából nem franciákból állt) az Oroszország elleni támadáshoz. Moszkvának Napóleon seregére nézve végzetes következményekkel járó bevétele jelentette az elhúzóódó háború fordulópontját; 18 hónappal visszavonulása után az orosz csapatok már Párizsban voltak.

Pál császár portréja. Alkotója, az ukránai Vlagyimir Borovikovszkij, a portréfestők nagy triójából (a többiek: Fjodor Rokotov és Dmitrij Levickij), aki a legtartósabb hatást gyakorolta az orosz festészetre. Legjobb műveit (az 1790-es évekből) megérintette a romanticizmus, illetve a szentimentalizmus; Katalint meghittén, a parkban sétáló kedélyes matriarchaként ábrázolta. A neurotikus és balsorsú Pált azonban sem Borovikovszkijnak, sem Subin nevezetes mellszobrának nem sikerült idealizálnia: a cár méltóságteljes, katonás gondolkodású uralkodóként és a Máltai Lovagrend „nagymestereként” pózol a képen.







megkísérelte módszeresen számba venni a rá váró feladatokat. Bár nem készült jegyzőkönyv, nyilvánvaló, hogy a jobbágyság és talán az önkényuralom megszüntetésének kérdéseit vitatták meg. Ilyen alapvető intézkedések azonban olyan államférfiúi erényeket és kitartást igényeltek volna, amilyenekkel a cárral nem rendelkezett: 1805-re tökéletesen elvesztette érdeklődését e kérdések iránt. Ennek ellenére születtek bizonyos intézkedések a kormányzás hatékonyabbá tételére, és ha nem is terjedt el széles körben, a jobbágyság felszabadítására is tett lépéseket.

Sándor uralkodása folyamán nemcsak Franciaország ellen vívott háborút. Grúzia bekebelezése nem csupán Perzsiával (1804–1815), hanem Törökországgal szemben is (1806–1812) kiélezte az ellentéteket. Akárcsak az előző két uralkodó idején, ez a két összecsapás is a remekül irányított orosz hadsereg diadalát hozta: a perzsáktól sikerült megszerezni a Kaukázus nagy részét (bár még évtizedekbe telt, amíg a harcias hegyvidéki népek végleg behódoltak), a törököktől pedig Besszarábiát és a Fekete-tenger keleti part-

vidékének egy szakaszát. Az orosz hadsereg további sikerei nyomán – ezúttal Svédország ellen (1808–1809) – Finnország egésze is orosz fennhatóság alá került. Ám a franciák ellen vívott első háború a fentieknél vagy a Pál idején Szuworov vezette hadjáratoknál jóval kevesebb sikert hozott. Az austerlitz-i és friedlandi csaták rémületbe ejtették Sándort, és a nagyobb veszteségektől való félelmében kilépett a háborúból. 1807 júliusában került sor a legendás tiltsi konferenciára és szerződésre. Napoleon és Sándor megállapodtak, hogy titokban találkoznak egy tutajon a Njeman (Nemunas) folyó közepén, a kedélyes légkör azonban aligha feleltette el a nézetkülönbségeiket, noha abban rögvést egyetértettek, hogy egyikük sem kedveli Angliát. És hogy ki járt túl a másik eszén? Sándor kihasználta Napoleon uralmának megrendülését, és sikerült időt nyernie. Napoleon „ravasz bizánci”-nak tartotta a cárt, akinek képmutató nyájassága az orosz külpolitika hatásos eszközének bizonyult.

A Tiltsit követő ötesztendő szünet lehetővé tette, hogy Sándor ismét a hazai ügyeknek szentelje a fi-



gyelmét. Sándor nem csupán követte, hanem túl is szárnyalta nagyanyja példáját az általános és egyetemi szintű oktatás fejlesztésében. Különösen híres volt a Carszkoje Szelo elit gimnáziuma, ahol Puskin és más irodalmi kiválóságok részesültek első osztályú taníttatásban. Ezen időszak legkiemelkedőbb eseményét adta az első szervezett kísérlet az orosz alkotmány megalkotására. A tervezetet 1809-ben dolgozta ki a szegény papi családból származó és rendíthetetlen monarchista Mihail Szeranszkij (1772–1839), aki szilárdan hitt a törvény rendjében és abban, hogy a társadalomnak részt kell vennie a kormányzásban. A reformpárti cár előtt megnyílt az út az állam fokozatos liberalizálódásának vagy legalább modernizációjának elindítására, ám addig tétovázott, míg Szeranszkij ellenfelei erőre kaptak, és 1812-ben franciabarátsgád vádjával kieszközölték a menesztetését. Később még visszatért a politika porondjára, nagy terve azonban soha nem valósult meg.

1812 történetét jól ismerjük a *Háború és béke*-ből. Franciaország és Oroszország között különféle területeken egyre halmozódtak a feszültségek, és csak idő kérdése volt a háború kiújulása. Napóleon csaknem félmillió – a segédcsapatok megérkezésével még nagyobb – „Grand Armée”-ja állt szemben a kezdetben sokkal kisebb orosz sereggel. Napóleon katonáinak több mint a fele nem a franciák, hanem a készséges vagy éppen vonakodó szövetségesek közül került ki: a hadjáratban tekintélyes lengyel hadtest is részt vett, abban a reményben, hogy a háború eredményeként visszaállíthatják a lengyel államot. Napóleon a Szmolenszken át Moszkva felé vezető hagyományos útvonalat követve, a morénávonulatok mentén nyomult be Oroszországba – majd később itt is vonult vissza –, hogy az ország közigazgatási központja helyett a valódi szívére mérjen csapást. A Moszkva melletti Boroginónál, ködös időben vívott csata ugyan nem döntött el semmit, de mindkét félnek nagy veszteségeket okozott (végeredményben a franciáknak nagyobb). Bár Moszkvát nem lehetett megvédeni, sem Sándor cár, sem idős, agyafűrt parancsnoka, Kutuzov tábornok, sem általában az orosz nép nem volt hajlandó béketárgyalásokba bocsátkozni. Napóleon túl későn hatolt be a kiürített és hamarosan porig égetett városba: serege nem kapott megfelelő utánpótlást, és már szeptemberre járt az idő; nem bontakozott ki cárellenes parasztfelkelés sem, és – noha az orosz sereg nem alkalmazta következetesen a felperzselt föld taktikáját – a földekről sem tudták biztosítani a katonák ellátását. Október közepén, az orosz tél beálltával Napóleon megkezdte végzetes visszavonulását, melynek során a betegségek és a fagyhalál még a partizánoknál is hatékonyabban tizedelték seregét, amelynek csupán alig a huszada tért haza. Az év végére nem maradt ellenséges katona orosz földön. Az orosz sereg Napóleon nyomába eredt, és 1814-ben el is foglalta Párizst, és ez a nyelvben is nyomot hagyott: a *bistro* feltehetően az orosz *bisztro* („gyorsan”) szóból ered.

1812 hőstörténete előkelő helyet foglal el az orosz történelmi tudatban: az *otycsesztyvennaja vojna*, azaz „honvédő háború” nevet kapta, ugyanezzel az elnevezéssel illették az 1941-es hitleri támadás elleni orosz fellépést is, tekintettel arra, hogy mindkettő orosz földön bontakozott ki. Sándor cár – mintegy élő szentként – a *blazsennij*, azaz „áldott” jelzőt kapta. Az európai konzervatív hatalmak 1815 utáni általános eufóriájában Sándort övezte a legnagyobb elismerés. Bár természetéből fakadóan hajlott az alkotmányosságra, Sán-

## 1812

1812 eseményei és következményei Oroszország számára csak egy olyan társadalom összefüggéseiben értékelhetők megfelelően, amelynek művelt osztálya politikai beállítottságtól függetlenül erős franciabarátsgágot mutatott. Pál és I. Sándor uralkodása idején Oroszország nem tudta határozottan eldönteni, hogyan is viszonyuljon a napóleoni Franciaországhoz. Amikor Napóleon és Sándor Tilsitben békét kötött (1807), valószínűleg egyikük sem hitt a szövetség rendíthetetlenségében, viszont mindketten lélegztvételnyi időhöz jutottak. Napóleon végül nyár derekán indította el a támadását, és Moszkvában érte az ősz. A tél eleji visszavonulás a kiürített és felégetett városból huszadára apasztotta a „Nagy Hadsereg” kezdeti létszámát.

Napóleon Oroszország elleni háborúja akár felszabadító háború is lehetett volna. Nehéz eldönteni, hogy válasszolhatott a jobbagysorban élő lakosság az önjelölt felszabadító érkezésére, különösen az alig egy nemzedékkel korábban Oroszországhoz visszatért nyugati területeken. A lengyel irredentizmus komoly súllyal esett latba a napóleoni vállalkozásban, és a lengyelek jobban is harcoltak a többi alakulatnál (melyeknek a felét sem tették ki a franciák). Egyes „óhitű” szakadárok „napoleoniták” (*napoleonovci*) lettek, abból kiindulva, hogy az ortodoxia által „Antikrisztusnak” nyilvánított francia császár meghozhatja az üdvösségüket. A népesség zöme azonban szilárdan kitartott a cár mellett. Oroszország számára rendkívüli pszichológiai és politikai következményekkel járt Napóleon legyőzése. Ez volt Oroszország „legeurópaibb” pillanata: az isteni jóváhagyásról meggyőződött Sándor megkísérelte eldönteni Európa sorsát.

*Balra lent:* Mihail Kutuzov herceg, orosz hadvezér 1812-ben, 67 évesen, immár figyelemre méltó pályafutással a háta mögött. Napóleon Vilniustól nem Szentpétervár, a főváros, hanem Moszkva, Oroszország tényleges központja felé nyomult tovább. Az orosz közvélemény megriadt, és Kutuzovot tették meg parancsnoknak. Megütözték Boroginónál (mely csatát Napóleon mintha Moszkváért vívta volna, noha a város jó száz kilométerrel arrébb feküdt). A mindkét oldalon hatalmas veszteségeket okozó csata döntetlenül végződött, végső soron azonban az elnyújtott utánpótlási vonalakra támaszkodó franciák jártak rosszabbul. Az agyafűrt Kutuzov folytatta a visszavonulást, amivel csapdába csalogatta a franciákat. A determinista nézeteket valló Tolsztoj szerint a józan Kutuzov, nem pedig az elbizakodott Napóleon hallotta meg a történelem szavát.







*Balra:* Nagyszerű művészeket ragadott meg a moszkvai visszavonulás pátosza: itt Théodore Géricault sebesült francia katonákról készült rajzát láthatjuk. A napóleoni háborúk veteránjai azonban már az elindulásnál is kevesen voltak: a Nagy Hadsereg főként szövetségesekből állt.



*Fent:* G. Serangeli: Sándor cár Tilsitben (1810). Oroszország – Austerlitz és a szövetségesek többi veresége ellenére – két éven át elkészeredetten ellenállt a napóleoni hadigépezetnek; végül a friedlandi csata arra kényszerítette a cárt, hogy békéért folyamodjon. Oroszország elkerülte a Poroszország osztályrészéül jutott megaláztatást: Tilsit határvárosnál a Nyeman folyó mentén Sándor és Napóleon személyesen állapodott meg, hogy amíg Oroszország elkötelezi magát Franciaország támogatása mellett, addig szabad mozgásteret kap. Sándor, a megnyerő, éles eszű és ravasz diplomata nyilván tisztában volt vele, hogy időt kell nyernie. A nővére és Napóleon közötti dinasztikus házasság nem jött létre, és a diplomáciai provokációk elkerülhetetlenül 1812 eseményeihez vezettek. Időközben az oroszoknak sikerült felülkerekedniük számos további más ellenségükön, Svédországtól Perzsiáig.



*Balra:* Október 19-én kezdődött a Nagy Hadsereg visszavonulása a hasztalanul bevett és – valószínűleg szándékosan – felégetett és kiürített Moszkvából. Az orosz erők többször rajtaütöttek a francia seregen, és a visszavonulás egyre zűrzavarosabb lett. Különféle csapások – mint Belorussziában az átkelés a Berezina folyón – csökkentették a létszámot és a morált, de végül a betegség és az éhség szedte a legtöbb áldozatot. 1812 végére a Grand Armée maradványa elhagyta az orosz földet. Ezt a Napóleon vezetésével történő visszavonulást ábrázolja romantikus szellemben Ernest Meissonier a 19. század második feléből származó képe.



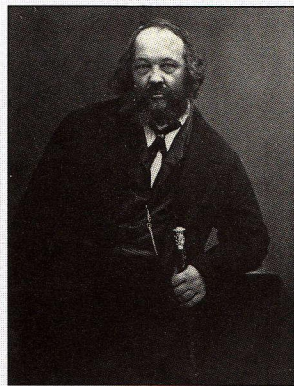
# Dekabristák, anarchisták, terroristák

*Lent: A dekabrista lázadók a szentpétervári Szenátus téren, Nagy Péter szobra mellett gyűltek össze. A cárhű egységek körülvették őket, a tömegbe lőttek és szétoszlatták a gyűlést. A nyomaton a balra menekülő dekabristák, valamint az I. Miklóshoz hű, alakzatba rendeződött csapatok láthatók.*

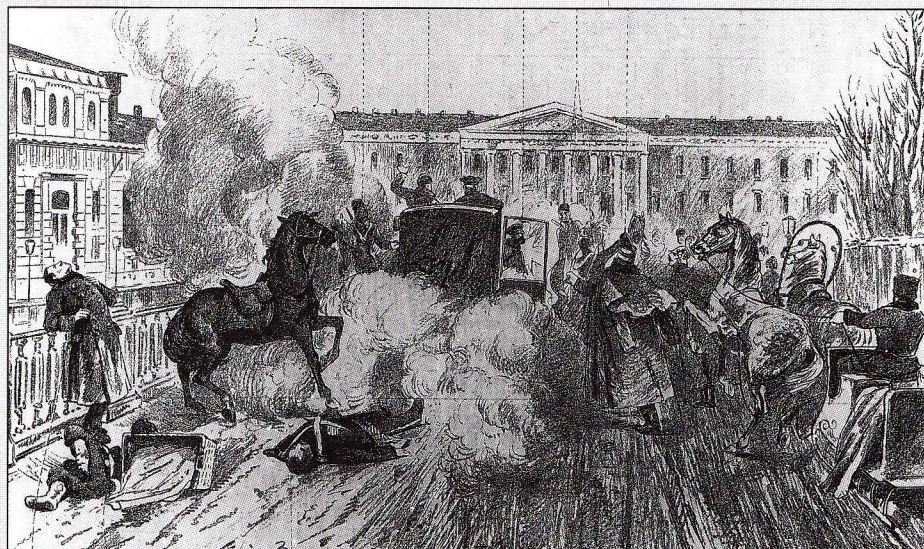
A cárizmus mindenre kiterjedő önkénye szinte természetesen váltotta ki a forradalmi jellegű ellenállást, még liberális vagy enyhén szocialista színezetű ellenállók esetében is. Ezek közé tartozott az 1825-ös dekabristák többsége is, akik a későbbi orosz ellenzék szemében szimbolikus jelentőségre tettek szert.

Az 1917-es események jóvoltából könnyen tekinthetjük a marxizmust az orosz forradalmi mozgalmak fő hajtóerejének. Ám az előző évszázadban közel sem ez volt a helyzet, amikor az anarchizmus különféle fajtái jelentették a jellegzetes orosz irányzatot. Legjelentősebb képviselőjének, az egész Európában aktív Mihail Bakunyinnak (1814–1876) sikerült szétvernie Marx első Internacionáléját; utódja, Pjotr Kropotkin (1842–1921) intellektuális töltést adott az anarchizmusnak. Talán meglepő, de több mint egy évszázaddal később, a szovjet rendszer idején mindkettőjük alakját tisztelet övezte.

Oroszország társadalmi sajátosságai, különösen az önellátó paraszti közösségek azzal az eredménnyel jártak, hogy az anarchizmus könnyedén belevegült a 19. század közepétől meghatározó populista ideológiába. A politika hajlott a szélsőségekre, és a forradalmárok egyre sűrűbben folyamodtak a terrorizmushoz (vö. Dosztojevszkij: *Ördögök*). A 19. század vége felé ez az összetett és kettős forradalmiság II. Sándor meggyilkolásához vezetett, de lélegzetvételnyi nyugalom után a módszeres marxisták kezébe került a vezetés.

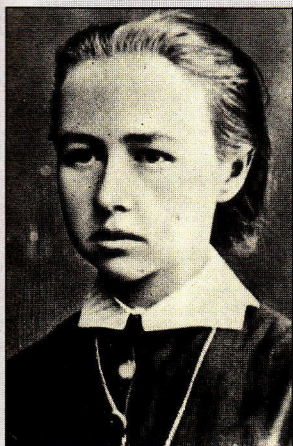
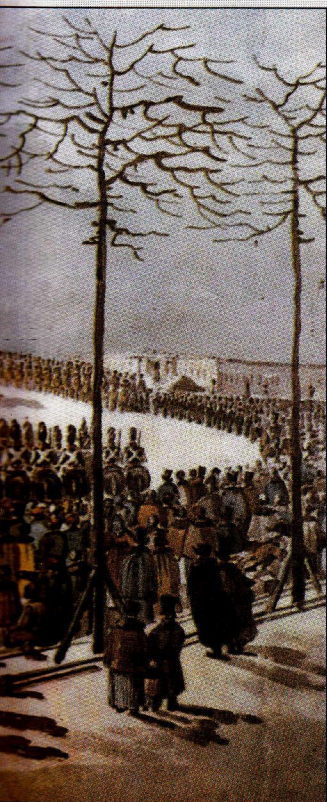


Mihail Bakunin (*balszelen*), az anarchisták vezéralakja, bebörtönzése után (1851–57) kivándorolt, és nagy hírnévre tett szert Nyugaton. Az eredetileg (sok orosz gondolkodóhoz hasonlóan) hegelianus Bakunin megundorodott minden politikától, vallástól, a hatalomból elkerülhetetlenül fakadó szolgaságtól, és kiállt a „lázas szent ösztöne” mellett. A hasonszórú terroristákkal együtt kivívta a művelt elit csodálatát, akiknek elnéző hozzáállása a terrorizmushoz hozzájárult a Szentpétervár katonai kormányzóját 1878-ban lőfegyverrel megsebesítő Vera Zasulics (*balra*) bírósági felmentéséhez.





**Lent:** A legmagasabb rangú tisztviselői osztályból származó Szojja Perovszkaja vezette a „Népakarat” nevű terrorista csoportot, mely kormányhivatalnokok megölését tűzte célul maga elé. Végso célpontként II. Sándort szemelték ki, gyilkossági kísérleteik azonban rendre kudarcot vallottak.



**Balszálen:** II. Sándort egy magányos terrorista bombája ölte meg. A cásra a korábbi sikertelen gyilkossági kísérletekért felolós „Népakarat” csoport is vadászott. A cár éppen a halála napján készült végso formába önteni az alkotmányos reformról szóló nyilatkozatát.

**Balra:** A szibériai száműzetésükbe vonaton szállított női terroristákról készült felvétel jól mutatja, milyen osztálykülönbséggel kerültek szembe a 19. század végi forradalmárok. A nők nyilvánvalóan a felső osztályt képviselik; a vasúti munkások teljes közönnyel viseltetnek irántuk, és leginkább a fényképezés ténye köti le őket.

dor lett a valóságtól elrugaskodott Szent Szövetség lelke (melyben Európa koronás fői keresztény testvéri szövetséget fogadtak), és a gyakorlatiasabb, az európai rend fenntartására és a forradalmak eltiprására létrejött kongresszusi rendszerben is vezető szerepet töltött be. A cár javaslatot tett egy nemzetközi rendfenntartó hadsereg felállítására és a fölösleges haderő leszerelésére is, a társuralkodók azonban leszavazták. A Török Birodalom elleni görög felkelés elbizonytalanította a kongresszusi rendszert: forradalomnak minősítsék, vagy a hitetlenek ellen folytatott keresztény háborúnak? (Sándor utóda idején azután az oroszok beléptek a háborúba a görögök oldalán, és el is döntötték annak kimeneteletét.) Az első világháborúig még több hasonló probléma zavarta meg az „európai összhangot”.

A cár Istentől kapott küldetésébe vetett hitének megszilárdulásával, e meggyőződésének vallásos felhangjaival és megjelenésével a nemzetközi politikában, Oroszországban megszűnt a reformot célzó színt minden előrehaladás. Ekkoriban Nyikolaj Novoszilcev gróf vázolt fel egy decentralizáló alkotmányt, ám a cár ismét habozott. A jobbágyterheken végül alig enyhítettek, s bár a Baltikumban élő parasztokat felszabadították, földet nem kaptak.

### A dekabristák

1825. december 1-jén (a régi naptár szerint) Taganrog déli kikötőjében Sándor cárt váratlanul elvitte a ház. Negyvennyolc éves volt, és nem sokkal halála előtt erősítette meg azt a döntését, hogy ötvenévesen szándékában áll lemondani. Bizonyos körülmények különös összjátéka később azt a gyanút keltette, hogy halála csupán színjáték volt: egy Fjodor Kuzmics nevű vándor remetét tartottak a „megboldogult” uralkodónak. Sándor halálhíre egy hét alatt ért Szentpétervárra. Rendkívüli bizonytalanság lett úrrá az országban: Sándornak nem született fia, és Pál örökösödési törvénye értelmében a trónt fivérének, Konsztantyinnek kellett volna örökölnie. Csakhogy néhány évvel korábban a Varsóban egy lengyel úrhölgy férjeként kényelmesen berendezkedett Konsztantyin lemondott erről a jogáról; Sándor ugyan megerősítette, hogy ez esetben legfiatalabb öccse, Miklós lépjen trónra, ezt a módosítást azonban titokban tartotta. Gyors és sűrű levélváltás zajlott Szentpétervár és Varsó között Konsztantyin szándékairól; időközben Miklós és csapatai is hűséget esküdtek neki. Konsztantyin azonban még arra sem mutatott hajlandóságot, hogy elfoglalja a trónt, és aztán lemondjon öccse javára, ezért december 26-ára tervbe vették Miklós megkoronázását. Az érthetetlen és titokkal övezett fejlemények azonban éberségre intették a művelt közvéleményt: azokat, akik bíztak a reformokban, nyugtalansággal töltötte el annak lehetősége, hogy a rugalmasabb Konsztantyin helyett a merev gondolkodású Miklós kerülhet a trónra. A körülmények alkalmasnak tűntek egy államcsínyhez, ha akad valaki, aki elég gyors lépésre képes.

Az utókor „dekabristák”-nak nevezte el ennek az akciónak a résztvevőit. Kiterjedt hálózatuk tagjai főként fiatal katonatisztek közül kerültek ki; három fő csoportosulásuk közül a „Déli Társaság” számított a leg-radikálisabbnak, melyet Pavel Pesztyel ezredes vezetett; ez a jól szervezett csoport azonban messze a fővárostól, a déli hadsereg főhadiszállásán működött. Tervük úgy szólt, hogy a parancsnokságuk alatt összevonják a csapatokat a hatalmas Szenátus téren álló *Bronzlovasnál*, és ezzel az erődemonstrációval rákényszerítik Miklóst, hogy a bátyja, Konsztantyin javára

mondjon le a trónról. Egy hideg téli nap késő délutánjára mintegy háromezer katonát vontak össze, akik azt kiáltották: „Konsztantynt és alkotmányt!” A legenda szerint azt hitték, hogy az „alkotmány” (*konsztyitucija*) Konsztantyin felesége. Ám az előre figyelmeztetett Miklós alakulatai körülvették a teret. Egy futárt megöltek, a lázadók régensjelöltje eltűnt a helyszínről. A két fél farkasszemet nézett egymással, miközben kínos lassúsággal teltek az órák. A sötétség közeledtével Miklós legyűrte a vonakodását, hogy vérrel pecsételje meg uralkodása kezdetét, és kiadta a tűzparancsot. Körülbelül ötvenen haltak meg, a lázadást leverték, a vezetőket letartóztatták.

A dekabristák kivétel nélkül alkotmányos kormányzatot és a jobbágyság megszüntetését tűzték célul: ezen túlmenően viszont nemigen értettek egyet, és elképzeléseik a mérsékelt liberalizmustól a Pesztyel-féle, szigorúan központosított, jakobinus típusú köztársaságig terjedtek. E tervek már jó ideje érlelődtek, hiszen a dekabristák oroszországi gyökerei legalább egy évtizedre nyúltak vissza, ha nem egyenesen a 18. századig, Ragyiscsev nézetéig. De ugyanilyen fontosnak bizonyultak a dekabristák számára a hasonló jellegű nyugat-európai politikai szervezetek (Itáliában a *carbonarók*, Németországban a *Tugendbund*). A 18. század végén és 19. század elején Oroszországban gomba módra szaporodó helyi szabadkőműves páholyok termékeny táptalajnak bizonyultak az ortodoxellenes és nemegyszer spirituális politikai gondolkodás számára. A történészek gyakran rámutatnak, hogy az orosz katonák, akik Párizsig úsztak Napóleont, a nyugat-európai viszonyokról szerzett közvetlen tapasztalatok révén tágihatták a látóköruket. Meglehet, csakhogy a dekabrista tiszték döntő többsége túl fiatal volt ahhoz, hogy szert tehetett volna ilyen tapasztalatokra. Eltérő személyiségük ellenére összefűzték őket bizonyos viselkedésminták és napi szokások: hittek a tettek erejében, az őszinte beszédben, a „római” egyenességben. Alekszander Gribojedov híres szatirikus verses drámájának (*Az ész bajjal jár*) hőse a „dekabrista típus” találó példája. Mivel bármilyen összejövetelel azonnal fel lehetett ismerni őket, nem is lehettek jó összeesküvők: Sándor cár kormánya meglehetősen sokat tudott róluk, a szabadkőműves páholyok bezárásától eltekintve azonban nemigen vesződött a mozgalommal.

A dekabrista mozgalom lényegében szimbolikusnak tekinthető: néhány vezetője már akkor előre látta a bukását, amikor a felkelés ténylegesen még el sem kezdődött. Szimbolikus jellegének köszönhetően a dekabristákról, őszinteségükről és bátorságukról kialakított kép óriási hatással volt a forradalmárok későbbi nemzedékeire és tulajdonképpen a liberálisokra is, abban a társadalomban, ahol még a haladó értelmiség körét is a döntésképtelenség vagy a sunyi alakoskodás jellemezte. De különösen az rázta meg és fel az arisztokráciát, hogy a dekabristák mozgalma széles körben terjedt, méghozzá a tiszték és a nemesi értelmiség, a legtöbb kiváltsággal rendelkezők osztálya körében, melytől az ország kormányzása függött. Bár csekély kapcsolatot tartottak a tömegekkel, a dekabristákat nem lehetett mint ártalmatlan álmodozókat vagy kósza fanatikusokat egy kézlegyintéssel elintézni. Egy kimondottan orosz értékekre épülő ideológiai szellemi erejét mondhatták a magukénak: egy olyan történelemszemléletét, amely az ősi Kijev és Novgorod szabadságára, a Kurbszkij herceghez hasonló legendás, zsarnokságellenes alakokra, összességében egy „másik Oroszország” látomására épült.



# AZ UTOLSÓ NÉGY CSÁSZÁR

## Reakció és stagnálás

I. Miklós harmincéves korában lépett Oroszország trónjára, és további harminc évig uralkodott: ezt az időszakot a reakció, a politikai mozdulatlanság és a társadalmi elnyomás koraként tartja számon az orosz történelmi emlékezet. Az 1680-as évek balsorsú krími hádjáraitól óta Oroszország első elveszített háborújával zárult uralkodása, és Miklósnak a halála előtt rá kellett döbbsennie, hogy mindaz, amit képviselt, darabokra hullik. A ma emberében a korszakról élő sötét kép nem kismértékben a rendszer olyan ékesszóló ellenfeleinek köszönhető, mint a nyájas természetű emigráns, Alekszandr Herzen. Az orosz kultúrában azonban beszélhetünk jelentős eredményekről, elsősorban az irodalomban, de bizonyos mértékben más művészetekben, illetve a társadalmi-politikai gondolkodásban is.

Miklós hadseregének katonája és legfőbb vezére volt. Életét kitöltötte az, hogy szembeszállt minden, ami Oroszország rendjét és fegyelmét fenyegette. Az a „gyakorlótér” magatartás jellemezte, amely a 18. század derekától a dinasztia végéig meglepő rendszerességgel bukkant fel minden második orosz uralkodóban. Viktória királynő 1844-ben így összegezte Miklós jellemét: „Merev és kimért, a kötelességről vallott elvei sziklaszilárdak, és a világ minden kincséért sem változtatna rajtuk... a legönkényesebb cselekedeteiben is őszinte, mivel meggyőződése, hogy csak így lehet kormányozni.” Bizonyos, hogy Miklós természetéből fakadóan nem volt brutális, ám uralkodásának módja hozzájárult egyfajta általános brutalitás elterjedéséhez. Hírhedt példa erre az ún. Petraveszkij-kör kivégzési színjátéka: 1849-ben halálra ítélték ennek a baráti, egy-két vonatkozásában utópista szocialista irányultságú vitakörnek huszonegy tagját, köztük az ifjú Fjodor Dosztojevszkijt. Már a kivégzőosztag elé állították az első csoport elítéltet, amikor – a színjáték részeként – megérkezett a kegyelem; az egyik áldozatot lelki ronccsá tette a „komédia”. Dosztojevszkij 1856-ig élt száműzetésben Szibériában.

I. Miklós uralkodásának kezdetét és végét a Törökország ellen vívott egy-egy háború fémjelezte. Az első orosz sikerrel zárult, a második viszont nem, igaz, ez utóbbiba a britek és a franciák is beléptek az oszmánok oldalán. Sándor politikájának következményeként az 1820-as évek háborúja végül függetlenséget hozott Görögországnak, és önrendelkezést más balkáni keresztény tartományoknak. A két háború között Oroszország békében és olyan jó viszonyban élt a Török Birodalommal, hogy Miklós az 1830-as években Ibrahim pasa, az egyiptomi lázadó ellen is a török segítségére sietett megvédeni Konstantinápolyt. 1848–49-ben, az „európai forradalmak évében” Oroszország egy másik birodalomnak is segítő kezét nyújtott egy forradalom leverésében: ezúttal Ausztria oldalán avatkozott be, hogy vérbe fojtsa a Kossuth vezette magyar szabadságharcot. Az 1848-as francia forradalom, majd III. Napóleon azt követő trónra lépése elkerülhetetlenné tette a francia–orosz összeütközést, mely végül a krími háborúba torkolt.

Belpolitikájában Miklós megszállott rendre törek-

vése számtalan negatív következmény mellett egy-két pozitív eredményt is hozott. Szperanszkij – aki húsz évvel azelőtt I. Sándor „miniszterelnöke” volt – rendszerezte az 1649 óta életbe léptetett valamennyi orosz törvényt. Rendbe tették a kaotikus állami pénzügyeket. A gazdasági mutatók növekedést jeleztek, és – különösen a brit gabonatörvények visszavonása után – számottevőbb lett a leginkább Odesszán keresztül lebonyolított gabonaexport. Az állami jobbágyság csaknem felének javultak az életkörülményei; azzal, hogy jogcímet kaptak a földhöz, lényegében felszabadították őket. A jobbágyság intézménye azonban érintetlen maradt, bár az 1840–1850-es évek során a változásokat szimatoló földbirtokosok több mint félmillió jobbágyot házi szolgálatra vezényeltek a földekről, bízva abban, hogy így a földek bármilyen felosztása a lehető legkevésbé érinti majd a birtokaikat. Eközben Miklós elkötelezettsége a társadalmi fegyelem fenntartása iránt, illetve a dekabristákat kitermelő nemesi osztállyal szembeni bizalmatlansága miatt – ha tehette – nem a már létező állami szervek, hanem olyan különleges bizottságok útján kormányzott, amelyekben az övéhez hasonló gondolkodásmódú tanácsadói foglaltak helyet. „Öfelsége személye körüli kancelláriája” méretét és befolyását tekintve is egyre duzzadt. Ennek III. ügyosztálya Benckendorff gróf vezetésével valójában az uralkodó politikai rendőrségeként ténykedett; a hivatalos rendőrséggel versengve az élet minden területére igyekezett behatolni, számtalan névtelen feljelentést fogadott, ugyanakkor nevésegesen hatástalannak bizonyult. Mindezeket kívül a nyomtatás cenzúrázása és a külföldre utazás nagymértékű korlátozása is jellemezte ezt az időszakot.

Miklós személyes ügyének tekintette a dekabrista felkelés és különféle fejleményeinek kivizsgálását. Százánál is több résztvevőt állítottak bíróság elé, ötöt kivégeztek (köztük a neves költőt, Kondratyij Rilejevet), a többiek nagy részét pedig Szibériába száműzték. A dekabristák, akik mindig készen álltak kimondani, amit gondolnak, a hosszú vallatások során kifejtették reményeiket és megvallották hitüket, esetenként személyesen az uralkodóhoz írt levélben. Ha pedig Miklós kegyesen viszonyult hozzájuk, abban nem egyszer kelepce rejtett. Puskin, akinek számos barátja akadt a letartóztatottak között, kijelentette Miklósnak, hogyha a felkelés időpontjában Szentpétervárott tartózkodik, ő is a Szenátus téren lett volna a barátaival. Miklós erre azt válaszolta, hogy ez esetben megkegyelmezne neki, és felajánlotta, hogy ő lesz a személyes cenzora: Puskit lenyűgözte a nagylelkű gesztus, amíg rá nem döbbsent, hogy valójában Benckendorffhoz kell majd benyújtania a műveit, ami a szokványos cenzúránál is riasztóbb kilátás. Később megalázó módon olyan alacsony udvari pozícióba nevezték ki, ahol nemcsak az unalom gyötörite, hanem a végül vesztét okozó intrikáknak is ki lett téve.

A dekabrista felkelés alapvetően különbözött a korábbi orosz lázadásoktól, a nép elégedetlenségének elemi erejű kitöréseitől: mivel világnézeti alapon állt, a hatalom fontosnak tartotta, hogy a felkelők eszméit





Ez a francia metszet I. Miklós ábrázolja (cár: 1825–1855) serege szemlézése közben. Pálhoz és III. Péterhez hasonlóan a katonaság gondolkodású Miklós nemcsak a katonasághoz viszonyult „gyakorlótér”i modorban, hanem Oroszországot is hasonlóképp igyekezett kormányozni; „Európa csendőré”-nek is nevezték. A „forradalmak éve” (1848) után különösen kemény kézzel fogta össze országát. Uralkodása idején seregei sorra aratták a sikereket, egészen az orosz–török háborúként kezdődő nagy krími összeütközésig (1853–1856). Az angol-francia beavatkozás nyomán megmutatkozó hiányosságok beárnyékolják Miklós utolsó napjait.

a sajátjaival ellensúlyozza. Ebből a közvetlen szükségből, valamint a fennálló rendszer érdekei védelmében a nacionalizmus újonnan felbukkanó forradalmi erőinek elnyomását célzó 19. század eleji általános európai törekvésből született meg a „hivatalos népiség” elve. Legfőbb szószólója a hosszú időn át, 1833–1849 között Miklós oktatási minisztereként ténykedő Szergej Uvarov gróf volt. Az ideológia elvei három alapfogalomban öltöttek testet: ortodoxia, önkényuralom (mint az egész rendszer alapja) és a lefordíthatatlan *narodnoszty*, amit rendszerint „népiség”-nek fordítanak, de magában foglalta a népi szellem és akarat bizonyos előfeltételezéseit is mint a cárság eszméjének tartópilléreit. A *narodnoszty* majd az 1930-as években váratlanul újra felbukkan, a szovjet szocialista realizmus három alapelvének egyikeként. Bár a „hivatalos népiséget” beleerőszakolták az iskolák és egyetemek tanmenetébe, nem tekinthető teljességgel mesterséges képződménynek, mivel kifejezésre juttatta azt a 19. századra jellemző intellektuális vágyat, melynek tárgya a *Gemeinschaft* vagy „közösségi szel-

lem”: a nemzet szerves egységének érzete, mely egységet a pusztá törvényeknél vagy társadalmi szokásoknál mélyebb kötelékek tartják össze.

A sajátosan orosz szóértelmezés abból a próbálkozásból született, mellyel az önkényuralom megkísérelte kisajátítani a cár és a nép kapcsolatának a köz tudatban élő mítoszt, annak ellenére, hogy a 18. század közepétől folyamatosan és egyre inkább „elnémetesedtek” az egymást követő Romanov-nemzedékek, míg a 20. századra már aligha lehetne néhány cseppnél több orosz vért kimutatni a cári családtagok ereiben. Az elmélet különösen a „Szent Oroszország” mítoszt igyekezett kiaknázni. Ez a fogalom a 16. század derekán, Kurbszkij IV. Ivánhoz írott leveleiben bukkan fel először, és a „zavaros időszakról” kezdve általánosan elterjed: arra az elképzelésre vonatkozik, mely szerint az orosz föld nem azonosítható felséges uralkodóival, esetenként akár szemben is áll velük. A kifejezés gyökere talán a *szvjatoj*, „szent” és a *szvetlij*, „fényes” szavak hangzásbeli hasonlósága lehet (ahogy például a 13. századi *Ének Oroszország pusztulásáról* című műben használták). A 18. századi „nemesi kultúrának” nem jutott ilyesmire ideje, ám 1812 után – mely időszak sok orosz szemében az ortodoxiának az Antikrisztus ellen folytatott harca jegyében telt – gyakran használt kifejezéssé vált. Hogy a cárizmus ki akarja sajátítani ezt az elvet, azt jelezte, hogy a hatalom nem csupán a felvilágosodás értékeit kísérte meg megkerülni, illetve háttérbe szorítani, hanem az egész független nemesi osztályt, melytől Miklós annyira tartott, és amelyet olyannyira megvetett.

Arról azonban szó sincs, hogy a fentiek, valamint az azokhoz kapcsolódó gondolatokat kizárólag az önkényuralom támogatói hirdették. Késői éveiben a bomló elméjű Nyikolaj Gogol író (1809–1852) is teljesen a hatásuk alá került; majd erőteljes hangot kaptak Dosztojevszkij monumentális „polifonikus” regényeiben és közzírói munkásságában. A kor meghatározó költőinek egynémely művét is áthatották: legjelentősebb közülük a majdani II. Sándor nevelőjévé kijelölt Vaszilij Zsukovszkij (1783–1852), illetve Fjodor Tyutsev (1803–1873). Vagyis nem állja meg a helyét a némelykor hangoztatott feltételezés, miszerint minden jelentős 19. századi orosz író ellenezte volna a cárizmust. Oroszországban jelen volt egy világosan meghatározott „konzervatív” irányzat is, mely legalább Mihail Scserbatov hercegig, az 1767-es Törvényhozó Bizottság nagy hatású szónokáig és későbbi vitairatszerzőig vezethető vissza, és olyan személyiségek vitték tovább, mint Nyikolaj Karamzin történész, illetve az „archaikus” költő, Alekszander Siskov (1754–1841).

### A szlavofilek és a 19. század közepének kultúrája

Az ebben a korban kibontakozott legismertebb vita a szlavofilek és a különféle, közös névvel „nyugatosokként” emlegetett – bár a szlavofilektől eltérően semmiféle deklarált csoportosulást nem alkotó – ellenfeleik között zajlott. A szlavofil mozgalmat valószínűleg Pjotr Csaadajev (1794–1856) első *Filozófiai levele* indította el 1836-ban. Csaadajev kapcsolatban állt a dekabristákkal, a „Bölcsességszeretők” (*Ljubomudri*) miszticizmusra hajló vitakörével, mely a dekabrista felkelés leverése után feloszlott, ugyanakkor rokon-szenvezett az európai romantika vallási és történelmi eszméivel. Levelének nagyságát az orosz kultúra céltalanságának, a szellemiség és a hagyományos nyugati értékek – kötelességtudat, igazság és logika – hiá-



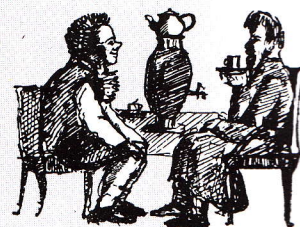
# Puskin és Gogol

Ha külföldiek az orosz irodalom klasszikusait emlegetik, nagy valószínűséggel Tolsztoj és Dosztojevszkij, esetleg Turgenyev és Csehov jut az eszükbe. Sok orosz azonban két olyan íróat tart az igazi klasszikusnak, akik már az orosz regény nagy korszaka előtt meghaltak: Alekszandr Puskit (1799–1837) és Nyikolaj Gogolt (1809–1852). Ismerték egymást: Puskin örömmel üdvözölte Gogol első elbeszéléseit, Gogol pedig hősként tisztelte az akkor már híres Puskit. Mindketten a levitézlett földbirtokos osztályból származtak, de ebben ki is merült a hasonlóságuk.

Puskin romantikusként határozta meg magát, ami pusztán a modernségét jelentette, és hogy csodálta Byront: a szíve mélyén, akárcsak Byron, tőről metaszett klasszikus volt. Felelősséget érzett a hagyomány és a társadalom iránt: Oroszországnak, vélte, szüksége van egy „shakespeare-i” drámára, és megszületett a *Borisz Godunov*. Megalkotta a Walter Scott legjobb regényeit felülmúló *A kapitány leányát*. Minden irodalmi formában próbára tette magát, és valamennyit ízléssel, szellemesen és tapintatosan kezelte. Ékesszólása vagy akár metaforái, mint Flaubert panaszkolta, „laposan” hangozhatnak a nyelvi pontosságot, változatosságot és színpompázást nélkülöző fordításban.

Puskin volt az „irodalom Mozartja”; nemcsak a művészetük, hanem a személyiségük és az életük is hátborzongató hasonlóságokat mutat. Mintha Puskin is ráérezett volna erre, amikor „kis tragédiájá”-ban, a *Mozart és Salieriben* mintegy előrevetítette Schaffer *Ama-deusát*. Legkiválóbb műveiben (*A pikk dáma*, *A Bronzlovás*) úgy veti fel a problémát, hogy az olvasónak nemcsak magának kell megtalálnia a válaszokat, de még a kérdéseket is neki kell megfogalmaznia. Puskin tisztában volt az irodalom korlátaival, és – kajánul – a csúcspontján, egy mondat közepén hagyta abba nagyszerű „verses regény”-ét, a *Jevgenyij Anyegint*.

Gogol, akit vidéki fiúként lenyűgözött Szentpétervár, első történeteiben tőkét kovácsolt ukrainai háte-réből. Értő népiségüket fergeteges vidámnak tartották; Puskin felfigyelt rá, hogy Gogol jókedve „egyszerre naiv és csalafinta”. Következő elbeszéléseiben – *Hogyan veszett össze a két Iván*; *Pétervári történetek* – a komédia és a pátosz felszíne alatt vészjósló mélységek tárultak fel. A nagyrészt külföldön töltött harmincadik éve táján születtek meg remekművei: egy-egy szindarab, *A revizor*, *A köpönyeg*, a *Holt lelkek* első része. Részleteiket tekintve e művek harsányan tréfásak: egészükben félelmetes, lélekölő világot ábrázolnak. A kritika társadalompolitikai szatírákat látott bennük. Gogol hevesen tiltakozott, mert vallásos olvasatukat akarta elismertetni. Sajátosan egyéni vallásosságában azonban kevés hely jutott Istennek, a Sátán viszont minde-nütt felbukkant, első sorban a *poszosztyban*, az útszéli kivagyiságban. Gogolt cserbenhagyta megzabolázhatatlan lángelméje: tervezett „Isteni komédia”-jából, a *Holt lelkekből* csupán egy töredékre futotta, és végül búskomorságban halt meg. Míg a megnyerő és kifinomult Puskin serkentően hatott az orosz írásművészet egész európai stílusú és intellektuális ágára, minden, ami abban fonák, szellemesen pikáns, szókimondó, Dosztojevszkijtől Zsoscenkóig, az Gogoltól való.



Fent: Puskin egyik vázlata a *Belkin elbeszélései*hez.

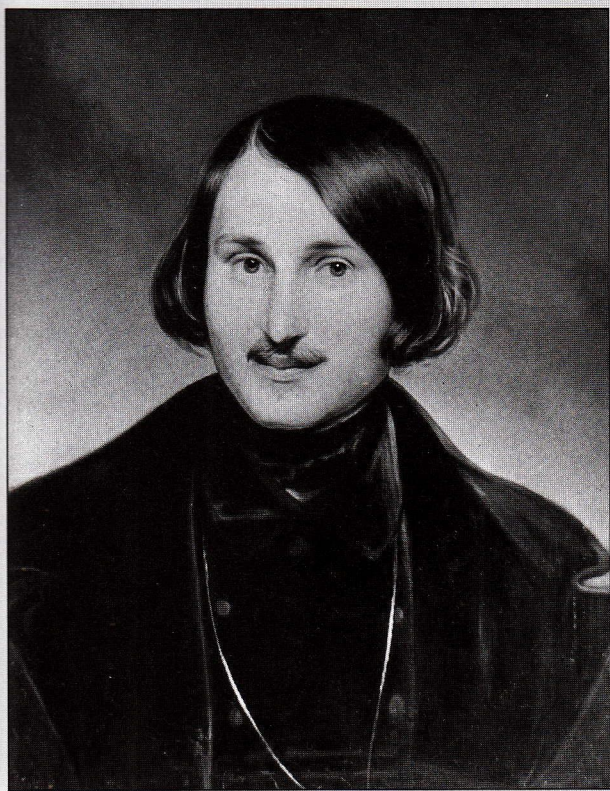
Balra: A szimbolista „Művészet Világa” csoport köréhez tartozó I. Bilibin (1876–1992), a századforduló egyik legjobb grafikusáé által készített illusztráció egy Puskin-népmeséhez. Puskin írásai figyelemre méltó utóéletet éltek, orosz operák, dalok és balettek, illetve a későbbi művészek nyersanyagaként.



**Balra lent:** O. A. Kiprenszkij (1782–1836) Puskin-portréja; Kiprenszkij a 18. századi portréfestők szerény, ám kitűnő vonalának talán utolsó tagja. Ez a remek portré romantikus feszültséggel és magányossággal ruházza fel a költőt.

**Lent:** A Pszkov térségbeli Mihajlovszkoje (1941-ben nagyrészt elpusztult, de helyreállították) volt a Puskin család birtoka és a költő temetkezési helye. Az 1820-as évek közepén itt töltötte száműzetése pár évét (és így kimaradt a dekabrista felkelésből,

melyben sok barátja vett részt) öreg dajkája, Arina Rogyionovina társaságában, aki felkeltette az érdeklődését a néphagyomány világa iránt; élete elszigetelten töltött időszaka jelentette írásművészete legtermékenyebb periódusát.



**Fent:** Puskin kényszeresen telefirkálgatta újra és újra átdolgozott kéziratait; ugyancsak nagy bőségben termelte a nemegyszer maróan gúnyos vagy éppen obszcén emlékkönyvverseket, vázlatokat és karikatúrákat. Gyakran felbukkanó témája a saját arca, hangsúlyosan „afrikai” vonásokkal, melyeket egyik ösétől, Nagy Péter etióp testőrétől örökölt.

**Balra:** A magával ragadó Puskinnal ellentétben az itt talán meglehetősen idealizáltan ábrázolt Gogol visszahúzó, félszeg, nőktől féltő, önbizalomhiányban szenvedő, ugyanakkor mániákusan egoista ember volt. Minthogy mindig is kétségeket táplált önnön túlradó, ám megzabolázhatatlan tehetsége iránt, legjobb művei alapötleteit Puskinnak tulajdonította.

nyának ékesszóló megidézése jelentette. Egy ilyen országban pedig szerinte nem létezhet fejlődés, következképp valódi történelem sem. Csaadajev *Levele* felzúdulást keltett, őt magát pedig hivatalosan örültnek nyilvánították.

Ezzel szemben a szlavofilek Oroszország gazdag és ősi, szerintük a nyugatitól alapvetően eltérő kultúrájának védelmére esküdtek fel. (Csaadajevtől Szolzsenyicinig az orosz gondolkodók sokszor estek abba a vissza-visszatérő hibába, hogy egy egységesnek tekintett, a valóságban nem létező „Nyugat”-ról nyilatkoztak általánosságokat.) A „szlavofil” jelző nem feltétlenül azonos a többi szláv nép iránti érdeklődéssel, azaz a „pánszlávizmus”-sal; inkább Oroszország nyugatitól eltérő jellegének tudatosítását, ennek mély vallási és történelmi gyökereit jelenti. A mozgalom vezető írói, Ivan Kirejevskij (1806–1856) és Alekszej Homjakov (1804–1860) történelemelmélete szerint a nyugati racionalizmus végzetesen „atomizálta” a társadalmat, a társadalmi kapcsolatokat terméketlenné és formálissá tette. Ezzel szemben az orosz nép már korábban is birtokában volt a „belső igazságnak” és a szabadságnak; vagyis olyan értékeknek, amelyek eredendően a faluközösség (*mir* vagy *obscsina*) és az ortodox egyház sajátjai. Homjakov ennél is tovább ment, és az ortodoxia lényegének (nem pedig e világi valóságának) meghatározásaként a *szobornosztj*, vagyis a „közösségi szellem” nevezetes elvével állt elő, amely önkéntes összefogást és testvériséget jelentett volna a pápai önkénnyel szemben. A szlavofil mozgalomból sarjadt ki a népi kultúra és alkotóerő módszeres vizsgálata, amelynek legjelentősebb eredménye a Kirejevskij fivére, Pjotr által összegyűjtött népdalok vas-kos kötetének a megjelenése volt. Az 1840–1850-es évekre tehető „hőskort” követően – amikor kiállt a jobbágyok egyenjogúsítása mint Oroszország páratlan társadalmi és kulturális örökségének újjáélesztéséhez elengedhetetlen lépés mellett – a szlavofil mozgalom több irányzatra hasadt, és bizonyos mértékig beépült a köztudatba: némely képviselője a fennálló rendbe is beilleszkedett. I. Miklós uralkodása idején azonban a cenzúra különös gondot fordított a vezető szlavofilekre, mivel anarchista és szabadgondolkodó, eszmecsírákat gyanítottak ideológiájukban.

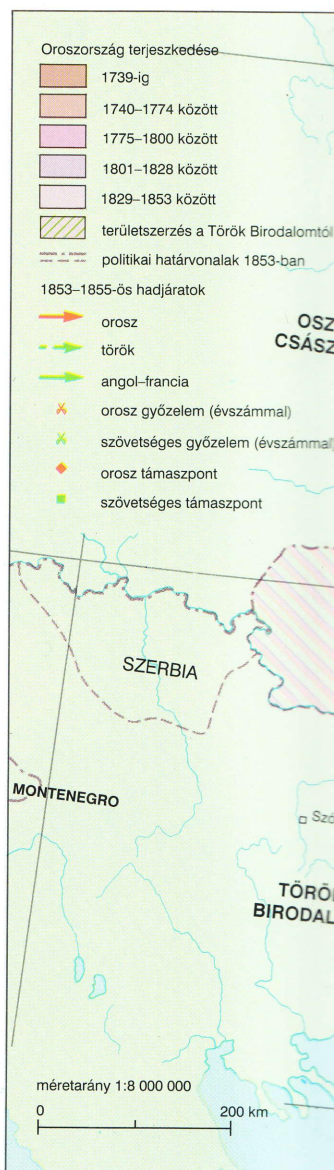
A legkevésbé sem meglepő, hogy a cenzúra egyre szigorúbb ellenőrzés alá vonta a kor radikális gondolkodóit, köztük azokat, akiket a nyugatosok közé soroltak. A korábbi írónemzedék egyik tagjának művét, Gribojedov *Az ész bajjal jár* című drámáját (1824) sem lehetett kiadni, bár több ezer kézzel írt másolata forgott közkezen, és legalább annyit idézték, mint Shakespeare-t. Európa egyik nagy formátumú liberális gondolkodója, Alekszandr Herzen (1812–1870) 1847-ben kivándorolt Angliába – nem mintha paradicsominak tartotta volna a Nyugatot –, és egy sor cenzúrázatlan művet jelentetett meg, köztük *Múltam, gondolataim* címmel terjedelmes, csapongó önéletrajzát. Az első jelentős orosz forradalmi anarchista, Mihail Bakunyin (1814–1876) ugyancsak elhagyta Oroszországot. Jellemző ez a korra, amelyben a társadalmi gondolkodás és az irodalom helyezte egybe: egyfelől azért, mert a cenzúra miatt nemigen lehetett közvetlenül hangot adni a hivatalos állásponttól eltérő nézeteknek, másfelől pedig a kultúra oszthatatlanságának általános orosz felfogása miatt.

A társadalmi determinizmus hívei mindamellett nemigen tudják megokolni, hogyan válhatott az orosz irodalom aranykorává az 1820 és 1840 közötti, politi-





Balra: Ez a propagandanyomat – mely nyilvánvaló rokonságot mutat a 19–20. századi görög politikai-vallásos röplapokkal – Isten áldását kéri az orosz katonai törekvésekre a törökök elleni háborúban. A krími háború nyugati munkákban ritkán említett oldalát jeleníti meg: a sorozatos orosz sikereket és egyéni hőstetteket 1853–1854-ben, közvetlenül az angol–francia hadba lépés előtt és után. Az egyes jeleneteket egy görög keresztbe foglalták, mint egy Szent György-rendjelen (a középpontban magával a szenttel). A kereszt alsó szára azt az eseményt örökíti meg, ami a leginkább aggasztotta a nyugati szövetségeseket: a török flotta elpusztítását Szinópénál, Törökország északi partjainál. A kereszt szárai az egyes események hozzávetőleges földrajzi irányát jelzik (Szinópétól az óramutató járása szerint: a Balkán; Odessza; Gurja, azaz a kaukázusontúli területek). A Krímet 1854 végéig nem támadták meg.



kai téren olyan siralmas kilátásokat kínáló korszak. A jelenséget két nézőpontból szemlélhetjük: vagy a modern orosz irodalom felvirágzásaként, ami a század derekán túl is folytatódott a regény műfajának klasszikus korszakával; vagy egy hosszú felkészülési folyamat eredményeként. Ez utóbbi álláspontot megerősítheti, hogy a kor vezető műneme az 1750-es évektől folyamatosan fejlődő lírai (és bizonyos fokig az elbeszélő) költészet volt. Alekszandr Puskin (1799–1837) érdeme, hogy az orosz irodalmi nyelvet a költészet izig-vérig modern, de amellet rugalmas és sokoldalú közegévé tette. Puskin manapság is a legnagyobb orosz költőként tartják számon, saját korában viszont csupán a költőcsillagok csoportjának egyik fényes tagjának számított, a legnagyobbak va-

lószerűen a nagyszabású, ellentmondásokkal teli, pesszimista Jevgenyij Boratyinszkij (1800–1844). Harmincas éveiben Puskin a próza felé fordult, és megírta az első jelentős orosz novellákat (a leghíresebb közülük *A pikk dáma*), és alapos kutatást folytatott a Pugacsov-felkelés történetéről. Gogol prózája eltérő módon fejlődött, Puskin mégsem maradt örökös nélkül: költőként és prózaíróként a kiemelkedő tehetségű Mihail Lermontov (1814–1841) lépett a nyomdokaiba. Hogy ne csupán Puskin „árnyékának” tartsák, illetve mert önmagát Oroszország Byronjaként látta, Puskin hideg ironiája és árnyalt érzelmei helyére a csipős szellemességet és a lírai szubjektívizmust állította. Egyetlen érett prózai munkája, a *Korunk hőse* (1840) nem csupán életművének remeke,



**A krími háború**

Az európai nagyhatalmak – Ausztria, Britannia, Franciaország és Oroszország – az 1820-as évektől, a Török Birodalom hanyatlásával egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak a Balkán fölötti fennhatóság megszerzése iránt. Oroszországnak különösen érdekében állt kijáratot szereznie a Fekete-tengerre, és egyébként is a török igában selymülő ortodox hittestvérei természetes védelmezőjének tekintette magát.

Amikor 1853-ban az orosz csapatok bevonultak Moldva és Havasalföld török tartományokba, Britannia és Franciaország nagy expedíciós sereget küldött a szultán megsegítésére. A török flotta súlyos veszteségeket szenvedett az orosz haditengerésztől, és az angol-francia haderő megtámadta a Krím déli csúcsán az orosz hajóhad támaszpontját, Szevasztopolt. A partra szállt expedíciós sereget feltartóztatta az orosz had, és mindkét oldal részéről jelentős áldozatokkal járó pathhelyzet alakult ki. 1855-ben azonban meghalt I. Miklós cár, és utóda kénytelen volt belátni, hogy a növekvő társadalmi elégedetlenséggel szemben nincs semmiféle ésszerű lehetősége a háború folytatásának. Az 1856-os párizsi szerződés igen kedvezőtlen feltételeket tartalmazott Oroszország számára.

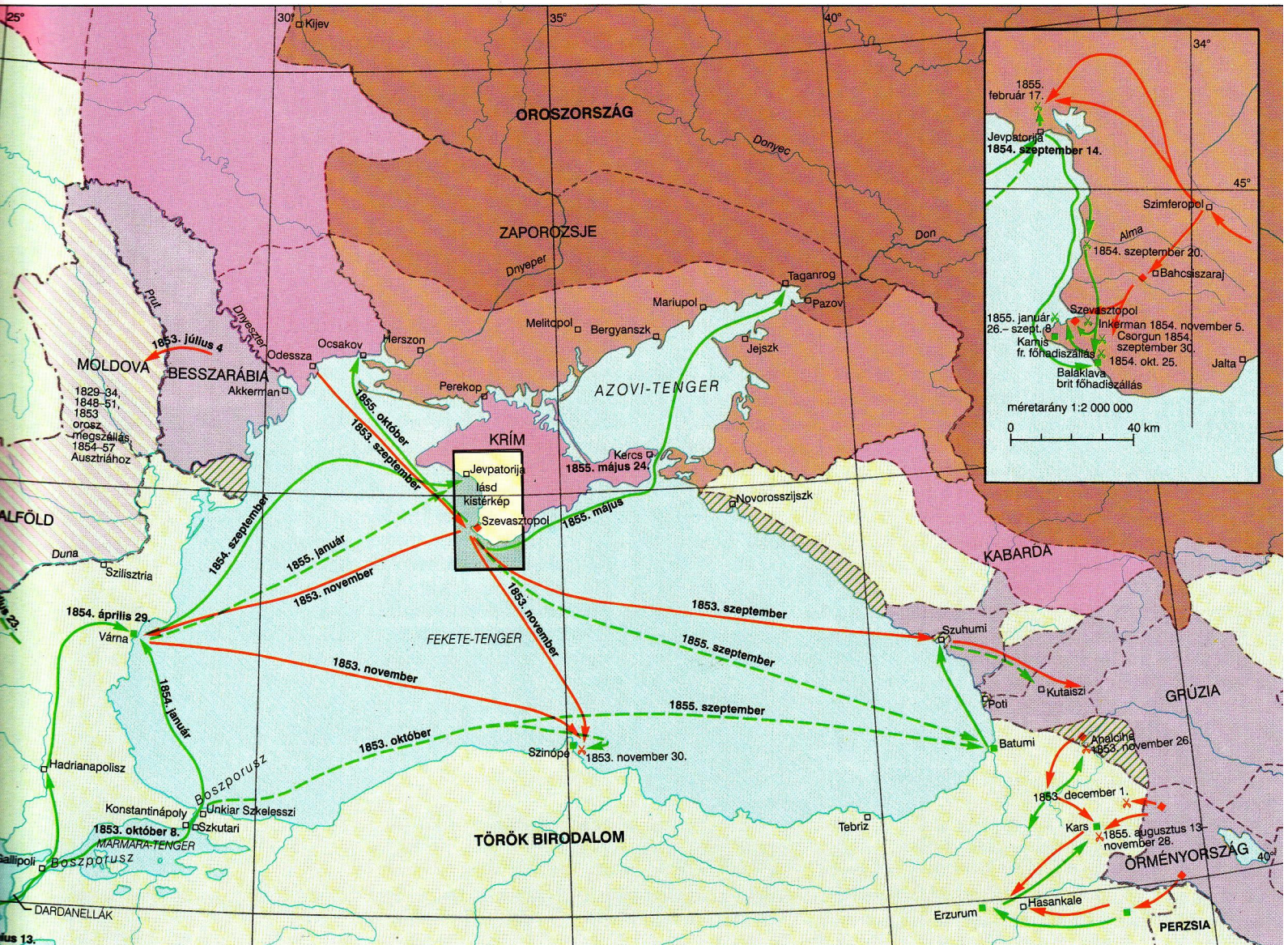
hanem az orosz irodalom egyik első, igazán európai alkotása; olyan lélektani regény, amely már a 20. század felé mutat.

Ezen időszak vizuális művészei nem vethetők össze az irodalom kivirulásával: bár az arcképfestészet 18. századi hagyománya töretlenül folytatódott, Alekszandr Ivanov (1806–1858) és Karl Brjullov (1799–1852) alkotásai sem az ihlet forrásaként szolgáló külföldi művekhez, sem önnön célkitűzéseikhez nem tudtak felnőni. Az orosz építészet hosszan tartó kései neoklasszicizmusa I. Sándor uralkodása idején még alkotott egyszerűségükben is nemes remekműveket, például a szentpétervári Admiraltást, amelyet 1806-ban Zaharov alakított át. A stílus aztán fokozatosan beleveszett az I. Miklós uralma idején egész Európára jellemző eklektikus áramlatokba. E folyamat jeles példája Moszkvában Konsztantyin Ton Nagy Kreml-palotája (épült: 1839–1848). A kor kiemelkedő zeneművésze Mihail Glinka (1804–1857) volt. Egyesek benne tisztelték az első orosz zeneszerzőt, de Glinka inkább mindannak az összegzője, ami a 18. századtól felgyülemlett. Két nagy operájában – mindkettő a mai repertoárok alapvető darabja – „nemzetközi” zenébe ágyazott népdalmotívumokat használ fel. Am a népi eredetű anyag kezelésének tekintetében hangszeres műve, a *Kamarinszkaja* az a mag, amelyből kifejlődött a 19. századi orosz zene nemzeti iskolája.

**A krími háború és következményei**

A 19. század Oroszországában végbemenő legmélyebb politikai és társadalmi változások katalizátorát a krími háború jelentette. Okai, menete és következményei a birodalom belső állapotát hozták a felszínre. A háború háttere, illetve általános okai a „keleti kérdés”-sel álltak összefüggésben, vagyis az európai országok közötti, a Török Birodalom hanyatlásával kibontakozó átfogó hatalmi harccal. Fő résztvevőit – Ausztriát, Angliát, Franciaországot és Oroszországot – az a cél vezérelte, hogy nagyhatalmi törekvéseik jegyében kiterjesszék befolyásukat a Török Birodalom bizonyos európai területeire. Oroszországnak érdekében állt, hogy semlegesítse az évszázadok óta ellenséges törököket, továbbá kísértett a Fekete-tengert a Földközi-tengerrel összekötő szoros megszerzésének régi álma is. A küzdelem az 1820-as évek derekán kezdődött, majd fokozódásával az 1850-es évek elejére kölcsönös bizalmatlanságtól – feszültté tette Európa légkörét.

A háború közvetlen kiváltó oka a szentföldi eseményekkel állt kapcsolatban. 1852-ben a franciák rávetették a törököket, hogy átengedjék a római katolikus egyháznak a betlehemi Krisztus születése-templom felügyeletét; ami hagyományosan a görögkeleti ortodoxiát illette. I. Miklós, mint az oszmán uralom alatt élő ortodoxok védnöke, visszakövetelte az ortodox egyháznak ezt a jogot, és amikor erre a törökök nemet







1878. március 3-án a San Stefanó-i békeszerződés aláírása zárta le az 1877–1878-as orosz–török háborút. Annak ellenére, hogy helyi konfliktusnak minősült, nagy hullámokat kavart a nagyhatalmi diplomáciában, és a San Stefanó-i egyezményt újra kellett fogalmazni a következő európai kongresszuson, Berlinben. Megváltozott a Török Birodalom balkáni területeinek jogállása: Bulgária elnyerte a függetlenséget, Bosznia és Hercegovina pedig osztrák fennhatóság alá került. Az egykorú nyomat a San Stefanóba, az Isztambul közelében fekvő kis faluba belépő orosz tárgyalóküldöttséget ábrázolja.

mondtak, Miklós orosz csapatokat vezényelt Moldvába és Havasalföldre. Nagy-Britannia és Franciaország úgy számított, hogy a következő lépésként lerohanja és szétzúzza Törökországot. Amikor 1853-ban Törökország hadat üzent Oroszországnak, Nagy-Britannia és Franciaország azonnal a szultán segítségére sietett, és tekintélyes expedíciós sereg küldésével igyekeztek Oroszországba áthelyezni a harcok színterét.

A sereg a krími Szevasztopol, a fekete-tengeri orosz hajóhad bázisa felé hajózott; ez a flotta nem sokkal a konfliktus kirobbanása után súlyos vereséget mért a török hajóhadra. Az oroszok elsüllyesztették a flottájukat, kiépítették hadállásaikat a szárazföldön, és 1854-ben, a partraszállást követően feltartóztatták a brit és francia hadat. Ezután a háború sehogy sem mozdult el a holtpontonról, ám annál nagyobb veszteségeket okozott a hadviselő feleknek.

1855-ben meghalt I. Miklós, és II. Sándor lépett a trónra. Szinte ezzel egy időben a Krímben az oroszok számára kedvezőtlen fordulatot vett a hadiszerencse, és az új cár a háború folytatásának kezdeti eltökéltsége ellenére hamar belátta, hogy az országnak bármilyen békére van szüksége. 1856-ban a párizsi szerződés aláírásával Oroszország területeket veszített a balkáni határ mentén, hajózási jogait korlátozták a Fekete-tengeren; elvesztette a kijáratot a Földközi-tengerre és a Török Birodalom területén élő ortodox keresztények védelmének jogát. A közvélemény nehezen emésztette meg a befolyáson és a hírnéven esett csorbát. Valójában azonban – ahogy II. Sándor és tanácsadói is felismerték – a súlyosbodó társadalmi és politikai feszültségek kezeléséhez véget kellett vetni a háborúnak.

A háború során egyre nőtt a parasztság társadalmi elégedetlensége, ami azonban nem a háború és a kormányzat, hanem a jobbágyság intézménye, illetve a földbirtokosság ellen irányult. A krími háborút megelőző évtizedekben különösen keserves lett a jobbágyok helyzete. A jobbágysorból kivezető egyik utat a

hosszú katonáskodás jelentette, melynek végeztével a volt jobbágy felszabadult. Ezért örültek a jobbágyok a háborúnak, és olyan alaptalan híresztelések is szárnyra kaptak, hogy az újfajta sorkatonai és népfelkelői szolgálat új lehetőségeket biztosít a felszabadulásra. Eme híresztelésekre nemcsak népgyűlések verődtek össze, hanem tömeges elvándorlásokra is sor került, amelyeket erőszakkal kellett megállítani. Különösen az a hír terjedt futótűzként, hogy a nyitottságról és jóindulatáról már trónra lépését megelőzően közismert új uralkodó kihirdette a jobbágyság eltörlését, ezt azonban a földesurak eltitkolták, amiért felkelések robbantak ki. Ezek elfojtása után mendemondák ragadták meg a parasztok képzeletét, melyek szerint valahol Oroszországban ott az „ígéret földje”, ahol nincs jobbágyság: a keresésére indult nagyarányú elvándorlások hatalmas gazdasági károkat okoztak.

Az orosz társadalom másik rétegére, a városi értelmiségre is hatott a háború okozta feszültség: az újságírókra, a hivatalnokokra és az alacsonyabb rangú szereplőkre. Az ő esetükben két tényező játszott szerepet. Először is: az értelmiség ráébredt, milyen gyászosan áll Oroszország szénája a csatamezőkön, és hogy ez súlyosan csorbítja az ország tekintélyét; másodszor: a városokra kivetett, a háború miatt megnövelt adók a gazdaság szétzilálódásával és áremelkedéssel jártak. Az értelmiség kiábrándultsága és dühe moszkvai tüntetésekkben tört ki. A liberálisoknak első ízben nyílt alkalmuk írásban hangot adni a sürgető politikai kérdésekről vallott nézeteiknek, főként *szamizdat* formájában kézről kézre járó terjedelmes cikkekben és levelekben, melyek nagy hatást gyakoroltak a liberális sajtóra.

II. Sándor tisztában volt az említett társadalmi és politikai feszültségekkel, és tudta, attól függ az ország sorsa, sikerül-e ezeket csökkenteni. A cárból nem hiányzott a kellő elszántság sem, és amikor bejelentette a krími háború végét, nyíltan kifejezte, hogy szándékában áll felszámolni a jobbágyságot. Az 1917-es









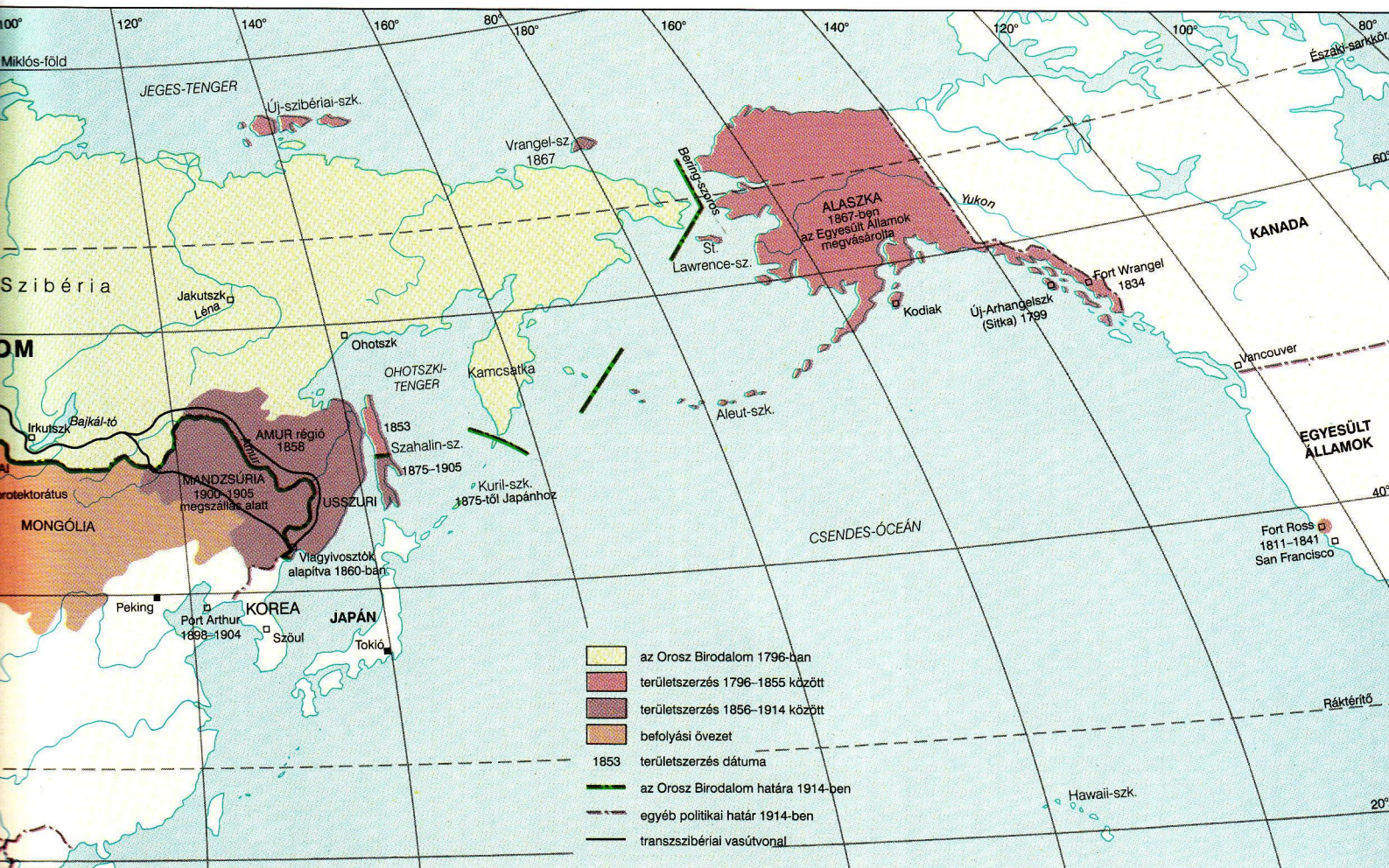
bár az alapelképzelés szerint a parasztság azonnal személyes szabadsághoz jutna, a földbirtokok felosztása a volt földesurak és jobbágyok között roppant bonyolultnak bizonyult, és megfelelő előkészületeket kellett tenni a fokozatos földátadásra. A parasztnak jogosultságot nyertek egy meghatározott méretű földterületre, amelyen azelőtt jobbágyként dolgoztak, ám a földesúr által megszabott áron kellett a földet megvásárolniuk. Minthogy a felszabadított parasztság nem rendelkezett tőkével, kénytelen volt beletörődni a nyegenkilenc évben megállapított részletfizetésbe. Ezenkívül a parasztnak nem kaphattak személyenként földet: a birtokrészeket parasztközösségeknek vagy falvaknak adták el, melyek kollektív fizetési kötelezettséget vállaltak, és jogukban állt újra felosztani a tagjaik között a kérdéses területet. Összességében tehát a parasztság elvileg ugyan szabad lett, gyakorlatilag azonban gazdasági függőségbe került; a közösségi tulajdonforma pedig megfosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy ki-kik a saját földjén gazdálkodhasson.

A reformot elindító fennkölt szándékot ilyenformán elfedték és nagymértékben érvénytelenítették a végül törvényerőre emelkedett rendelkezések. A parasztság kiszolgáltatott és szegény maradt, és a mezőgazdasági tevékenységből nem fedezhető kölcsönök fizetési feltételei arra kényszerítették, hogy alkalmi munkát keressen télire. Ilyen alkalmi munkákat leginkább a városokban találtak, ahol addig soha nem lá-

*Jobbra: A kép a Romanov családról készült: II. Sándor és a császárné, a hesseni hercegi házból származó Maria Alekszandrovna ülnek, mögöttük áll a cárevice, a majdani III. Sándor, akire mélyen hatott apja meggyilkolása, és talán ennek hatására jellemezte uralmát, II. Sándor reformszellemevel ellentétben, a mélyes konzervativizmus.*







### Az Orosz Birodalom legnagyobb kiterjedése idején, a 19. század derekán

A 19. század derekára az Orosz Birodalom csaknem a fél világot felölelte; mellesleg, sokkal nagyobb területet foglalt el, mint 20. századi utódja, a Szovjetunió. A korábbi lengyel vidékek mellé, melyekre a 18. században, Lengyelország felosztásakor tett szert, 1815-ben megszerezte a Varsói Nagyhercegséget; a Finn Nagyfejedelemséget 1809-ben engedték át a svédek; Besszarabiát, Dagesztánt, a kaukázusontúli területek és a Fekete-tenger partvidékének egyes részeit a század elején ragadta el a Török Birodalomtól, illetve Perzsiától. Bár Montenegró és a Jón-szigetek fölötti protektorátussal a Földközi-tengeren is megvetette a lábát, ezt a hadállását elvesztette a tilsiti szerződés (1807) nyomán.

A meglehetősen véletlenszerű, többnyire hatalmi vákuum betöltésével megvalósuló közép-ázsiai terjeszkedés révén Oroszország eljutott Afganisztánig, és később, a 19. században a protektorátusa alá került a Buharai és a Hívai Kánság. Keleten a kínai hatalom erőtlensége lehetővé tette, hogy megalapítsa Port Arthur tengerészeti támaszpontját (1905-ben az orosz-japán háború után vesztette el). Orosz telepesek rendezkedtek be Amerika nyugati szegélyén, és eljutottak az észak-kaliforniai Fort Rossig. Alaszkát Oroszország 1867-ben végül 7 200 000 dollárért eladta az amerikaiaknak.

tott mértékben kerültek kapcsolatba a politikával. Az 1861-es egyenjogúsítás tehát nem pusztán a parasztságot ábrándította ki (noha valójában az ő érdekében történt), hanem legelkessebb támogatóját, az értelmiséget is elidegenítette.

A második reform (1864) létrehozta Oroszország első valódi helyi önkormányzati rendszerét (a moszkóviai korszak óta), mely a *zemsztvón*, az adott körzet választott tanácsából és végrehajtó testületéből álló intézményen nyugodott. Képviselőit külön-külön választották meg a földesurak, a paraszti közösségek és a helyi városok. A körzetek képviselőiből állt össze a kormányzósági gyűlés, mely aztán maga választotta meg a hasonló testületét. A *zemsztvók* nem rendelkeztek önálló végrehajtó hatalommal, döntéseik végrehajtásában a rendőrségre és a központi kormányzatra szorultak. Fennhatóságuk az olyan helyi gazdasági és közigazgatási ügyekre terjedt ki, mint közmunkák, közlekedés, ipar és kereskedelem, mezőgazdaság, oktatás, közegészségi és szociális ügyek. A *zemsztvók* hatékonyságát tovább csökkentette a pénz állandó hiánya és a központi kormányzat bürokratikus beavatkozása. A helyi kormányzat reformját kezdetben a liberális és a radikális csoportok is üdvözölték, ám ahogy kiütköztek az új intézmény korlátai, egyre közönyösebbekké váltak. Ismét előállt az a sajátos helyzet, hogy egy reform – ami ez esetben a helyi szintű politikai beleszólás lehetőségeinek ki szélesítésére született – éppen a kedvezményezettjeit idegenítette el.

A harmadik, ugyancsak 1864-es reform az igazságszolgáltatást érintette, és nemcsak alapvetőbbnek, hanem tartósabbnak is bizonyult az előző kettőnél. A zavaros, önkényes és korrupt orosz jogrendszerrel

akkor már jó ideje kiderült, hogy reformra szorult. Az 1864-ben elfogadott változtatások a nyugati jogtudományon alapultak. Egységes elvek alá rendelték az igazságszolgáltatás eljárásait, létrehozták a bírósági rendszert és egy hivatalos kamarát, az alacsonyabb szintű bírakat választották, a vádlottak jogot nyertek a jogi képviseletre; az előzetes vizsgálatot a vizsgálóbírák vették át a rendőrségtől. Bevezették a rátermettségen alapuló bíróságok rendszerét, a *zemsztvo* gyűlések szintjétől egészen a legfelső bíróság szerepköréig is ellátó birodalmi Szenátusig. Ugyanakkor súlyos hiányosságok mutatkoztak a méltányos és egyenlő elbírálás elvében, aminek megvalósítását célul tűzte ki a reform. Külön bíróságokat állítottak fel a parasztság számára. A megreformált jogrendszerbe nemegyszer beavatkozott a kormányzat, illetve esetenként egyszerűen megkerülte ezt. Mindamelllett az igazságszolgáltatás reformja az elődeinél sokkal jelentősebb és hosszabbban tartó hatást fejtett ki. Sikerének egyik közvetett bizonyítéka a jogászok egyre növekvő elismertsége és befolyása volt.

1863-tól folyamatosan kerítették sort a hadsereg megreformálására, hiszen annak a krími háborúban nyújtott teljesítménye cáfolhatatlanul bizonyította az átszervezés és modernizálás szükségességét. Ez talán II. Sándor legdemokratikusabb reformja. A múltban a hadsereg az alsóbb társadalmi osztályok – elsősorban a jobbágyság – körében végrehajtott tömeges sorozásra épült, ugyanakkor bűnözőket is besoroztak büntetesképpen. A szolgálat hosszú ideig tartott, körülményei pedig embertelenek voltak (bár sok paraszt mindezt elviselte, csak hogy megszabaduljon a jobbágysági sorból). Az általános hadkötelezettség bevezetésével jelentősen lerövidült a szolgálati idő; a szol-



# Tolsztoj, a forradalmár

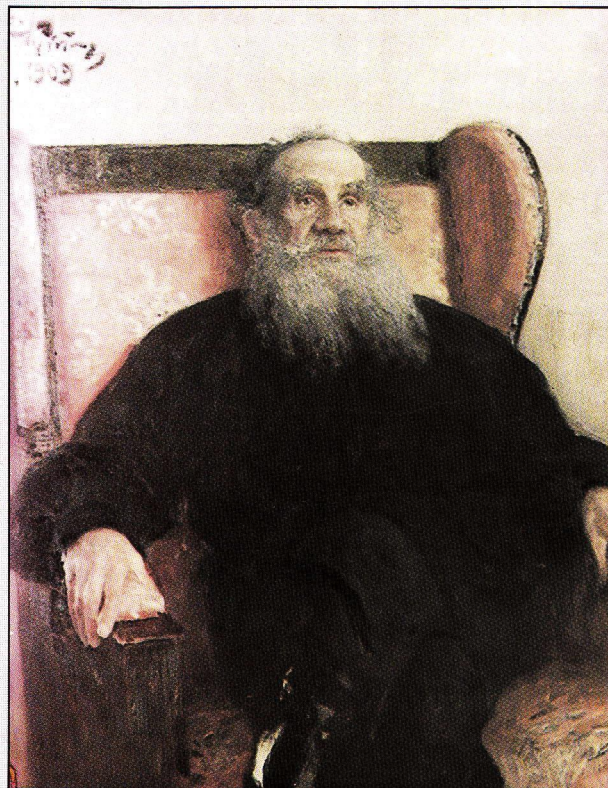
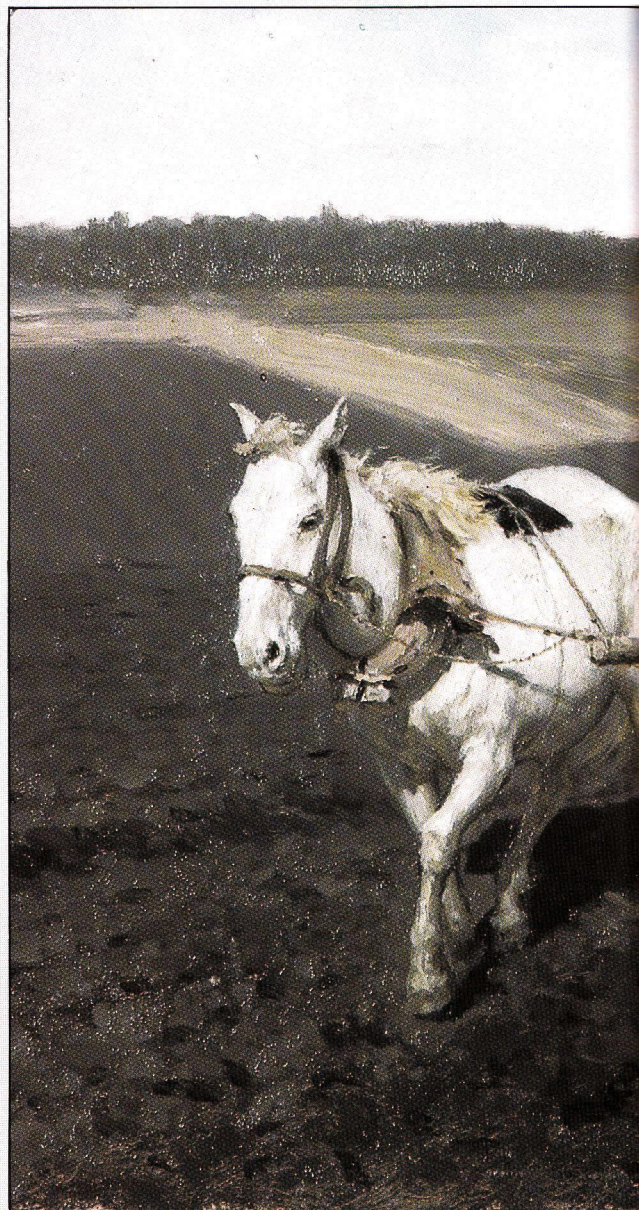
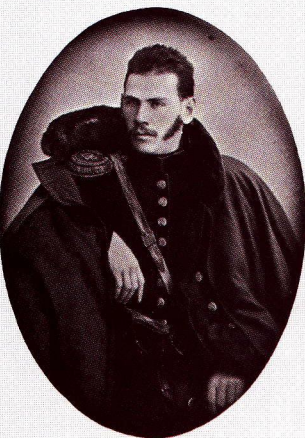
Egyetlen 19. századi orosz író sem tett szert olyan nagy hírnévre és megbecsülésre, akár otthon, akár külföldön, mint Lev Nyikolajevics Tolsztoj. Hosszú élete (1828–1910) végére Jasznaja Poljana (a birtoka, Moszkvától délre) „koronázatlan cárijának” számított, ahogy az idős Voltaire Párizs „koronázatlan királya” lett 1778-as utolsó látogatásakor; mindkettőjük nevét hazájuk kulturális fémjelének tekintették külföldön, miközben a forradalom küszöbén mindketten szálkát jelentettek a nyugtalan kormányzat és a hivatalos egyház szemében.

Tolsztoj a 19. század egyik nagy felforgatója, e tekintetben Darwinhoz, Marxhoz vagy Freudhoz mérhető, ám velük ellentétben (és hasonlóan Nietzsche-hez, illetve honfitársához, Dosztojevszkijhez) elutasította a modern tudományos haladást. Amennyiben forradalmárnak nevezzük, annak igencsak különös volt: ellenezte az erőszakot, a szocializmust, mi több, a liberalizmust és a polgári értékeket is, annak az arisztokratának a megvetésével, akinek mindig is megmaradt, ugyanakkor olyan hévvel ítélte el az államot, a hivatalos egyházat és a modern társadalom egész mesterseges szövetét, mint kevés szélsőbal forradalmár. Inkább vádaskodó, mint építő célzatú ékesszólása nem egyszer az anarchizmust idézi; az igazságos társadalomról szőtt látomásai patriarchálisak és népiek; morális álláspontja, értékítélete a természetes és romlatlan élet egyszerű értékeiből fakad. Végezetül hirdetni kezdte a vallást, ami azonban lényegében a saját vallása volt, egyfajta lecsupaszított, társadalmi-politikai sallangjaitól megszabadított kereszténység, ahogy azt az evangéliumok néhány tételéből (például: „Ne ítéletek, hogy ne ítéltessetek”; „Senkinek gonoszért gonosszal ne fizessetek”) kialakította; mindmáig vannak „tolsztojiánusok”.

Kora előrehaladtával Tolsztoj érdekes módon az egyre szélsőségesebb és voltaképpen egyre forradalmibb nézetek felé haladt. Fiatalemberként az ifjú arisztokrata és katonatiszt szokványos és meglehetősen kicsapongó életét élte: ragyogó elme volt, tapasztalt és művelt, de soha nem forgott értelmiségi, szabadgondolkodó vagy művészi körökben. A krími és a kaukázusi szolgálat nemcsak irodalmi tehetségét bontakoztatta ki, hanem kiváltotta ellenszenvét a háború és felkeltette érdeklődését az ember alapvető értékei iránt. Majd következett a házasság, számos gyermek és a meglepedett élet vidéken: ez volt a *Háború és béke* (1860-as évek) és az *Anna Karenina* (1870-es évek) születésének az időszaka, a hírnevét megalapozó hatalmas regényeké. Ezek nagyrészt családi témákkal foglalkoznak, ám olyan részeket tartalmaznak, melyek összeférhetetlennek tűnnek a szépirodalommal (az előbbiben egy teljes, az úgynevezett „nagy emberek” törekvéseit leicsinyló történelemelmélet; az utóbbiban hosszas elmélkedést falusi kérdésekről). A 19. századi európai regénynek ezek az oszlopoi irodalmi értelemben is felforgatóak: átemelik a formát önnön kötöttségein, és elindítanak egy mély, végső soron a regény minden szabályszerűségének ellentmondó oksági vizsgálatot.

*Jobbra:* A hatvanas éveiben is erőteljes és aktív Tolsztoj a végletekig vitte népiességét, megpróbált a paraszti értékek szerint élni és paraszti munkát végezni, ahogy az Ilja Repinnek a szántást végző Tolsztojról 1891-ben – amikor az író lemondott a tiszteletdíjairól – készült képén is látható, mely úgy örökíti meg, ahogy láttatni szeretne volna magát. Ám Tolsztoznak a falusi életvitel iránti elkötelezettsége nem időskori szeszély volt: az 1850-es évektől szívvel-lélekkel részt vett mindenben, amivel hozzájárulhatott a vidék életéhez, különös tekintettel az oktatásra.

*Lent:* Ezt az elegáns, a húszas évei derekán járó, Szevasztopol fájdalmas ostroma előtt álló világfit és katonatisztet kevésbé ismerjük, mint a lobogó szakállú pátriárkát.



*Balra:* Élete utolsó évére, amikor Repin megfestette Tolsztoj ülő alakját, a nyolcvanéves írónak sokkal csálókább a derűje, mint valaha. Amúgy sem tudta könnyen beilleszteni a világszemléletébe a halál gondolatát, és családi feszültségek és keserűségek tették még keservebbé örömtelen közeledtét. A köz- és magánélet problémáinak mélységeibe hatoló meglátásai nem a megoldást hozták közelebb, hanem kiemelték a kérdések megválaszolatlanlanságát. 1910 őszén azzal a céllal ment el otthonról, hogy kolostori békére találjon, de megbetegedett, és tíz nap múlva meghalt az asztapovói állomásfőnök házában.

*Jobbra:* Tolsztoj és segítőtársai 1891-ben egy rjazanyi faluban megszervezik az éhínség sújtotta vidék segélyezését. Tolsztoj, aki állhatatosan hitt eszméiben, és következetesen igyekezett azokat átültetni a gyakorlatba, számos alkalommal belevetette magát a jótékonyági akciókba attól kezdve, hogy 1859-ben Jasznaja Poljanában megszervezte a falusi iskolát.





gálai kötelezettséget a családi helyzettől tették függővé; az általános vagy középiskolát végzettek a szolgálati idő rövidítésében megmutatkozó kedvezményt kaptak; a fegyelmezés általában kevésbé kiemelt mértékben történt; a sorkatonák alapfokú oktatást kaptak; és nem a társadalmi helyzettől függött az előmenetel. Az intézkedések meglepő eredményeként a hadsereg lett Oroszország legdemokratikusabb intézménye.

Az 1860-as évek reformjait átfogónak szánták, kevésbé ígéretes formában vezették be, majd egyenletlenül és tökéletlenül hajtották végre. A változás reményét keltették, ezt a reményt azonban legfeljebb részben váltották be. Ám bármilyen felemásra sikeredett is, II. Sándor reformjai azt jelezték, hogy igenis tettekre válthatók az alapvető politikai és társadalmi változtatásokról alkotott elképzelések.

### A narodnyikok és a forradalmi mozgalom

A jobbágyság egyenjogúsítása gyökeresen megváltoztatta az orosz értelmiség politikai gondolkodásmódját és beállítottságát. Az 1840–1850-es években a szlavofilek szorgalmazták leginkább a jobbágyság ügyének rendezését; általuk egy legitimista csoport tört lándzsát a nagyarányú társadalmi reformok mellett. A II. Sándor-féle törvényhozás korlátozásai elérték, hogy a parasztság, azaz az orosz nép hatalmas tömegeinek érdekképviselőit a forradalmi változásokat kívánó radikális értelmiség vegye a kezébe.

Az 1860–1870-es évek során Oroszországban kialakult radikalizmus két nyugati forrásból merített. Az egyik forrást az 1840-es évek nagy tudományos felfedezései jelentették, amelyek azt sugallták, hogy tudományos módszerek alkalmazásával megismerhető és megváltoztatható az ember és a társadalom. A másik forrás lett a francia utópista szocializmus gondolatvilága, és az orosz közírók – mint Pjotr Lavrov és Nyikolaj Mihajlovszkij – innen merítő eszméi. Az új radikalizmus mindenekelőtt a *narodnyikság*ban, egyfajta forradalmi szocialista és populista eszmerendszerben nyilvánult meg, amely a fennálló rendet megdőntő szocialista forradalom szükségszerűségébe vetett hiten alapult. Lényegében egy olyan elképzelés lett a magja, miszerint Oroszország különleges társadalmi rendszere a kapitalizmus megkerülésével azonnal lehetővé teszi a szocializmus megvalósítását, mivel az orosz paraszti közösségek alapján véve szocialisták ezért a parasztság jelenti a mozgósításra kész, „természetes” forradalmi erőt. Ezen túl azonban a „népbárátkok” (*narodnyikok*) távolról sem értettek egyet abban, milyen módszerek vezetnének a forradalomhoz. Egyesek a terrorizmus mellett kardoskodtak (Nyecsajev és Tkacsov), mások úgy vélték, a forradalomnak magától kellene kitörnie (Lavrov); a többség végül úgy döntött, hogy személyes agitációs munkával nyitják fel a parasztok szemét.

Az 1873–1874-es „nép közé járás” mozgalma volt az első kísérlet arra, hogy a narodnyikok személyes kapcsolatot alakítsanak ki a parasztokkal. Sok, többségében biztos háttérrel rendelkező fiatal városi diák *narodnyik* öltött parasztruhát és járta a vidéket, hirdette a parasztságnak a forradalmat, abban a hitben, hogy készen állnak üzenetük befogadására. Az eredmény teljes kudarc lett: a *narodnyikok* nem ismerték a falusi élet valóságát, nem voltak tisztában a parasztok mentalitásával és az életüket irányító tényezőkkel. A parasztságot viszont zavarba ejtette és gyanakvással töltötte el, hogy az egészen más társadalmi rétegből érkező fiatalok számukra ismeretlen nyelvezettel



szólnak hozzájuk. A mozgalom kifulladás, számos *narodnyikot* letartóztattak és bíróság elé állítottak, a parasztságot azonban nem sikerült megmozgatni. Az 1870-es évek végén újfent lábra kapott a „nép közé járás” mozgalma, ám most sem járt több sikerrel.

Az 1870-es évek populizmusának kudarcra kettős hatással járt. A mozgalom egyes tagjai továbbra is úgy vélekedtek, hogy a parasztság az igazi forradalmi erő: tanultak a hibáikból, és ők lettek a Szociálforradalmi Párt (orosz rövidítéssel az *eszerek*) elődei. Mások viszont arra a következtetésre jutottak, hogy a forradalom megindításához nem elegendő felnyitni a tömegek szemét, ezért egyfelől a terrorizmus felé fordultak, másfelől ahhoz a racionális alapokra fektetett forradalmi politikához csatlakoztak, amelynek Lenin volt az egyik legjelentősebb képviselője.

A populista gondolat hanyatlásával egyre nagyobb méreteket öltött a terrorizmus. A forradalom dinamikájáról alkotott elképzelések azonban nem változtak: ha sikerül megtalálni a megfelelő módszert a tömegek mozgósítására, elkerülhetetlenül összeomlik a fennálló rend. Ezt a módszert pedig a terrorizmusban, mindenekelőtt a merényletekben vélték felfedezni.

Az 1870-es évek végétől az 1880-as évek elejéig tartó terrorhadjáratot egy szűk körű szentpétervári titkos társaság, a Föld és Szabadság (*Zemlja i Volja*) szervezte, melynek tagjai főként a kiváltságos osztályokhoz tartozó, radikális szemléletű diákok közül kerültek ki. A kis létszámú, ám annál fanatikusabb tagság számíthatott társadalmi közege, az elit egy részének rokonszenvére és pénzére. A Föld és Szabadság 1878-

tól számos befolyásos politikussal és kormányhivatalnokkal végzett szerte Oroszországban. Hadjáratuk II. Sándor 1881-es meggyilkolásával érte el a csúcspontját, ennek a következményei azonban véget is vetettek a terrorizmusnak. A titkosszolgálat lesújtott, felszámolta a mozgalmat, melyet ráadásul csapásként ért az is, hogy hitelüket veszítették a módszerei: az uralkodó meggyilkolása sem indított el semmiféle felkelést, a kormányzat helyzete nem rendült meg, és zavartalanul zajlott le a trónöröklés is. A radikálisok új forradalmi módszerek után néztek.

Ez a keresés hozzávetőleg húsz évig tartott. Az 1880-as években jelent meg az országban az új forradalmi elmélet, a marxizmus. Alapító atyja, a volt *narodnyik* Georgij Plehanov Svájcban ismerkedett meg a német marxizmussal, majd az orosz viszonyokra alkalmazta az elméletet. Azt vallotta, hogy a szocializmus eléréséhez, akárcsak a többi országnak, Oroszországnak is át kell mennie a kapitalista fejlődés szakaszán; a hagyományos paraszti intézmények nem rendelkeznek a szocializmus számára kiaknázható erőforrásokkal; Oroszország forradalmi ereje a városi munkásság; továbbá, hogy a proletariátust csak egy fegyelmezett és szervezett munkáspárt mozgósíthatja. 1883-ban Plehanov létrehozta az első orosz szociáldemokrata szervezetet, és nem sokkal később már tagcsoportok hálózata létesült az országban. A marxistákhoz az 1880-as évek végén csatlakozott a fiatal – Lenin néven közismertté vált – Vlagyimir Uljanov.

Lenin 1870-ben, Volga-vidéki hivatalnokcsaládban született. 1887-ben került kapcsolatba a politi-

Sándor 1881-es szentpétervári meggyilkolása a konzervativizmus újjáéledését hozta Oroszországban. Temetése a birodalmi eszme és a dinasztia nimbuszának megerősítésére szolgáló nyilvános aktus lett. A gyilkosság helyén díszes, középkori stílusjegyeket viselő székesegyházat emeltek, az úgynevezett „Kiontott vér templomá”-t. A korabeli fénykép a Néva fölött áthaladó temetési menetet ábrázolja a császári halottas kocsival, a háttérben a Művészeti Akadémia épületével. A rakparton feketéllő tömeg valószínűleg a menet előző útszakaszát jelzi.





kával, amikor bátyját a III. Sándor ellen tervezett merényletben való bűnrészessége miatt kivégezték. Kacérkodott a *narodnyicsesztvó*val is, majd a marxizmus keltette fel az érdeklődését, és Plehanovhoz szegődött. 1895-ben az első szentpétervári marxista sejt vezetője lett; feladata szerint a főváros munkássága körében fejtett ki propagandát, a csoportot azonban leleplezték, Lenint pedig letartóztatták, és hároméves szibériai száműzetésre ítélték (1896–1899). A kevésbé szigorú körülmények között legfontosabb politikai értekezéseinek megírására és saját marxista elméletének kidolgozására fordította az idejét. Büntetésének letöltése után azonnal Európába utazhatott. Ez idő tájt széthúzás jellemezte az orosz szociáldemokrata emigránsokat, Plehanov helyzete meggyengült, és Lenin korábbi mestere mellé, a csoport élére emelkedett. A két vezető között azonban kiéleződtek a forradalmi stratégia jellegére és ütemezésére vonatkozó ellentétek. Ezek a nézetkülönbségek 1903-ban, az Orosz Szociáldemokrata Párt második kongresszusán, nyílt összeütközéshez vezettek, ahol a Plehanov mellé felsorakozókat *mensevik*eknek, Lenin híveit pedig *bolsevik*oknak nevezték el (az orosz *meny*se: „kevesebb”, valamint *bolse*: „több” szavakból).

Miközben külföldön izmosodott az orosz marxista mozgalom, az anyaországban is feléledtek a politikai változást sürgető erők. A forradalmárok között találjuk az egykori *narodnyik*ok hírmondóit, akik 1900-ban megalapították a Szociálforradalmi Pártot, és 1901-ben újraindították terrorakcióikat; továbbá létrehozták az egész orosz vidéket behálózó szervezetüket, hogy terjessze a szocialista forradalom eszméjét a parasztság körében. A forradalmi szocialisták igyekeztek a parasztok szája ízének megfelelően hirdetni az elveiket, sérelmeikhez igazították mondandójukat, és a vidék meghatározó forradalmi pártjává emelkedtek.

A 20. század első éveiben politikai erővé szerveződött a kormányzat liberális ellenzéke is. Elsődleges hajtóerejét a *zemsztvók* regionális kormányzati szerveiben vezető szerepet játszó liberális politikusok jelentették, mely szervezetek hatókörét és fejlődését az 1900-as évek elején erősen megnyirbálták. Vidéken csatlakoztak hozzájuk a liberális földbirtokosok, a városokban pedig a liberális tudósok, akik abban bíztak, hogy a *zemsztvók* rendszere majd az orosz parlamentáris rendszer fokozatos bevezetéséhez jut el. 1903-ban a liberálisok megalakították a Felszabadulás Szövetséget, mely programjában a polgárjogok összességét követelte: törvény előtti egyenlőséget; a *zemsztvo*-rendszer demokratikussá tételét és kiterjesztését; a közelmúltban bevezetett korlátozó törvények visszavonását; teljes politikai amnesztiát és tényleges képviseleti alapon működő törvényhozó gyűlést. Azt a célt tűzték maguk elé, hogy Oroszország alkotmányos monarchiává alakuljon át, és társadalmi rendje a liberális demokrácia alapelvein nyugodjék.

A kormány újabb elnyomó intézkedésekkel válaszolt a forradalmi csoportok tevékenységére, a liberálisok követeléseit pedig süket fülekre találták, amit az 1894-ben trónra lépő II. Miklós személyisége magyarázhat. A cár nem sok különbséget látott a kétféle törekvés között, és különösen ellenezte a képviseleti kormányzat bármilyen formáját. Válaszképpen a forradalmárok egyre inkább hajlottak a forradalom erőszakos formájára, a liberálisok pedig egyre ellenségesebbekké váltak a fennálló renddel szemben.

## A művészet a 19. század végén

Az orosz regény rövid lélegzetű klasszikus kora csaknem teljesen egybeesett II. Sándor uralkodásának időszakával. Az irodalom 1820–1830-as évekbeli aranykora óta folyamatosan növekedett az olvasóközönség száma: az *intelligencia* (ez a latin eredetű szó egyszerűen a tanult embereket jelentette) soraiba a nemeseken kívül tekintélyes számban kerültek *raznocsinye*cek is, vagyis akiket nem soroltak sem a parasztok, sem a nemesek közé: ők alkották a születőfélben lévő középosztályt. Egyre megosztottabbá vált a politikai élet, a radikális gondolkodóknak ugyanis nem volt türelmük elődeik liberális kompromisszumaihoz. A populizmus nagy hulláma, mely az 1870-es években elindította a „nép közé járás” mozgalmát, Tolsztojtól Muszorgszkijig különbözőképpen hatott a jelentős művészekre. Az ifjabb nemzedéket a világi és tudományosan is megalapozott értékrend keresésében amolyan „ide nekem az oroszánt is” hozzáállás jellemezte, minden metafizikai jelentéstöbblet és előzetesen kiforrott elképzelés vagy akár az egyszerű udvariasság nélkül. E magatartásformát ábrázolta Ivan Turgenyev klasszikus *Apák és fiúk* (1862) című regényében, amelyből közkeletűvé vált a „nihilista” szó használata.

Ekkoriban több kiváló költő is működött: a veterán Fjodor Tyutsev (1803–1873); a „polgári költő” N. Nyekraszov (1821–1877); a „l’art pour l’art” irányzat kevés képviselőjének egyike, Afanaszij Fet (1820–1892); valamint a bámulatosan sokoldalú Alekszej Tolsztoj (1817–1875). Iskolát azonban nem alkottak, és közös célt sem tudtak felmutatni. Termékenyen alkotott az első valóban hivatásos orosz drámaíró, Alekszandr Osztrovszkij (1823–1886). Számos tehetséges prózaíró is hírnévre tett szert: Vszevolod Garsin (1855–1888), a satíráíró Mihail Szaltikov-Scsedin (1826–1889) és a kiemelkedő képességű Nyikolaj Leszkov (1831–1895).

Ekkor vált a regény különös hirtelenséggel az orosz irodalom meghatározó műfajává. Idősebb művelői közé tartozott Ivan Goncsarov (1812–1891) és Ivan Turgenyev (1818–1883). Goncsarov, bár három regényt is írt, egyetlen remekművével, az *Oblomov*val (1859) vált híressé. Az európai próza egyik legnagyobb szerűbb „cselekmény nélküli” alkotása a hős belső világát térképezi fel, akinek tétlenségbe vonulása egyfajta metafizikai keresztes hadjárat a tevékenykedés fájdalma ellen. Jellegzetesen „orosz” ez a figura? Egyes kortársak egészen biztosan úgy találták, és megalkották az „oblomovizmus” kifejezést. Turgenyev fokozatosan tért át a regényírásra, ifjúkori költészete, valamint az *Egy vadász feljegyzései* (1845–1852) című művét követően; ez utóbbi, a vidéki élet tömör jeleneteinek sorából álló művet megjelenésekor a jobbágyrendszer elleni erőteljes üzenetként fogták fel. Emberi kapcsolatokról szóló, viszonylag rövid, gondosan megírt regényei, melyekben erős akaratú hősök és tehetetlen férfiak bukkannak fel újra és újra, az első külföldön is elismert orosz irodalmi művek lettek, és nagy hatást gyakoroltak például Henry Jamesre.

A kiegyensúlyozatlan személyiségű, megszállott szerencsejátékos Fjodor Dosztojevszkij (1821–1881) a jobboldali szlavofil irányzat ideológusa volt. Prózájában, mindenekelőtt *A játékosban* (1867) gyakran dolgozta fel személyes élményeit (a Petrasevszkij-ügy kivégzési színjátékát és az azt követő száműzetését, epilepsziáját, apja erőszakos halálát és egy viharos szerelmi viszonyát). Hogy sikerüljön betartania a kiadó által szabott határidőt (ebben a nagyszabású sze-



rencsejátékban akkori és későbbi pénzügyeivel), egyetlen hónap alatt diktálta le művét, majd feleségül vette a gyorsíróját. Leggyakrabban négy „nagyregényt” említik: *Bűn és bűnhődés* (1866; a legismertebb és legközérthetőbb), *A félkegyelmű* (1868–1869), az *Ördögök* (1871; *A megszállott* címen is ismert, indulatos politikai satíra) és *A Karamazov testvérek* (1880: az utolsó, leghosszabb és legsokrétűbb jelentésű). Regényeiben vallásos, lélektani és társadalmi szálak szövődnek össze a gondolatok bonyolult szöttezésévé, és egyetlen ideológia sem mondhatja ki bennük „az utolsó szót” – Dosztojevszkij „polifóniáját” már részletesen elemezte a kortárs irodalomtudomány. Nagyregényei előzményének tekinthető a *Feljegyzések az egérlyukból* (1864). Tolsztojtól eltérően Dosztojevszkij csak lassan nyerte el az olvasóközönség elismerését: ténylegesen a századforduló szimbolista időszakával jött el az ő ideje, és nem sokkal rá egész Európában prófétának kijáró tisztelet övezte.

A vizuális művészetek terén a 19. század első felében az Akadémia minden erővel igyekezett elnyomni a kreativitást. 1863-ban, amikor „Az istenek lakomája a Valhallában” témát jelölték ki az adott évre meghirdetett történelmi tárgyú festészeti versenyre, egy tizennégy növendékből álló csoport tiltakozásul ki is vonult az intézményből. Maga ez az esemény viszonylag jelentéktelen lehetett, annál mélyebb a háttérben fortyogó elégedetlenség; mindenesetre így alakult meg a „Vándorkiállítók Társasága” (*Peredviznyiki*). Ezek a festők kultúrájuk múltjának és jelenének időszerű kérdéseivel akartak foglalkozni, és a nagyvárosi tehetős rétegeknél szélesebb közönséghez szólni. Szerencsájukra felfigyelt rájuk Vlagyimir Vasziljevics Sztaszov (1824–1900) vezető kritikus és esztéta, valamint egy moszkvai műkereskedő, Pavel Tretyakov (1832–1898), aki később megépíttette az orosz művészet legnagyobb képtárát a „vándorok” vásznai számára. A festőcsoportot Ivan Kramszkoj (1837–1887) vezette, legismertebb (és leghosszabb életű) képviselőjük pedig Ilja Repin (1844–1930) volt. Az elkövetkező irányzatok előfutárát tisztelhetjük a kiemelkedő tehetségű Vaszilij Szurikovban (1848–1916).

A zenében fantázia és kreativitás jellemezte ezt a korszakot. E téren leggyakrabban az „ötök”-et, a *Mogucsaja kucska*, azaz „Erős marok” néven is ismert baráti társaságot említik, melyet Alekszandr Borogyin (1834–1887), a francia származású Cesar Kjuí (1835–1918), Milij Balakirev (1837–1910), Mogyeszt Muszorgszkij (1839–1881) és Nyikolaj Rimszkij-Korszakov (1844–1908) alkottak. Közülük, a szó hagyományos értelmében, csupán Balakirev – eleinte a csoport vezéregyénisége – tanult zeneszerzést: Borogyin vegyész volt, Kjuí hadmérnök, Muszorgszkij tisztviselő, Rimszkij-Korszakov pedig tengerésztiszt. Utóbbi később a Konzervatórium professzoraként pótolta zeneelméleti hiányosságait, s barátainál sokkal termékenyebb zeneszerzőnek bizonyul; Borogyin és Muszorgszkij idő előtt bekövetkezett halála után vállalkozott jelentősebb befejezetlen munkáik átdolgozására és hangszerelésére (bár ez nem minden esetben vált azok előnyére).

Az ötök „amatőr” mivolta kedvező hatással volt eredetiségükre, mivel nem kötötték fantáziájukat megmerevedett zenei formák és elvárások. Némileg megkésve követték az Oroszországban nagyra becsült Berlioz szabadon áradó, színesen hangszerelt és célra törő romantikáját. Magukévá tették és továbbfejlesztették Glinka elkötelezettségét az orosz népzene iránt, amelyet esetenként keleti hangzásvilággal fűszerez-







tek. Alekszandr Dargomizsszkij (1813–1869), mint eleven kapocs Glinka korával, Muszorgszkijhoz fűződő barátsága révén személyes hatásával maga is hozzájárult az ötök legjobban sikerült műveihez. A csoport tagjait és utódait általában jellemezte, hogy kerültek az elvont hangszeres zenét és a klasszikus formákat (Borogyin két vonós kvartettje remek kivétel), inkább a dalokat, a szimfonikus költeményeket, a zongoraműveket és mindenekelőtt az operát részesítették előnyben. A librettó témáját nemegyszer az orosz történelemből merítették (ilyen Muszorgszkij *Borisz Godunovja* vagy *Hovanscsinája*; illetve Borogyin *Igor hercege*), olykor pedig a klasszikus orosz 19. századi irodalomból. Puskin külföldön valószínűleg ismertebb bizonyos operák, mint a költészete révén, ami természetesen nem kizárólag az ötöknek köszönhető: nagyszerű kortársuk, Pjotr Iljics Csajkovszkij (1840–1896) Puskin *Jevgenyij Anyeginjéből*, illetve a *Pikk dámából* írta legismertebb operáit. Némelyik nacionalista beállítottságú kortársa Csajkovszkijt ugyan menthetetlenül nyugatinak, sőt egyenesen léhának bélyegezte: megfelelő zenei képzésben részesült, írt kamarazenét, versenyműveket és szimfóniákat, bálványozta Mozartot, és rajongott érte az európai közönség. Mindemellett neves és „oroszabb”-nak tartott kortársaihoz hasonlóan alkalmazott népzenei, ritmikai és hangszeres motívumokat.

#### Társadalmi és gazdasági változások a 19. század végén

Az 1860-as évek és a századforduló között mélyrehatóan átalakult Oroszország gazdasági szerkezete. A változás a városokból és a gyárakból indult ki. Ez idő alatt Oroszország városainak lakossága csaknem a duplájára nőtt, és jórészt itt zajlott a gazdasági növekedés is. Elkezdődött és a század utolsó negyedére felgyorsult az iparosodás és a városiasodás. Kezdetben a képzett munkásosztály, a műszaki és vezetői szaktudás hiánya, a tőkealap és a tőkeforgatás terén szerzett jártasság elégtelensége hátráltatta a növekedést. Mindezek a területek azonban gyors fejlődésnek indultak, ahogy velük együtt a városi munkásság és az üzleti réteg is, melyek az orosz történelemben játszott ellentmondásos szerepre ítéltettek.

A proletariátus a parasztságból vált ki. Az 1861-es részleges egyenjogúsítás és a krími háborút követő első modernizációs hullám tömegével vonzotta a városokba az új munkát kereső parasztokat. Eleinte meghatározott időtartamra vállaltak munkát, majd visszatértek falura, vagyis nem váltak városiakokká. Ez az állapot azonban rövidesen megváltozott, és a korábbi parasztok újszülött munkásokká lettek; olyan városiakokká, akik hozzáállásukat és vérmérsékletüket tekintve azért továbbra is parasztok maradtak. A munkakörülmények igen mostohák voltak, és a törvény szigorúan tiltott minden szakszervezeti jellegű tevékenységet. A tiltakozó megmozdulások többsége politikai felhangok nélkül, kizárólag a munkakörülmények miatt robbant ki. Az 1880-as évekre a kormány munkaügyi reformjai valamelyest javítottak a munkásság helyzetén. Az 1890-es években további korlátozott hatáskörű reformokra került sor; 1902-ben hivatalosan is működni kezdtek az első szakszervezetek; 1903-ban pedig bevezették a baleseti segélyt. A munkásosztály helyzete, ha nem is látványosan, de fokozatosan javult, és – a szociáldemokratáktól eltekintve – a forradalmi mozgalom nagyrészt kívül maradt érdeklődési körén.

A városi kereskedőréteg főként az egykori kupecsek-

Balra: K. Szavraszov: *Megjötték a vetési varjak* (1871). A Vándorkiállítás megjelenése előtt az orosz tájképfestészet technikája kevésbé volt fejlett; Szavraszov (18397) a műfaj egyik legkorábbi képviselője. A varjak és a seregélek visszatérése az orosz falvakban hagyományosan a tavasz közeledtét hirdeti.

Lent: Parasztok és rakodók csoportja kártyázással tölti a pihenőidejét egy orosz város fedett piacának előterében. A rakodók bőrcipőt viselnek, míg a parasztok kéregbocskort kapcával.



ből jött létre, akik inkább keleti, mint európai üzleti módszereket és szokásokat követtek. Vállalkozó, bár kevésbé módszeres szellemük képezte az 1860-as években induló orosz ipari modernizáció alapját. Az 1880-as évekre az új osztály jelentősen kiszélesítette az orosz fejlődés bázisát. Húsz esztendő alatt négyeszeresére nőtt az értékpapír-forgalom, a rövid lejáratú kölcsönök huszonötszörösükre, a hosszú lejáratúak egyharmadukkal nőttek. Ugyancsak egyharmaddal nőtt a vállalkozások és a foglalkoztatott munkások száma. A nyugati szint alatt maradt viszont a termelékenység és a nyereség. Ez a kezdet azonban bizalmat keltett a külföldi befektetőkben, és az 1880–1890-es években nyugati nagyvállalatok egész sora kerül be az orosz ipar vérkeringésébe.

A városi üzleti réteg csupán gazdasági érdekei miatt került kapcsolatba a politikával, leginkább a gazdasáért felelős miniszterekkel történő konzultáció és lobbizás formájában, különösen Ivan Visnyegradszkij (miniszter 1887–1892) és Szergej Vitte (miniszter 1892–1903) idején, akik átfogó pénzügyi és igazgatási reformokat vezettek be az ipari és üzleti fejlődés fellendítésére. Az üzletemberek nem vettek részt a politikai mozgásokban, és – kialakulását követően – a pártpolitikában sem mutattak számottevő aktivitást. A kultúrában más volt a helyzet. A városi üzleti körök tagjai közül sokan írástudatlan kalmárok gyerekeiként jöttek a világra, és nagy összegeket fektettek az oktatásba és a művészetbe. Közülük kerültek ki a művészek és a színházak jelentékeny pártfogói, akárcsak az orosz és európai művészek alkotásainak gyűjtői: a legfontosabb szovjet gyűjtemények nagy része – köztük a Tretyakov-képtár – eredetileg ilyen mecénások magángyűjteménye volt.



## Szimbolizmus és az orosz művészet

Az 1880-as években nyilvánvalóvá vált, hogy lanyhult a krími háborút követő időkben olyan nagyszerű eredményeket létrehozó művészi hajtóerő. Dosztojevszkij és Muszorgszkij ugyanabban az évben halt meg, mint II. Sándor; majd – valamivel később – elhunyt Turgenyev és Borogyin; Tolsztojt az 1870-es évek végén belső válság emésztette, és azután már csak egyetlen regényt írt (a *Feltámadást*). III. Sándor merev rendszerében (1881–1894) a szellemi élet kevés lehetőséget kínált a konzervatívok és forradalmárok közötti átmeneteket képviselő nézetek megjelenítésére. Az 1890-es évekre megváltozott a hangulat, és az új értelmiségi nemzedék úgy érezte, eljött az ideje, hogy Oroszország Európa többi vidékére vesse a tekintetét. A fiatal költő, Valerij Brjusov (1873–1924) 1894-ben kiadta az *Orosz szimbolisták* című könyvsorozatot, mely az 1880-as években kikristályosodott francia szimbolizmus fordításait tartalmazta, valamint hasonló szellemű önálló verseket. A szimbolizmus mérhetetlen hatást gyakorolt az egész oroszországi művészetre és szellemi életre, aminek eredményeként nem csupán új, szerteágazó művészeti utak nyíltak meg, hanem az orosz kultúra egészének átertékelése vette kezdetét. Az irodalmi szimbolizmus két orosz nemzedékét tartják számon. Az ifjabbak közül kerültek ki a legragyogóbb tehetségek: Andrej Bjelij (1880–1934), akinek töredékekből álló, utalásokkal teletűzdelt, nyugtalanító regénye, a *Pétervár* (1913) a többarcú várost akkor már csaknem egy évszázada

megidéző irodalmi művek csúcsa; és Alekszandr Blok (1880–1921), aki húszévesen robbant be az irodalmi életbe misztikus kötetével (*Versek a szépséges hölgyről*). Blok túl korán, kiégetten és megkeseredve halt meg, ám maga után hagyta a forradalmi Oroszország első két nagy költeményét: *A szkítákat*, és a *Tizenketent* (1918).

A zenei életet azonban kevesebb ösztönzés érte, mint az 1860–1870-es években. Rimszkij-Korszakov művészete töretlenül fejlődött, miközben változatlanul megmaradt a képzeletgazdag hangszerelés és az élénk dallamok mesterének: talán a legjobb alkotása utolsó operája, *Az aranykakas*, amit a cenzúra politikai szatírának ítélt és ezért betiltott. A korszak legfigyelemreméltóbb új zeneszerzője Alekszandr Szkrjabin (1872–1915). Az alig fiatalabb posztszimbolista nemzedékkel (Sztravinszkij és Prokofjev) az első világháború előestéjén ismét oroszok kerültek be az európai zene élvonalába. Az orosz balett nagyvívő fejlődése páratlan lehetőségeket kínált a zeneszerzők számára (amit Csajkovszkij alaposan ki is használt); Fjodor Saljapint (1873–1938) pedig a világ egyik legnagyobb énekeseként jegyezték.

A vizuális művészetek figyelemre méltó felélénkülését jelezte a *Művészet világa* (*Mir Iszkusstva*). A megnevezés egyaránt vonatkozott az Alekszandr Benois (1870–1960) vezette festőcsoportra és egy egyedülállóan szép kiállítású folyóiratra. Ez utóbbi Szergej Gyagilev (1872–1929) ötleteként jött létre, aki, mielőtt a balettnak szentelte volna magát, tekintélyes mű-

*Jobbra:* Vaszilij Kandinszkij: *Vázlat a IV. kompozícióhoz, csata* (1910). Kandinszkij (1866–1944) későn kezdte művészi pályáját, előbb jogot végzett és néprajzi expedíciókban vett részt. Jómódú emberként telepedett le Münchenben, ahol tanulmányozta és kialakította sajátos posztimpreszionista szimbolista stílusát. Nem szakadtak meg kapcsolatai Oroszországgal; az első világháborúban hazatért, és az októberi forradalom után is maradt, amíg világossá nem vált, hogy pedagógiai elképzeléseit nem tudja megvalósítani.

A *Kék lovas* almanach és *A szellemiség a művészetben* című kiáltványa után figuratív festészete meglehetősen váratlanul fordult az absztrakció felé; mások is haladtak ugyanabba az irányba, de Kandinszkij volt az úttörő. Erőteljes, érzelemgazdag, népi jellegű figuratív elemei vonagló alakzatokká bomlanak, ám itt még észlelhetők a nyomaik; lándzsák, lovasok, egy szivárványhíd és egy város.

*Balra:* Az 1914-ben készült felvételen Ilja Repin az ünnepelt énekes, Fjodor Saljapin (1873–1938) portréját festi.

*Jobbra lent:* Szergej Prokofjev (balra), Dmitrij Sosztakovics és az örmény Aram Hacsaturjan egy 1945-ös felvételen. A három nemzetközi híru, népszerű és termékeny zeneszerző távolról sem mentesült a támadásoktól. Prokofjev (1891–1953) a forradalom előtt emigrált, de visszatért, amikor az 1930-as években Sztálin látszólag helyreállította a rendet és elindította a fellendülést. A tizenöt évvel fiatalabb Sosztakovics korán diadalt aratott az 1920-as években, az 1930-as évek végén azonban Sztálin személyes elégedetlenségébe ütközött a IV. szimfónia és a *Mcenszki Lady Macbeth* (az opera Leszkov háttorzongató meséje alapján készült). V. és VII. szimfóniája azonban közönségsikert aratott. A minden modernista irányzat ellen bevetett általánosító „formalizmus” vádját a zenében, akárcsak az irodalomban, az 1940-es évek végének fejleménye.







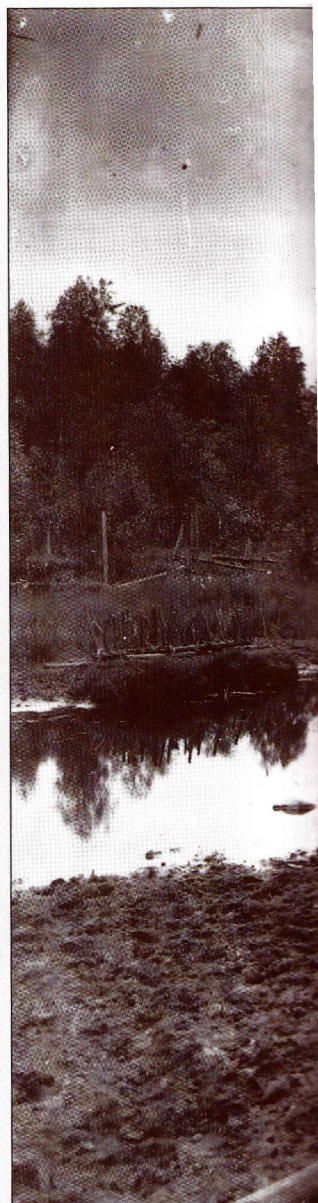
vészeti mecénásként nemcsak arról gondoskodott, hogy a nyugati és az orosz művészet megismerhesse egymást, hanem az orosz művészeti múlt ismeretlen fejezeteit is feltárta. Az orosz képzőművészeti szimbolizmus hazai előfutárral is büszkélkedhetett Mihail Vrubel (1856–1910) személyében. A *Művészet világa* folyóirat 1904-ben megszűnt; addigra már számtalan (általában szimbolista) tehetség jelent meg a fővároson kívül, Moszkvában és a tartományi központokban is. Két jelentős festőt kell még megemlíteni, akiket Oroszország határain túl alig ismernek: a szaratovi Viktor Boriszov-Muszatovot (1870–1905), valamint P. Kuznyecovot (1878–1968). Ez idő tájt a cár nem orosz nemzetiségű alattvalói is kezdtek hozzájárulni a modern művészethez, melynek egyik világszerte elismert kimagasló egyénisége, Vaszilij Kandinszkij (1866–1944) is az orosz szimbolizmus művészeti közegéből nőtt ki.

Kandinszkij sosem feledkezett meg orosz gyökereiről. Korszakalkotó absztrakciós kísérletei 1910 táján logikusan következnek művészi fejlődésének korábbi szakaszából. Oroszországban valósággal tananyagnak tekintették *A szellemiség a művészetben* (1912) című esszéjét, mely minden idők egyik legnagyobb hatású, művész által a művészetről írt könyve. Az orosz szimbolizmus közegének egy másik jeles alakja a Párizsban világhírűvé lett Marc Chagall (1887–1985), akinek művészete mindig is Belorusszia hászidita zsidó kisvárosi világából táplálkozott.



# Paraszti élet a forradalom előtt

Oroszország népessége túlnyomórészt mindig is falusi volt: 1914-ben a teljes lakosság 85 százaléka még vidéken élt, bár sok északról elvándorolt paraszttal a városokban keresett idénymunkát. Hozzávetőleg a parasztság felét (a központi térségekben magasabb arányát) tette ki a csak 1861-ben felszabadított jobbágyosság. A felszabadításnak azonban súlyos korlátai voltak: a parasztok sem teljes értékű földtulajdonlási jogot, sem tényleges gazdasági segítséget nem kaptak. A nehéz mezőgazdasági termelés elégtelennek bizonyult a vidéki népesség fenntartására. Nélkülözhetetlenek voltak a megélhetéshez a termelési időnyen kívül másodlagos iparként űzött kézműves mesterségek és városi alkalmi munkák. Kiterjedt önkormányzatot adtak a parasztságnak, ám azt elválasztották a magasabb szintű regionális és központi kormányzatoktól. Az 1905-ös forradalom során széles körű pusztításban jutott kifejezésre a parasztok gazdasági és politikai elégedetlensége. 1906 és 1912 között egy sor lényegbevágó reform döntően javított a parasztság helyzetén. Gyorsan növekedett a mezőgazdasági termelékenység, és sok paraszttal a pusztai gazdasági túlélés állapotából valamiféle viszonylagos jólétbe került.



*Fent:* A fa univerzális alapanyagot jelentett az orosz paraszti számára. A képen a család három nemzedéke faragja az eladásra szánt fakanalakat. Az idős férfi előtt láthatók azok a rönkdarabok, amelyekhez hasonlókból a jobb oldali kosárban heverő kész kanalak készültek. A gerendákból ácsolt családi otthon teljes egészében fából készült. Valószínűleg aratás után, késő ősze jár az idő, amikor a parasztok kézműves mesterségekből igyekeztek szert tenni némi jövedelemre.

*Balra:* A forradalom előtti Oroszországban, különösen vidéken, erősen élt a keresztény jótékonykodás hagyománya. A képen látható paraszttok egy középület bejáratánál telepedtek. Az öregember még ebben a helyzetben is megőrizte némi méltóságot, ahogy a kéregetés hagyományos tartásában előrenyújtja az egyik kezét. A fiú tanonc, talán az öreg kísérője. Az alamizsnát adó nő a helyi nemesség vagy a városi középosztály tagja.

*Jobbra:* Sok paraszti származású oroszból lett első generációs ipari munkás olyan gyárakban, mint a képen látható szappanhüvelyeket előállító hadiüzem. Erősek maradtak a faluhoz fűződő személyes és érzelmi kötődéseik, így továbbadták a vidéken maradtaknak a városban gyűjtött benyomásokat és magatartásformákat. Ezen az úton is legalább annyira terjedtek a forradalmi eszmék és hangulatok, mint a vidéken működő propagandisták és agitátorok révén.

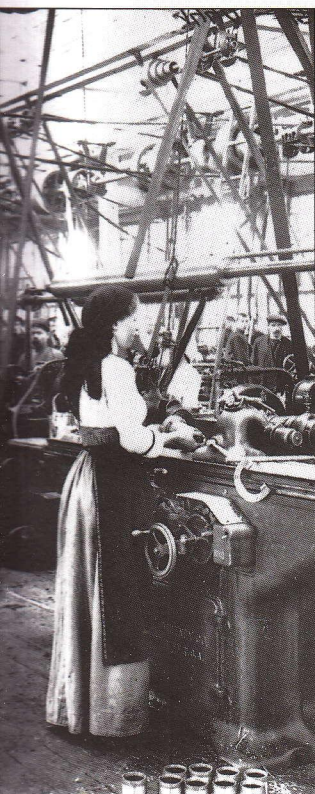






*Balra:* Ez a 19. század végi jelenet egyaránt illusztrálja a paraszti vallásosság gyökereit és a föld megművelésének nehézségeit. A Volga, Oroszország legnagyobb folyamának forrása fölé helyezett kápolna vélhetőleg a helyszín ősi pogány kultuszának a visszhangja. A keleti szlávok körében erős volt a víz szellemeinek tisztelete: meghatározott kultuszok tartoztak a folyókhoz, tavakhoz, örvényekhez és forrásokhoz. Ezek a kultuszok keresztény köntösben, a kisebb szenteknek ajánlva is fennmaradtak. A parasztkultúrát általánosan áthatották a kereszténység előtti szláv pogányságból eredő szertartások, babonák és hagyományok. A képen jellegzetesen közép- és észak-oroszországi táj látható: az erdős, mocsaras vidék aránylag kevés könnyen megművelhető földet nyújt, a művelésre alkalmas földek pedig alacsony terméshozamúak és érzékenyek az éghajlati ingadozásra.

*Lent:* A többnyire hiányos táplálkozás és a rossz higiéniai viszonyok betegségekhez és gyakori járványokhoz vezettek. A 19. század legrosszabb betakarítására 1891-ben került sor, ami abban és a következő esztendőben súlyos éhínséget okozott. A fényképen egy paraszt házának belseje látható, a tifusz (ezt a betegséget gyakran tetű terjeszti) priccse alvó két áldozatával. Az ilyen szalmával borított priccsek számítottak a felnőttek és a gyerekek szokásos hálólhelyének; az idősebbek az egyetlen tüzhely melletti hasonló priccseken aludtak. A helyszín Nyizsnyij Novgorod, ahol különösen súlyos volt az éhínség.





*Lent:* 1905-ben is folytatódtak a terrorcselekmények, amelyet főleg a Szociálforradalmi Párt tagjai alkalmaztak előszeretettel. 1902-től bevethető, „harci szervezet”-üknek 1905 elején sikerült megölnie Szergej nagyherceget, a cárról második-unokatestvérét, valamint sógorát, a moszkvai katonai körzet parancsnokát.

1905 viharos eseményei készítettek elő a politikai színteret az 1917-es forradalomnak és Oroszország további 20. századi történelmének. Egyévnyi széles körű, ám összehangolatlan polgári zavargások után az 1905. év az alkotmányos monarchia bevezetésével és egy forradalom sikertelen moszkvai kísérletével zárult. A frissiben politikai pártokká szerveződött liberális és forradalmi mozgalmak között azonnal felszínre tört az ellenségeskedés. A gazdasági nehézségek és az orosz–japán háború kudarcai egyesültek a forradalmárok bomlasztó agitációjával, és 1904 vége felé mindez az egész társadalmat megrendítette. 1905 januárjában a szentpétervári – egyébként cárhű – tüntetés véres szétverése, a „véres vasárnap” széles körű tiltakozást váltott ki.

A radikális bomlasztást a marxista pártok, elsősorban a mensevikek és a szociálforradalmárok (eszerek) irányították; a haladó ellenzék a liberális pártok, mindenekelőtt az alkotmányos demokraták, akik az alkotmányos monarchia és a képviseleti parlamenti kormányzás megteremtését tűzték ki célul. A császári adminisztráció végül meghajolt a liberális követelések előtt, és kiadta az októberi kiáltványt, amely választott országos gyűlés (*duma*) formájában életbe léptette a parlamentáris kormányzást. Alaposan csökkent a forradalmárok népi támogatottsága. Forradalmi felhívásukra egyetlen moszkvai fegyveres felkelés robbant ki decemberben, melyet egy hét alatt levertek. Készen állt a szín az oroszországi parlamentáris kísérlethez; a forradalmi pártok a közélet szélére szorultak, és az újabb alkalmat várták a hatalom megragadására.



*Balra:* Az 1905-ös felkelések során sok lázadó barikádokat emelt a rendőrséggel és a katonai osztagokkal vívott harcokban. A kép előterében egy éppen szétbontott, szekerekből és targoncából épített barikád maradványai láthatók.

*Jobbra:* 1905-ben Trockij állt a szociáldemokraták mensevik szárnyának élén, mely szemben állt a Lenin vezette bolsevik irányzattal, és ő szervezte meg Szentpétervárot az első forradalmi szovjet tanácsot. 1917-re már csatlakozott a bolsevikokhoz, akiknek a szovjet rendszer általa kidolgozott változatával sikerült összehangolniuk és irányítaniuk a forradalom radikális erőit.

*Jobbszélén:* Az első дума főminiszterének, Pjotr Sztolipinnak, mélyreható reformjai az orosz ipar fellendítését és a parasztság helyzetének a javítását célozták. A forradalmi terrorizmus megfékezésére hozott intézkedései avatták a szélsőségesek célpontjává. Több sikertelen kísérlet után – melyek egyikének a nyomai láthatók a képen – 1911-ben ölték meg.



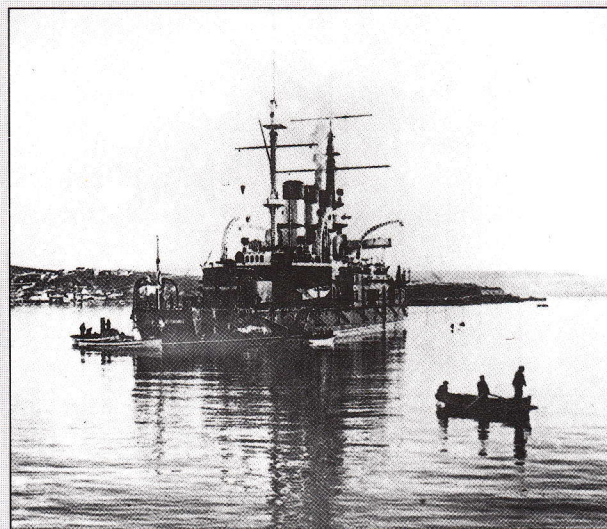


*Balra:* Ez a kortárs francia nyomtatás az 1905. január 22-i tüntetés szétosztatását, a hírhedt „véres vasárnap”-ot ábrázolja. A katonák tüzet nyitnak a Gapon pópá (felemelt kereszttel) által vezetett tömegre. A hídon kozákok rohama indul a többi tüntető ellen.

*Balra lent:* Nyikolaj Buharin 1905-ben tüntet fel bolsevik aktivistaként. Az 1920-as évek elejére a korai kommunista állam teoretikusa és a *Pravda* című újság főszerkesztője lett. Állítólagos politikai árulás miatt végezték ki az 1938-as kirakatpárt követően, majd 1988. február 4-én Gorbacsov elnök posztumusz rehabilitálta.



*Lent:* Az 1905-ös felkelések átterjedtek a fegyveres erőkre is, így került sor arra a nevezetes esetre, amikor a legénység – mensevik vezetéssel – elfoglalta a fekete-tengeri flotta régi tartalék hadihajóját, a *Potyomkint*, és Romániába vitte, ahol átadták a helyi hatóságoknak. A *Potyomkin* Eizenstejn híres filmje révén (1925) vált forradalmi kultikus tárggyá. A hősmítosz teremtésére hivatott mű alapvetően kiforgatta a valós tényeket.





# A FORRADALOM ÉS A KOMMUNISTA ÁLLAM ÉPÍTÉSE

## Az orosz–japán háború, és az 1905-ös forradalom

Az orosz társadalom belső feszültségeit 1904–1905-ig sikerült féken tartani. Ekkor egy háború és a társadalmi válság kiváltotta Oroszország első forradalmát. Az orosz–japán háború (1904–05) orosz szempontból teljes kudarccal végződött. A háború azért robbant ki, mert a japánok és az oroszok egyaránt a fennhatóságuk alá akarták vonni Mandzsúriát és Koreát, miután a boxerlázadás (1900–1901) következtében összeomlott a kínai hatalom. A szikrát az a mozzanat szolgáltatta, hogy Japán hadüzenet nélkül megtámadta Port Arthurt, az észak-kínai Liaotung-félszigeten létesített új orosz haditengerészeti támaszpontot. Oroszországban az első pillanattól népszerűtlen volt az ezt követően kibontakozó háború, mivel az orosz népet kevésbé lelkesítette az ország távol-keleti stratégiai érdekeltsége.

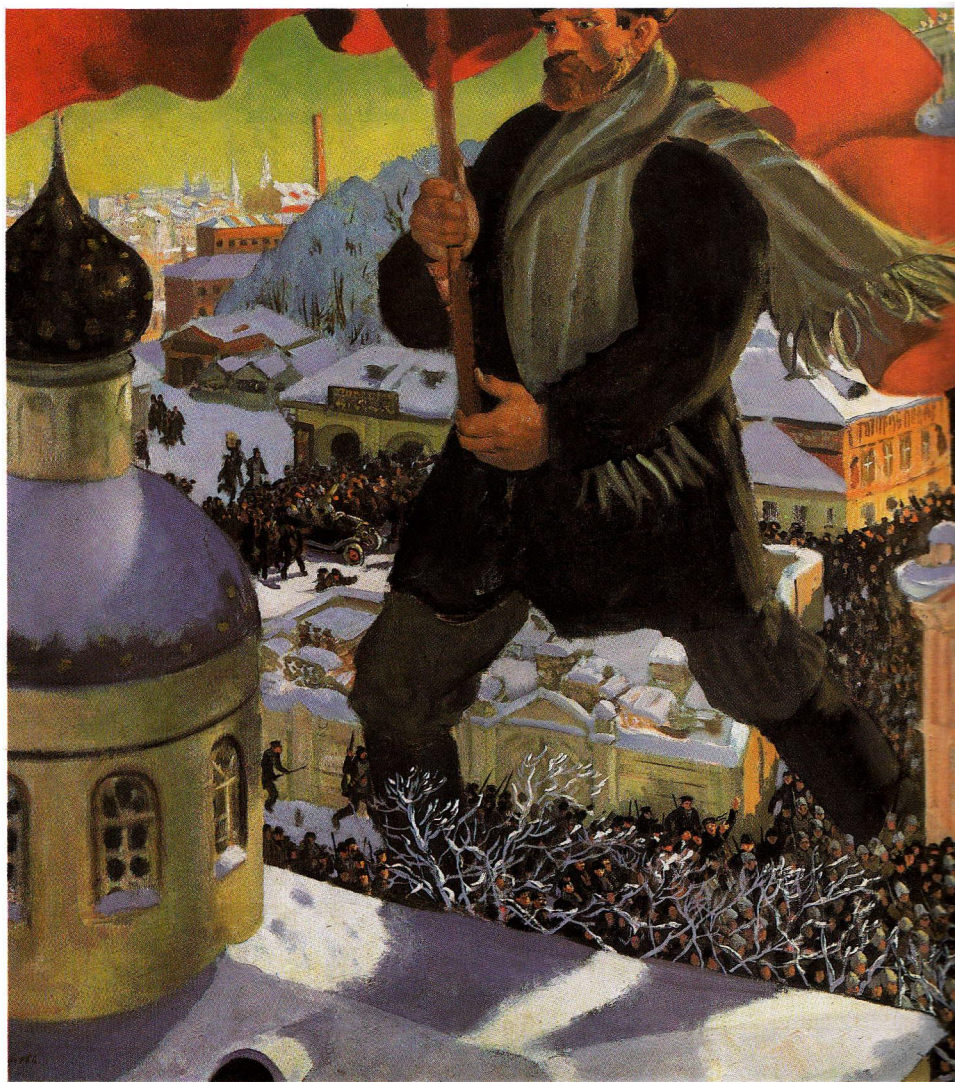
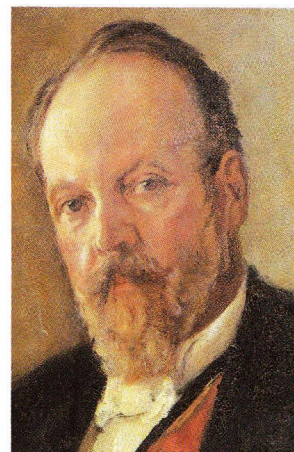
A mandzsúriai szárazföldi hadjáratban az oroszok sorozatos vereséget szenvedtek, bár a Mukden-nél vívott csata (1905. február) után sikerült megállítaniuk a további Japán terjeszkedést. A tengeri hadjárat viszont teljes katasztrófával zárult. Port Arthurnál blokád alá vonták az orosz flottát, és amikor az oroszok a blokád áttörésével próbálkoztak, a japán haditengerészet csaknem az egész hajóhadat megsemmisítette. A cár ekkor egy eleve semmi jóval nem kecsegtető és meggondolatlan lépéssel kívánta felszabadítani a kikötőt. A terv részeként a koreai partokhoz irányította a balti-tengeri flottát, mely 1904 októberében indult el, és az Atlanti-, az Indiai-óceánon, majd a Dél-kínai-tengeren át a következő év májusában érkezett a helyszínre. Csakhogy Port Arthur 1904 decemberében megadta magát, így a balti flotta nem talált menedéket, amikor szembe került a japán haditengerészettel. A Csuzimai-szorosban lezajlott ütközet során a teljes orosz flotta elsüllyedt. A háború 1905 szeptemberében fejeződött be a portsmouth-i szerződés megkötésével, ahol a cár képviselőjében a rendíthetetlen Szergej Vitte grófnak a helyzethez képest igen méltányos békefeltételeket sikerült kicsikarnia. A már korábban elmélyülő elégedetlenség azonban jelentős szerepet játszott az 1905-ös orosz forradalom kibontakozásában.

Port Arthur elvesztése egész Oroszországot megrendítette, ráadásul mindez egybeesett a szentpétervári sztrájkhullámmal. Az eredetileg elsősorban szociális és nem politikai indíttatású sztrájkokat a rossz munkakörülmények váltották ki. 1905 januárjában lojalista tömegtüntetésen emeltek szót a proletariátus helyzetének javítása érdekében. A Téli Palotánál összegyűlt tömeg kérelmet kívánt átnyújtani a cárnak, ám a palotát körülvevő katonák a tömegbe lőttek; százharmincan meghaltak, sokan megsebesültek. Ez a „véres vasárnap”-nak nevezett esemény tovább szította az indulatokat.

A fejlemények Oroszország minden társadalmi rétegét felkavarták, és lángra lobbantották az állami reformfolyamat lassúsága és a háborús kudarccal már amúgy is forrongó kedélyeket. A különféle álláspontú ellenzéki csoportosulások növelték az aktivitá-

sukat, és a közvélemény immár jóval fogékonyabban hallgatta meg a mondandójukat. A csuzimai katasztrófa következtében tovább romlott a hatalom helyzete. Az elégedetlenség 1905 októberében Oroszország első általános sztrájkjához vezetett. A sztrájkolók kezdetben alkotmányozó nemzetgyűlést, a szükségállapot alapján kihirdetett törvények visszavonását, polgári szabadságjogokat és a munkaidő csökkentését követelték. A radikálisok azonban hamar átvették a sztrájk irányítását, és az eddigi követeléseket forradalmi célok váltották fel. Szentpétervárott a munkásküldöttek újonnan alakult szovjetje, a magát a proletariátus képviselőjének tartó tanács ragadta meg a hatalmat; a szervezetben – Lev Trockij vezetésével – a men-szevikiek voltak túlsúlyban.

Októberben a kormányzat, legyűrve a cár konok ellenállását, kiáltványban jelentette be, hogy elfogadja az ellenzék többségének fő követelését, és átalakítja az önkényuralmat alkotmányos monarchiává. Az *októberi kiáltvány* – a kitűnő államférfi, Szergej Vitte munkája – biztosította az alapvető polgári szabadságjogokat (a személyes szabadsághoz, a szólásszabadsághoz, a gyülekezéshez és szerveződéshez való jo-





*Balra:* Szergej Vitte gróf (1849–1915), a századforduló kiváló képességű orosz államférfija. Különbféle miniszteri kinevezései révén sok területen alkotott maradandót. Érdemei közé tartoznak a gazdasági reformok, a дума megalkotása és az orosz–japán háborút lezáró, az oroszok számára méltányos portsmouth-i szerződés megkötése.

*Lent:* Borisz Kusztyogyijev festménye, *A bolsevik, 1905*, a bolsevik forradalmároknak – később sok orosz értelmiség és művész által alkalmazott – romantikus megjelenítése. Kusztyogyijev hírnevét a vidéki Oroszország világának, a parasztok és kereskedők életének sajátos, az életkedvet és dinamizmussal teli nemzeti jelleget sugalló ábrázolásával szerezte. Az allegorikus óriás tipikus munkásként ábrázolja a bolsevizmust, amint vörös zászlaját lengetve kiterjeszti hatalmát a montázsszerűen egybegyűjtött városrészekkel jelképezett Moszkvára, melynek utcáit a forradalmi tömegek áradata lepi el.



got), a demokratikus választójogot, továbbá az új országos gyűlésre ruházta át a törvényhozói hatalmat. A dumának nevezett gyűlés tagjait a nemzet választotta a politikai pártok tagjaiból; a kiáltvány a legradikálisabb, legforradalmibb eszméket hirdető pártok részvételét sem korlátozta. Ez az újítás az akkori legfejlettebb nyugat-európai alkotmányos monarchiák államszerkezetével egyenértékű képviselői demokráciát valósított meg Oroszországban.

Oroszország lakosságának döntő többsége nagy lelkesedéssel reagált az októberi kiáltványra és a дума létrehozásának lehetőségére. Az általános sztrájk lendülete megtört, támogatását elveszítette, egyfelől mert tömeges munkanélküliséget és nélkülözést teremtett, másfelől a дума létrehozása olyan kézzelfogható változást ígért, amelyenről a forradalom pártján állók egyáltalán nem beszéltek. A kedélyeket tovább hűtötte a portsmouth-i szerződés meglepően előnyös feltételeinek híre.

A forradalmi vezetés – bár a proletariátus irányítása kicsúszott a kezükből – úgy döntött, hogy fokozza az aktivitását. Novemberre újabb általános sztrájkot hirdettek, de az érdektelenségbe fulladt, ahogy hamvába holt valamennyi erőszakos kísérletük is, hogy megakadályozzák a munkások visszatérését munkahelyeikre. Mindezen bomlasztásra irányuló lépés mögött a szentpétervári szovjet állt, decemberben azonban a rendőrség feloszlatta a szervezetet, a tervezett tiltakozó sztrájk pedig teljes kudarcha fulladt. A forradalmárok utolsó reménye, a decemberben kitört moszkvai fegyveres munkásfelkelés mindössze egy hétig tartott. Az 1905-ös forradalom elbukott, mert a forradalmárok vezetői nem tudtak szót érteni a fokozatos átalakulást előnyben részesítő, liberálisabb politikai törekvésekkel, holott Oroszország lakosságának nagy többsége az utóbbiakat támogatta.

### 1905 következményei

Az 1905-ös forradalom bukását kilencéves, nagy változásokat hozó fejlődési szakasz követte. Az Orosz Birodalom politikai szerkezete átalakult, a kultúra minden területen gyarapodott. Az 1905-ös októberi kiáltvány reformjai csak akadozva léptek életbe; még nem csillapodott le a forradalmi hangulat, a cári adminisztráció vonakodott megosztani a hatalmat a dumával, az új törvényhozó testületbe került liberális politikusok pedig csekély tapasztalattal rendelkeztek a tényleges hatalomgyakorlásban. Mindezek ellenére a lakosság többsége elégedetten fogadta a kiáltványt, a forradalmi hangulat elcsitult, és az államhatalom sikeresen visszaállította tekintélyét.

Az első dumát 1906 márciusában választották meg és a rákövetkező hónapban kezdte meg munkáját. Több mint negyven politikai párt és csoportosulás képviseltette magát, közülük a liberális beállítottságú Alkotmányos Demokrata Párt (orosz rövidítéssel a *kadetok*) számított a meghatározó erőnek. A дума túlságosan liberálisnak bizonyult a cári adminisztráció és a mögöttük álló jobboldali pártok számára. Amikor a konzervatív nemesség rovására a дума betervezte a földtörvény reformját, a cár élt az előjoggal, és feloszlatta a gyűlést.

A második dumát 1907 márciusában választották meg, és még ebben a hónapban össze is ült. Ez a gyűlés sokkal ellenségesebben lépett fel a cári hatalommal szemben, részben Lenin és a bolsevikok jelenlétének következtében. A második dumát az elsőnél is hamarabb berekesztették, majd a kiáltvány bizonyos

szakaszait semmibe véve, a konzervatív pártok sikeresebb szereplése érdekében módosították a választási rendszert.

A harmadik дума következőképpen főként jobboldali pártokból állt, és kényelmesen kitölthette ötéves megbízatását (1907–1912). Konzervatív túlsúlya ellenére ez a дума számos reformot vezetett be, például kiterjesztette a parasztságra a polgári jogokat, fejlesztette a helyi igazságszolgáltatást, bővítette az oktatási rendszert. Az előzőnél is konzervatívabb negyedik dumát (1912–1917) elsősorban a háború, majd az 1917-es forradalom kitörése kötötte le.

A дума – a kormány folyamatos beavatkozásai ellenére – általános elfogadottságot élvezett a politikai részvétel fórumaként, melyen a különféle eszméket hirdető, különféle etnikumokat és helyi csoportokat képviselő pártok sokasága képviseltette magát. Ha az esélyek nem is voltak egyenlők, megszilárdult a parlamentáris kormányzás iránti elkötelezettség. A politikai fejlődésbe vetett bizalmat mutatja a forradalmi tevékenység csökkenése, valamint hogy 1905 és 1914 között ugrásszerűen megnőtt a gazdasági termelékenység.

Ugyanebben az időszakban sokkal színesebbé vált a kulturális élet is. Újságokból és könyvekből 1912-ben például példátlanul széles választék állt a művelt orosz olvasó rendelkezésére; 2167 újságot adtak ki. A cenzúra még a forradalmi eszmék iránt is meglepően elnéző volt: 1906 és 1914 között csak a bolsevikok és mensevikek 3300 könyvet adhattak ki legálisan.

Talán az irodalomra, azon belül elsősorban a költészetre hatott a leginkább a forradalom kudarca. A szimbolisták – mozgalmát Alekszandr Blok és Andrej Belij fémjelezte – a politikai messianizmus helyett inkább a misztikus befelé fordulásra és aszketizmusra hajlottak. A szimbolista prózaírók, mint Dmitrij Merezkovszkij (1865–1941) és Leonyid Andrejev (1871–1919) már nem koruk valóságát jelenítették meg, hanem történelmi regényeket, illetve dekadens műveket írtak. Erősödött a realista mozgalom hatása Maxim Gorkij (1868–1936) éles társadalomkritikát megfogalmazó regényeivel, különösen pedig Ivan Bunyin (1870–1954) színre lépésével, akinek a nemesség hanyatlását bemutató elbeszélései és novellái mély pszichológiai éleslátással egyesítették a realizmust. További fejlődést jelentett a bátran a legmagasabb nyugat-európai színvonalhoz mérhető irodalmi és politikai folyóiratok elszaporodása; és megjelent az érzéki, szinte élveteg irányzat, melynek legnépszerűbb írója Mihail Arcibasev (1878–1927) lett.

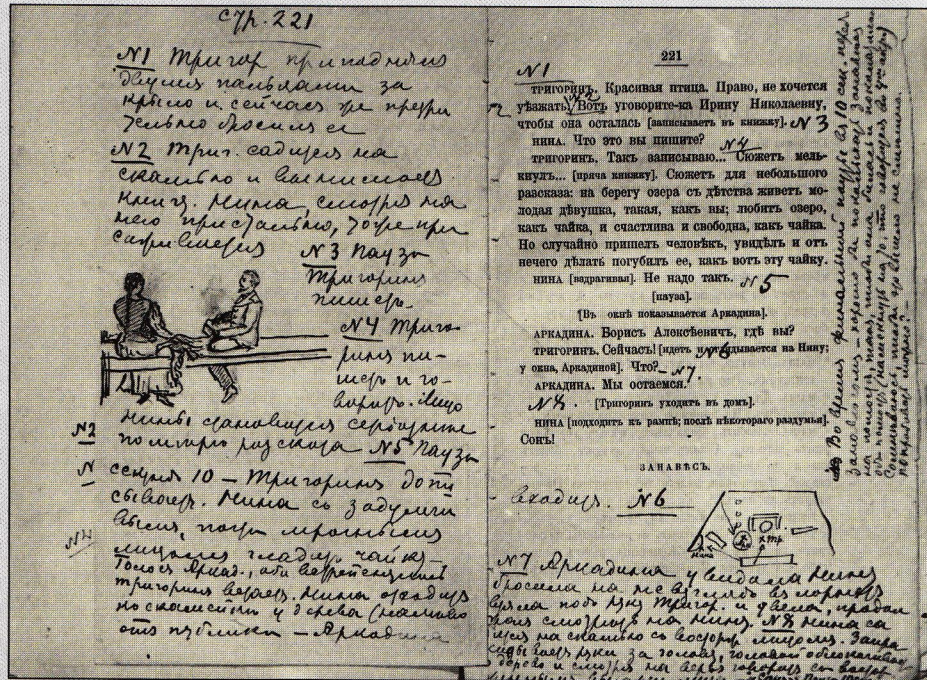
Az 1905–1914-es időszakban a színművészet élénkült meg a leginkább. A színház rendkívüli népszerűsége tett szert, különösen az újító szellemű Moszkvai Művész Színház Konsztantyin Sztanyiszlavszkij (1863–1938) igazgatása alatt, valamint a szentpétervári Alekszandrovskij Színház Vszevolod Mejerholddal (1874–1942) az élén. Megújult a táncművészet is a Szentpétervári Balett koreográfusa, Mihail Fokin (1880–1942) munkásságának köszönhetően, melynek esszenciáját a Szergej Gyagilev (1872–1929) vezette Ballets Russes mutatta meg a világnak 1909-ben. A színház és a balett egyaránt elképesztő gazdagságú díszletekkel és színpadképekkel dolgozott, amivel hozzájárult a díszítőművészetek felvirágzásához. A színháznak dolgozó festők nagy része kapcsolatban állt a *Mir Iszkussztva* csoporttal, az új szín- és ecsetke-



# Csehov és a moszkvai Művész Színház

Anton Csehov (1860–1904) az isten háta mögötti Taganrogban született; nagyapja még jobbágy volt. Orvostudományt tanult Moszkvában, miközben újságoknak írt humoros karcolatokkal és rövid jelenetekkel tartotta fenn magát. Orvosi végzettsége megszerzése után praktizálni kezdett, ám egyre több időt szentelt az írásnak. Hosszabb és komolyabb történeteiben a „lényeg” helyett inkább a jellegen és a légkörön volt a hangsúly; az 1880-as évekre esik „tolsztoji” időszaka (Tolsztoj, bár rokonszenvezett vele, nem kedvelte a műveit). A közönség eleinte csekély lelkesedéssel fogadta tudatosan „drámaiatlan” egész estés színműveit, és csak akkor vált a színjátszás – utolsó éveiben nemzetközi hírvé – alakjává, amikor felfedezte a Moszkvai Művész Színház.

A moszkvai Művész Színházat Konsztantyin Sztanyiszlavszkij (1863–1938) és Vlagyimir Nyemirovics-Dancsenko (1858–1943) hozta létre; híres találkozójukon (1897) határozták el a megalapítását, amikor vagy tizenkét órán át beszélgettek a Szláv Bazár étteremben. Mivel elégedetlenkedtek a korabeli színházi élettel, „sztároktól” és olcsó melodramai hatásoktól mentes, a teljes odaadásnak és a belső igazságnak szentelt színházi műhelyt képzeltek el. Az elvárásaiknak megfelelő tehetség után kutatva 1898-ban nagy sikerrel vitték színre Csehov *A sirály* című drámáját. Az akkor már súlyos tüdőbeteg Csehovot az írás folytatására biztatták. Rábeszélték, hogy költözzön Jaltába, ahol megírta az élet látszólag jelentéktelen mozzanataiból tragikomédiát varázsoló három remekművét (*Ványa bácsi*, *Három nővér*, *A cseresznyéskert*).



Fent: Nagy volt a tétje az 1898-as évad utolsó produkciójának. Csehov *Sirály*a Szentpétervárott megbukott, Nyemirovics-Dancsenko azonban meglátta a darabban rejlő lehetőségeket. A kirobbanó moszkvai siker biztosította a Moszkvai Művész Színház fennmaradását, mely hálája jeleként stílizált sirályt választott emblémájaként, és mindmáig ez díszel a vasfüggönyén.

Jobbra: Csehov *A sirály* szövegkönyvét olvassa a Moszkvai Művész Színház színészeinek. A jobb vállá fölött Sztanyiszlavszkij figyel.

Balra: Csehov (baloldalt) és Gorkij 1900-ban. Az ekkor negyvenéves Csehov már súlyos tuberkulózisban szenvedett (négy év múlva bele is halt). A nyolc évvel fiatalabb Maxim Gorkij (született Alekszej Peskov) az orosz irodalom kiemelkedő egyénisége lett. Egy évvel korábban jelent meg első regénye, a *Foma Gorgyejev*; 1902-ben a Moszkvai Művész Színház színre vitte első „csehovosan” cselekménytelen drámáját, a *Ejjeli menedékhelyet*. A forradalom iránt tanúsított rokonszenve miatt ebben az évben elutasították felvételét az Akadémia tagjai közé. Csehov, bár maga nem volt forradalmár, tiltakozásul lemondott.

Lent: Sztanyiszlavszkij Csehov *A sirály* című művéhez készített rendezői jegyzeteinek egyik oldala (2. jelenet vége); bepillantást nyújt minden részletre kiterjedő munkamódszerébe.

Jobbra: Bár a Moszkvai Művész Színház a modern drámának kívánt otthont adni, első évadát a sokoldalú 19. századi szerző, Alekszej K. Tolsztoj *Fjodor Ivanovics cár* című történelmi drámájának bemutatásával kezdte. Az aggályosan pontos jelmezek és díszletek Sztanyiszlavszkij rendezésének védjegyévé váltak.







zelés legnagyobb mestereivel. A nagyszerű, ötletgazdag rendezők, koreográfusok és festők sikeres együttműködése révén az orosz közönség izgalmas és merész előadásokat láthatott, melyekben a nemzeti kultúra ősi elemei harmonikusan egyesültek a legmeghökentőbb újításokkal.

A színházművészetre az egyre gazdagodó orosz zene is jótékonyan hatott. Kiemelkedő zeneszerzők páratlanul sokszínű csoportjai tűntek fel, és ekkor keletkezett a 20. századi orosz zene közismert repertoárjának nagy része. Az újítók vezéregyéniségének, Igor Sztravinszkijnek (1882–1971) *Tűzmadár* című alkotását 1910-ben mutatták be, amelyet 1911-ben a *Petruska*, 1913-ban a *Tavaszi áldozat* követett. Alekszandr Szkrjabin (1872–1915) a szimbolika újító vonalát követte, a klasszikus hagyományt pedig Szergej Rahmanyinov (1873–1943) fejlesztette tovább.

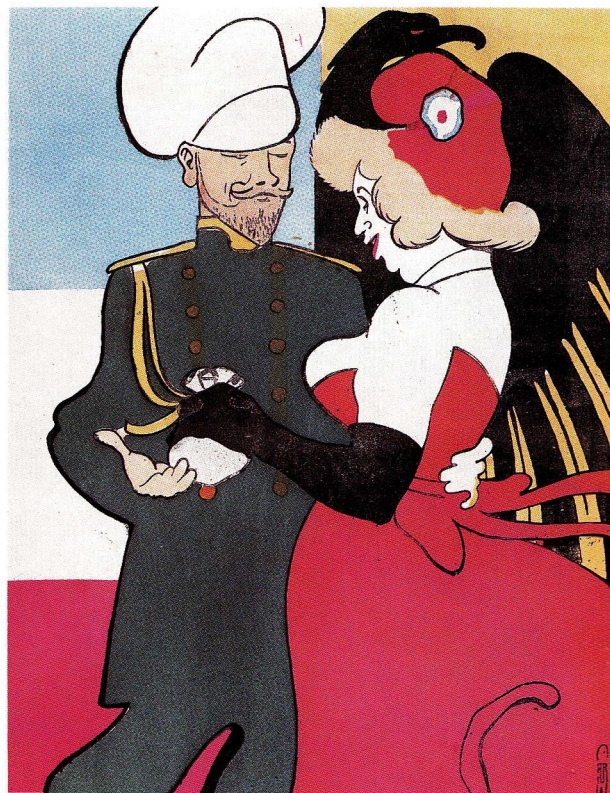
A kultúra minden gazdagsága ellenére általában közönyösen, rosszabb esetben ellenségesen viszonyult a pluralista politikai fejlődéshez. Az ellenséges hevület főként a költőket jellemezte, akik többnyire allegorikus látomásokban jelenítették meg Oroszország valóságát, apokaliptikus kataklizmaként ábrázolták a forradalmat, amely majd az Ígéret földjévé változtatja az orosz földet. A prózaírók ugyancsak hajlottak a látnoki fatalizmusra. Márpedig nagyrészt az orosz irodalmi élvonalnak ez a végzetes szemlélete állt az 1905–1914-es időszakot elutasító hozzáállás hátterében. A politikai fejlődés és a kulturális gyarapodás azonban nem hatott annyira egyásra, hogy Oroszország értelmiségi körei közös polgári értékeket és célokat találjanak.

#### A birodalom alkonya

1905 után a politikai és kulturális folyamatok egyre jobban elidegenítették II. Miklóst és a császári udvart a korszellemtől, elsősorban Miklós cár személyisége és a cári család különc életmódjából következően. A korlátozott intellektusú és szemléletű, egész életében vaskalaposan konzervatív uralkodó könnyen hajlott a hasonló szellemű befolyásokra és manipulációkra. Meghajlott ugyan az 1905-ös *októberi kiáltvány* szükségzerűsége előtt, de sem kegyet, sem jóindulatot nem tanúsított a parlamentáris monarchia intézménye iránt. Az általa kinevezett miniszterek hasonló gyanakvással viszonyultak a dumához, és korlátozott képességeikkel sem a bel-, sem a külpolitikát nem tudták a kor szellemében irányítani. Az egyetlen kivétel az 1906-tól 1911-es meggyilkolásáig a miniszterelnöki posztot betöltő Pjotr Sztolipin, akinek a földreformja sok szempontból az első дума tervezetét valósította meg. A cár politikailag egyre inkább azonosult a szélsőségesen konzervatív erőkkel. A nép általában véve elégedett volt az alkotmányos rendszerrel, és nagy reményt fűzött a dumákhoz; az uralkodó ellenséges hozzáállása a cárra és udvarára ütött vissza. Ebben az időszakban országszerte rohamosan csökkent a cár tekintélye, s a személye iránt megnyilvánuló kezdeti közömbösség fokozatosan megvetéssé változott.

II. Miklós népszerűségének zuhanásához nem kis mértékben járultak hozzá a cári családban uralkodó körülmények, mindenekelőtt a cárné, a német hercegi származású Alekszandra különcsége, aki határozott személyiségként minden téren, így az államügyekben is komolyan befolyásolta gyengébb akaratú férjét. Személyes érdeklődése ugyan nem a politi-





kára, hanem az akkoriban divatos kultikus miszticizmusra, pszichés jelenségekre és okkultizmusra irányult. A cári udvart valósággal elárasztották a látványok, a médiumok és jósok. Már a hírhedt Grigorij Raszputyin felbukkanása előtt közkedvelt pletykátéma és nevetség tárgya lett a cárné vonzódása a sarlatánokhoz. A szibériai paraszt származású Raszputyin, aki állítólag spirituális erővel rendelkezett, 1905 után a cári udvartartás meghatározó alakjává emelkedett, annak a képességének köszönhetően, amellyel megszüntette a vérzékenységekben szenvedő cárevis, Alekszej belső vérzéseit. A faragatlan és kéjszóvár Raszputyin Alekszandra teljes bizalmát élvezte, és a cárné vakon végrehajtotta a cárral az államügyekkel kapcsolatos célzatos megjegyzéseit. Raszputyin leginkább közvetlenül avatkozott bele az állam irányításába, például azzal, hogy az ő rokonszenve, illetve ellenszenve alapján nevezték ki az egyházi tisztviselőket. Jelenléte súlyos károkat okozott, tovább rombolva a Romanovokról kialakult, II. Miklós lanyhasága és gyengesége által már amúgy is kikezdett képet; az igazsághoz tartozik, hogy az egyszerű emberek szemében azonban Raszputyin afféle népi hőssé vált.

### Oroszország és az első világháború

Oroszország háborúba lépése összetett balkáni érdekeltségeiből és a hármass szövetségen belüli, Franciaország és Anglia iránti kötelezettségeiből következett. Oroszország balkáni külpolitikáját az a cél vezérelte, hogy kiszorítsa az osztrák–magyar befolyást a török uralom alól felszabadult balkáni államokból. Mikor Ausztria–Magyarország Szerbia függetlenségét fenyegette, Oroszország kötelességének érezte, hogy a segítségére siessen. Elrendelték az orosz hadsereg teljes mozgósítását, hadat azonban nem üzentek. Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia legerősebb szövetségese erre a lépésre hivatkozva üzent hadat Oroszországnak, majd közvetlenül ezt követően előrevetítette a világméretű konfliktust,

amikor Franciaországnak is hadat üzent. Ezután Nagy-Britannia is hadba lépett, Oroszország állásfoglalását pedig szövetségesi kötelezettségei véglegesítették. A háború kitörésének hírére egész Oroszországban hazafias lelkesedés fogadta. Félretették a pártok közötti nézeteltéréseket (a forradalmi pártok kivételével), a társadalmi különbségek szinte elvesztették jelentőségüket, lefújták a sztrájkokat, és valamelyest még a cár is viszszyanyerte népszerűségét.

A háború 1914 augusztusának első hetében kezdődött. Az év hátralévő részében Oroszország változó eredményességgel harcolt. A németek ellen Kelet-Poroszországban indított támadás a tannenbergi csata megrendítő vereségével végződött, az osztrák–magyar hadsereg elleni másik nagy offenzíva viszont sikert hozott Galíciában. Ráadásul az orosz erők egy Varsó ellen indított német csapást is sikeresen visszavertek. 1915-ben azután Oroszország ellen fordult a hadiszerecsse. A németek megerősített keleti csapatai a tavaszi átfogó támadás során hamarosan általános visszavonulásra kényszerítették az oroszokat. Őszi kiszorultak Lengyelországból és a Baltikumból, és jelentős területeket veszítettek Ukrajnában és Belorussziában. Az oroszok szerencséjére a németek a túl hosszú nyúlt utánpótlási vonalak miatt kénytelenek voltak abbahagyni az előrenyomulást. A következő évben nem járt eredménnyel a németekre mért ellen-csapás, annál több sikert értek el az osztrák–magyar csapatok ellen. Ez utóbbi offenzívát, a mélyen Galíciába hatoló híres nyári hadjáratot, Bruszilov tábornok vezette.

A háború súlyos terhet jelentett az orosz gazdaságnak és társadalomnak. Az elképesztően hiányosan felszerelt orosz haderők hatalmas veszteségeket szenvedtek: a fegyver, a lőszer és az élelem egyaránt kevésnek bizonyult. A kormány képtelen volt elébe menni a háború követelményeinek, s ez elégedetlenséget szült a katonák, illetve az egyre romló életkörülményekkel birkózó háttérországban maradtak körében is. A háborús helyzet felborította Oroszország gazdaságát. A nagy-

### Jobbra: Európa: szövetségek és határok 1914-ben

1914-re két fő hatalmi tömörülés állt fel: a központi hatalmak (Németország, Ausztria–Magyarország) és a hármass szövetség (antant: Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország; később Olaszország is csatlakozott). Ekkoriban az orosz és az osztrák külpolitika egyaránt a Balkán-félszigetre összpontosult. Az 1913-as balkáni háború véget vetett a terület török hódoltságának, és Ausztria a hatalmi vákuumban megszerezte Boszniát és Hercegovinát. Az orosz támogatást élvező független délszláv ortodox királyságok, Szerbia és Montenegró tartottak Ausztriától. Amikor Szarajevóban, Bosznia fővárosában egy délszláv nacionalista meggyilkolta az osztrák trónörökösöt, ez előrevetítette az osztrák–orosz összeütközést, és a szövetségi rendszerek következtében az első világháború kitörését.



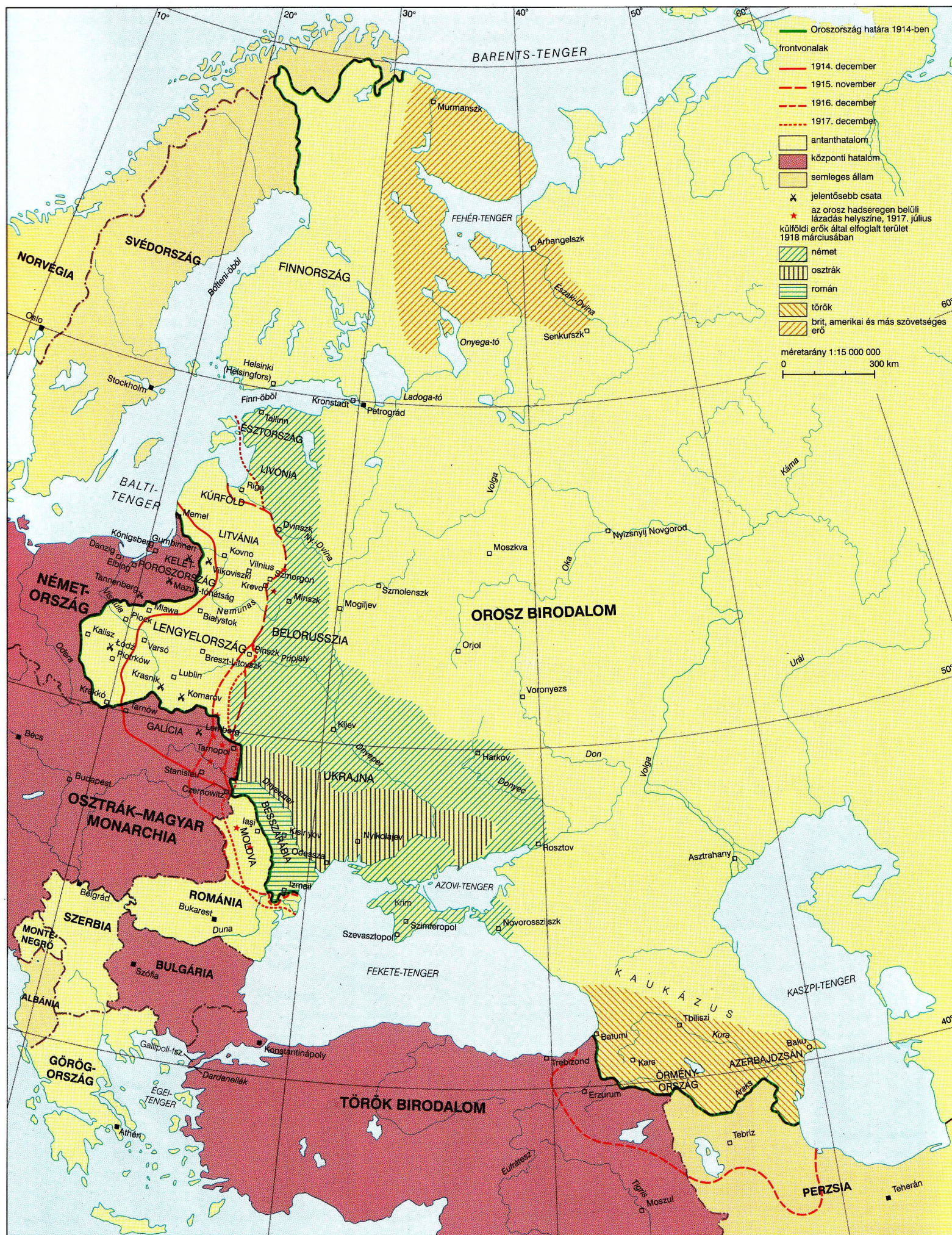
arányú mozgósítás következtében munkaerőhiány lépett fel, és a hadiipar nem tudta biztosítani a hadseregnek a megfelelő felszerelést és ellátást. Az élelmiszer frontra küldése élelmiszerhiányt okozott a városokban. Mivel a férfiak többsége a fronton harcolt, csökkent az adóalanyok száma, ez pedig az állami bevételek zuhanását okozta, miközben az állami kiadások egyre növekedtek, és a pénzhiány erősödésével felgyorsult az infláció.

tyint. Az összeesküvés tehát sikerrel járt, a cár vezetői képességein ez azonban mit sem változtatott, ahogy a tiszteletre méltó Romanovok és saját cári mítoszának szertefoszlását sem tudta megakadályozni.

**Európa 1914 augusztusában**

- központi hatalmak
- antanthatalmak
- központi hatalmak szövetségese
- a háború kitörésekor semleges, később a központi hatalmakhoz csatlakozó állam
- központi hatalmak szövetségese, a háború kitörésekor semleges, később az antanthoz csatl. állam
- antantszövetséges vagy oda csatlakozó állam
- a háború kitörésekor semleges, később az antanthoz csatl. állam
- semleges állam







*Főbra:* Orosz ortodox pópá áldja meg a sebesülteket az első világháború német frontjának egyik orosz tábori kórházában. A kezdetleges körülmények között csak szalma jutott fekhelyül a könnyebben és súlyosan sebesülteknek. Egyetlen ápolónő és egy-két kisegítő látható a képen. A pópá vagy személyre szóló áldást mondott, vagy a végső feloldozást adta meg. Érthetően nagy volt a halálozási arány, és a forradalom előestéjén az életben maradtak elégedetlensége jelentősen hozzájárult a harci morál hanyatlásához.



#### Balra: Az első világháború

Oroszország Nagy-Britannia és Franciaország iránti szövetségesi kötelezettsége miatt lépett be a háborúba. Az első sikerek még ellensúlyozták a vereségeket, és átmenetileg fokozták a hazafias hevülettel vívott háború egyesítő hatását. Miután a németek erősítést küldtek a keleti frontra, és 1915-ben súlyos vereséget mértek az oroszokra, a háború gazdasági és társadalmi válsághelyzetet idézett elő. Őszre az oroszokat kiverték Lengyelországból és a balti térségből, jelentős területeket veszítettek továbbá Ukrajnában és Belorussziában. A következő év néhány sikeres ellentámadása (például Bruszilov galíciai hadjárata) ellenére a harcmezők jelentős orosz vesztesége, az élelem és a felszerelés elégtelensége már-már nyílt lázadásig demoralizálta a hadsereget, amit meglovagolt és tovább ösztönzött a bolsevik propaganda, így a katonák tömegesen dezertáltak. Miután a bolsevikok hatalomra jutottak és a háború lezárását célzó politikát folytattak, a breszt-litovszki béke értelmében Oroszország nagy területeket engedett át Németországnak. Az 1917 júliusában kikiáltott Ukrán Köztársaság német és osztrák befolyás alá került, s a bolsevizmus megdöntését tűzte ki célul. Az eredetileg a német támadások ellen a murmanszki és arhangelszki löszerraktárak védelmére küldött brit erők 1918-ban is a helyükön maradtak, és az ukránokhoz hasonló céltól vezérelve hiábavaló kísérletet tettek a bolsevikok ellen fellépő tábornokok támogatására.

#### A februári forradalom és az ideiglenes kormány

1916–1917 telén a fővárosban, Petrográdban (Szentpétervár oroszosított neve) felerősödött a polgári zavargás. A дума ismételten felkérte Miklóst, alakítson olyan új kormányt, amely el tudja látni a feladatát és kiérdemli a nép bizalmát. Válaszul a cár bejelentette a дума feloszlását, a képviselők azonban nem engedelmeskedtek, és február 27-én átvették a kormány szerepét. II. Miklós – hatalom és támogatás híján – március 2-án lemondott. A vér nélküli februári forradalom lényegében a дума és a cár között 1905-ben elkezdődött, és a parlamentáris kormányzatnak a monarchia fölött aratott diadalával végződött hatalmi harc következménye volt. A дума ügyvivői szerepet vállalt, hogy előkészítse egy egészen új, közvetlenül választott parlamentáris kormány útját, kormányzási lehetőségeit viszont jelentősen akadályozta egy párhuzamos kormányzati forma, a szovjetelemek hívott tanácshálozat megjelenése.

Az ideiglenes kormány főként a dumában meghatározó jelentőségű liberális és mérsékelt konzervatív erőkből állt. A szocialista erők képviselői, különösen a radikálisabbak, más hatalmi bázis után néztek, amilyen például a Petrográdi Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetje, ez a laza szervezetű, a radikális szocialista kormányzati formát támogató néptanács volt. A petrográdi szovjet igen hatékony alternatív kormánnyá nőtte ki magát. Az értelmiségi és üzleti körök az ideiglenes kormányt támogatták, míg a szovjet az írni-olvasni alig tudó munkásságot és katonaságot tudhatta maga mögött.

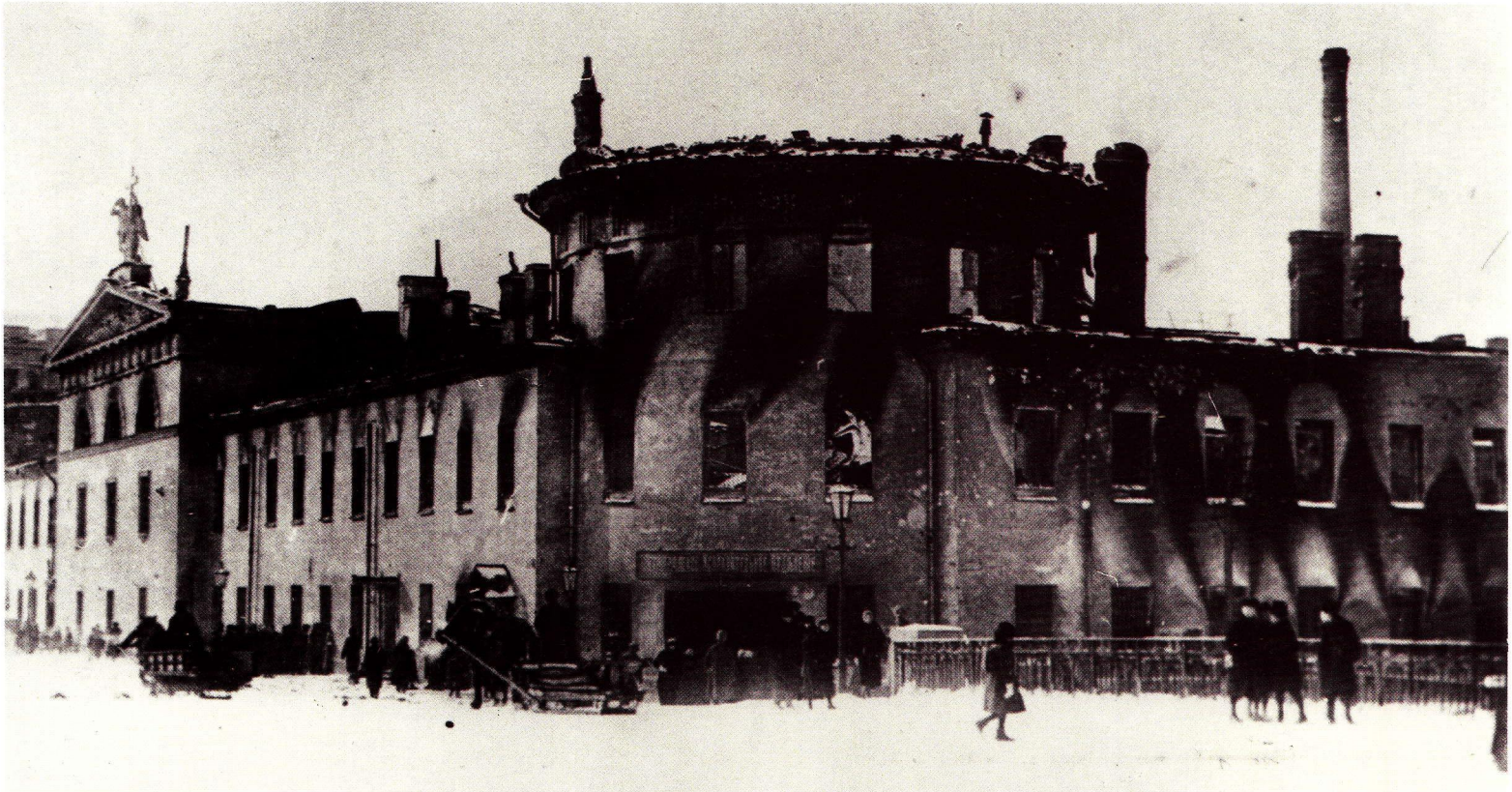
Az ideiglenes kormány alapvető reformok sorozatát dolgozta ki. Ezek közül a legfontosabb az alkotmányozó nemzetgyűlés, egy szabadon választott képviselői országgyűlés összehívásának az előkészítése, mely gyűlésre hárult volna Oroszország új, demokratikus államszervezetének intézményesítése. A választási re-

formok titkos választásokat, általános és egyenlő szavazati jogot írtak elő, ami ellentétben állt a dumák korlátozott szavazati jog alapján történő, közvetett megválasztásával. Újjászervezték a helyi önkormányzatokat, a *zemsztvókat*, azzal a megbízással, hogy állítsák össze a választási jegyzékeket az 1917 őszi tervezett országgyűlési választásokhoz. Az ideiglenes kormány mindezen intézkedéseiben szigorúan tartotta magát a törvényességhez, és betartotta a parlamenti eljárások előírásait.

A szovjet alapvetően eltérő politikai intézményét közfelkiáltással választott képviselők alkották; szervezete képlékeny volt, hatáskörét és működését nem korlátozták sem rögzített előírások, sem a parlamentarizmus szabályai. A szovjetelek üléseinek rendszerint kaotikus jellege viszont nem befolyásolta a politikai eredményességét, mivel a szervezet irányítása amúgy is egy maroknyi vezető kezében összpontosult. Politikai szempontból a szinte kizárólagosan szocialisták-ból álló szovjetelekben néhány kisebb radikális csoport is jelen volt, akik a munkások érdekeinek képviselőiként léptek fel. A szovjetet két cél vezérelte: egy teljes egészében szocialista Oroszország megteremtése, valamint a nem szocialista politikai erők kiiktatása. Ez utóbbiakat „burzsoák”-nak vagy „kapitalisták”-nak bélyegezték, és ide sorolták az ideiglenes kormány valamennyi tagját.

A szovjetben a szociálforradalmárok (*eszerek*) alkották a legnagyobb csoportot; ez a radikális néppárt szorosan kötődött a parasztsághoz. A szociáldemokratáké volt a második legjelentősebb csoportosulás, mely további két csoportra oszlott: a többséget adó mensevikre és a kisebbségi bolsevikokra. 1917 tavaszán Lenin vezetésével a bolsevikok különváltak a menseviktől, és önálló pártot alapítottak. Pártjuk még csak elenyésző kisebbséget jelentett a szovjetben, minthogy azonban sokkal szervezettebb és dinamikusabb volt a többi csoportnál, alacsony létszámuk elle-





nére hamarosan számottevő befolyással rendelkeztek. Kitartóan képviselték azt a szélsőséges nézetet, hogy a szovjetek azonnal ragadják meg a hatalmat.

A szovjet koncepció országsszerte rohamosan terjedt. Szinte minden városban, faluban, valamint a katonaság berkeiben is megalakultak a helyi szovjetek, melyek a petrográdi szovjetet ismerték el államhatalomnak. 1917 közepére gyakorlatilag kiépült a szovjet államapparátus egész Oroszországot átfogó, működőképes gerince. Ezzel szemben az ideiglenes kormány jóval csekélyebb támogatást élvezett Petrográdban, és a *zemsztvók* fölött is csak korlátozott fennhatóságot gyakorolt.

A szovjetmozgalom lehetőségét az országos kormányzat felállítására megerősítette a Szovjetek Összoroszági Kongresszusának júniusi összehívása. A bolsevik párt a több mint 650 képviselői hely mindössze 16 százalékát szerezte meg; szélsőséges álláspontjukat ismételten elutasították, és Lenin képtelen volt érvényesíteni nézeteiket. Így azután nem Lenin, hanem egy másik szocialista politikus, Alekszandr Kerenszkij lett a petrográdi szovjet alelnöke, 1917 októberéig az orosz kormány, az orosz politika vezéregyénisége, akinek sikerült egy időre összehangolnia a szovjetek és az ideiglenes kormány munkáját.

A nyár vége felé két megrázkódtatás érte az ideiglenes kormányt. Az első a júliusi petrográdi puccskísérlet volt, amelyet a bolsevikok robbantottak ki Lenin vezetésével. Kevés tengerészt és katonát tudtak mozgósítani a petrográdi helyőrségből, és a felkelést könnyűszerrel leverte egy – a frontról érkezett – lovassági hadosztály. A felkelés szervezői, Lenin és Trockij elmenekültek az országból, és lesték a következő alkalmat, amikor majd magukhoz ragadhatják a hatalmat. A második válsághelyzet abból fakadt, hogy az új főparancsnok, Lavr Kornilov tábornok újjászervezte a szétszúllott orosz hadsereget. Kornilov, a tette kész és sikeres frontparancsnok nézetei egybeesengtek az ideiglenes kormányt alkotó kon-

zervatív és mérsékelt politikusok elveivel. Kerenszkij, aki Lenin felkelésének leverése után miniszterelnök lett, egyre több szocialistát juttatott be az ideiglenes kormányba, így Kornilov növekvő népszerűsége és politikai aktivitása veszélyeztette a helyzetét. Szeptemberben Kerenszkij megkísérelte leváltani Kornilovot, a tábornok azonban a közhangulat támogatására támaszkodva nem engedelmeskedett, hanem fegyveres csapatokat indított Petrográdba. Kerenszkij a szocialista szervezetekhez fordult segítségért, akik ki is álltak mellette; elsősorban a közlekedési munkások jóvoltából sikerült feltartóztatnia Kornilov erőit és megőriznie miniszterelnöki tisztét.

Kerenszkij pirruszi győzelmet aratott. Az ideiglenes kormány mérsékeltjei szemében elvesztette hitelességét, túlzott összefonódása a szocialistákkal pedig végzetesen megrendítette a kormány függetlenségét. Kornilov elutasításával elidegenítette magától az egyetlen erőt, amely kormánya védelmére kelhetett volna. A szovjetek eközben új erőre kaptak, a közvélemény is kedvezően változott velük szemben, és szeptemberre már a bolsevikok kerültek többségbe a petrográdi szovjetben.

### Az októberi forradalom és a polgárháború

Lenin úgy tervezte a hatalomátvétel időzítését, hogy ne valósulhasson meg az ideiglenes kormány fő célkitűzése, az alkotmányozó nemzetgyűlés. A választásokat november elejére írták ki, az országgyűlés első ülését pedig 1918 januárjának első hetére hívták össze. Lenin – Trockijjal és Sztálinnal karöltve – egész októberben az államcsíny előkészítésén dolgozott, amit október 24–25-én hajtottak végre. A bolsevik munkásokból és katonákból álló vörösgárdista különítmények elfoglalták valamennyi petrográdi kormányzati épületet és kommunikációs központot. A Téli Palotában ülésező, gyakorlatilag védtelen ideiglenes kormányt feloszlatták, vezetőit letartóztatták. Néhány óra múlva megkezdte ülését a máso-

Az 1917-es forradalmak alatt sok börtönt megrohamoztak, hogy kiszabadítsák a foglyokat. A képen egy kisebb petrográdi tranzitbörtön látható, melyet lerohantak és felgyújtottak; mindenféle kerítés nélkül, közvetlenül a városi utcára nézett, ami arra utal, hogy nem lehetett jelentősebb létesítmény. A helyhatóságok működésének összeomlása 1917 során azzal járt, hogy Petrográd és Moszkva nagy részét hasonló módon feldúlták.





Az 1917-es forradalmakat, különösen az októberit féktelen rablás és pusztítás kísérte. A támadások elsődlegesen a közép- és felső osztály otthonai ellen irányultak; a lakók életének tárgyi környezete végképp megsemmisült. Elpusztultak vagy szétszóródtak a családi vagyontárgyak, ereklyék, gyűjtemények, könyv- és levéltárak, a feljegyzések; a fennmaradt töredékek a nyugati régiségpiac névtelen gyűjtőinek kelendő darabjai lettek. A fénykép a Téli Palota egyik kifosztott szobáját ábrázolja. A nagyobb tárgyak itt még a helyükön állnak, a kisebb ingóságokat azonban minden bizonnyal széthurcolták. Az 1920-as években a kommunisták a keményvaluta-tartalékok növelésére módszeresen adogatták el külföldre az értékesebb darabokat, köztük festményeket és szobrokat.

dik Összoroszországi Szovjet kongresszus, ahol – minthogy ezúttal Lenin irányította a kabinetet – elfogadták a bolsevik programot. Kerenszkij megszállt menekült el Petrográdból. Az októberi forradalom eredményeként Lenin kezébe került a kormányzás.

A petrográdi változások azonban már nem tudták megakadályozni a választásokat. Az általános igazalom következtében magas volt a részvételi arány: a közel 90 millió választópolgár közül 42 millió adta le a szavazatát. A 703 képviselői helynek több mint a felét a szociálforradalmárok szerezték meg, a bolsevikoknak 24 százalék, az alkotmányos demokratáknak 13 százalék jutott, a fennmaradó 11 százalékon különféle nacionalista pártok osztoztak. A küldöttek egyharmadát sem tették ki a bolsevikok és szimpatizánsaik. Ha az alkotmányozó gyűlés szabadon működhetett volna, aligha maradt volna fenn Lenin rendszere. Ám Lenin eltökélte, hogy nem ad erre esélyt.

Irányításával az új kormány azonnal számos radikális reformot léptetett életbe. Ezek egy része nagy népszerűségnek örvendett. Megszüntették a földek magántulajdonát, és feltétel nélküli békétárgyalásokat kezdeményeztek. De baljóslatúbb intézkedéseket is hoztak; ezek közé tartozott a Cseka megalapítása (ennek utóda a KGB). Ez az államvédelmi szervezet módszeres terrorizálással igyekezett felszámolni az ellenzéket. Ilyen fenyegető intézkedésnek számított az alkotmányos demokrata párt betiltása, amely azt a szándékot sugallta, hogy egyetlen párt se maradjon fenn a bolsevikon kívül.

Az alkotmányozó gyűlés 1918. január 5-én ült össze Petrográdban. Bár a nem bolsevik többségnek szembe kellett néznie a vörösgárdisták fenyegető jelenlétével, valamint Lenin kinyilvánítottan ellenséges hozzáállásával, csaknem kétharmad-egyharmad arányban leszavazták a bolsevik alkotmánytervezetet. A bolsevikok nem fogadták el a többségi döntést, és elhagyták az ülést. A vörösgárdisták még aznap este

erőszakkal eltávolították a képviselőket, és másnap a bolsevik kormány hivatalosan is feloszlatta a gyűlést. Egyetlen nap alatt romba dőlt mindaz, amit Oroszország tizenkét év alatt elért a parlamentáris demokrácia építésében. Az alkotmányozó országgyűlés eszméje azonban tovább élt, és a polgárháború alatt gyakorlatilag a bolsevikok valamennyi ellenfele támogatta azt.

A polgárháború azért tört ki, mert az októberi forradalom idején és 1918 elején felerősödtek az ellenérzések a bolsevikok és kormányzati módszereik iránt. A szembefordulás leginkább Petrográdot és Moszkvát jellemezte, ahol a bolsevikok semmiféle együttműködésre nem mutattak hajlandóságot a többi párttal, és az „erős kéz”-nek a hatalom megszerzésében követett taktikája mélységesen felháborította az összes politikai erőt, beleértve az egész szocialista mozgalmat és általában véve a városi lakosságot, akik látták, hogyan csikarnak ki maguknak a bolsevikok különféle előjogokat, mindenekelőtt azzal visszaélve, hogy ők irányították az élelmiszer-ellátást. Vidéken is nőtt az ellenállás, mivel a bolsevikok ösztönözték az osztálykülönbségeket a parasztság körében, és módszeresen begyűjtötték az élelmiszert, hogy azután szétszathassák hatalmi központjaikban, a városokban.

Az ellenzék, mikor ráeszmélt, hogy a bolsevikok semmiféle eszköztől nem riadnak vissza a megsemmisítésük érdekében, akcióba lépett. A fővárosokkal nem tudtak mit kezdeni, Petrográdban és Moszkvában a bolsevik uralom szilárd lábakon állt. A polgárháború története végső soron a központi bolsevik uralom és a perifériákra szorult különböző bolsevik-ellenes kormányzatok küzdelme volt. A központokat birtokló bolsevikok ellenőrizték a hadiipart és a közlekedési hálózatot: ellenfeleiknek soha nem sikerült behozniuk ezt a hadászati és logisztikai fölényt.

Már 1918 elején megjelentek a legjelentősebb bolsevikellenes kormányzatok. Ebben a tekintetben Dél-Oroszország számított a legfontosabb területnek, innen indultak a „fehér” (bolsevikellenes) hadműveletek. A fehér haderő részben Kornilov tábornok és az alkotmányos demokraták vezetésével a nem szocialista orosz tisztek köré szervezett Önkéntes Hadsegerből állt. Ezen a vidéken jött létre két autonóm kozák kormányzat is, az egyik a Don, a másik pedig Kubany térségében. Idővel a kozákoknak és a fehérnek közös céljuk, az alkotmányozó gyűlés újbóli összehívása érdekében sikerült összehangolniuk a hadműveleteiket. További kormányzatok jöttek létre Kelet-Oroszországban és az Urál térségében. A szociálforradalmárok Szamara környékén alakítottak kormányt a feloszlott alkotmányozó gyűlés képviselőiből. Alkotmányos demokrata kormányzat irányította Omszkot és Jekatyerinburgot. A szamarai és omszki kormányzatok Kolcsak tengernagy vezetésével egyetlen bolsevikellenes hatalommá egyesültek.

A Kaukázus ugyancsak elvetette a bolsevik uralmat, akárcsak Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán. Ezek a területeken szocialista kormányok létesültek. Mindannyian az ideiglenes kormány visszaállítását és az alkotmányozó gyűlés összehívását támogatták. Idővel ezek a kormányzatok Kaukázuson túli Szövetségi Köztársaság néven egyesültek, de meg akartak maradni egy nem bolsevik Oroszország szövetségi kötelékében. Ukrajna más útra tért: kikiáltotta önálló államiságát, léte azonban nagyrészt a német támoga-







**A forradalmak és a polgárháború**

Az 1905-ös forradalom *(kis térkép)*  
Oroszország több vidékén  
felkorbácsolta a nacionalista  
szenvédeleket és mindennapossá  
váltak a parasztlázadások.  
A cári erők könyörtelen fellépése  
és a duma által ígért alkotmányos  
változások végül lecsillapították  
a kedélyeket. Am II. Miklós cár  
éveken át tartó összeütközése  
a dumával, majd katasztrofális  
szereplése az első világháborúban  
oda vezetett, hogy az 1917-es  
februári forradalom idején  
lemondatták trónjáról. Erős  
központi kormányzat híján a helyi  
szovjeteknek nevezett új politikai  
intézmények országszerte hamar  
befolyásra tettek szert. A jól  
szervezett, dinamikus  
és kérlelhetetlen bolsevikok  
viszonylag csekély létszámuk  
ellenére egyre növelték hatalmukat.  
A különböző bolsevikellenes erők  
(akiket együttesen „fehérek”-nek  
neveztek), olyan vezérek  
irányításával, mint Anton  
Gyenyikin és Alekszandr Kolcsak,  
a félreesőbb vidékeken vetették  
meg a lábukat. A „vörösök”  
viszont ellenőrzésük alatt tartották  
a központi városokat, ezáltal  
Oroszország hadiiparát  
és közlekedési hálózatát.  
A bolsevizmus terjedésétől tartó  
britiek és szövetségeseik északról  
és délről segítették a fehéreket,  
beavatkozásuk azonban  
meglehetősen tartózkodónak  
bizonyult. Az ukránai lengyel  
intervenciónak sem sikerült  
vereséget mérnie a vörösökre.

tástól függött. Egyes helyi kormányzatok igyekeztek egyensúlyozni a vörösök és a fehérek között: közülük a karizmatikus Nyesztor Mahno vezetése alatt álló Zöld Hadsereg volt a legjelentősebb. Mahno területe Dél-Oroszországtól Észak-Ukrajnáig terjedt, serege kozákokból és parasztokból állt. A szocializmus felé hajló, anarchista nézeteket valló Mahno helyi autonómiát kívánt elérni. Lenin 1918 nyarán személyesen próbálta a bolsevikok soraiba csábítani, de nem járt sikerrel.

A bolsevikok 1918 közepén felvették a Kommunista Párt nevet, és Moszkvát tették meg fővárosnak. Az év első felében a fehéreknek kedvezett a szerencse. Bár a haderejük jóval kisebb volt a vörösökénél, a tapasztalt és jó képességű Anton Gyenyikin tábornok jobban képzett katonákat vezényelt. A kommunisták ugyan otthonosan mozogtak városi közegben, a nyílt terepen folytatott hadviselés fortélyait azonban nehezen sajátították el. Továbbá a fehérek némi felszereléshez és segítséghez jutottak a szövetségeseiktől: az angolok, amerikaiak, japánok, franciák kisebb expedíciós erőket küldtek a támogatásukra. Ráadásul a kommunisták erejét az is lekötötte, hogy elhárítsák az orosz frontot még mindig fenyegető újabb német támadást. Július közepén a volt cárt és egész családját Jekatyerinburgban kommunista fogvatartóik meggyilkolták.

1918 végén a kommunisták javára fordultak a dolgok. Korlátozott hadi és logisztikai lehetőségeik miatt megszakadtak a fehérek kezdeti sikerei. A vörösök fegyverszünetet kötöttek a németekkel, és az így felszabadult frontkatonák a vörösök oldalán léptek a polgárháborúba. Lev Trockij ütőképes hadsereget szervezett belőlük Vörös Hadsereg néven. Szeptemberben Lenin vezetésével a Cseka megkezdte a „vörös terror”, azaz a politikai ellenállás megsemmisítését tömeges letartóztatásokkal, kínvallatással, családok és gyermekek tüzul ejtésével és tömegmészárlásokkal.

A Önkéntes Hadseregből kifejlődött dél-oroszországi kormányzatnak 1918–1919 telén még sikerül területet hódítania a vörösöktől, ezzel el is lötték az utolsó puskaporukat. A fehérek nem tudták megtartani állásaikat: Szibériában döntő vereséget szenvedtek, délen pedig vissza kellett vonulniuk. Sorra megsemmisültek a szocialista ellenzéki kormányzatok és a Kaukázuson túli Köztársaság is veszélybe került. Pjotr Vrangel báró vezetésével Dél-Oroszország kormánya 1920 novemberéig tartóztatta fel a vörösöket a Krím térségében, majd Isztambulba távozott. Az utolsó fehér bástya feladásával a kommunista rendszer egész Oroszországra kiterjesztette a hatalmát.

A kommunistáknak ezután még jó néhány vidéki népi ellenállási mozgalmat kellett elfojtaniuk. A parasztság sokat szenvedett az erőszakos élelmiszer-rekvirálástól, akárcsak a „vörös terror” kiterjesztésétől a szociálforradalmárokat – a kommunisták megsemmisítésre kiszemelt ellenfeleit – támogató vidéki övezetekre. 1920–1921-ben több kommunistaellenes felkelés bontakozott ki, főképp Oroszország központi tartományjaiban, a Volga térségében és Szibériában. Ezeket a jól szervezett és jól irányított népfelkeléseket, különösen a legnagyobbakat Nyugat-Szibériában és a közép-oroszországi tambovi térségben csak a Vörös Hadsereg és a „vörös terror” minden erejének bevetésével sikerült leverni, s végül 1921-ben a kommunista kormány tényleges fennhatósága alá vonta az egész országot.

Az októberi forradalom és a polgárháború utáni emigrációs hullám tetőpontján a népesség bolsevikellenes részéből több mint egymillióan – a fehér csapatok katonái, liberális és konzervatív politikusok, írók, újságírók, jogászok, akadémikusok, tudósok, mérnökök, tisztviselők, különféle szakemberek – hagyták el az országot. A legtöbben Berlinben telepedtek le az 1920-as évek közepén; az emigránsok központja később átkerült Párizsba.

A kivándoroltak kis hányada, elsősorban a tudósok és a mérnökök, minden nehézség nélkül asszimilálódtak, míg az értelmiség nagyobb része orosz társadalmi és kulturális diaszpórát hozott létre. A lendületes fejlődésnek indult emigráns orosz irodalom kiemelkedő alakjai: Ivan Bunyin (1933-ban irodalmi Nobel-díjat kapott), Borisz Zajcev, Ivan Smeljov és a fiatal Vlagyimir Nabokov. Egyes írók – például Ilja Ehrenburg – néhány év elteltével visszatértek hazájukba.

Az emigránsok egy része ragaszkodott kommunistaellenes beállítottságához, és kötelességének tekintette a forradalom előtti, gyökereitől elszakított orosz kultúra ápolását. A vérmesebbek olyan szervezeteket hoztak létre, amelyek Oroszországban terjesztették az antikommunista eszméket; közülük az 1930-ban Belgrádban alapított NTSZ (Népi Munkaszövetség) tevékenykedett a legaktívabban. Mások, akik azt hitték, hogy a lehiggadt kommunista hatalom a cári Oroszország jóindulatú jogutódja lesz, hazatértek, ám többségüket rövid időn belül koncentrációs táborokba hurcolták.

A modern Oroszország iránti eltérő hozzáállás 1921-ben szakadást okozott az emigráns orosz ortodox egyházon belül. A sarkalatos kérdés úgy szólt, elfogadják-e a könyörtelen üldöztetés miatt a rezsimnek tett engedményekre kényszerült moszkvai metropolita fennhatóságát. Az egyik szárny továbbra is kiállt Moszkva elsőbbsége mellett; az európai emigránsok között ez az úgynevezett „zsinati egyház” lett a hangadó. A másik csoport úgy ítélte, Moszkva megtagadta vallási küldetését, ezért az orosz ortodox hit egyedüli őrizőjének tekintette magát, és a „száműzetésbe vonult egyház” néven az Amerikába vándoroltak köréből toborozta híveit.

**A kommunista állam építése: az első kísérlet**

Az új kommunista rendet először 1918–1921-ben a „hadikommunizmus” programjának keretei között próbálták megteremteni. Arra törekedtek, hogy a régi rendszer írmagját is kiirtsák, és minden hatalom a Kommunista Párt kezében összpontosuljon. Radikális intézkedéseikkel egy szocialista utópia legszélsőségesebb látomásait akarták valóra váltani. A korábbi rendet a régi kormányzati intézmények, közigazgatási szervezetek, jogrendszer, pénz, bankok, gazdasági rendszer, kereskedelem, oktatás felszámolásával, a nem szocialista pártok és a családi jogok eltörlésével semmisítették meg. Mindazokat, akik valaha a régi rendet szolgálták, az új rendszer ellenségnek tekintette; ezek az emberek állandó zaklatásnak voltak kitéve, sokukat egyszerűen kivégezték. Az életben maradtakat és a parasztság nagy részét *lisenyec*eknek (jogfosztottaknak) nevezték, és ennek megfelelően minden polgári és politikai joguktól megfosztották őket.

Egyidejűleg hozzáláttak az új rend kialakításához. Az ipart teljes mértékben államosították, a magántulajdont köztulajdonná tették, pénz helyett élelmiszer-jegy-rendszert vezettek be, az oktatás politikai hang-





vételt kapott, valamint közvetítői és szolgáltatói feladatokat ellátó új politikai szervezeteket hoztak létre. Gazdasági téren mindent a kormány irányított: a termelést és a javak elosztását is, és ezzel a szocialista nonprofit rendszerrel helyettesítették a kapitalista piacgazdaságot. Az új rendet igazgató valamennyi szervezetet forradalmári hevületük alapján kiválasztott kommunistákkal töltötték meg; úgy vélték, az új rend nem vallhat kudarcot, a kormányzáshoz szükséges ismeretek pedig könnyen elsajátíthatók. A kommunista funkcionáriusoknak kiterjedt előjogokat adtak, így azok az első pillanattól kezdve a tömegektől elkülönülő elit réteget alkottak.

Az új, erősen központosított rend fölött a Kommunista Párt által irányított szovjet kormány uralkodott. Fennmaradt a forradalomban oly fontos szerepet játszó országos tanácsrendszer. Bár ezekben a szovjetekben a kommunisták voltak túlsúlyban, tagjaik között mensevikek és szociálforradalmárok is akadtak. A kommunista párt és Lenin nem titkolta, hogy a tényleges hatalmat nekik kell birtokolniuk, és Lenin ugyanilyen eltökélt volt abban is, hogy a Kommunista Párton belül is egy szűk körű elitnek kell kézben tartania a döntési hatáskört. Ennek érdekében piramisszerű hatalmi hierarchiát hozott létre: a rendszertelenül összeülő országos Legfelső Tanács a Kommunista Pártra ruházta a nemzeti kormány szerepét. A pártot az állandó tagokból álló Központi Bizottság irányította, melyet a párt állandó politbüroja (Politikai Bizott-

ság) ellenőrzött. A politbüro tehát teljhatalmat gyakorolt, a döntéseket a legfelső szintű vezetők kis csoportja hozta. Az első, mindössze hétagú politbüro élén Lenin, Trockij és Sztálin álltak.

Az új rendet a „proletárdiktatúra” fogalmával határozták meg. Az elnevezéssel azt próbálták igazolni, hogy a kommunisták a proletariátus nevében cselekednek: a forradalmat követő helyzetben a proletariátus még ingadozik, így hát szükség van az odaadó forradalmi káderekre, akik végigvezetik a dolgozókat a szocializmushoz vezető úton. A Kommunista Párt ilyenformán kinevezte magát a „proletariátus élharcosává”.

A „hadikommunizmus” gazdasági és társadalmi téren egyaránt katasztrófának bizonyult. A piac ösztönző ereje híján erősen megcsappant a munkakégy, gyakorlatilag összeomlott az ipari és a mezőgazdasági termelés, ami országszerte hiányokat, növekvő inflációt és társadalmi elégedetlenséget szült; a polgárháború alatt mindez tovább mélyült. A kommunistáknak eszük ágában sem volt feladni a városokban élvezett kiváltságos helyzetüket, ezért itt osztották szét az élelmiszerkészleteket. A tartalékok fogytával rendszeres vidéki hadjáratokat szerveztek, hogy erőszakkal szerezzenek élelmiszert a parasztoktól. 1921-ben a gátlástalan rekvirálás és az aszály Oroszország fennállásának talán legnagyobb éhínségét okozta.

Mind vidéken, mind a városokban egyre növeke-

*Fent: Két korai, meghatározó szerepű kommunista vezető látható ezen a felvételen, amelyet a bolsevik forradalom második évfordulójára rendezett 1919-es ünnepségen készítettek a moszkvai Vörös téren. Lenin napóleoni pózban áll, míg Trockij feltehetőleg a Vörös Hadsereg egyik arra haladó alakulatának tiszteleg. A beállított jelenetben Lenin került a tömegben nyíló kiürített sor fókuszpontjába. A nyílást a fotósra meredő biztonsági emberek szegélyezik, a vezetők mellé pedig gyerekeket állítottak, hogy fesztelenebb legyen a kép hangulata. A bal oldali plakáton ez olvasható: „Fényes dicsőség a kommunizmusért elesetteknek.”*



dett a kormányzattal szembeni ellenségeség, amire a kommunisták az elnyomás és a terror fokozásával válaszoltak. 1920–1921 folyamán parasztfelkelések hulláma árasztotta el az országot, a kommunista rezsim legveszélyesebb fenyegetését azonban az 1921 márciusában kirobbant kronstadti felkelés jelentette. Kronstadt Petrográd legfőbb flottatámaszpontja volt, és az 1917-es forradalom során az itt szolgáló matrózok jelentős erővel támogatták a bolsevikokat. 1921-re ugyanezek a matrózok megelégtették, hogy a kommunisták visszaélnek a hatalmukkal és nem váltják be forradalmi ígéreteiket. Programjukban a lázadók új szovjetválasztásokat, minden forradalmi és radikális nézetet valló szervezet szólás- és sajtószabadságát, a szocialista politikai foglyok szabadon engedését, a Petrográdot sújtó kereskedelmi megszorítások enyhítését a város élelemellátása érdekében és a parasztságra vonatkozó korlátozások feloldását követelték. Ez a program lényegében széles körű szocialista tiltakozás volt a kommunisták elnyomó hatalmi monopóliumával szemben. Az utóbbiak erre ellenforradalmároknak bélyegezték a lázadókat, és Mihail Tuhacsevszkij (később a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke) alakulatai könyörtelenül vérbe fojtották a felkelést.

Az éhínség és a kronstadti események véget vetettek a „hadikommunizmus”-nak. Lenin belátta, hogy rövid távon kevésbé dogmatikusan és több gyakorlatiassággal kell kezelni a helyzetet, hogy az ország ne süllyedjen káoszba és magához térjen a nemzetgazdaság. 1921-ben bejelentette a „hadikommunizmus” végét, és a NEP (új gazdaságpolitika) kezdetét. A NEP olyan gazdasági reformokat és ahhoz kapcsolódó újításokat vezetett be, melyek a „hadikommunizmus” elhibázott módszereit hagyományosabbakkal váltották fel. A mezőgazdaság és az ipar területén – ha alaposan körülhatároltan is – ismét jutott tér a magánkezdemenyezésnek. A kormányzat ugyanakkor meg-

őrizte a nehézipari, külkereskedelmi és pénzügyi monopóliumát. A parasztok korlátozott jogokat kaptak az önálló terményértékesítésre, engedélyezték a kisebb ipari magánvállalkozásokat. Feléledtek a szokványos kereskedelmi módszerek, újra engedélyezték a bankok és a bevett pénzügyi eszközök működését.

A magánkezdemenyezés engedélyezése lényegében csak a kisipari vállalkozásokra, a kiskereskedelemre és a szolgáltató ágakra vonatkozott. Ezek a szektorok nem képviseltek számottevő súlyt a gazdaság egészén belül, látványos növekedésük azonban hozzájárult a nemzetgazdaság stabilizálódásához, a fogyasztói igények részleges kielégítése pedig csillapítóan hatott a társadalomra. A folyamat hajtóerejét jelentő, „nepmanok”-nak hívott kisvállalkozók az októberi forradalom előtti évtizedekben fénykorát élő hagyományos orosz kereskedelem utolsó képviselői. A NEP idején az állami monopólium területei a legjobb esetben is csak elhanyagolható mértékű fejlődést tudtak felmutatni.

Míg a NEP némi rugalmasságot vitt a gazdaságba, a politikában ennek épp az ellenkezője történt. 1921–1922-ben végleg megszilárdult a kommunista vezetés és hatalom. 1921 végére felszámolták a nem kommunista szocialista pártok, a mensevikék és a szocialforradalmárok utóvédjeit. A kommunista vezetés addig viszonylag elnézően tűrte a belső vitákat, ettől kezdve azonban egyre merevebbé vált. Ha valamelyik párttag nézetei eltértek Lenin álláspontjától, akkor „frakciós”-nak bélyegezték, ami egyenértékű volt a párt elárulásával. 1921-ben a Kommunista Párton belül lezajlott az első módszeres tisztogatás. Ekkoriban Oroszország népességének mindössze egy százaléka volt párttag; ha ehhez még hozzávesszük az állítólagosan általuk képviselt proletariátust, akkor is csak 15 százalékról beszélhetünk. Megerősítették a kommunista államvédelmi rendőrséget, hogy őrizze a párt kisebbségének helyzetét és fenntartsa a belső fegyelmet. A Csekát 1922-ben GPU néven szervezték újjá, és sokkal kiterjedtebb felhatalmazással és hatékonyabb eszközökkel ruházták fel; törvényen felül állt és felelt a párt szilárdságáért, ha kellett, párttagok letartóztatásával és kihallgatásával is. Következésképp az államvédelmi rendőrség egyfajta „gondolatrendőrséggé” is működött.

Nyilvánvaló, hogy Lenin a gazdasági rugalmasságot és a politikai elnyomás fokozását ugyanazon érem két oldalának tekintette. Az előbbi átmenetinek és fokozatosan visszafejlesztendőnek vélte, amire csak addig van szükség, amíg segít talpra állítani a gazdaságot, míg az utóbbi szavatolja a kommunista teljhatalmat. Csakhogy Lenin nem nyilvánította ki, mi legyen a teendő a NEP után, viszont 1922 májusában agyvérzés következtében részlegesen megbénult. 1923 első felében elvesztette a beszédképességét, majd 1924 januárjában meghalt. A Kommunista Pártnak ebben az interregnumában továbbra is érvényben maradt a NEP.

A lehetséges utódok közül vitathatatlanul Sztálin és Trockij emelkedett ki. Sztálint páratlan szervezőképessége és Lenin iránti feltétlen hűsége alapján jutott az örökös helyzetébe. Az elsősorban a hadsereg körében népszerű, karizmatikus vezető, Trockij ideológiai nézetei esetenként eltértek Lenin szemléletétől. Sztálin az oroszországi kommunista rend fejlesztését tartotta a legfontosabb feladatnak, míg Trockij mellett kardoskodott, hogy Oroszország mielőbb mozdítsa elő a kommunista világforradalom kirob-

Lent: Az 1917-es forradalom egész Oroszországban, különösen a városokban nagy pusztítással járt. A döntő jelentőségű helyeken – biztonsági megfontolásból – a Vörös Hadsereg egységei végezték a romeltakarítás és helyreállítás aprólékos munkáját. Ez a vörösgárdista osztag a kommunista kormány székhelyén, a moszkvai Kreml területén dolgozik. Az erődfal a háttérben a Vörös térre néz; a Vaszilij Blazsennij-székesegyház kupolái magasodnak a jobb oldali kisebb torony fölé. A bal oldali nagyobbik kapu melletti, kisméretű híres neogótikus kápolnát hamarosan lerombolták.





banását. Tökéletesen egyetértettek viszont a kommunista hatalmi monopólium fenntartásában, a párton belüli elvi egység és fegyelem, valamint az államvédelmi rendőrség fáradhatatlan tevékenységének szükségességében.

Sztálin számára előnyt jelentett Lenin személyes támogatása, másrészt az a tény, hogy ő döntött a Kommunista Párton belüli kinevezésekről. Röviddel halála előtt Lenin elvetette Sztálin utódlásának gondolatát, de senkit nem nevezett meg helyette. Nem tudni, Lenin éleslátásának utolsó szikrája vagy a betegség és a küszöbön álló vég zavarodottsága nyilvánult-e meg ebben a gesztusban; a Kommunista Pártra mindenestre már semmiféle hatást nem gyakorolt. Sztálin megszilárdította a helyzetét Lenin temetésének meseteri megrendezésével és nevezetes szónoklatával, melyben a leninizmus egyedüli örökének szerepében tetszelgett.

### A kommunista állam építése: Sztálin, az alkotó

A leninizmus tényleges tartalma korántsem volt egyértelmű. Lenin, az irányadó teoretikus és sikeres forradalmár, aki a polgárháború idején hatékonyan kezelte a válsághelyzeteket, alkalmatlannak bizonyult egy állam felépítésére. Sztálin viszont kellő előrelátással és céltudatossággal rendelkezett ahhoz, hogy megalkossa a szovjet államot és annak képéhez igazítsa a leninizmust.

1924 és 1927 között, miközben a Kommunista Párton azon folyt a vita, hogyan folytassák Lenin félbehagyott munkáját, Sztálin fokozatosan biztosította a hatalmát. A Sztálin által vezetett és Buharin ideológiájával fémjelzett csoport a NEP-ben összefoglalt gyakorlati kompromisszumok folytatását szorgalmazta. Trockij csoportja egy szélsőségesen dogmatikus programot terjesztett elő: a párt még erőteljesebb központosításával és nagyobb pártfegyelmekkel megvalósítandó, a „hadikomunizmus”-hoz hasonló rendszert. Az első csoport irányította a Központi Bizottságot és a párt Politikai Bizottságát; a második tömörülést baloldali ellenzéknek nevezték. Trockij baloldali ellenzéke megpróbálta mozgósítani a moszkvai proletárokat, a kísérlet azonban a munkások érdektelensége miatt kudarcba fulladt. Habár így kiderült, hogy Trockij már nem a régi, tömegekre ható vezér, a párton belül változatlanul komoly befolyással rendelkezett. Sztálin úgy fogta ki a szelet vetélytársa vitorlájából, hogy új toborzások szervezésével csaknem megduplázta, egymillió fő fölé tornászta fel a párttagok létszámát. A kibővült pártban megnőtt a tagok kiválasztását a háttérből vezénylő Sztálin szerepe. 1927 derekán azután a kommunista párt megosztására irányuló szervezkedéssel vádolta meg és kizárta a pártból a baloldali ellenzéket. Trockijt belső száműzésre ítélték, majd 1929 elején kiutasították a Szovjetunióból. Ezzel a lépéssel Sztálin lett a Kommunista Párt, következőképpen a Szovjetunió egyedüli, megkérdőjelezhetetlen vezére.

1927 végén Sztálin bejelentette a Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésére vonatkozó terveit. Elképzeléseit a tervgazdaságra alapozta: központi tervgazdálkodási testületek szabják meg a stratégiákat és a célokat, melyek betartása, illetve teljesítése az ipar kötelező feladata. A program a szovjet gazdaság minden területén érvényesülő öt éves tervek sorát irányozta elő.

Az 1928-ban kezdett első öt éves terv két alapvető célt tűzött a társadalom elé: az egyik egy ipari forradalom végrehajtása, a másik a mezőgazdaság kollek-

tivizálása. Az ipari forradalom magában foglalta az ország ipari bázisának teljes átszervezését, a nehézipar és a gyáripar nagyarányú fejlesztését és az új iparfejlesztés összpontosítását az Urál térségében és Nyugat-Szibériában. Ezzel egyfelől azt akarták elérni, hogy a Szovjetunió modern és önfenntartó ipari orszaggá váljék; másfelől az ipari proletariátus számbeli gyarapodása annak a társadalmi osztálynak a megerősödését célozta, amelynek a nevében a kommunisták – állításuk szerint – uralkodtak. Már csak azért is fontos volt ez az utóbbi megfontolás, mert Oroszország népességének legnagyobb hányadát még mindig a parasztság alkotta.

A mezőgazdaság kollektivizálásával be akarták tagolni a parasztságot a kommunista rendszerbe. A parasztek nem rokonszenveztek sem a bolsevizmussal, sem a kommunizmussal, és nem akadt kommunista ideológus, akire ne mély gyanakvással tekintettek volna. Nagy lelkesedéssel fogadták a NEP-et; a magántermelés növekedése lehetővé tette az élelmiszerellátás és -elosztás helyreállítását. Az öt éves terv azonban eltörölte a NEP által hozott szerény kiváltságokat. Az összes parasztközösséget és birtokot közös gazdaságokká olvasztották össze, ahol a központosított kommunista pártirányítás szerint az ipari termeléshez hasonló gazdálkodást kellett folytatni. Felszámolták a falusi társadalom valamennyi hagyományos közeleti és közigazgatási intézményét, és megpróbálták eltörölni a parasztek vagyoni helyzetében mutatkozó csekély különbségeket. Az új mezőgazdasági nagyüzemekről az élelmiszer-termelés növekedését várták; ugyanakkor arra számítottak, hogy ha a paraszti életmódot egy legalább részben ipari jellegűvel cserélik fel – mely utóbbit a párt tökéletesen kézben tudta tartani –, akkor megszüntetik a kommunizmussal szemben tanúsított passzív ellenállás tömegbázisát.

Megszilárdult a kommunista rend alapja, lehetett építeni rá. Ennek viszont minden várakozást felülmulóan rettenetes ára volt.

### A forradalmi időszak művészete

Az orosz művészeti avantgárd már 1900 előtt is kapva kapott a „modern mozgalom” eszméjén. A meglehetősen tágra értelmezett szimbolista kategóriába sorolható költők és festők számára a csatlakozás ehhez a mozgalomhoz azt jelentette, hogy a nemzetközi gondolkodásmód friss szellőjével kavargják fel a honi áporodott, provinciális szellemi légkört. Az eredendően internacionalista szemléletű marxisták mellett akadtak mások is, akik hasonló nézeteket vallottak, például Oszip Mandelstam posztszimbolista költő, akinek verseiben visszatérő kifejezés a „világkultúra iránti nosztalgia”. Ugyanakkor sok képzőművész, író és főként zenész egészen másként – mint az orosz kulturális örökség felfedezéséről és kiterjesztéséről – gondolkodott a modernségről. A népszerű Szergej Rahmanyinov (1873–1943) zeneszerző a 20. század csaknem felét átívelő életművét úgy alkotta meg, mintha Muszorgszkij és Rimszkij-Korszakov sose léteztek volna; a festészetben pedig a „vándorkiállítók”, mindenekelőtt Ilja Repin követői képviselték a modernséget, akik Sztálin alatt kaptak új erőre.

1905 után széthullott az oroszországi szimbolista mozgalom; az 1905-ös forradalom kizökkentette ezeket a művészeket kifinomult apokaliptikus művészeti közegükből, és a szociális problémákra irányította a figyelmüket. Ennek egyik következményeként je-



### A Szovjetunió megszilárdulása

Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel más európai államokban is ösztönözte a hasonló törekvéseket. Egy ideig minden jel arra utalt, hogy Magyarország, Csehszlovákia, Bulgária, sőt még Németország is a Vörös Oroszország ideológiai szövetségese lesz. A „forradalom exportjára” tett legjelentősebb kísérlet azonban kudarcba fulladt: a kozák vörös lovashadsereg az ukrajnai polgárháborúból egyenesen Lengyelországba vonult, ám Varsó közelében visszaverték a támadásukat. A hamarosan megalakuló önálló Lengyelország kelet felé terjeszkedett. 1922-re az új szovjet állam számottevő területeket veszített nyugaton a forradalom előtti határaihoz képest. Nemcsak Lengyelország, hanem Finnország és a balti államok is kikiáltották függetlenségüket, Besszarabiára pedig Románia terjesztette ki a fennhatóságát. A Kaukázusban 1917–1918-ban megalapított Kaukázusontúli Szövetségi Köztársaság nem bizonyult hosszú életűnek. Független szocialista kormányok rövid országlása után a Szovjetunió autonóm köztársaságokként sorra magába olvasztotta Grúziát, Örményországot és Azerbajdzsánt.



lentkezett a konzervatív reakció, amely a *Határkövek (Véhi)* című almanach körül kristályosodott ki; résztvevői megkérdőjelezték az értelmiségnek a forradalmiság vagy legalábbis a liberális hozzáállás iránti korábbi vonzódását. A szimbolistákat az 1880-as évek közepe és 1900 között született új nemzedék váltotta fel. 1910 körül hirtelen és minden területen, ők álltak a modernizmus élére. Az új posztszimbolista művészek alkotásait a józanság jellemezte. Elutasították a szimbolisták mesterkélttségét, elitizmusát, kozmikus nagyralátását.

Az 1910–1920-as évek posztszimbolista modernizmusában a vizuális művészetek diktálták a tempót. Módszereik és kifejezései az irodalomba is bekerültek (jó példa erre a *faktúra* fogalma). Az új generáció első számú zeneszerzője, Igor Sztavinszkij zenéjében is nagy szerepet kapott a vizualitás: e korszakának legnagyobb műveit Gyagilev balettkoreográfiái ihlették. Nyikolaj Röhrich festőművész ugyancsak rendkívüli hatást fejtett ki. A korszak legkiemelkedőbb filmrendezője, Szergej Eizenstejn (1898–1948), képzettsége és tehetsége alapján is a látvány művésze volt.

Megrendítő, és némiképp talán váratlan élményt jelentett az orosz ikon- és freskóművészet újbóli felfedezése. Addig mindkettőt homály fedte – ráfestettek, mocsok lepte vagy éppen elsötétedtek a képek –, szinte már a létüket is kétségbe vonták. Rubljov Szentháromság-ikonjának 1903-as megtisztítása jelentette az újrafelfedezés folyamatának első mozzanatát, 1913-ban pedig már fantasztikus hatású kiállítást rendeztek a restaurált ikonokból. Az orosz művészek – az ortodox egyház iránt táplált érzelmeiktől

függetlenül – ráébredtek, milyen jelentős festészeti hagyományokkal rendelkeznek, és hogy ezek a tradícióik egyáltalán nem kötődnek a nyugati reneszánsz festészethez. Ennek a spirituális célú művészetnek, amellyel, hogy hozzátartozott a mindennapokhoz, nem az eladhatóság vagy a műértők ízlése szabott irányt. És mindenekelőtt tősgyökeresen orosz volt, márpedig ilyen örökségre lehetett építeni.

Az ikonok is szerepet játszottak abban, hogy 1910 táján a művészet a neoprimitivizmus felé fordult, sokféle, mindaddig nem „igazi” művészetnek tekintett formában (gyermek- és paraszti művészet, fametszetek, cékérek). A mozgalmat csak részben inspirálták nyugati művészek, mint Gauguin és Matisse. Az ifjabb nemzedék képviselői, főként David Burljuk (1882–1967) és Mihail Larionov (1881–1964) nem egyszerűen kedvelték a közvetlen expresszivitást, hanem sokkal inkább akarták a közönséget „nyers” primitivizmusukkal. Burljuk az orosz futurizmus egyik megalapítója; Larionov az 1910-es években sajátos absztrakt stílust dolgozott ki, melyet rayonizmusként (oroszul *luzsizmus*) vált ismertté.

1910 után egyre szövevényesebbé vált az orosz avantgárd mozgalom története, ahogy a „baloldali” (azaz kísérleti) művészet erői tovább osztódtak, attól függően, hogy az adott művészek mennyire szélsőségesnek vagy nyugatellenesnek tekintették magukat. Ez idő tájt a baloldal legnagyobb tehetségei Kazimir Malevics (1878–1935), Pavel Filonov (1883–1941) és Vlagyimir Tatlin (1885–1953). Mindhárman bonyolult művészi fejlődésen mentek át, melyben szerepet játszott a francia kubizmus. Ezeket a művészeket és néhány kortársukat, például a Burljuk fivéreket az



1910-es évek elején kezdték „futuristáknak” nevezni. Am orosz vonatkozásban rendszerint a festőkkel társult avantgárd írókra használják ezt a kifejezést; a legismertebb ilyen csoport a „kubo-futuristák”-é. Májig vitatott, milyen mértékben hatott rájuk az olasz futurizmus, az azonban tény, hogy vezető költőjük, az aszketikus és különc Velimir Hlebnikov (1885–1922) 1908 körül önálló posztiszmbolista stílust hozott létre.

Az irodalmi futurizmus akkor született meg mozgalomként, amikor egy fiatal művésztanuló, Vlagyimir Majakovszkij (1893–1930), utálkozástól eltelve távozott egy hangversenyről, ahol Rahmanyinov *A holtak szigete* című művét játszották, és összetalálkozott a hasonló érzületekkel viaskodó David Burljukkal. Erős volt a művészetek közti kapcsolat: a hasonló irányultságú, másik nagy formátumú költő, egy festőművész fia, Borisz Paszternak (1890–1960) filozófiát tanult, majd Szkrijabin hatására zeneszerző lett. Később – főként Majakovszkij példáján fellelkesülve – hirtelen felhagyott a zeneszerzéssel, és verseket kezdett írni. Mindketten a 20. századi európai művészet jelentős egyéniségei.

A költészet másutt is virágzott. A Nyikolaj Kljujev (1887–1937) által vezetett „parasztköltők” iskolája sajátosan orosz jelenség. Kljujev munkássága, minden összetettsége és modernsége ellenére a falusi népdalokban és az óhitűek himnuszaiiban gyökerezett. Utóda, a falusi származású Szergej Jeszenyin (1895–1925) hihetetlen népszerűsége tett szert kifinomult, mégis rendkívüli erőt árasztó költészetével. Hírhedetten féktelen életének – mely az alkoholizmusba, végül öngyilkosságba torkollott – közismert epizódja a nagyszerű táncosnővel, Isadora Duncannel kötött viharos házassága.

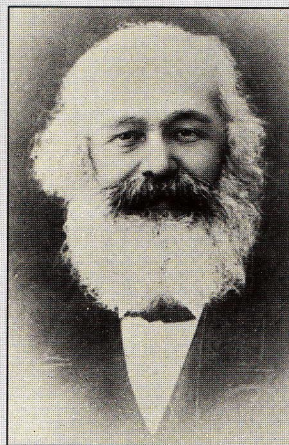
A legjelentősebb nem futurista költői csoportosulást „akmeisták”-nak nevezték. Vezetőjüket, Nyikolaj Gumiljovot (1880–1921), aki rendkívüli érzéket mutatott a történelem kétértelműségei iránt, állítólagos bolsevikellenes szervezkedés miatt agyonlőtték. *Muzsik* című költeménye anélkül, hogy nevén nevezné, emlékeztetesen jeleníti meg Raszputyin alakját. Gumiljov volt felesége, Anna Ahmatova (1889–1967) káprázatos szerelmi költészetéről lett híres. A harmadik nagy akmeista, Oszip Mandelstam (1891–1939) roppant műves és legalább olyan bonyolult műveket alkotott. Munkásságát és hányatott életpályáját két méltán nevezetes kötetben vázolta fel özvegye, Nagyevszda.

1900 után mintha némiképp megrekedt volna a próza és a dráma fejlődése. A szimbolizmus egyik alapítójára, Dmitrij Merezsikovszkijra (1865–1941) történelmi témájú regényei kapcsán egész Európában felfigyeltek. Akadtak figyelemre méltó novellaszerzők, mint például Alekszandr Kuprin (1870–1938), Alekszej Remizov (1877–1957) és Ivan Bunyin (1870–1953) is; ez utóbbi az első Nobel-díjjal kitüntetett orosz író (1933). Az orosz regény egyik legnagyobb egyénisége, Makszim Gorkij (1868–1936) alacsony sorból származó, erőteljes östehetség, aki tökéletesen átértette az orosz nép jóságra és gaztettekre egyaránt hajló kettősségét. Forradalmi regénye, *Őz anya* (1907) a szovjet irodalom klasszikusává lett. Őnéletrajzi trilógiájából (1913–23) forgatta Mark Donszkoj a szovjet kor kezdetének három jelentős filmjét. A zenében ugyancsak megtorpanás következett be, amíg a két, később világ-híres zeneszerző, Igor Sztravinszkij (1882–1971) és Szergej Prokofjev (1891–1953) be nem robbant az orosz zenei életbe.

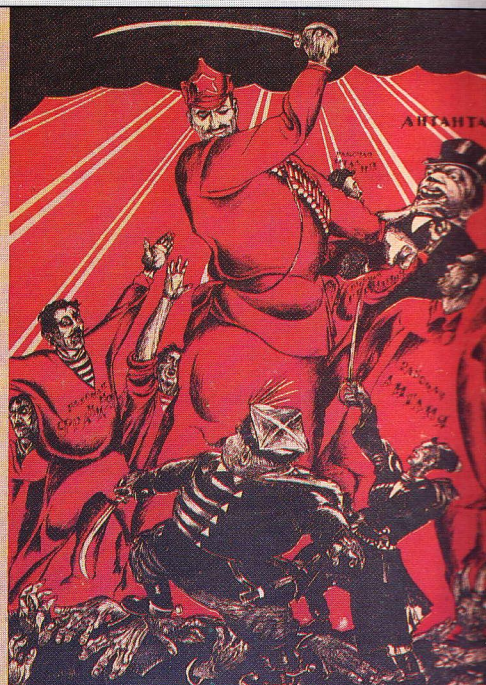
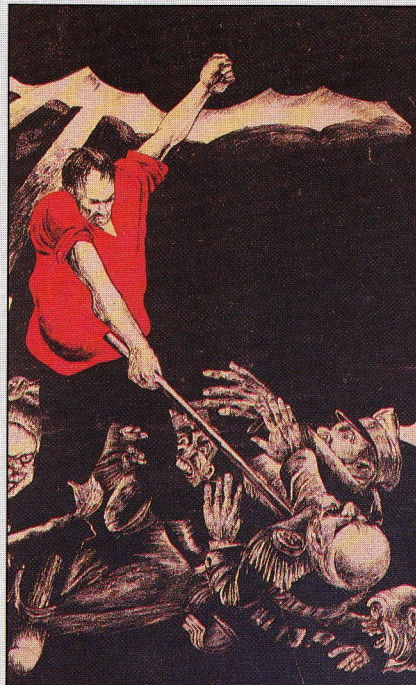
## Kommunizmus

A 20. században többnyire „kommunista államokról” beszéltünk, és a világon mindenütt „kommunista pártok” működnek; csakhogy az 1920-as évektől az 1980-as évekig sem a Szovjetunió, sem szövetségesei nem kommunizmusban éltek. A kommunizmus jövőbeli társadalmi rendjének elméletét Karl Marx dolgozta ki. A rendszer a termelőeszközök köztulajdonára épül, nem ismeri a társadalmi különbségeket, és mindenki a szükségleteinek megfelelően kapja a juttatásokat. Marx – érthetően – nemcsak a kívánt állapot mibenlétét nem részletezte, hanem az elérésének módjára sem tért ki, bár hitt az új társadalmi rend kialakulásának történelmi szükségszerűségében. Oroszországot például alkalmatlan helyszínnek ítélte a forradalom kirobbanásához, noha orosz hívei később felkeltették érdeklődését a hagyományos parasztközösségek iránt. Az egyik pillanatról a másikra hatalomra kerülő Leninnek és bolsevikjainak a gyakorlatban kellett megvalósítaniuk az elméletet. Államuk nemhogy elsorvadt volna, hanem sztálinista diktatórikus rendszerre erősödött – talán az elmélet logikus következményeként, talán rettenetes torzulásaként.

*Jobbra:* Karl Marx (1818–1883) Friedrich Engelsszel együtt dolgozta ki a Lenin forradalmi nézeteit megalapozó történelmi, gazdasági és politikai filozófiáját. „A filozófusok csak magyarázzák a világot; a lényeg azonban a világ megváltoztatása.” Nézeteik alapján alakította ki Lenin a dialektikus materializmus elméletét.



*Lent:* „Sokáig éljen az egész világra kiterjedő Vörös Október” – hirdeti az 1920-as plakát. A bal oldali kép a hazai ellenség fölötti bolsevik győzelmet ábrázolja, a jobb oldali pedig azt a naiv várakozást tükrözi, hogy a vörösgárdisták egész Európában győzelemre viszik a proletárforradalmat.







*Fent: „Világ proletárjai egyesüljete!” A Kommunista Kiáltvány (1848) közismert jelmondata – noha meglepő módon – megjelenik az 1921-ben Leningrádban (Szentpétervár) készült tányéron. 1917 után hatalmas mennyiségű üres, mázatlan porcelán maradt a Birodalmi gyár raktáraiban; ezekre a kor vezető művészei (az absztrakt szuprematistákat is ideértve) terveztek új, gyakran propagandacélú mintákat.*

*Balra: Lenin felszólalása a Komintern 1920-as II. kongresszusán. A munkásküldötteknek ezt a nemzetközi gyűlést eredetileg Marx alapította, ez azonban anarchista nyomásra szétesett. A II. (Szocialista) Internacionálét 1914-ben az általános háborús nacionalizmus verte szét. Elsősorban Lenin érdeme, hogy a III. (Kommunista) Internacionálé elfogadta Marx internacionalista eszméjét. Erre az alkalomra tervezte meg Tatlin a „Törony” (165. oldal) című alkotását, mely egyaránt szolgált volna szoborként és főhadiszállásként.*

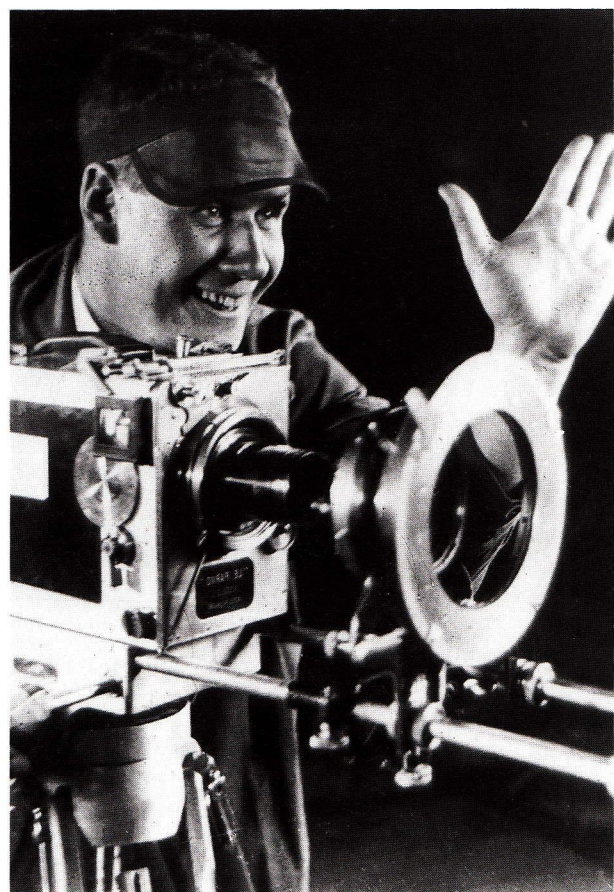


*Balra: Lev Trockij (1879–1940) bolsevik vezető döntő szerepet játszott a polgárháborúban (1918–1920), elsősorban azzal, hogy a szervezetlen, tiszteket nélkülöző vörösgárdistákból létrehozta a Vörös Hadsereget. A polgárháború után – bár jelentős politikusnak számított – folyamatosan csökkent a befolyása. A „forradalom exportálásáról” szóló nézete összeütközésbe került Sztálin „szocializmus egy országban” elméletével. 1926-ra megbukott az általa vezetett baloldali ellenzék; száműzetése és egy ellen-„internacionálé” megalapítása után Sztálin parancsára Mexikóban meggyilkolták.*

*Jobbra: A bolsevikok elvi alapon és Lenin személyes ellenérzése miatt is mindent megtettek a régi rend részeként kezelt vallás megsemmisítéséért. A régi szertartások helyett újakat vezettek be – ahogy az a francia forradalom idején történt –, ezek közé tartozott például a szovjet szülőháza iránti vallásos jellegű tisztelet kifejezése. Ez a „szovjet keresztelő” a kommunista rend iránti feltétlen hűséget is magában foglalta.*







Az első világháború több nyugat-európai országban visszafogta a kulturális fejlődést, Oroszországban azonban nem így történt, annak ellenére, hogy több vezető művészt behívtak katonának. Ebben a korszakban bontakozott ki a „proletármozgalom” irodalma. 1917-ben adták ki Alekszej Gasztyev erőteljes különös prózaverseit, melyek a dolgozó tömegeket magasztalják. Az ugyanabban az évben kitört forradalom nem hozta zavarba és nem is lepte meg a futuristákat, a szimbolista nemzedékből viszont sokan emigráltak (Blok és Belij maradtak). Sztravinszkij külföldön tartózkodott a háború idején, és ott is maradt; Prokofjev ugyan emigrált, de az 1930-as években hazatért. Kandinszkij és Chagall az 1920-as években vándorolt ki, ahogy Larionov és Natalja Goncsarova is külföldön keresett menedéket.

Mozgalmasan alakult az 1920-as évek szovjet kultúrája: az új rend ígérete sok olyan művészt is csábított, aki nem feltétlenül volt bolsevik. A széles körű konstruktivista mozgalom részben Tatlin „anyagkultúrájára” (holott Tatlin maga nem is kedvelte a konstruktivizmust), részben Malevics geometrikus ábrázolásmódjára épült. Stílusjegyeit egyaránt rányomta az építészetre, a színművészetre, a könyv- és plakáttervezésre, a mindennapi használati tárgyakra (köztük a ruházatra), a fényképezésre (a fotomontázs kialakulásával) és a szobrászatra. A konstruktivista építészet különösen kedvelte az integrált építkezést, ahol egységes egészként kezelték és tervezték meg a gyárat,



*Balszelen:* A korai szovjet filmművészet vezető alakja, Szergej Eizenstejn (1898–1948) a *Régi és új* (1926) című filmjének forgatása közben. Eizenstejn kevés befejezett remekművet hagyott maga után; látszólag spontán realizmusa a stilizálás és a különösen gondos rendezés eredménye.

*Lent:* Natalja Goncsarova díszlete Rimszkij-Korszakov utolsó operájához, a Puskin egyik meséjén alapuló *Az aranykakas*hoz. A 20. század elejének néhány jelentős orosz művésznője közül talán Goncsarova (1881–1962) a legkiemelkedőbb.





házakat, klubokat, iskolákat és a közlekedést. A többi irányzat esetenként hangsúlyosan szembehelyezkedett a konstruktivizmus célulvű felfogásával: így Malevics szuprematizmusa és a „makovec” csoport munkássága, mely a spirituális és elvont tartalmat emelte ki; Filonovnak az 1920-as évek vége felé számos tanítványt vonzó „analitikus művészete”; a realisták; továbbá a fiatal „proletár” csoportok. Leginkább egy új művészeti szervezet, az 1920-ban Moszkvában alapított *Inhuk* körül zajlott a forrongás. További művészeti iskolák alakultak vagy alakultak újra Petrográdban és Vityebszkben, ahol L. (El) Liscikij (1890–1941) számított vezéregyéniségnek. Jelenlős kapcsolatokat tartottak a Nyugattal, elsősorban a német *Bauhaus*szal.

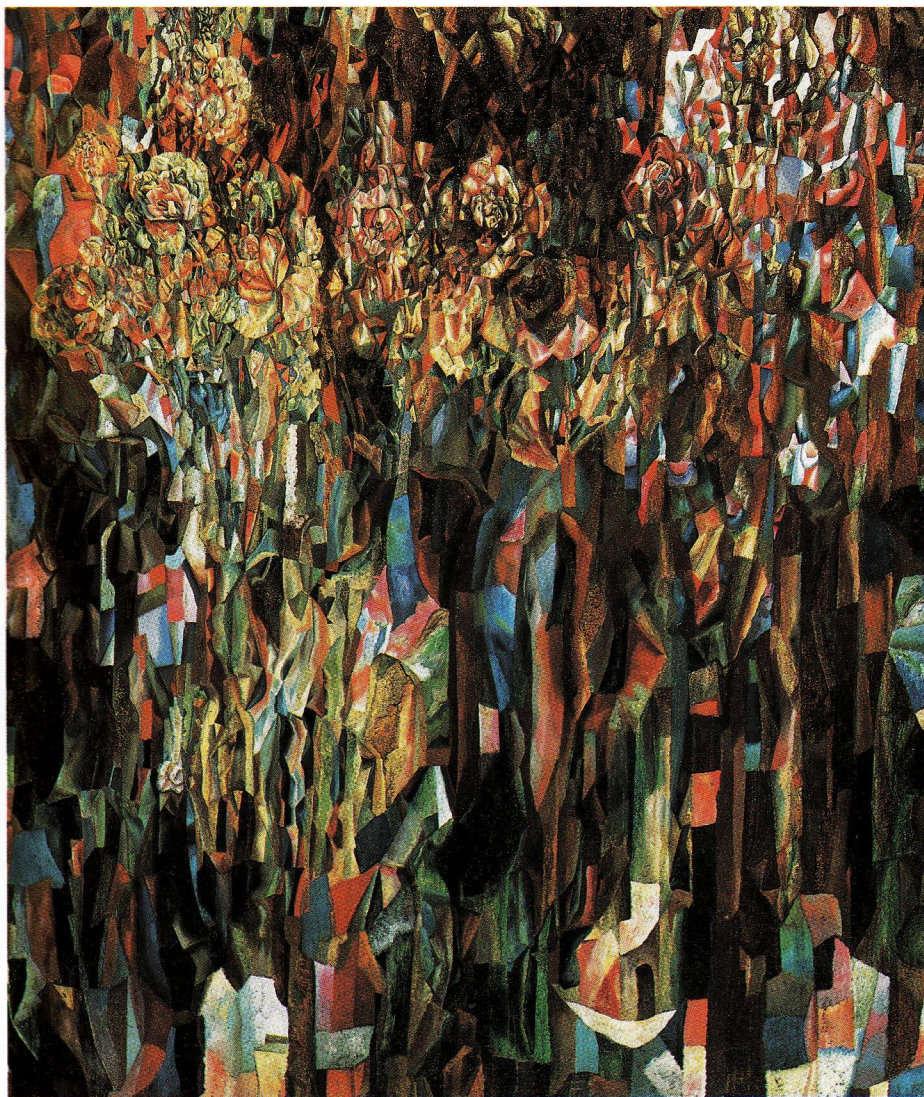
Az 1920-as években újjáéledt a prózairodalom. A 20. század egyik legnagyobb novellairója, Iszaak Babel (1894–1941) a *Lovashadsereg* (1926) című ciklusával tette le névjegyét; tárgyilagos, kompromisszumoktól mentes szembenézése a háború kegyetlenségével nagy felzúdulást keltett. Kevésbé ismert, ám annál művesebb, különösebb elbeszéléseket írt Andrej Platonov (1899–1951), a leghitelesebb proletáriró. Jevgenyij Zamjatyin (1884–1937) tengerész hadmérnök, elkötelezett forradalmár 1920-ban írta meg antiutópiáját *Mi* címmel. Amikor a regény az évtized második felében megjelent Nyugaton, szovjetellenes szatírának minősítették; a vakmerően Sztálinhoz hasonló modorú Zamjatyinnak sikerült emigrálnia. A *Mi* kimutathatóan hatott George Orwell 1984 című regényére.

Korábban Zamjatyin szervezte meg a különös „Szerepion Testvériség” nevű, kiváló független írókat tömörítő társulást. Az irodalom fontos megnyilvánulása volt a modern kritikaelméletnek az úgynevezett formalisták tevékenységéhez kötődő kidolgozása; legnevezetesebb képviselőjük Viktor Sklovszkij (1893–1985).

Az egyre súlyosabb nehézségekkel küszködő szovjet kormányzat egy évtizedig egyik irányzat mellett sem foglalt állást. A cenzúra meglehetősen engedékenyen működött, ám az 1920-as évek végére kezdett a „baloldali művészet” és a „proletkult” (RAPP) felé billenni a mérleg nyelve. A kísérletező kedv azonban nem lanyhult: a már szovjet nevelésben részesült írók új hulláma Nyikolaj Zabolockij (1903–1958) vezetésével 1928-ban Leningrádban megalakította az *OBERIU* nevű szarkasztikus és anarchikus modernista körét. A színházban is egymást érték az újítások, főleg Mejerhold jóvoltából. Az első nagy szovjet drámaíró, Mihail Bulgakov (1891–1940) az orvosi pályát cserélte fel a színház világával. A *fehér gárda* (1926) című, a polgárháborút részrehajlás nélkül ábrázoló drámáját Sztálin meglepő módon nagyon kedvelte (közel hússzor megnézte). Ez mentette meg a távolról sem forradalmi gondolkozású Bulgakovot a gyászosabb végétől. A szovjet kormányzat Lenin rajongása nyomán leginkább a filmművészetet pártolta. Az első szovjet rendezők, főként Szergej Ejzenstejn erőteljes „montázstechnikái” az egész világon éreztették hatásukat a művészetben.

Balra: Szergej Rahmanyinov (1873–1943) egy 1908-as fényképen. Szinte valamennyi népszerű műve a forradalom előtt született. A forradalom idején emigrált, és zongoravirtuózként lett világhírű.

Lent: Pavel Filonov (1881–1941), a leningrádi aszkéta látók és tanár Malevicshez és Tatlinhoz hasonlóan a modernizmus nagy úttörői közé tartozik, nálunk azonban kevésbé ismert művész. 1915 és 1920 között kialakította sajátos stílusát, az „egyetemes virágzás” elvét, amely elutasítja a hagyományos kompozíciót, hogy a természeti folyamatok valamennyi atomját megjelenítse apró ecsetvonásaival.





# Gyagilev és Sztravinszkij

Szergej Gyagilev (1872–1929) és Igor Sztravinszkij (1882–1971) egyaránt olyan erőteljes alkotó egyéniségek voltak, hogy akkor is jelentős hagyaték maradt volna utánuk, ha sohasem találkoznak. 1909-ben induló szerencsés együttműködésük azonban jó néhány rendkívül népszerű és jelentős művet eredményezett.

Gyagilev az 1890-es években robbant be a pétervári *Művészet Világa* nevű társaságba; szerkesztette az újságjukat és egy sor kiállítást rendezett. 1906-ban orosz művészeti kiállítást szervezett Párizsban, ahol ezt követően népszerűsítette az orosz zenét (az „ötök”), operát (*Borisz Godunov*) és a balettot. Életének utolsó húsz évében leginkább a balettel foglalkozott: nemcsak nagyszerű táncosokat fedezett fel, hanem alapos figyelmet fordított a díszlet és a zene drámai összehangolására. A háború és a forradalom után egész társulatával Nyugaton maradt. Lángelméje elsősorban nem a személyes alkotásban, hanem a szervezésben és a valódi értékek felismerésében nyilvánult meg. Állandóan kereső vérmérséklete vezette el a zeneszerzők (Prokofjev, Poulenc) és festők (Larionov, Goncsarova, Pevsner) új nemzedékéhez.

Sztravinszkij, Rimszkij-Korszakov tanítványa, Gyagilev megbízásai és lelkesedése ösztönzésére lett hivatásos zeneszerző. 1914-ben egyetlen árva fillér nélkül Svájcban rekedt, és itt eszelte ki a népszerű orosz vándorszínház kortárs változatát (*Les Noces, A katona meséje*). A háború után felújította az együttműködést Gyagilevvel (*Pulcinella*), de a Puskin művéből írt *Mavra* (1922) című rövid opera volt az utolsó kifejezetten orosz alkotása. Elég sokáig élt ahhoz, hogy halála előtt nem sokkal még visszatérhesen a Szovjetunióba, ahol kitörő lelkesedéssel fogadták.



Lent: Vclav Nyizsinszkij a *Petruskában* (1911) nyújtotta élete egyik legnagyobb alakítását. Az életre kelt marionettbábu ötlete Sztravinszkijtól származik. A darab népszerű melódiareszletek kollázsa volt; nevezetessé vált az ún. „Petruska disszonancia” (egyidejűleg megszólaló C és Fisz akkord).



Balra: Szergej Gyagilev portréja dajkáival (1903); Leon (Lev) Bakszt festménye. Bakszt (1866–1924) világszerte ismert díszlet- és jelmeztervező, a *Művészet Világa* sok más nagyszerű művészehez hasonlóan kiváló portréfestő is: a kép félig barbárnak, félig világfinak ábrázolja Gyagilevet. A *Művészet Világa* célkitűzései közé tartozott a Vándorkiállítások fénykorában meglehetősen mellőzött hagyományos művészeti technikák modern környezetben való felélesztése.



Balra: Gyagilev és Sztravinszkij. A zömök, parancsoló fellépésű Gyagilev éppen ellentéte a fürgé, karcsú Sztravinszkijnek. Mindketten a művészethez menekültek az unalmas jogi tanulmányok elől, és mérhetetlen önbizalmuknak köszönhetően sok ugyancsak tehetséges, ám kevésbé szorgos pályatársuknál több sikert értek el.

Fent: A csúnya, alacsony, dinamikus Sztravinszkij lendületes tojásdad arcával, aránytalan kezével, természetes arisztokráciájával sok művészt megihletett, köztük Picassót és Jean Cocteau-t is. Az utóbbi rajzát láthatjuk a képen, amint Sztravinszkij a *Karneval* előadására készülő páratlan táncost, Nyizsinszkij figyeli.



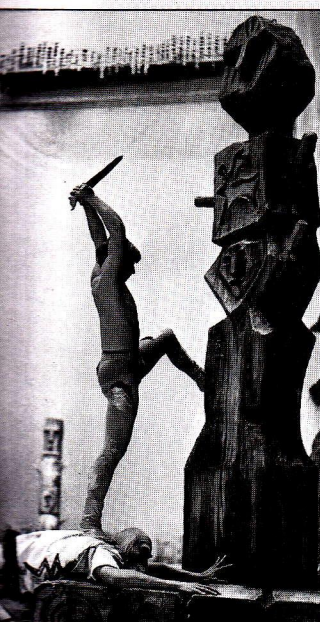
*Lent:* Bakszt jelmezterve a *Tűzmadár*hoz (1910). Baksz a vonalvezetés mesterének nem maradt el Aubrey Beardsleytől (aki feltehetően hatott rá), és az alapvetően célelvű színházi tervezést a művészet szintjére emelte: ez a jelmezvázlat guasfestékkel és arannyal készült, végtelenül finom kis tanulmány.

Akárcsak a *Művészet Világa* többi festője, Bakszt is az eklektikus stilizálás mesterének bizonyult, amit keleties motívumuk bőségével egészített ki. A *Tűzmadár*on vele együtt dolgozó munkatársával, Vrubellel készítették azt a lenyűgöző, narratív kerámiafrízt, amely manapság is a Moszkvai Metropol Szállót díszíti.

1910 júniusában a *Tűzmadár* párizsi előadása megalapozta Sztravinszkij zeneszerzői és a Gyagilev-féle Ballets Russes társulat világhírét. A darabot – amely amellet, hogy hamisítatlanul orosz, és akár népmese is lehetne, olyan modern, hogy alaposan meghaladja Borogyint és Rimsszkij-Korszakovot – a bemutatását

megelőző télen dolgozták ki szoros együttműködésben a tervezőkkel és Gyagilev legnagyobb koreográfusával, Mihail Fokinnal.

*Lent:* Benois jelmeztervei a *Tavaszi áldozathoz*; a balettet, melyet rendszerint Sztravinszkij és Gyagilev együttműködésének csúcspontjaként értékelnek, 1913. május 29-én mutatták be Párizsban. Ez volt a zeneszerző legmerészebb darabja, a modern zene határköve. Össze nem függő melódiatörések jellemzik, melyek olykor alig többek néhány ritmusmotívumnál, de a fel-felbukkanó, hihetetlenül magas fagottszólam formájában megjelenik a litván népi hangzásvilág is. A pogány Ruszban játszódó szertartásról és áldozásról szóló háborzongató történet (*lent* a Bolsoj társaság előadásában látható) nagyrészt Nyikolaj Róhrich (Roerich, 1874–1947) népszerű művész írásán alapul. Sajnos Nyizsinszkij koreográfusként nem tudott megbirkózni a zene összetettségével.

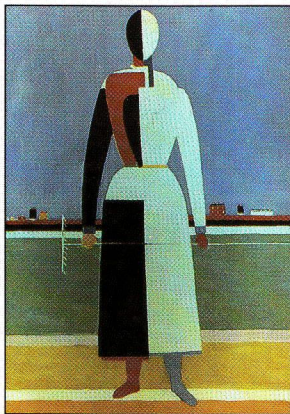




# A modern képzőművészet két irányzata: Malevics és Tatlin

Az orosz képzőművészek jelentős szerepet játszottak az európai modern mozgalomban. A Münchenben élő Vaszilij Kandinszkij (1866–1944) kései szimbolista apokaliptikus formáit még 1910 előtt – feltehetőleg elsőként – az absztrakció szintjére egyszerűsítette. Akadtak más radikális orosz művészek is; a legkülönböbb és leglátványosabb képeket Kazimir Malevics (1878–1935) festette. Népies jellegű, szecessziósan díszes stílusa folyamatos változáson ment át, előbb a primitivizmus, majd a kubizmus és a futurizmus, végül egy általa „alogizmusnak” elnevezett stílus jellemezte; ez utóbbi nagyon emlékeztetett a később megjelenő szürrealizmushoz. 1915-ben egy teljesen elvont, geometrikus festésmódot alakított ki, amit „szuprematizmusnak” („föléje rendelés”) nevezett. 1920 körül idealizált „architektonikus” modellek készítésével töltötte az idejét; halála előtt visszatért az erőteljes szuprematista felhangokat mutató figuratív ábrázoláshoz.

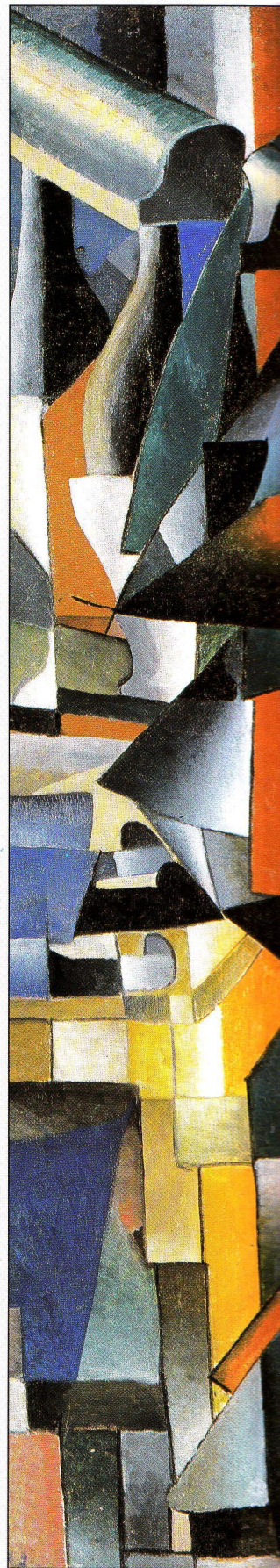
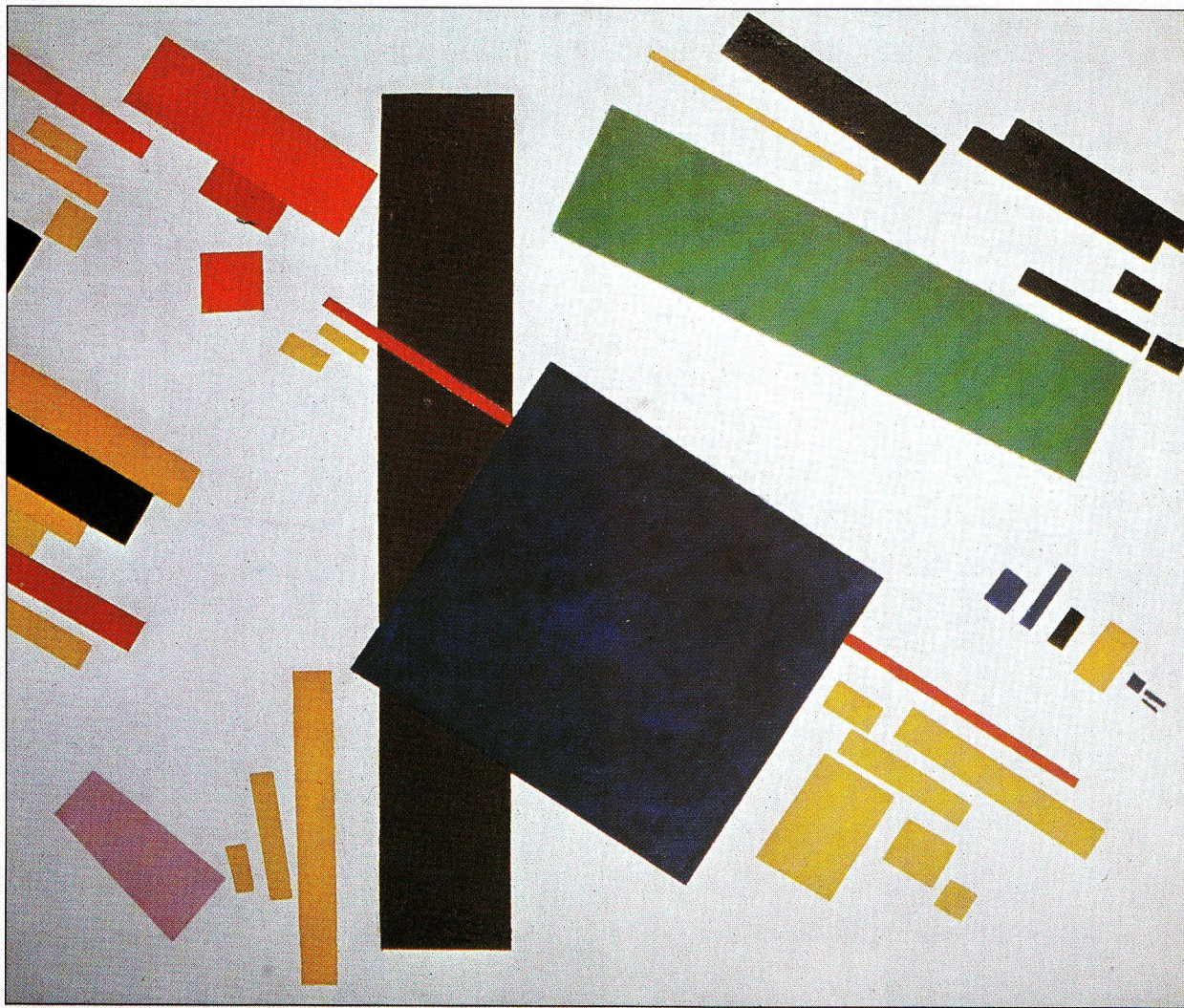
Vlagyimir Tatlin (1885–1953), Malevics munkatársa és vetélytársa fejlődését futurista és kubista hatások határozták meg. Miután 1914-ben meglátogatta Picassót, fémről, fából és „talált tárgyakból” absztrakt szobrok készítésével kezdett foglalkozni: ezzel hozta létre az „anyagok kultúráját”-t.



*Jobbra:* Malevics: *A höszörűs*, 1912. Ez a villódzó alkotás kétségkívül Malevics korai fejlődésének csúcspontja. Ebben az időszakában több szélsőségesen eltérő stílus hatott rá: a matisse-i primitivizmus, az orosz ikonok, a kubizmus és a futurizmus. A kép kubista „fémcs” szeletekre darabolása (mint Léger-nél) futurista dinamizmussal társul. De szó sincs a modernség vagy a gép kultuszáról: Malevics általában a paraszti élet ősi ritmusát jeleníti meg. A festmény geometrikussága és a tiszta színfoltok már a szuprematizmust vetítik előre.

*Fent:* Malevics: *Lány gereblyével*, 1930-as évek. Malevics az 1920–30-as években visszatért a figuratív, de nem elbeszélő ábrázoláshoz. Gyakori témája a paraszti munka. A szuprematizmus jegyei figyelhetők meg Malevics műveiben a forma egyszerűsítésében és a kereszt gyakran felbukkanó kompozíciós elemében. A legjellemzőbb az emberi arc és az alak határozott kettéosztása egy világos és egy sötét félre.

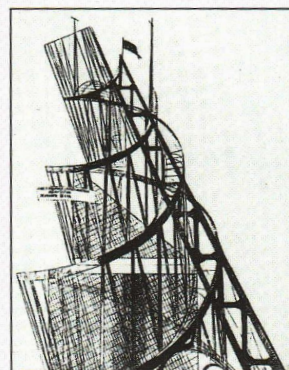
*Lent:* Malevics: *Szuprematista kompozíció – kék négyzet bíbor csíkon*, 1916. Az 1915-ös Zéró-Tíz kiállításon Malevics bemutatta szuprematista munkáit: szabadon lebegő, fehér és fekete geometrikus formák, és keverés nélküli elsődleges színek. Az egyik felső sarokba (mondhatni, az ikon helyére) egyszerű fekete négyzetet függesztett, a „forma zéróját”-t, amin az új művészetnek túl kell lépnie.





*Jobbra:* Tatlin: *A matróz*, 1911–1912. Feltehetőleg önarckép, Tatlin ugyanis közel harmincéves koráig a tengeren kereste a kenyerét. Talán a vitorlás hajó jelentette számára az eszményi műalkotást (gyönyörű, célszerű, dinamikus, ívelt vonalvezetésű, összhangban áll a természet erőivel). Festményei és rajzai merészek, egyszerűek;

ikonszerű, primitivista, majd kubista elemeket tartalmaznak. A Zéró-Tíz kiállításán nyíltan szembekerült Maleviccsal, akinek „anyagtalán” szuprematizmusával szemben Tatlint lenyűgözte a tárgyak anyagisága, és több olyan absztrakt háromdimenziós domborművet állított ki, melyek a fában és a fémbe rejlt lehetőségeket aknázzák ki.



*Balra:* Tatlin terve a III. Internacionálé (1919) emlékművére. Feltehetően a Néva fölé benyúló, hatalmas, dőlt spirál lett volna, melynek nyitott vége távcsőszertűen mutat a Sarkcsillagra.

*Lent:* Malevics: *Egy angol Moszkvában*, 1914. Jellegzetes alkotás Malevics „városi” korszakából (1913–1914 k.). A festmény látszólag egymástól független objektumok „alogisztikus” gyűjteménye, mégis sajátos, racionalitás fölötti rend uralkodik benne. A betűk a megfelelő sorrendben „RÉSZLEGES NAPFOGYATKOZÁS”-nak olvashatók.

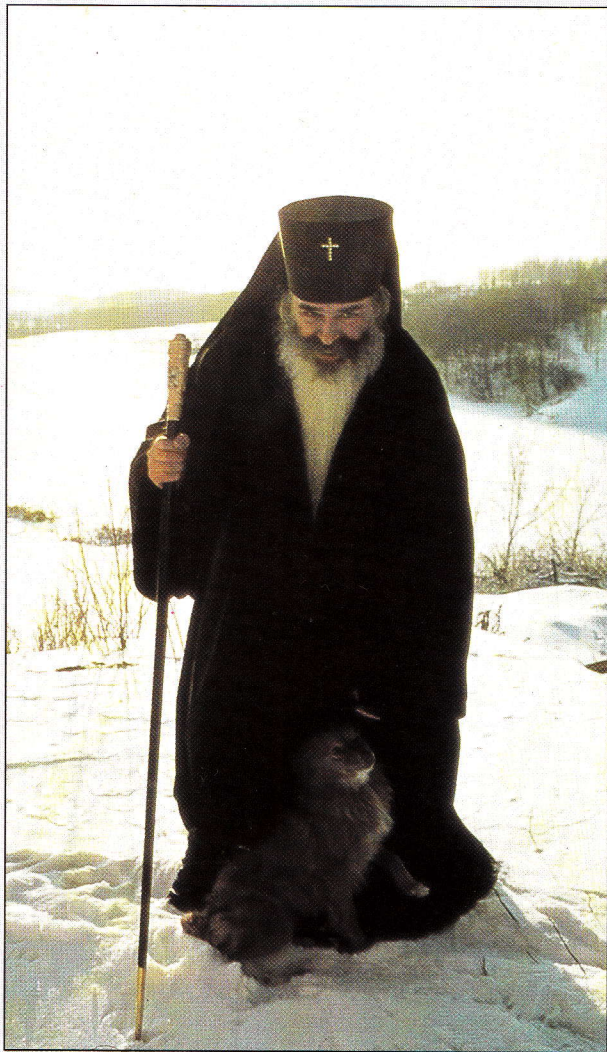




# Vallás Oroszországban és a Szovjetunióban

Az orosz vallásos kultúra a 988–989-ben felvett keleti ortodox kereszténységben gyökeredzik. Az ország középkori kultúráját a 17. századi egyházszakadásig az egyetemes ortodoxia határozta meg. Az orosz ortodoxia azóta két fő irányzatot követ: az egyik az intézményes egyházi, a másik a szektás jellegű vallásosság. De a parasztok körében soha nem szűnt meg teljesen a *dvojeverije*, azaz a kereszténység és az azt megelőző hitrendszer hagyományainak sajátos ötvözete. 1917 után a vallást elnyomták, minden – ortodox, katolikus, zsidó, iszlám – formájában üldözték.

A keresztények közül az evangélikus felekezetek, ezen belül a baptisták és a pünkösdisták a legaktívabbak. Az ortodox egyház megőrizte a liturgikus istentiszteletre és az önelemző befelé fordulásra összpontosuló spirituális közösségi szellem évezredes hagyományait. A vallás rányomta bélyegét az orosz kultúra egészére, a középkori művészetektől Dosztojevszkij és Tolsztoj műveiig. Az egyházi művészetek terén az ortodoxia elsősorban az ikonokban és a kíséret nélküli kóruszenében talált kifejezést, melyek transzcendens kifejezőereje az orosz vallás fontos része.



**Balra:** Pityirim érsek, később az ortodox egyház vezetője. A moszkvai pátriárka lapjának szerkesztője és népképviselő (1987).

**Fent:** Az 1920-as évek kommunista államának vallásellenessége jelenik meg ezen a plakáton, melynek címe: „A Szentlélek megszállja az apostolokat”. Az ikonszerű keretben a Szovjetunió nagy vallásainak karikírozott vezetői láthatók. A Szentlélek – a tőkéseket jelképező, cilindert viselő repülő erszény képében – pénzt szór alá, amelyért a mullah, az ortodox pópá, a katolikus pap, valamint a rabbi tülekedik. Mindegyiküket a gyűlölet és megvetés kiváltására használt sémák szerint ábrázolták.

**Jobbra:** A Tórát olvassák a szovjet korszakban működő kevés zsinagóga egyikében. A késő középkori lengyel–litván állam fennállása idején sok zsidó telepedett le Belorussziában és Ukrajnában, ahol idővel nagy közösségek alakultak ki. A cári Oroszországban meghatározott területekre korlátozták a zsidók letelepedését, ahol viszonylag szabadon gyakorolhatták vallásukat. A Szovjetunióban eltörölték a letelepedési korlátozásokat, ugyanakkor elnyomták a zsidó kultúrát, betiltották a héber nyelv és vallás oktatását. Ennek ellenére fennmaradt, és az 1970–1980-as években valamelyest újjá is éledt a zsidó hagyomány.



*Lent:* Oroszországban és a Szovjetunióban ugyan a buddhizmus volt a legkevésbé jelentős világvallás, a kommunizmus idején azonban a többi valláshoz hasonló üldöztetés sújtotta. A cári Oroszországban Kelet-Szibéria déli részén, Külső-Mongólia szomszédságában éltek buddhisták. Legközelebbi szent városuk Urga volt, melynek

hatalmas kolostorában alkatilag a távoli tibeti lámákra emlékeztető szerzetesek éltek. Miután Mongóliában az 1920-as években hatalomra kerültek a kommunisták, Urgát elpusztították. A szovjet Szibéria türk és mongol népessége körében, elsősorban a burjátoknál a buddhizmus továbbra is fennmaradt.

*Lent:* Pénteki imádság a szamarkandi Hadzsezud Murad mecsetben. A hívők többsége hagyományos öltözetet, az egyik férfi az első sorban viszont modern ruházatot visel. A Szovjetunió utáni időszakban az iszlám továbbra is nagyon erős Közép-Ázsiában és a Kelet-Kaukázusban. Az iszlám esetében a többi vallásnál sokkal

kevésbé bizonyultak eredményesnek az elnyomására irányuló kommunista kísérletek. A közép-ázsiai iszlám az Amu-darján túli városok (Szamarkand, Buhara és Híva) középkori kultúrájából ered. A muszlimok körében erősödik a síita befolyás, ami az iszlám kultúra újjászületéséhez vezethet.





## Az orosz ortodox egyház

A forradalom után elsősorban az orosz ortodox egyház ellen irányultak a kommunista állam ateista támadásai, melyek változatlan hevesseggel folytatódtak az 1920–1930-as években. 1921-re az oroszországi kolostorok több mint felét bezárták, számtalan templomot leromboltak, megszenteltelenítettek vagy világi célokra alakítottak át. Közel 30 püspököt és több mint 1000 papot tartóztattak le vagy végeztek ki.

A második világháború idején Sztálin hasznosnak ítélte az egyház újjáélesztését a hazafias érzelmek felkeltésére. A politika révén részlegesen helyreállították az egyházat, papokat engedtek szabadon és engedélyezték a pátriárka megválasztását. Hruscsov működését ismét a vallás teljes elnyomása jellemezte: miközben Hruscsov lazított a világi kultúra korlátozásain, megpróbált leszámolni az egyházzal. Az 1970-es években enyhült a kormány ellenséges hozzáállása, noha az 1980-as években érvényben maradtak az istentiszteletre és a térítő tevékenységre vonatkozó megszorítások. Ugyanakkor engedélyezték a foglalkozást az egyházi művészettel mint nemzeti örökséggel. Sok templomot helyreállítottak, a nagy többségüket azonban nem istentisztelet helyszínékként, hanem történelmi műemlékként kezelték.

Az 1980-as évek végének reformjai, majd a szovjet rendszer összeomlása után ismét az orosz társadalom összefogó erejeként léphetett fel az ortodox egyház. Az egykor bezárt templomok többségében manapság újra tartanak istentiszteletet.



*Balra:* Egy munkásosztag templomot rombol le valamikor az 1920-as években: éppen a freskókkal borított boltozatot zúzzák szét. A fűrőgépet a polgárháború veterán vörösgárdistája kezeli, fején a kor lovassági sapkáját viseli. Széles körben zajlott az ilyen jellegű rombolás, mely a moszkvai Megváltó Krisztus székesegyházának lerombolásával tetőzött. Az 1990-es években az utóbbit újra felépítették.

*Lent balra:* A megmaradt templomokat általában világi célokra alakították át, például szociális klubnak, filmszínháznak vagy raktárpépületnek. Ebből a templomból gabonaraktár lett. A létra és a jobb oldali összetakolt állványzat arra utal, hogy az egyházi díszítmések eltávolítására készülnek.

*Lent:* Az 1960-as években vette kezdetét a templomok mint műalkotások restaurálása. Ezek a munkálatok általában a külsőre összpontosítottak, mivel a belső tereket többnyire teljesen tönkretették. Ha mégis maradtak fenn jelentős freskók és mozaikok, olyankor az épület belsejét is helyreállították. Ez a kép az ilyen ritka esetek egyikét örökíti meg: a moszkvai Danyilov-kolostor templomán dolgoznak, a kolostort a szovjet kormányzat 1983-ban juttatta vissza a moszkvai patriarkátus birtokába, és azóta az orosz ortodox egyház központja.





*Lent:* A jelenlegi orosz ortodoxia életerejét a különleges alkalmakra nagy számban összeseregülő hívők tömege tanúsítja. A képen új pópát szentelnek fel. A felszentelésre váró pap egy szőnyegen áll a szertartást vezető pap előtt. A kupolaszerű kalapok a püspökök, a feketék a plébánosok kezében láthatók.

Az előbbieket mögött fedetlen fővel fekete ruhás szerzetesek, azok mögött elfátyolozott apácák állnak, ugyancsak fekete öltözékben. Az őket körülvevő gyülekezetben megtalálható mindenféle életkorú és társadalmi háttérű hívő. A fénykép feltehetőleg egy templom harangtornyából készült.



*Balra:* Az orosz szerzetesség magában foglal bizonyos kolostori és a remeteéletre vonatkozó szabályokat, ahogy az ún. kenitikus hagyományt is, amely a közösségen belüli kölcsönös alázatot és a jótékonyt állítja középpontba. A fizikai munka mindenki számára fontos, nem is annyira az anyagi javak előállításáért, hanem mert hozzásegít a befelé forduláshoz és az alázathoz. Oroszországban a kora középkortól számos zárda létesült, egészen a forradalomig, amikor súlyos üldöztetést kellett elszenvedniük. A képen az apácák hagyományos hosszú kaszával aratnak.

*Fent:* A nagy Pszkov-Pecseri kolostor kórusa énekel a karvezető vezényletével a közösség fennállásának 500. évfordulója alkalmából tartott istentiszteleten. A Pszkovtól nyugatra, az északi határ közelében található Pszkov-Pecseri kolostor az orosz kolostori kultúra egyik központja. A *pecsera* „barlang” jelentésű orosz szó; arra utal, hogy a közösség eredetileg a helyi barlangokba húzódott. A Kijev-Pecseri volt Oroszország első és legnagyobb tiszteletnek örvendő kolostora, ennek közössége a Kijev környéki dombvidéki barlangjaiban kezdett szerveződni.



# A propaganda művészete

A kommunista állam fennállása első pillanatától az utolsóig jelentős hangsúlyt fektetett a propagandára, mely szervezett állami monopóliumként igyekezett a kommunista célokkal összhangban manipulálni a tömegeket. A politikai „nevelés” eszközeként sokféle propagandaműfajt alakítottak ki, ezek szorosan összefonódtak a közoktatás és az írni-olvasni tudás kiterjesztésével. A szovjet propaganda elsődleges célja a forradalmi történelem dicsőítése, a szocialista munkaerkölcs sulykolása és minden nem kommunista hatalom és érték becsmérlése volt.

A szovjet propaganda mindenekelőtt vizuálisan igyekezett hatni. Előszeretettel helyeztek el nagyméretű szobrokat, plakátokat és falfestményeket olyan helyeken, ahol naponta sok ember láthatta ezeket. Ezekhez általában lelkesítő jelmondatok társultak. Az idők során ugyan sokat fejlődött és módosult a bevett kánon, az alapvető témák azonban nemigen változtak. A legközvetlenebb, legdidaktikusabb módon szorgalmasabb munkára és nagyobb termelékenységre szólítottak fel. Valamelyest áttételesebben hatott a korai kommunista állam bolsevik alapítói köré szőtt mítoszok kialakítása. A szovjet propaganda alpmítosát a Lenin-kultusz jelentette. Bebalzsamozott testét mintegy vallásos hódolattal övezték a teteme közszemlére tételére épített mauzóleumban. Az 1930–1940-es évek sztálinizmusát a Hitler Németországában és Mussolini Olaszországában szintén fellelhető „totalitárius” építészeti jellemezte.



*Balra:* Háborús kötvények kibocsátását hirdető cári plakát az első világháborúból. A képalírás szövege: „Ha nem vered vissza az ellenséget a testeddel, vegyél háborús kötvényt 5 és fél százalékos kamattal!” A korai szovjet propaganda sokat köszönhet az egyszerűbb, kevésbé művészi cári orosz propagandának: mindkettő hasonló idegengyűlöletet és fanatizmust jelenít meg. A második világháborús szovjet propaganda plakátjain is ugyanilyen megszállott a támadó orosz katonák arca. A művészi színvonal egyértelműen silányabb a szovjet plakátokénál, ami arra utal, hogy akkoriban kevesebbre becsülték a propaganda tömegmanipuláló lehetőségeit.

*Fent:* „Félre az ellátás kontárjaival és tönkretevőivel!” Ez a korai szovjet plakát a bürokrácia elleni állandó propagandához tartozott. A kép szerint a fogyasztói hiányokért a hóna alatt hatalmas hivatali aktát tartó hájas bürokrata a felelős, aki gyümölcs- és zöldség-hegyeken ül, hogy a spekulánsok kezére játszhassa azokat; utóbbiak a személyes haszon reményében ládákban szállítják el azt az árut, ami eredetileg az állami ellátási rendszernek járna. A munkásbakancs óriási lapára lépve kigyomlálni készül a bürokratát. Az ilyen jellegű plakátokat a nép számára készítették, és többnyire gyárak és raktárak falán helyezték el.

*Jobbra:* „Teljesítsük időben a gabonabetakarítási tervet!” A nagyüzemi mezőgazdasági munkára szólító plakát az 1930-as évek elején végrehajtott kollektivizálás idején jelent meg. Az óriási dolgozófigura egy teli zsákot űrit ki, a háttérben a betakarítást végzők újabb gabonarakományt hoznak cséplésre.

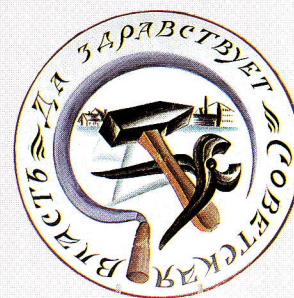
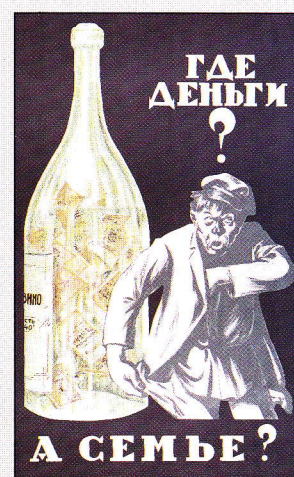
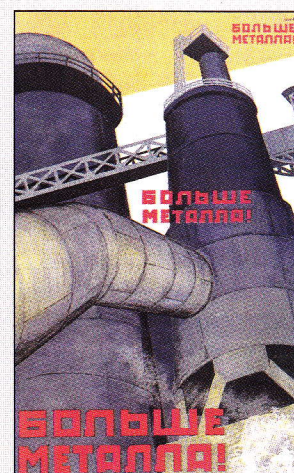
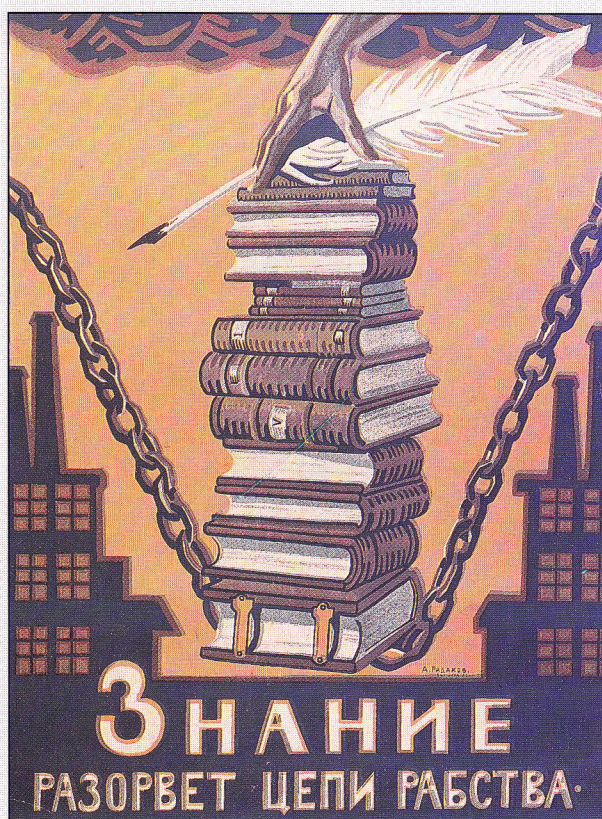


Lent: A kommunista propaganda legközvetlenebb politikai célú témái esetében gyakran folyamodott az orosz népművészethez. Jó példa erre ez a polgárháborús időkben keletkezett bolsevik toborzóplakát. A paraszti zománcdíszítés hagyományait alkalmazó kép a rohamozó Vörös Lovashadsereget ábrázolja, égő várossal a háttérben.

Jobbszélen, legfelül: Felhívás a fémtermelés növelése érdekében. A plakát hatalmas kohója körül háromszor ismétlődik meg, a „Több fém!” jelmondat, a gyár fém útvesztőjében keletkező visszhangokat jelképezve. Ebből a plakátból 40 000 példányt nyomtattak.

Jobbszélen, középen: „Hol a pénzem? Mi lesz a családommal?” A szovjet propaganda véget nem érő háborút folytatott az alkoholizmus ellen. Az alkoholisták pénzét keresgél, de már az utolsó, családjának szánt fillérjét is elitta. Az üveg mérete a probléma nagyságát szimbolizálja.

Lent: Az 1920-as évek Szovjetuniójában népszerű szovjet propagandaeszköznek számítottak a porcelán emlékérmék. Ennek a szegélyén ez áll: „Sokáig éljen a szovjethatalom!” A központi motívum a hagyományos sarlókalapácsos emblémát megtoldja egy fogóval, mindezekkel szemközt gyárépületek láthatók.



Balra: „A tudás eltépi a rabszolgaság láncait.” A korai szovjet propaganda lényeges részét képezte a kommunista nézeteknek megfelelő tanulás ösztönzése. Ez a plakát 1920-ban készült. Az allegorikus kéz a tanulást jelképező könyvoszlappal pattanásig feszíti a két régimódi gyár között függő láncot.



# SZTÁLINTÓL JELCINIG

## Kollektivizálás, éhínség, terror

A kollektivizálási program 1930-ban kezdődött. Az előző két évben a megemelt adókkal és a közvetlen behajtási rendszerrel tudatosan gyengítették a parasztságot. A programot a „gazdag” parasztság (*kulákok*) felszámolására irányuló akcióként hirdették meg, akik persze a legjobb esetben is csak valamelyest voltak tehetősebbek a többieknél, rendszerint azonban jelentős befolyással rendelkeztek a közösségben. A *kulák* bélyeget azután nőkre, gyerekekre, sőt csecsemőkre is rásütötték. Ezeket a parasztokat megfosztották birtokuktól, megtiltották a belépésüket a közös gazdaságokba, a kolhozokba, amivel azonnal a legmélyebb nyomorúságba taszították, végül az Oroszország távoli vidékein létesített koncentrációs táborokba hurcolták őket. A szállítás körülményei folytán sokan már út-

közben éhen haltak. Ugyanakkor a parasztság egészére kiterjesztették a kisajátítást, mint az erőszakos és tömeges kolhozosítás előfeltételét. Am a *kulákok* eltávolítása után is számos paraszt állt ellen – aktívan vagy passzívan – a kollektivizálásnak, és inkább lemeszárolta az állatait, mint hogy a kolhoznak adja. Mások egyszerűen elhagyták az otthonukat és bujdósásra adták a fejüket.

A kormány új stratégiához folyamodott: bevezette a belső útlevelet, hogy a lakóhelyükhöz kössék a parasztokat; majd addig éhezette őket, amíg meg nem törtek. Az éhségterror jól szervezett hadműveletként zajlott: először elkoboztak minden élelmet a kiszemelt körzetben, majd elzárták az esetlegesen kívülről érkező ellátás útját. Az akció mindenekelőtt Oroszország európai részének gazdag, déli földművelő vidé-

## Iparosítás, urbanizálás, kollektivizálás

Miután az első világháború, majd a polgárháború felemésztette a tartalékokat, s az 1920-as évek elején beköszöntött az éhínség, a NEP stabilizálta a gazdaságot; lezárulása, 1928 után Sztálin az első ötéves terv keretében elkezdte az ország társadalmi-gazdasági átalakítását. A kollektivizálást elsősorban a nyugati határtól az Urál déli részéig húzódó hatalmas mezőgazdasági övezetben hajtották végre. Újabb szénmezőket tártak fel az újonnan épült vas- és acélgyárak, valamint az erőművek működtetéséhez; mindezek ellátták a mezőgazdaságot és az élelmiszer- és textilipart kiszolgáló gépipart. Új, főként kelet-nyugat irányú vasútvonalakat építettek,





két vette célba, és addig sosem látott mértékű éhínséget okozott, melyet 1930-tól 1932-ig tartottak fenn. Mindez leginkább az oroszországi Volga- és Don-vidéket s a kubanyi régiót sújtotta; továbbá Ukrajnát, ahol a kiéhezettek nemcsak a hagyományos parasztság, hanem az ukrán nacionalizmus megsemmisítését is célozta.

A kollektivizálás, továbbá az éhségterror valósággal megtizedelte a lakosságot. Újabb keletű becslések 3,5 millióra teszik azok számát, akik az 1926–1929 közötti „túlkapások” miatt haltak meg, egyes szakértők ennél is nagyobb számokat emlegetnek. Falvak, városok, nemegyszer egész régiók néptelenedtek el. A gazdaság is megrendült. Összeomlott a növénytermesztés és az állattenyésztés, zsugorodott a megművelt földek ösztérlete, országosan is egyre nagyobb méreteket öltött az élelmiszerhiány. A kommunisták azonban diadalt ülték: megtörték a parasztságot, és a kiürült vidékek eszményi helyszínt kínáltak az új kollektív mezőgazdasági üzemek számára.

Az 1930-as évek tervszerű terrorja politikai és kormányzati szinten egyaránt jelentős véráldozatot követelt. Az egymást követő, 1936-tól 1938-ig tartó „nagy terror”-ban tetőző tisztogatások nemcsak a szovjet társadalmat zilálták szét, hanem magát a Kommunista Pártot is. 1930 őszén került sor az első tisztogatási perekre. Kormányhivatalnokokat, műszaki szakembereket és közgazdászokat vádoltak nem létező felforgató szervezetekkel együttműködve folytatott ellenforradalmi tevékenységgel, és miután az áldozatok beismerték a koholt vádakat, kivégezték őket. Ezek a korai perek elsősorban a bűnbakkeresést szolgálták az első ötéves tervben megfogalmazott iparfejlesztési célkitűzések elkerülhetetlen kudarcáért.

1934-ben elkezdődött, 1936–1938-ban pedig teljes gőzzel folyt az átfogó tisztogatás. A „nagy terror” kezdetét a Politikai Bizottság egyik neves tagjának, Szergej Kirovnak az 1934-es meggyilkolása jelentette – a gyilkosságot minden jel szerint Sztálin utasítására hajtották végre, akit aggasztott Kirov népszerűsége. Ezt az eseményt a párt felső rétegét érintő letartóztatási hullám követte, amelynek a politbüro két másik tagja is áldozatul esett. Lev Kamenyevet és Grigorij Zinovjevét 1936-ban, az első nagy koncepciók perben állították bíróság elé szabotázs és hazaárulás vádjával, mely szerint nemzetközi összeesküvés keretében meg akarták bukztatni a kommunista kormányt, és félkapitalista rendszert akartak bevezetni; az összeesküvést, úgy mond, a német kormány támogatta, és a száműzetésben élő Trockij vezette. Kamenyevet és Zinovjevét bűnösnek találták a fenti vádpontokban, és kivégezték őket. A tisztogatási akciók átterjedtek a kormány és a párt minden szintjére, a Kremltől a helyi szervezetekig. Ezek az eljárások azonos menetrendet követtek: letartóztatás szabotázs és ellenforradalmi szervezkedés vádjával, kihallgatásnak nevezett kínvallatás, majd a vádlottak halálra vagy hosszú kényszermunkára ítéltése, akár kirakatper során, akár anélkül. A tömegterror csúcspontját további kommunista vezetők – Grigorij Pjatakov és Karl Radek (1937-ben), valamint Alekszej Rikov és Nyikolaj Buharin (1938) – nagy nyilvánosság előtt zajló pere jelentette. További neves áldozat volt Mihail Tuha-csevszkij, a Szovjetunió első öt marsalljának egyike, akit 1935-ben neveztek ki, majd három évvel később, miután megvádolták katonai összeesküvés szervezésével, föbe lőtték. A tisztogatások rendet vágtak a Vörös Hadsereg és a szellemi elit soraiban – gyárigazgatóktól a tudósokig –, de tulajdonképpen a társadalom minden részét átfogták.

Az eredetileg Nyikita Hruscsov számára készített, csak nemrég nyilvánosságra került statisztikák tanúsága szerint 1930 és 1953 között 3,75 millió embert ítélték el ellenforradalmi tevékenység vádjával, és közülük mintegy nyolcszázezret végeztek ki – ezeket az adatokat azonban nem lehet bizonyítani. A Kommunista Párt tagságának a fele – egy-két millió ember – esett a tisztogatások áldozatául, és sokan haltak meg a táborokban. Az államvédelmet irányító Nyikolaj Ivanovics Jezsov 1938 nyarán bekövetkezett bukásával valamelyest enyhült a terror.

A „nagy terror” célja és dinamikája Lenin átfogó politikai terrorjából ered, amelyet valamennyi nem kommunista ellenfelével szemben alkalmazott: a párt végső soron ezt a módszert terjesztette ki az egész országban az 1920-as évek egyre-másra ismétlődő belső tisztogatásai során. Ebben az értelemben tehát a „nagy terror”, valamint a tisztogatások logikailag a lenini gyakorlatot fejlesztették és finomították tovább. A párt tudatosan keltett a belső és külső ellenséggel szembeni politikai paranoiát, a közvélemény pedig elfogadta a szabotázsról és összeesküvésről szóló koholt vádakat, s nemhogy tiltakozott volna a túlkapások ellen, hanem csatlakozott a feljelentési hullámhoz. Sztálin szándéka a „nagy terror”-ral arra irányult, hogy mindenkit eltávolítson, aki az útjába állhatott volna a teljhatalom felé vezető úton. Az ellenséges parasztság tömeges irtása és az infrastruktúra kivéreztetése – az ideológiailag megfelelő államépítésének eszközei voltak. De bármilyen szélsőséges államépítési elképzelések kavargtak is Sztálin fejében, a második világháború a háttérbe szorította ezeket.

### Sztálin és a második világháború

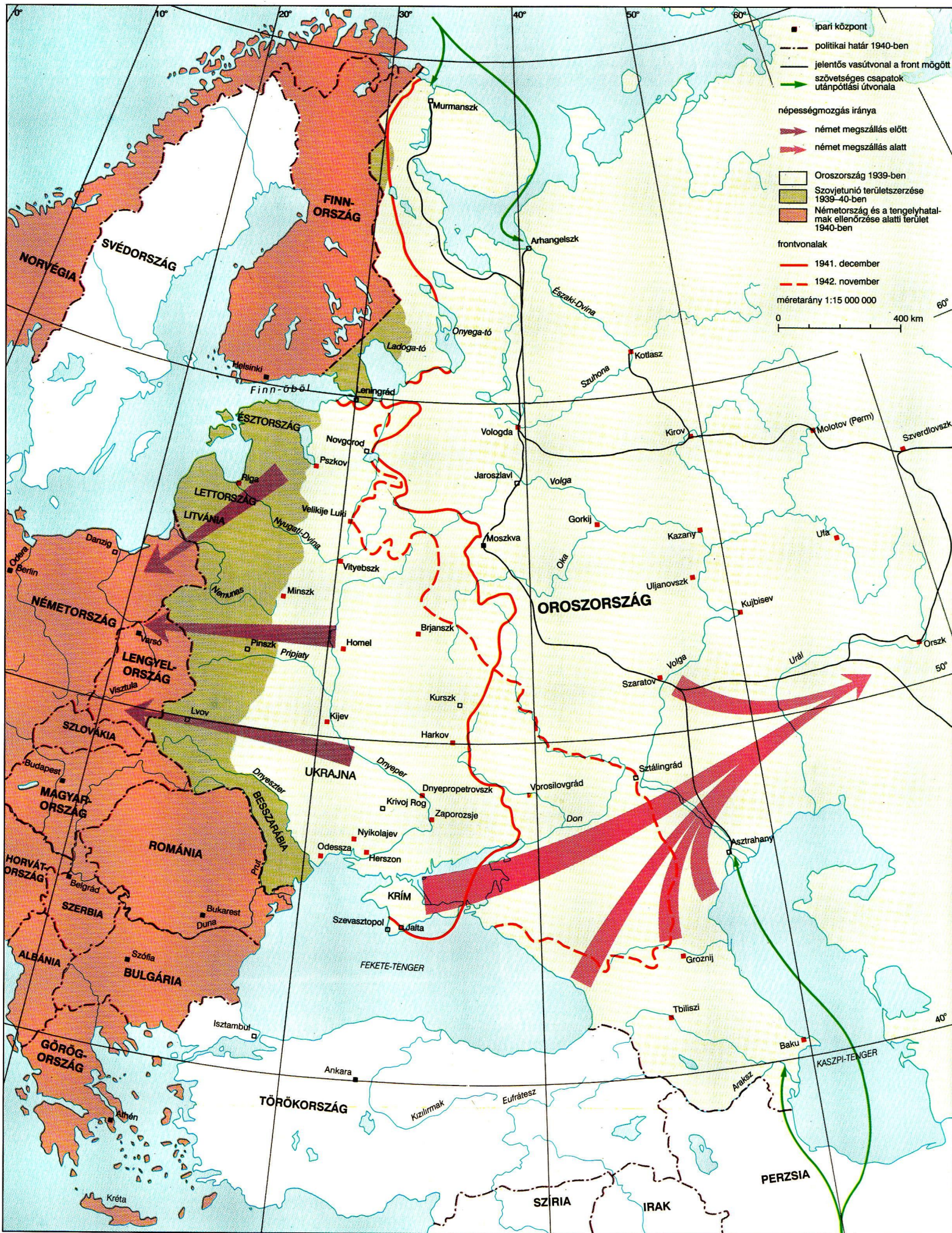
A Szovjetunió háború előtti lépései nem vetítették előre a fejleményeket. Sztálin külpolitikája az 1930-as évek végén szoros kapcsolatokat igyekezett kialakítani a náci Németországgal, és az együttműködés megkoronázásaként 1939-ben megkötötték a Ribbentrop-Molotov paktumot. Ez a megnevezési és semlegességi szerződés valójában egy szövetséget takart, mely kereskedelmi egyezményt is tartalmazott, valamint megállapodást a nyersanyagok és fegyverek átfogó csereüzletéről. A paktumban a két nagyhatalom Kelet-Európa felosztását is rögzítette; Németország szabad kezet kapott Lengyelország nyugati felének elfoglalására, ugyanakkor a Szovjetunió az ország keleti felét és a balti államokat kebelezte be. Finnországgal azonban nem bírt Sztálin. Az 1939–1940-es „téli háború” idején a kis Finnország katonái feltartóztatták a Vörös Hadsereget, és a szovjetek kénytelenek voltak beérni kisebb területi nyereséggel. A Szovjetunióval kötött szerződést végül az Oroszország megtámadását elrendelő Hitler személyes döntése érvénytelenítette.

1941. június 22-én indult meg a német offenzíva. A titokban előkészített akció meglepetésként érte a Vörös Hadsereget, melynek erejéből csak szánalmasan gyenge ellenállásra futotta. A németek lendületesen nyomultak előre, és novemberben, Ukrajna elfoglalása után Moszkvát és Leningrádot fenyegették. Csak a Vörös Hadsereg kétségbeesett utóvédharcai, valamint a tél korai beállta állította meg a „német gőzhengert”. Végül is három tényező játszott közre abban, ami megakadályozta, hogy a németek visszanyerjék a lendületüket. Az első tényező a német kormányban a megszállt területek népességével szemben folytatott politikája. Az orosz és ukrán lakosság többsége a kommunista uralomnak véget vető „felszabadítóként” fogadta a német katonákat. A náci

míg a hosszú, északraól délre tartó folyók a nyersanyag és a késztermékek cseréjét könnyítették meg az ásványkincsekben gazdag sarkvidék és az újonnan létrehozott ipari térségek között. A náci Németország fenyegetése az 1940-es évek elején a Volgától keletre felgyorsította az iparosítás ütemét. Gyárak és hozzájuk kapcsolódó új városok százai települtek át Nyugat-Oroszországból az Urál vidékére, Közép-Ázsiába és Szibéria egyes vidékeire, bár Szibéria nagy részén így is igen gyér maradt a népsűrűség.









**A második világháború**

1941 júniusában Hitler felrúgta az 1939-es Ribbentrop–Molotov-paktumot, és megtámadta Oroszországot. A Vörös Hadsereg, mely még mindig a sztálini tisztogatások és a Finnországgal vívott, sok áldozatot követelő háború vérvesztéseit nyögte, nem rendelkezett az érdemi ellenálláshoz szükséges felszereltséggel. A német erők akadálytalanul nyomulhattak előre: decemberre átvonultak Kelet-Lengyelországon és az 1939-es egyezményrel Oroszországhoz csatolt balti államokon, elfoglalták egész Ukrajnát, s már Moszkva és Leningrád külterületein jártak. Az oroszok és ukránok közül sokan úgy üdvözölték a németeket, mint felszabadítókat a kommunista uralom alól, amíg a német háborús erőfeszítéseket szolgáló kényszermunkára nem hurcolták őket. Sokan elmenekültek, vagy tömegesen áttelepültek keletre. 1941 végére lelassult a német előrenyomulás, és a „villámháború” (*Blitzkrieg*) anyagcsatává alakult: Leningrád két és fél évig állt ostrom alatt, miközben a németek minden utánpótlást megakadályoztak.

A szövetségeseknek az Északi-sarkvidéken és a Perzsa-öblön át érkező katonai segítsége lassan megváltoztatta az erőviszonyokat. Megállították, majd 1942 végén Sztálingrádnál visszazsorították a németek keleti irányú előrenyomulását. A következő év nyarán Kurszk környékén visszaverték az utolsó jelentős német támadást. Ettől kezdve a németek állandó visszavonulásra kényszerültek, s végül az orosz hadsereg 1945-ben magát Berlint is elfoglalta. A győzelem félelmetes árát követelt Oroszországtól: közel húszmillióan veszítették életüket, s az ipari és mezőgazdasági infrastruktúra is hatalmas károkat szenvedett.

politika viszont alacsonyabb rendű fajként kezelte a szláv lakosságot, amely hasonló rémtetteket szenvedett el, mint azelőtt a kommunistáktól. A közhangulat a kezdeti rémült döbbenetből átsapott az ellenkezőjébe, és lángra kapott a hazafias érzés. A második tényező a szövetségesek segítségnyújtása, melynek keretében nagy mennyiségű haditechnikával és lőszerrel látták el a mindenben szűkölködő Vörös Hadsereget (minthogy a szovjet hadiipar eleinte színvonalban és mennyiségileg egyaránt képtelen volt kielégíteni a hirtelen támadt igényt). A kezdeti összeomlása után a Vörös Hadsereget sikerült kellően felszerelni, a szovjet hadiipar pedig hozzájutott a felfejlesztéséhez szükséges lélegztvételnél is időhöz. A harmadik tényezőt Sztálin személye jelentette. Egyáltalán nem számított a német támadásra, és amikor az bekövetkezett, enyhe ideg-összeroppanást kapott. Ám hamarosan felépült, a hadsereg főparancsnokaként átvette a háborús tevékenység irányítását, végül rátermett hadvezérnek bizonyult: jó érzékel választotta ki az alárendeltjeit, körültekintően elemezte az adott helyzeteket, döntéseit pedig többnyire igazolták az események.

Rájött, hogy a kommunista elvekkel összeférhetetlen régi típusú, nacionalista hazafiság összefoghatja és hazája védelmére ösztönözheti az orosz népet. Ismét engedélyezték a mindaddig elnyomott hagyományos orosz intézmények működését. Hacsak részlegesen is, de újjáéledhetett például a forradalom óta erőteljesen visszaszorított orosz ortodox egyház. Sztálin tudatosan nem a második világháború, hanem a második „nagy honvédő háború” kifejezést használta, amivel felidézte a Napóleon elleni 1812-es hősiesség helytállását. Számítása bevált, és magasra csapott a hazafias lelkesedés hulláma.

A Szovjetunió tehát felfegyverkezve újra talpra állt, és komoly ellenállást tanúsított keleten, mialatt a szövetségesek elkönnyelheték első sikereiket a nyugati fronton. Nemcsak a kétfrontos háború szívta el Németország erőit a keleti frontról, hanem Hitler hibás döntései is egyre nehezebb helyzetbe sodorták őket. A legmélyebbre hatoló előrenyomulás Oroszország területén 1942 közepén elérte a Volga menti Sztálingrádot, és végzetes következményekkel járt. Ettől kezdve a német hadsereg lassan, de folyamatosan vonult vissza a Vörös Hadsereg elől, amely 1945 májusában Berlin elfoglalásával tett pontot a háború végére. A győzelemért azonban óriási árat kellett fizetnie. A harcokban hozzávetőleg hétmillió orosz halt meg, az áldozatok teljes száma az országban pedig elérhette a húszmilliót. Súlyos károkat szenvedett az ipar és a mezőgazdaság. A háború nyeresége azonban két lényeges tekintetben is elhomályosította a veszteségeket.

Először is, a sarc és háborús kártérítés címén lefoglalt német technika modern alapot biztosított a szovjet ipar számára. Számos német ipari létesítményt bontottak le – főként Sziléziában –, azután a Szovjetunióba szállították, ahol újra felépítették őket. Rengeteg német mérnököt, műszaki szakembert és ipari vezetőt vittek hadifogolyként Oroszországba, hogy legyen, aki működteti a zsákmányolt technikát. A háború pusztítása tehát eltakarította a Szovjetunió fejletlen iparát, míg zsákmányára felépülhetett a fokozatos modernizáció.

Másodszor, a Szovjetunió sikeresen kiterjesztette hatalmát Kelet- és Közép-Európa fölé. A szövetségesek a teheráni és a jaltai konferencia keretében állapodtak meg Európa felosztásáról: a Szovjetunió megkapta a keleti rész fennhatóságát azzal, hogy felügyelje a szabad választásokat, melyek során az egyes

országok a jövőjükéről döntenek. Valójában az történt, hogy a szovjetek hatékony támogatását élvező helyi kommunista pártok vagy manipulálták a választásokat, vagy – amennyiben a választások eredményei kedvezőtlenül alakultak számukra – magukhoz ragadták a hatalmat. 1948-ra csaknem minden kelet-európai országban (Görögország és Finnország kivételével) Moszkvához hű, kommunista kormányok kerültek hatalomra: a Szovjetunió lényegében fél Európára kiterjesztette az érdekszféráját. A Szovjetunió tehát jelentősen megerősödve került ki a második világháborúból; ipara a korábbiaknál jóval korszerűbb alapokon nyugodott. Sztálin népszerűsége példátlan méreteket öltött, és egyszemélyi vezetőként megkérdőjelezhetetlen teljhatalmat élvezett.

Sztálin a háború után rögtön visszahozta az 1930-as évek emlékeztető merev és korlátozó rendszert, néhány, a változó idők által megkövetelt újítással. A szövetségesek által jóváhagyott hazatelepítési politika keretén belül a szovjet hadifoglyokat és a német koncentrációs táborokba hurcoltak hazatelepítették, ahol árulónak nyilvánították őket, és a többségüket azonnal távoli lágerekbe hurcolták. A britek és az amerikaiak számtalan, korábban a kommunisták ellen harcoló vagy a forradalom óta emigránsként Európában élő orosz és ukránt toloncoltak vissza a Szovjetunióba, akikre többnyire ugyancsak kivégzés vagy koncentrációs tábor várt. Jóval több mint kétfélmillió embert telepítettek így haza. Sztálin természetesen nem verte nagydobra, milyen sorsot szán a hazatérőknek, egyrészt, hogy a nyugati közvéleményben kedvező benyomást keltsen az országról, másrészt, hogy minél több emigrációban élő, kommunistaellenes oroszot véghezessen ki.

Arra is gondja volt, hogy ellenőrzése alá vonja az orosz szellemi elitnek a háborús körülmények között kibontakozott óvatos függetlenségi kezdeményezéseit. Ennek érdekében újabb tisztogatási hullámot indított, melynek élére Andrej Zsdanovot nevezte ki. Az 1946-ban kezdődő tisztogatások a művészetek, a színházak, a tudományos és az alkotó szellemi élet képviselőit vették célba, hogy gyökerestől kiirtsák a „kozmodopolitizmust”, amit a kortárs európai szellemiség irányába való elhajlásnak tekintettek. Bár Zsdanov 1948-ban meghalt, a tisztogatások folytatódtak, és egyre mélyebbre hatoltak a tudományok területére, még az olyan speciális tudományágak jeles művelőit sem kímélték, mint a nyelvészet, a régészet vagy az elméleti természettudományok. Ezzel egy időben Sztálin ismét felszította a nacionalizmus tüzét azáltal, hogy a tudományos fejlődés meghamisított krónikáját tárta az emberek elé. Ez a koholt történelem a 18–19. századi nagy felfedezők nemzetének állította be Oroszországot, akiknek a felfedezéseit és találmányait Nyugat-Európa elorozta, és a forradalmat megelőző elmaradottság miatt nem lehetett mindezeket a találmányokat az ország javára fordítani. Mindez azt kívánta sugallni, hogy az eredendően lángelméjű oroszok nem szorultak Nyugat-Európára, és a kommunista vezetés alatt végre kibontakozhat a nemzet szellemi kiválósága.

A nacionalista bunkermentalitás jól illett a Kommunista Párt taglétszámának növekedéséhez. A '30-as évek tisztogatásai során megtizedelt párt egyre több új tagot fogadott be, hogy ezzel is növelje tömegbázisát. 1940 és 1947 között megduplázódott a párt taglétszáma, az újonnan érkezettek azonban – különösen iskolázottság terén – jócskán a régi párttagok szintje alatt maradtak. Ez egyszerre volt jó és rossz: az új ta-



gokat képezni kellett, viszont könnyen formálhatók voltak. Az ilyen emberek nem jelentettek fenyegetést a sztálini rendszerre.

A háborút követően a Szovjetunió súlyos gazdasági nehézségekkel került szembe. A viszonylag magas színvonalú nehézipar – a német technikának és szakértelmének, valamint a teljesítmény háború alatti fokozásának köszönhetően – még némi növekedést is mutatott. A mezőgazdaságra azonban válságos idők köszöntöttek, részben azért, mert a harcok sok kárt okoztak a megművelt földekben, részben pedig azért, mert a '30-as évek kormánypolitikája demográfiailag elsovasztotta a parasztságot. A gazdaság többi szektorának a helyzete is ingatag volt. Sztálin úgy próbált megbirkózni a bajokkal, hogy az előző évtizedekhez hasonlóan szigorú tervgazdálkodást vezetett be. 1946-ban hirdették meg a háború utáni első ötéves tervet: az iparban elérhetetlenül magas termelési szinteket szabtak meg, továbbá súlyos korlátozásokat és büntetéseket helyeztek kilátásba a munkások számára; a mezőgazdaságot a kolhozok mezőgazdasági-ipari komplexumokká alakításával igyekeztek megreformálni. Az eredmények megmutatták, hogy a tervek irreálisak, kivihetetlenek.

A második világháborút újabb kivándorlási hullám követte: oroszok és a Szovjetunióban élő más nemzetek képviselői szánták el magukat a menekülésre; kevésbé tanult s alacsonyabb társadalmi helyzetű emberek távoztak, mint az első hullámban, de már nem tápláltak romantikus illúziókat a kommunizmus valóságáról. Sokan, akik az elnyomás és a terror szenvedő alanyaiként élték át az 1930-as éveket, 1941-ben felszabadítóként üdvözölték a németeket; majd kényszermunkára hurcolták őket a náci Németországba – a háború végén azután úgy döntöttek, hogy a szabadság reményében Nyugat felé menekülnek. Akik hazatértek vagy akiket a nyugati szövetségesek erőszakkal hazatelepítettek, azokat koncentrációs táborokba zárták. Nyugaton a második hullám kivándorlói hoztak hírt a sztálini terrorról, és a Gulágról is tőlük lehetett először hallani. A hírek megdöbbenítették a nyugati szövetségeseket, akiknek a Szovjetunióról alkotott elképzelését mindaddig a hivatalos szovjet propaganda és a nyugati szocialista szimpatizánsok – például Sidney és Beatrice Webb – meghamisított beszámolóit formálták. A főként Nyugat-Európát megcélzó első menekülthullámtól eltérően a második hullám emigránsai többnyire Amerikába tartottak.

### A Gulág: koncentrációs táborok és kényszermunka

A Lenin által fölvázolt és Sztálin által megvalósított szovjet rendszer koncentrációs táborokra és kényszermunkára épült. Az első koncentrációs táborok megnyitását Lenin hagyta jóvá 1918-ban, azzal a céllal, hogy így elkülönítsék – és többnyire megsemmisítsék – azokat, akik a polgárháború idején a kommunista rezsim ellen harcoltak. 1921-ben állították fel a kizárólag emberek megsemmisítésére létesített, első igazi haláltáborot. Ahogy a vezetés a szocializmus egyre több ellenségével számolt le (vagyis ahogy elhatalmasodott a párton belüli tisztogatás, és egyre nagyobb tömegekben fogták el a letartóztatottak hozzátartozóit és azokat, akik kapcsolatban álltak velük), ugrásszerűen megnőtt a táborok és az internáltak száma.

A hruscsovi statisztikák (lásd 173. oldal) szerint a Szovjetunió munkatáboráiban 1930-ban 179 000, 1934-ben már 510 307, 1936-ban 1 296 494, 1938-ban pedig mintegy 1 881 570 embert tartottak fogva. A csúcs

1950-re tehető 2 561 351 internálttal; a korábbi nyugati becslések szerint azonban sokkal magasabb lehetett az elhurcoltak száma. A társadalom minden rétegéből kerültek ide: kulákok, szellemi foglalkozásúak, mérnökök, műszaki szakemberek, tudósok, tisztviselők, a kommunista párt tagjai tömegesen. A táborokban igen magas volt a halálozási arány: sokak szerint átlagosan két évet bírtak ki a foglyok. Kevesen érték meg a kiszabott büntetés leteltét.

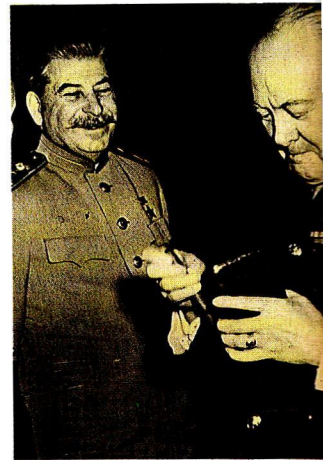
1930-ig a táborokat közvetlenül az NKVD igazgatta (a Belügyi Népbiztosság a GPU-ból jött létre, és közvetve a KGB előzménye). Ebben az évben hozták létre a Táborokat Igazgató Főosztályt (rövidítve Gulág), ennek az önálló közigazgatási területnek a hatékony irányítására. A koncentrációs táborokat általában Észak-Oroszországban, Szibériában, Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten építették fel. Tudatosan alacsony szinten tartották az életkörülményeket, mindennaposnak számított a kegyetlenkedés, embertelenül bántak a minden jogtól megfosztott foglyokkal, az ételfejadagokat pedig úgy szabták meg, hogy az emberek örökké éheztek. A rabok többsége testben és lélekben hamar megtört, és emberhez méltatlan szinten vegetált haláláig.

A táborok politikai szempontból azt a célt szolgálták, hogy felszámolják a szovjet kormányzattal szemben tanúsított minden vélt vagy valós ellenállást, és ezeket a gyanús elemeket elkülönítsék a társadalom egészétől. Ez a rendszer gazdasági szempontból jövedelmezőnek bizonyult, hiszen jelentős számú és folyamatosan pótolható rabszolga-munkaerőt jelentett. A munkatáborok kényszermunkásai építették fel az 1930-as években az uráli nehézipari üzemeket és az északi területek főbb közlekedési vonalait. A foglyokat elsősorban a legnehezebb fizikai munkákra fogták be: föld alatti és külszíni fejtés, fakitermelés, földmunkák, építkezés, és mindezt a két kezükkel kellett végezniük. Az ilyen típusú munka szinte semmibe sem került, hiszen az egyedüli költséget a munkások ellátásának nevezett életben tartása jelentette; a munkaerő pedig kifogyhatatlannak bizonyult, mivel a magas halálozási arányt bőségesen ellensúlyozta az egyre több új rab érkezése.

A második világháború idején a táborok foglyait a hadiipar szolgálatába állították. Mivel addigra az ország sok vezető műszaki konstruktőre a Gulág foglyai közé került, különleges tervezőcsoportokat alakítottak. Andrej Tupoljev, az egyik munkatáborbeli tervezőcsoport vezetője alkotta meg a háború legfontosabb szovjet repülőgéptípusát; az Urál-vidéken kényszermunkások szerelték össze a T-34-eseket, a német harcjárműveket legyűrő harckocsikat.

A táborok a háború befejezése után is tovább növekedtek. Külföldi (német hadifoglyok, hazatelepített oroszok és ukránok, kelet-közép-európai állampolgárok és politikusok), illetve szovjet foglyok estek az új tisztogatási hullám áldozatául, és gyarapították a táborok népességét. 1950-re a fogva tartottak száma elérte a maximumot. A '40-es évek végén és az '50-es évek elején egymást követték a táborlázadások, melyek mindegyikét elfojtották, majd megtorlásként vérfürdőt rendeztek. A helyhiány megoldására 1950-ben a táborlakók öt százalékát egyszerűen lemészárolták.

Sztálin halála után nem növekedett tovább a táborokban fogva tartottak száma, és a szovjet vezetés ráeszmélt, mennyire rontja ez a kérdés az országról külföldön alkotott képet. A Szovjetunió szinte az utolsó pillanatig azt hangoztatta, hogy a nyugati Gulág-kép



Fent: Sztálin és Churchill szívélyes jaltai találkozásán Sztálin személyiségének emberi vonásai is feltárnak. Fűrge és csavaros észjárása révén szellemes és elragadó is tudott lenni. Híres volt az ilyen pillanatokban felvillanó mosolya, melyet hivatalos portrékon és nyugati karikatúrákon egyaránt gyakran örökített meg. A nyugatiak a kedélyesség ellenére is észlelhető könyörtelen ravaszságot láttak a látszólagos jóindulat álarcá mögött.

### Jobbra: A szovjet tömb 1950 körül

A második világháború végén a Szovjetunió – a szövetségesek jóváhagyásával – közigazgatási fennhatósága alá vonta Kelet-Európát, azzal a kikötéssel, hogy a szóban forgó országokban felügyeli a szabadon választott kormányok megalakulását. A gyakorlatban viszont a helyi kommunista pártok vagy manipulálták a választási eredményeket, vagy egyszerűen magukhoz ragadták a hatalmat. 1948-ra Bulgária, Lengyelország, Magyarország, Románia, Albánia, Jugoszlávia, végül Csehszlovákia is Moszkvához hű kommunista kormányok uralma alá került, így a Szovjetunió fél Európára kiterjeszthette tényleges érdekszféráját. Ismét a Szovjetunió keretében kerültek az 1939–1940-ben elfoglalt, majd Németország ellenében elvesztett független balti államok. Németországot, Ausztriát és Berlint övezetekre osztotta fel a négy győztes hatalom: Németország szovjet felügyelet alatt álló övezetéből alakult meg az NDK; az 1948-as berlini légihíd létesítése meghiúsította a szovjet próbálkozást, mely ki akarta zárni a nyugati erőket Berlinből.





Finnország semleges, önálló állam lett, és 1955-ben hasonló megállapodás született Ausztriáról is, amikor a négy nagyhatalom megegyezett az ország megszállásának megszüntetésében.

Délkelet-Európában sokkal ingatagabb volt a helyzet: 1948-ban a jugoszláv kommunista vezetés szakított Sztálinnal; Albánia – Európában egyedülként – Kínával lépett szövetségre; a görög kormány pedig, brit segítséggel, az 1940-es évek elkeseredett polgárháborújában felülkerekedett a kommunistákon.

és az erre alapozott becslések erősen túloznak. Alekszandr Szolzsenyicin írásai és Andrej Szaharov akadémikus vizsgálatai azonban leleplezték a rendszernek a legpezzsimistább feltételezéseket is felülmúló kiterjedtségét és kegyetlenségét. E témáról csupán 1985 óta szabad beszélni a Szovjetunióban, azóta lehetséges kritikusan szólni róla a médiában, és az orosz népben csak azóta kezd tudatosulni a táborok és a kényszerszolgálat történelmi öröksége. Az még egyáltalán nem tisztázott, mikor és hogyan kezdett visszafejlődni ez a rendszer.

## Hruscsov és az „olvadás”

1953 márciusában váratlanul bejelentették Sztálin halálát. Megrendítő volt a hatás: negyedszázadon át tartotta a markában a szovjet rendet olyan szilárdan, hogy szinte el sem lehetett képzelni nélküle a jövőt. Méltóságteljes temetése a baljós előjelet sem nélkülözte: a rendőrség nem tudta féken tartani a tömeget, és több tucat embert agyontapostak. Sztálin koporsóját a Vörös téri Mauzóleumban Leniné mellé helyezték.

Nem sokkal a halála előtt Sztálin – minden jel szerint – újabb tisztogatást tervezett a vezérkarban. Rövid, ám annál hevesebb harc dúlt a hatalomért: Sztálin grúz honfitársát, a titkosrendőrséget irányító hírhedt Lavrentij Beriját egyes feltételezések szerint a Központi Bizottság egyik ülésén lőtték agyon politikai ellenfelei. Környezetéből másoknak egyszerűen nyoma veszett. A változó idők apró, ám fontos jeleként ejtették a vádat a „fehér köpenyes gyilkosok peré”-ben letartóztatottak – főként zsidók – ellen, akiket az elhunyt vezér életének egyik utolsó, IV. Iván udvarához méltó paranoiás rohamában helyeztek vád alá.

A névleges új vezető, a szürke politikai figura, Georgij Malenkov nem egészen két év múlva nyilvánosan beismerte a gazdasági vezetésben elkövetett hibákat, lemondott, majd egy erőmű igazgatói székébe került. Nyikita Hruscsov sikeresen erősítette meg a vezetőségen belül kezdetben jelentéktlenebb helyzetét, és végül megszerezte a roppant befolyásos pártfőtitkári pozíciót; a nyájas, de kevésbé energikus Nyikolaj Bulganyin marsall lett az államfő. Mindketten közismertté váltak külföldön is, miközben gyakori utazásaikkal igyekeztek javítani az országról kialakított képet. A dél-orszországi parasztcsaládból származó és főként mezőgazdasági vezetőként ismert Hruscsov szellemességével, őszinteségével és fürge észjárásával lepte meg tárgyalópartnereit.

1956-ban meg nem erősített híresztelések kaptak lábra a XX. pártkongresszus egyik zárt ülésén elmondott nagy horderejű Hruscsov-beszédről. A „titkos beszéd” (mely egyébként hamarosan nyílt titokká lett) mindenre kiterjedően felfedte a sztálini uralom torzulásait, tisztogatásait, a világháború idején elkövetett hibáit és „személyi kultusz”-át. A munkatáborokból „amnesztia” címén szabadon bocsátottak egyre nagyobb tömegei első kézből származó bizonyítékokat szolgáltatottak arról a hatalmas megtorló gépezetről, melyről a sajtó még mindig nem mert tudomást venni. Pártkörökben és azon túl bátorítalan kérdések feszegették az új vezetők bűnrészességét a sztálinista hatalomban, és általánosságban a párt törvényességét. Egyre nyilvánvalóbban enyhült a politikai és szellemi feszültség: ez volt az úgynevezett „olvasás” időszaka (a korszak Ilja Ehrenburg 1954-es regényének címe után kapta a nevét). Problémák egész soráról valódi viták bontakoztak ki, szelídült a cenzúra, s az '50-es évek elején haldokló irodalmi és művészeti élet is új erőre kapott. 1957-től külföldi turisták is egyre nagyobb számban érkeztek az országba. Hruscsov váratlan diplomáciai kezdeményezései külföldön azt a benyomást keltették, hogy a szovjet vezetők készen állnak a tárgyalásokra az egész világot érintő kérdésekről.

A hruscsovi korszakot politikai válsághelyzetek sora jellemezte. A „titkos beszéd” után néhány hónappal Magyarországon kitört a szovjetek által „ellenforradalomnak” nevezett felkelés; a szovjet csapatok először visszavonultak, majd újra támadásba lendültek, végül megdöntötték Nagy Imre kormányát, és felállították a később hosszan fennmaradt Kádár-kormányt. 1957 nyarára Hruscsovnak szembe kellett néznie a



politbüro ellene indított támadásával, ekkor csak a háromszáz tagú Központi Bizottságra támaszkodva sikerült talpon maradnia. Néhány éven át a belföldi helyzet is kedvező jeleket mutatott: emelkedett az ipari termelés, javulni látszott a kétségbeejtő lakáshelyzet, bizonyos fogyasztói termékek kezdtek megfizethető áron elérhetővé válni (bár a gépkocsik még nem). Az élelmiszeripar is fellendült, minthogy egyre nagyobb sztyeppi területeket vontak be a művelésbe, és a sztálini idők nyomorúságához képest a kolhozparasztok sorsa is elviselhetőbbre fordult. Magasra csapott a nemzeti büszkeség és a csodálat hulláma, amikor 1957-ben fellőtték az első mesterséges holdat, a szputnyikot (*szputnyik*, azaz „űtitárs”), majd ugyancsak 1961-ben, amikor megtette útját az első szovjet űrhajós, Jurij Gagarin. Egre szélesebb körben folytatódott a „desztalinizálás”.

A külügyek azonban kevesebb jóval kecsegtettek. Magyarország a Nyugathoz fordult segítségért. Az 1960-as évek elején a „desztalinizálás” szakításhoz vezetett Kínával. 1962 végén a szovjet kalandorpolitika kiobbantotta a kubai rakétaválságot: Hruscsov alig tudta elkerülni a nyílt összeütközést Amerikával. A fennhangon hirdetett gazdasági sikerek ellenére a mezőgazdaság valós helyzete arra kényszerítette az országot, hogy megalázó módon Kanadától vásároljon búzát. E tényezők hatására 1964 októberében Hruscsovot váratlanul leváltották. Még több mint egy évtizedet élt hatalmától megfosztva: olvasott, művelte magát, megkövette azokat az írókat, akiket megbírált („de ügyeltem rá, hogy önöknek egy haja szála se görbülhessen meg”), és írt egy kötetre való figyelemre méltó emlékiratot. A hatalom csúcsán töltött időszaka kétértelmű örökséget hagyott maga után: reményeket keltett, ezeket a reményeket azonban nem váltotta valóra. A hruscsovi rendszer megmaradt önkényuralomnak, néhány különösen zsarnoki vonással: ezek közé tartozik a keményvonalas vallásellenes politika, melynek jegyében a még működő ortodox templomok csaknem felét bezáratták. Mindazonáltal ezt a korszakot tekinthetjük a sztálini értelemben vett korlátlan önkényuralom kimúlásának, s ez az esemény végleg kizökkentette kerékvágásából a szovjet rendszert.

### Politika és társadalom Brezsnyev idején

Leonyid Brezsnyev, a hruscsovi „desztalinizációt”, a hivatalos bürokrácia meggyengítésének politikáját ellenző konzervatív erők vezetőjeként került hatalomra. Ez az erősen sztálini szellemiségű bürokrácia ellenségesen figyelte Hruscsovnak a társadalmi egyenlőség létrehozására irányuló erőfeszítéseit. Maga Brezsnyev úgy tartotta, hogy ismét vasmarokkal kell fogni az országot, a társadalomkritikusokat pedig politikai bajkeverőknek és a párthoz hűtlen embereknek tekintette. Hruscsov liberalizációs politikáját az „olvasás”-ban szerepet játszó folyamatos és rendszeres üldözése váltotta fel, melynek első lépéseként 1965-ben letartóztatták Andrej Szinyavszkijt és Julij Danyielt, két Nyugaton álnéven publikáló író. 1966-ban lefolytatták a Sztálin utáni első koncepciók pert, amelyben a vádlottakat „szovjetellenes propagandá”-val vádolták. Ettől kezdve a másként gondolkodók elítélésére egyre gyakrabban folyamodtak ehhez a büntető törvénykönyvből merített és értelmiségiek ellen korábban nem alkalmazott vádpontokhoz. 1966-ban került a büntető törvénykönyvbe a „közrend megsértése”-nek tetszés szerint alkalmazható cikkelye, amelyet később számtalanszor alkalmaztak is a másként gondolkodók bíróság elé állításához. 1966–1967-ben koncepciók perek hulláma söpört végig az országon: a



legjelentősebbek Moszkvában, Leningrádban (a mai Szentpétervár), Kijevben, Lvovban, Gorkijban (a korábbi Nyizsnyij Novgorod), Rigában, Taskentben és Omszkban zajlottak.

A másként gondolkodók illegális kiadványokban (*szamizdat*) reagáltak ezekre a perekre és a hozzájuk kapcsolódó visszaélésekre; a legismertebb *szamizdat* az 1968-tól folyamatosan megjelenő *Időszerű események krónikája* volt. A másként gondolkodók még ugyanabban az évben rendszeres kapcsolatba léptek a nyugati országok moszkvai tudósítóival, s ezzel a büntető törvénykönyv egy másik szigorú paragrafusa ellen vetettek, amely szerint a nyugati médiával létesített bármilyen kapcsolat a Szovjetunióról hivatalosan kialakított külföldi képet romboló felforgatásnak minősül.

A „másként gondolkodók” összefoglaló elnevezés különböző áramlatokat takar. Voltak, akik a lenini eszmék újjáélesztését szorgalmazták, vagyis hogy vissza kell térni Lenin korának feltételezeten tiszta kommunizmusához, mások az ideológiamentes politikát hirdető humanista liberalizmus, megint mások az orosz nacionalizmus hívei voltak, amely a forradalom előtti Oroszország és az ortodox egyház értékrendjét kívánta feleleveníteni. A legtöbb tagköztársaságban – a legerőteljesebben Ukrajnában – felüttök fejüket a nacionalista mozgalmak, illetve léteztek fundamentalista vallási mozgalmak is, például a baptistáké vagy a pünkösdistáké. A zsidók önálló csoportot alkottak, és elsősorban azt követelték, hogy a Szovjetunióban élő zsidók kivándorolhassanak Izraelbe. A fenti csoportok szoros kapcsolatban álltak egymással, és az együttműködő, bár rendkívül sokszínű ellenzéki mozgalom törzsét adták.

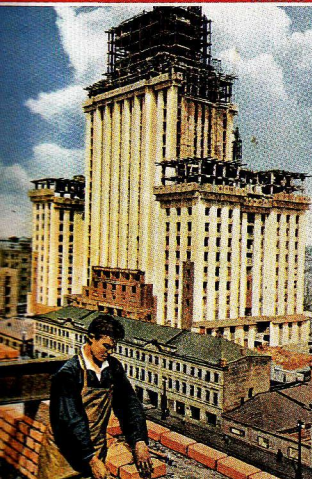
A Nyugatnak a másként gondolkodók mozgalmai iránt tanúsított élénk érdeklődése visszafogta a kérdés sztálini jellegű megoldására irányuló szovjet kísérleteket, ugyanakkor – közvetetten – a szovjet bürokráción belül kibontakozó, Sztálin teljes rehabilitációját szorgalmazó mozgalmat is hatástalanította. Ám továbbra is elsődleges fontosságot tulajdonítottak az

Fent: Az enyhülési politika egyik korai kísérlete: Hruscsov győzködi Richard Nixont, az Egyesült Államok akkori alelnökét. Hruscsov közismerten elsőprő lendülettel érvelt, és láthatóan nem is marad el a hatása Nixonra, aki nemigen tehet mást, mint hogy némán figyel. A kíséret tagjai között felfedezhetjük a viszonylag ifjú Leonyid Brezsnyevet (jobbról a második). Az 1970-es évek elején ő és Nixon, immár mindketten elnökként, igyekeztek jelentősebb előrehaladást elérni az enyhülés terén.





VIET UNION



Fent: A plakát azt ábrázolja, hogyan váltja fel a sztálini idők Moszkvájában az új a régít. A még befejezetlen épület azoknak a felhőkarcolóknak az egyike, amelyeket Moszkva központja körül emeltek, a városkép ékesítésére. A felhőkarcolókat részben klasszikus, részben 17. századi orosz stílusú idéző timpanonokkal koronázták.

eltérő nézetek eltiprásának: 1972-ben a kormányzat új és hatékonyabb elnyomó hadjáratot indított, mely azon a módszeren alapult, hogy szétagolják a mozgalmat, amely addigi sikereit a jó szervezéssel és a csoportok közötti információcserével érte el. A programot Jurij Andropov, a KGB vezetője dolgozta ki, akit 1972-ben a Politikai Bizottság teljes jogú tagjává választottak, és amikor eljött az ideje, követte Brezsnyevet a pártfőtitkári székben. A másként gondolkodók mindenre kiterjedő nyílt KGB-ellenőrzés alá kerültek, melyhez a megfélemlítés és az erőszak is hozzátartozott; ez utóbbit nemcsak az egyes személyek, hanem a családjuk és a velük kapcsolatban állók ellen is alkalmazták. Mindezenközben kivándorlásra buzdították őket, nemegyszer valamilyen koncepciók per során kirótt börtönbüntetés letöltését követően. A másként gondolkodók kiemelésének és elkülönítésének egyik gyakori módszere volt, hogy belső számúzetésbe küldték őket egy vidéki városba, ahol mindenre kiterjedő felügyelet alatt kellett élniük. Sokszor elbocsátották őket a munkahelyükről, és a hatóság gondoskodott arról, hogy sehol ne alkalmazzák őket, így „közveszélyes munkakerülő”-nek minősültek, amiért ugyancsak börtönbüntetés járt. Végezetül pedig – a hagyományos gyakorlat szellemében – hosszú kényszermunkára is ítélték őket a Gulág valamelyik táborában.

Az 1970-es évek elején a KGB új, hírhedt módszert vezetett be. A másként gondolkodókat hamis diagnózis alapján örülnek nyilvánították, majd elmegyógyintézetbe zárták, ahol tudatállapotot befolyásoló vagy pszichikailag leépítő hatású gyógyszerekkel kezelték őket. Ezzel az eljárással sikerült megkerülni a hosszadalmas törvénykezési utat, ítélet híján pedig meghatározatlan ideig fogva lehetett tartani az áldozatot. A szovjet pszichiátereket a közreműködésük miatt nemzetközi szinten kiközösítették, és 1983-ban a szovjet szekciót kiléptették a pszichiátria világszervezetéből (World Psychiatric Association).

Az 1970-es évek végére a másként gondolkodók mozgalmát visszaszorították és szétzilálták: tagjait belső számúzetésbe kényszerítették, megfélemlítéssel passzivitásra, illetve a közszerepléstől visszavonulásra kárhoztatták. Nagy többségüket azonban börtönbe vagy munkatáborokba zárták, illetve máshová vitték büntetők munkára. Legalább hárommillió embernek jutott az előbbi, legalább kétfélmilliónak az utóbbi sors. Elsősorban a nacionalistákkal és a vallási téren másként gondolkodókkal bántak el a fenti módon (például az ukrán Valentijn Morozzal és a zsidó Anatolij Scsaranszkijjal). A másként gondolkodók mozgalmát, valamint a kormányzat reakciója két lényeges tényezőre világított rá. Először is megmutatta, mennyire rugalmas és változatos a hrucsovi „olvadás” idején nemsokára mutatkozó ellenállás a sztálini elnyomás és népiértés évtizedeiből örökölt dogmatikus kommunizmussal szemben; másodsorban, hogy a kommunista kormányzás életképességét továbbra is csak a változó időkhöz igazított elnyomás biztosítja.

A Hruscsovot lemondató erőket három fő cél vezérelte: a dogmatikus bürokrácia hatalmának visszaállítása a kormányzatban és a Kommunista Pártban, stabil és hatékonyan irányítható közigazgatási rendszer kiépítése, valamint a hivatalos szervek hatáskörének ésszerűsítése és állandósítása. Brezsnyev belpolitikája elsősorban a stabilitást igyekezett megteremteni: kibékítette tehát a bürokrácia és más beágyazott érdekcsoporthoz (például a hadsereg) anyagi érdekeit, majd konzervatív nézetei igazolására, a kor jellemzőként és politikai irányelveként kidolgozta a „fejlett

szocializmus” ideológiai tételét. A gyakorlatban ez a pártbürokrácia konzervatív tiszteletben tartását jelentette, némi reformista árnyalattal, mely pusztán logisztikai igazgatási változásokkal kívánta elérni a műszaki modernizációt.

A brezsnyevi korszak politikai stabilitásának ára a társadalom rétegződése és a stagnálás lett. A bürokrácia elitje hihetetlen befolyásra és előjogokra tett szert. Ez a *nómenklatura* (a jelöltek listája) lényegében egyfajta politikai és társadalmi uralkodó elitet alkotott: a társadalom egészétől elkülönülve éltek olyan luxuskörülmények között és olyan jogokkal felruházva, amilyenekről közönséges földi halandók nem is álmodhattak. 1970-ben az összlétszámuk nem érte el a négyszázszázet, vagyis a teljes népesség 0,35 százalékát. A „fejlett szocializmus” előnyben részesítette a katonai és műszaki értelmiségi elit réteget is, ez utóbbit legalábbis addig, amíg megkérdőjelezhetetlen maradt a politikai hűsége, és ezt nyilvánosan kimutatta. A társadalom döntő többségét azonban annál súlyosabban korlátozták.

A brezsnyevi korszak idején fokozódott a társadalmi és földrajzi mobilitás beszűkítése. Tovább szigorították a belső útlevelek és tartózkodási engedélyek rendszerét, melyet Sztálin vezetett be a '30-as években. A szovjet polgárokat a korábbiaknál is erősebben láncolták lakó- és munkahelyükhöz: rendkívül megnehezítették a nagyobb ipari központokba – főként Moszkvába, Leningrádba (ma Szentpétervárr) és Kijevbe – költözést. Ezek a központok mindig is vonzották az embereket, elsősorban a jobb élelmiszer-ellátás miatt, és mert itt még nyílt némi lehetőség a munkahely-változtatásra. A legszigorúbb korlátozásokat a kolhozokban dolgozó paraszttal szemben alkalmazták, akiknek semmiféle ellenőrizetlen mozgáshoz nem volt joguk.

A szovjet gazdaság vezetői már 1965-ben tisztában voltak azzal, hogy a fejlődés nem biztosítható. A legnagyobb problémát a mezőgazdaság jelentette. Alekszej Koszigin, akivel az 1960-as évek végén Brezsnyev gyakorlatilag megosztotta a hatalmat, szervezési és igazgatási újításokat vezetett be, melyek azonban nem hozták meg a kívánt eredményeket: részben azért, mert csupán bizonyos határok között alkalmazták őket, részben pedig a bürokrácia ellenállása miatt. A Koszigin-féle megközelítést az 1968-as „prágai tavasz” idején azután végleg elvetették, és a kormányzat ezután még a legenyhébb reformok bevezetésére sem tett kísérletet. A '60-as évek végén erőteljesen csökkent az élelmiszertermelés, és megállt a mezőgazdasági fejlődés.

A hadiiparba viszont továbbra is rengeteg pénzt öltetek; a Szovjetunió nagy léptékben növelte és fejlesztette a fegyveres erőit, és a '70-es évek végére az Amerikai Egyesült Államok mellett a világ másik katonai szuperhatalmává nőtt. Közben a hadsereg a kormányzatban és a Kommunista Pártban belül egyaránt rendkívüli befolyásra tett szert. Az ország óriási hadereje kulcsfontosságú szerepet játszott a Szovjetunió külpolitikájában, ami belpolitikai következményekkel is járt. A szovjet érdekszférában alkalmazott fegyveres beavatkozás bevett gyakorlatát az '50-es éveket követő időszak változásainak fényében értelmezték át. A „Brezsnyev-doktrína” néven elhíresült elméletet először 1968-ban fordították le a gyakorlat nyelvére, amikor a Varsói Szerződés hadereje megszállta Csehszlovákiát, hogy szétzúzza a Dubček-féle újfajta szemléletű kommunizmus által elindított társadalmi és gazdasági kísérleteket. A kelet-európai kommunista országoknak, Hruscsov orosz liberálisainak és a másként gondolkodóknak rá kellett jönniük, hogy a konzervatív kommunizmustól való minden eltérésre erő-



szakos megtorlás vár. A Szovjetunió az 1980-as afganisztáni agresszió igazolására is ezt az elvet hozta fel.

A nemzetközi szinten, a '70-es évek elejének külpolitikai enyhülése idején a szovjet katonai erő mindenekelőtt diplomáciai célokat szolgált. Az enyhüléssel Brezsnyev azt akarta elérni, hogy a Szovjetunió és a Nyugat közötti gazdasági együttműködés, a hozzáférhető nyugati technika és szakértelem révén felgyorsuljon a Szovjetunió belső modernizációja. Diplomáciai szinten a fegyverkezés mérsékléséről folytatott tárgyalások segítették elő ezt a folyamatot. A Nyugat hajlandósága, hogy ezen az áron hozzájáruljon az enyhüléshez, olyan jelentős technikákhoz juttatta a Szovjetuniót, amelyekért katonai szempontból csak elhanyagolható árat kellett fizetnie. Az ország konzervatív erői azonban megtorpedózták az enyhülési folyamatot, ami 1975-ben – amikor Amerika emberi jogi kérdésektől, pontosabban a szovjet zsidók szabadabb kivándorlási lehetőségétől tette függővé a további gazdasági együttműködést – véget is ért.

Az 1970-es években, főként az enyhülés eredményeként, újabb kivándorlási hullám indult meg. A kivándorlók döntő hányadát a kommunista rendszerben született és felnőtt, képzett városi szellemi elit alkotta. Többségük szovjet zsidó volt, akik később Izraelben vagy az Egyesült Államokban telepedtek le. Az orosz kivándorlók között ismert másként gondolkodók is felbukkantak, például Alekszandr Solzsenyicin és Joszif Brodskij (mindketten az Egyesült Államokba mentek), valamint Andrej Amalrik, Vlagyimir Makszimov és Vlagyimir Bukovszkij. A harmadik hullám tagjai rengeteget írtak, elsősorban politikai és vitairatokat. Személyes élményeiken alapuló beszámolóik és első kézből származó elemzéseik a Szovjetunióbeli helyzetről sokkal szélesebb nyilvánosságot kaptak a nyugati sajtóban, mint az előző két hullámban érkezők írásai. Az ő munkásságuk révén lett közzismert az emberi jogok teljes semmibe vételének szovjet gyakorlata a '40-es évek Gulágjától a '70-es évek elmeegógyintézeti kezeléseig.

Ami a Szovjetunió gazdaságát illeti, 1971-ben indult az új ötéves terv, mely a fogyasztási cikkek termelésének és az ipari termelékenységnek a növelését tűzte ki célul. Végül egyik célja sem valósult meg, s az élelmiszergyártás és a fogyasztási cikkek előállítás terén valótlan a leginkább kudarcot. A tervet közvetlenül megelőző és követő időszakokat zavargások jellemezték, melyek az élelmiszerhiány, illetve az elviselhetetlen munkahelyi és lakáskörülmények miatt törtek ki tucatnyi szovjet nagyvárosban. A tüntetéseket erőszakkal oszlatták szét, a független szakszervezetek alakításának 1977-es és 1978-as próbálkozásait pedig a KGB fojtotta el. A Szovjetunió arra kényszerült, hogy az Amerikai Egyesült Államokból importáljon gabonát.

A brezsnyevi korszak vége felé egyértelművé vált, hogy a „fejlett szocializmus” – amely folytonosságot és stabilitást biztosított a kormányzati apparátusban – politikai sikerei ellenére teljes gazdasági csődöt jelentett. Brezsnyev azonban nem zavartatta magát a tényektől, és továbbra is a szovjet gazdaság valójában nem létező sikereiről szónokolt, s ehhez a hatalmához és előjogaihoz ragaszkodó bürokrácia is asszisztált. Csakhogy sem az ország vezetője, sem a politikája alapját képező káderek nem lettek fiatalabbak. Brezsnyev idején a Központi Bizottság tagjainak átlagos életkora 55-ről 68 évre emelkedett, s az 1966-os politbürotagoknak több mint a fele még 1981-ben is a helyén ült.

Nem sokkal Brezsnyev halála előtt fiatalabb szovjet gazdasági szakemberek köréből éles hangú bíráló-

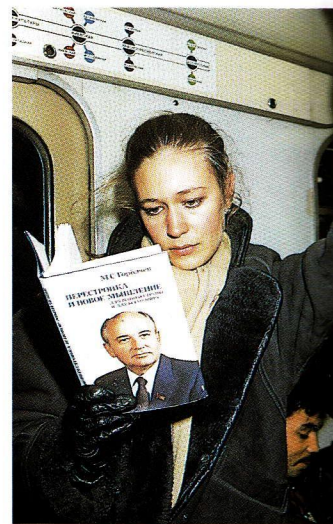
tok érték az ország vezetését. Szemléletük szerint a tervgazdálkodás hagyományos, központosított működési mechanizmusai az elvárt eredmények eléréséhez túl merevek, és semmi esély a hatékonyabbá tételükre. Következtetésként azt sugallták, hogy a Brezsnyev által olyan fontosnak tartott bürokratikus stabilitás összeférhetetlen az ország gazdasági fejlődésének igényével. Néhány évvel később, immár Gorbacsov főtítkársága alatt ezeket a közgazdászokat bevonták a kormányban a gyengélkedő gazdaság rendbehozatalára indított reformprogramjába.

**Az 1980-as évek: a konzervatizmustól a változásokig**  
Brezsnyev két közvetlen utóda az ő nyomdokain haladt: idős emberek voltak, akiknek fő célja a fennálló rendszer megőrzése és minden olyan eltérő szemléletű, óvatos kísérlet elfojtása, mely a rendszer hatékonyságának növelését célozza. Brezsnyev után először Juri Andropov, az 1956-os magyar forradalom vérbe fojtásának értelmi szerzője került a pártfőtítkári székbe. Fokozta a másként gondolkodók és a vallás elnyomását, miközben liberálisnak igyekezett feltüntetni magát, elsősorban a nyugati média előtt. A KGB, mivel korábbi vezetője emelkedett az ország fejvére, a korábban magasabb státusra és nagyobb hatalomra tett szert. A gazdaság és a mezőgazdasági termelés azonban tovább hanyatlott. Elhangzottak ugyan bátorítan javaslatok a gazdaság megreformálásáról, de Andropov – az első szovjet vezető, aki felismerte a válság valós mélységét és a változások elkerülhetetlenségét – betegsége miatt ekkor már sem annyi fizikai erővel, sem akkora hatalommal nem rendelkezett, hogy ezeket az elképzeléseket meg is valósítsa. 1984 elején, tizennégy hónappal hatalomra kerülése után halt meg.

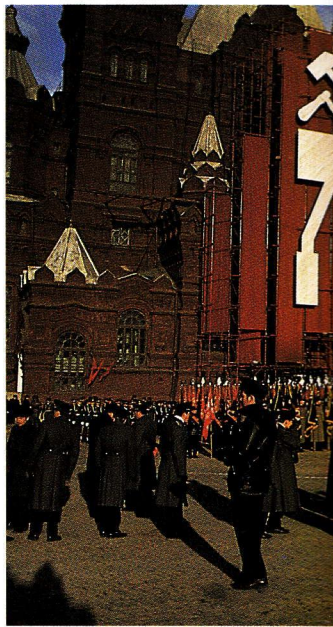
Andropov pártfogoltja, Mihail Gorbacsov a vidéki közigazgatásból érkezett, magas beosztású bürokrata volt. A Kommunista Párt vezetésének választása azonban Konsztantyin Csernyenkóra, az ekkor már megrendült egészséggű, ismeretlen politikusra, Brezsnyev és Andropov korábbi helyettesére esett. A hivatalban eltöltött egy évét a vezetőségen belüli összeütközések jellemezték, s erre az időre minden reformelképzelést befagyasztottak. Amikor 1985 márciusában meghalt, ismét fellángoltak a viták az új főtítkár személye körül. Ezúttal, ha csak nagyon csekély különbséggel is, Gorbacsov diadalmaskodott, nem utolsósorban a Szovjetunió veterán külügyminisztere, Andrej Gromiko segítségével, aki az államelnöki tisztséget kapta jutalmul (1989-ig).

Gromiko elmozdítása a külügyminisztérium éléről arra is lehetőséget adott Gorbacsovnak, hogy megkezdje a szovjet külpolitika átformálását, és helyrehozza a brezsnyevi korszak mindazon külpolitikai hibáit, amelyek annyit ártottak az ország nemzetközi megítélésének. Egyebek között kijelentette, hogy amennyiben sikerül megfelelő egyezséget létrehozni, a Szovjetunió hajlandó kivonni a csapatait Afganisztánból. Erre 1988 áprilisában került sor, és a csapatkivonás – az eredeti terveknek megfelelően – 1989 februárjában be is fejeződött.

Gorbacsov azt is eltölte, hogy helyreállítja a kapcsolatokat az Amerikai Egyesült Államokkal. Andropov idején a két állam viszonya a hidegháború óta a legmélyebb pontra süllyedt, amikor a NATO új közép-hatótávolságú nukleáris rakéták telepítését tervezte Nyugat-Európában. A két szuperhatalom közötti enyhülés az 1985 novemberében Genfben kezdődött tárgyalássorozathoz vezetett. Gorbacsov nem rejtette véka alá, hogy az egyenrangú kapcsolatokon túl-



Zenés, díszszemlék ünnepségek kísérték a forradalom évfordulóit, a Szovjetunió legnagyobb nemzeti ünnepét. Különösen nagy jelentőségű volt a 70. évforduló, 1987-ben. A képen zászlós alakulatok sorakoznak fel a moszkvai Vörös tér végén, hogy azután elvonuljanak a Lenin-mauzóleum tetején kialakított dísztribünön helyet foglaló állami vezetők előtt. A felvétel a mauzóleum közeléből készült. Az effajta felvonulásokon polgári tömegek és katonai alakulatok vettek részt, s gyakran a legmodernebb fegyverzetet is bemutatták.





Balra: Moszkvai metróutas olvasza Mihail Gorbacsov: *Peresztrojka: Új gondolkodás a hazánkért és a világért* című könyvét.

Gorbacsov nemegyszer kockára tette a népszerűségét; egyik első intézkedéseként 1985–1986-ban korlátozta az alkohol árusítását, és hadjáratot indított a korrupció ellen.

mutató közelebbi viszonyt kíván létesíteni az Egyesült Államokkal. Miközben Ronald Reagan amerikai elnökkel tárgyal, felgyorsította a közeledést Kínához, annak a politikai és ideológiai szakadéknak az áthidalása érdekében, amely a '60-as évek elején kis híján a két ország közötti háborúba torkollott. 1989 májusában fogadták el a kétoldali kapcsolatok felújításáról szóló megegyezést. Ekkor utazott Gorbacsov Pekingbe, a harmincévnyi szünetet követően tartott első kínai–szovjet csúcstalálkozóra, amellyel ott akaratlanul kormányellenes diáktüntetések váltott ki.

Belpolitikájában az új főtitkár óvatosan tette meg az első lépéseket. Uralma első két nagy jelentőségű társadalmi eseménye, a XXVI. pártkongresszus (1986. február) és a bolsevik forradalom hetvenedik évfordulója (1987. november) alkalmával csalódást okozott azoknak, akik radikális reformernek tartották, mivel ezen nem született átfogó tervzet a szükséges változásokról. Csupán a Központi Bizottság 1987 júniusában tartott ülésén kezdett célozni az elkövetkező változásokra: bejelentette az ipar decentralizálásának programját, valamint a régi rendszer szószólóinak eltávolítását a vezetőségből. Ezután hamar levetkőzte a kezdeti óvatosságot, és a szovjet, valamint a nyugati politikai szókincs részévé tette azt a két kifejezést, melyek összefoglalták céljait: *peresztrojka* és *glasznoszty*. A *peresztrojka* a szovjet gazdaság átforgatásának programját, a hatékonyság növelését és az életszínvonal emelését jelentette. A *glasznoszty* pedig arra vonatkozott, hogy a vezetőség megnyitja a szovjet kulturális életet és a médiát, csökkenti a cenzúra hatáskörét, és lehetővé teszi a politikai és kulturális kérdések szabadabb megvitatását. Gorbacsov kiállt a szovjet társadalom demokratizálása mellett, s támogatta, hogy minden párt- és kormányzati választáson több jelölt versenyezzen.

Nem tudni pontosan, mi bátorította fel egyszerre Gorbacsovot. Talán a csernobili atomkatasztrófa (1986. április) nyitotta fel a vezetés szemét, hogy milyen veszélyeket rejt a titkolózás és a tisztességtelenség. Az is elképzelhető, hogy a vezetés rádöbbsen a szovjet gazdaság menthetetlen stagnálására és arra, hogy az ország nemcsak a fejlett államok, hanem Ázsia fejlődő országai mögött is elmaradt. Esetleg Gorbacsov erre az időre tett szert meggyőző hatalmi fölényre politikai ellenfeleivel szemben.

Bármilyen legyen is a magyarázat, 1987 végén és 1988-ban Gorbacsov egyre erőteljesebben hangoztatta a gazdasági reformmal párhuzamosan a politikai változás szükségszerűségét, és elsöprő támadást indított a „pangás” brezsnyevi időszakának értékrendje ellen. Az 1988 júniusában tartott rendkívüli országos pártértekezleten olyan alkotmányos keretokről beszélt, mely lehetőséget nyújt a Népképviselők Kongresszusába küldött demokratikus megválasztására, továbbá szót ejtett egy új típusú Legfelső Tanácsról vagy parlamentről, mely nagyobb beleszólást biztosítana az embereknek a kormányzati ügyekbe, és véget vetne az általános érdektelenségnek. A Gorbacsov-féle gazdasági reformok legfontosabb jellemzői közé tartozott az üzemek nyereségessé tételére törekvés, az egyének vállalkozási lehetőségének biztosítása a termelői és a szolgáltatói ágazatban, s annak engedélyezése, hogy a parasztok és a kolhozok dolgozói saját használatukra is bérelhessenek földet. A főtitkár céljai között szerepelt a sokáig elhanyagolt jóléti és egészségügyi ellátás fejlesztése is.

Míg a gazdasági reformmal szemben átfogó bürokratikus és ideológiai alapú ellenállás bontakozott ki, a *glasznoszty*, melyről sokan úgy gondolták, a főtitkár

ezzel akarja a maga oldalára állítani az értelmiséget, nagyobb sikert aratott. Moszkvában, Leningrádban (Szentpétervár) és más orosz városokban is különböző – például nemzetiségi és környezetvédő – érdekeket képviselő, nem hivatalos csoportok alakultak. Nekikeseredetten ostromozták a sztálinizmust és a tisztogatások egyes kiemelkedő áldozatait, köztük Buharin bolsevik teoretikust rehabilitálta a pártvezetés.

Gorbacsov az emberi jogok terén is liberálisabbnak bizonyult elődeinél. Rohamosan emelkedett azoknak a zsidóknak és németeknek a száma, akiknek engedélyezték a kivándorlást, szabadon engedték az 1970-es évek másként gondolkodó mozgalmainak meghatározó alakjait – többek között a szavát a zsidókért felemlő Anatolij Scsaranszkijt és Andrej Szaharov atomfizikust –, és sok politikai vagy vallási alapon börtönbe került személy is kiszabadult. A pszichiátriai visszaélések megelőzésére különböző szabályozások léptek életbe.

A gorbacsovi vezetés másként viszonyult az emigráció kiemelkedő tagjaihoz, mint a korábbi szovjet politika, különösen azokhoz, akik a brezsnyevi korszakban hagyták el az országot; sokuknak engedélyezték a hazalátogatást, többek között Rudolf Nurejev és Natalja Makarova balettművészeknek, Jurij Ljubimov színházi rendezőnek és Andrej Szinyavszkij írónak. Könnyebben utazhattak külföldre és válalhattak ott munkát a művészek, a zenészek és az átlagpolgárok is.

A nagyobb szólásszabadság egyik következményeként az egész országban újjáéledtek a nacionalista érzelmek. A kazah pártfőtitkár 1986-os leváltása zavarásokat váltott ki Alma-Atában, Kazahsztán fővárosában. 1988-ban újra fellángolt az ősi ellenségeskedés két kaukázusi köztársaság, Örményország és Azerbajdzsán között. A balti államokban, Észtországban, Lettországban és Litvániában a népfront szervezetei – a hatalom támogatásával a nacionalizmus levezetésére létesített csoportosulások – követelték az elszakadást Moszkvától. A felparázsló nemzeti érzés nacionalista és szovjetellenes tüntetésekhez vezetett Belorussziában, Moldáviában, Ukrajnában és Grúziában, ahol az emberek nyelvük használatának és kultúrájuk ápolásának jogát követelték.

Ezek a feszültségek is döntő szerepet játszottak Gorbacsov bukásában, különösen azért, mert mindez egybeesett a volt kelet-európai, „szatellit” országok függetlenedési törekvéseivel. 1989 végén meglepő hirtelenséggel – és elhanyagolható társadalmi felfordulás közepette – buktak vagy egyszerűen hátráltak meg a kommunista kormányok Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában, az NDK-ban, Bulgáriában, Romániában, majd – valamivel később – Albániában is. A szovjet kormány nem tett lépéseket a korábbi szövetséges pártok megmentésére, s ennek következtében a Varsói Szerződés is felbomlott.

Közben Moszkvában elkezdett kibontakozni a parlamentáris rendszer építésének folyamata, amit hatalmas néptömegek kísérték élénk figyelemmel, és nyilvánvalóan nem esett nehezükre alkalmazkodni a demokrácia szellemiségéhez. Kezdetben teljes volt a szólásszabadság, de még nem jelentek meg valódi politikai pártok. Közismert személyiségek sürgették a hiteltüket vesztett szovjet módszerek toldozgatása helyett a gazdaságpolitika radikális áttérítését (például az úgynevezett „Sztálin-terv” sokkterápiájával): javaslaik a párt- és bürokratikus *nómenklatura*-rendszert kérdőjelezték meg.

Magát Gorbacsovot is, aki pedig nyilvánvalóan rokonszenvezett az általa oly drámaian megidézett sza-





badtság szellemével, megrémisztette a teljes káosz lehetőségét, és 1990–1991-ben hónapokon át igyekezett újra megragadni a kormányrudat, addigra azonban elszabadultak az események. Egy év alatt hihetetlen mértékű inflációt gerjesztettek az 1990 nyarán egy nemzedék óta először engedélyezett áremelések. Ugyanakkor a „kemény valutás” gazdaság fokozatosan háttérbe szorította a rubel alapú gazdaságot. A nagyvárosok lakóit a szervezett és alkalmoszerű bűnözés hulláma nyugtalanította. A Szovjetunió felbomlásától tartó konzervatív erőknél – legkézzelérhetőbb parlamenti képviselőjük a litván Viktor Alksznisz ezredes volt – 1991 elején sikerült némileg kiterjeszteniük a befolyásukat. A Litvániában és Grúziában alkalmazott tétova elnyomó intézkedések azonban (ahogy ez ilyenkor szokásos) pontosan a kívánt hatás ellenkezőjét érték el. Még az év vége előtt – a többi tagköztársasággal együtt – mindkét ország elnyerte a függetlenségét, bár Litvániában a lengyel kisebbség akarata ellenére, míg a grúziai Abháziában, Oszétiaiban és a főváros, Tbiliszi utcáin is zavargások folytak.

Oroszországban szoros választási versenyben Borisz Jelcint választották elnökké, azt az elszánt populistát, aki a reformok kérdésében Gorbacsovnaál is elszántabban volt hajlandó szembeszállni a párttal. A konzervatív erők felismerték, hogy lejárt az idejük. 1991 augusztusában a régi rend híveiből szerveződött, sokféle áramlatot összefogó szövetség (Alekszandr Janajev alelnökkel a soraiban) Gorbacsov krimi tartózkodását kihasználva államcsínyt szervezett. Az összeesküvők azonban nemigen tudtak konkrét politikai elképzelésekkel előállni, és meg sem kíséreltek visszanyúlni a kommunista elvekhez. Szervezetlenségük következtében a világ minden tájáról Moszkvába sereglett tudósítók előtt Jelcin a parlamenttel együtt hangot adhatott tiltakozásának, miközben hatalmas tömegek figyelték, milyen irányt vesznek az események. A puccs három nap múlva dicstelen véget ért, és Gorbacsov visszatért hivatalába. Ám hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a központi hatalom egyre inkább háttérbe szorult a tagköztársaságokkal szemben. 1991 decemberében Oroszország, Ukrajna és Belorusszia egyszerűen kilépett a Szovjetunióból, és megalkototta a laza kötődésű Független Államok Közösségét, nem sokkal rá pedig a balti államok és Grúzia kivételével valamennyi volt szovjet tagköztársaság csatlakozott hozzájuk. A hónap végén Gorbacsov lemondott, a központi intézmények – köztük a Kommunista Párt – feloszlottak: a Szovjetunió csendesén kimúlt.

Az oroszok különösen nehezen vonhatták meg ezeknek a drámai eseményeknek a mérlegét. Egyfelől gratulálhattak maguknak azért a politikai érettségért és józan ítélőképességért, amelynek jóvoltából szinte vérontás és a társadalom széthullása nélkül sikerült véget vetniük a hetven évig tartó szovjet kísérletnek. Kétségtelenül növelték a világbéke esélyeit, amikor lemondtak a „szuperhatalmi” konfrontációkeresés politikájáról, valamint saját javukra írhatták nagylelkűségüket, mivel hagyták, hogy a maguk útját járják az addig alávetett népek. Annál gyászosabb azonban a mérleg másik oldala: belenyugvás a nemzeti megaláztatásba (különösen az egykor oly büszke hadsereg esetében), a gazdaság teljes zűrzavara, a tömegeket érintő elszegényedés, a keserű felismerés, hogy a piacgazdaság nem oldja meg egy csapásra a problémákat, és hogy a Nyugat csak vonakodó és elégtelen segítséget nyújt, végül: a volt Szovjetunió számos pontján kirobbanó etnikai ellentétek. Visszatekintve a brezsnyevi korszak „pangás”-időszaka egyre inkább a

stabilitás és az emelkedő életszínvonal „aranykorának” kezdett tűnni.

### Művészet: a szocialista realizmustól az 1990-es évekig

A NEP vége, az öt éves tervek és Sztálin egyre magasabbra ívelő csillaga változásokat idézett elő a szovjet kulturális élet légkörében. 1929-ben lemondott Anatolij Lunacsarszkij, az első kulturális népbiztos (vagyis oktatási és kulturális miniszter): a művelt és jóindulatú embert, aki maga is szimbolista színdarabokat írt, még Lenin nevezte ki, hogy elnyerje az értelmiség bizalmát. Az 1930-as években vitathatatlan fölénybe kerültek a „proletár” csoportosulások: az irodalomban a RAPP, a képzőművészetekben pedig az AKHRR. 1932-ben azonban a Központi Bizottság váratlanul betiltott minden irodalmi és képzőművészeti szervezetet, a proletár csoportokat is beleértve. Akik mindenféle propagandakötelezettség nélkül egyszerűen csak alkotni szerettek volna, megkönnyebbüléssel fogadták ezt a fordulatot.

Hamar kiderült azonban, hogy a művészet sokkal szigorúbb ellenőrzés alá kerül, állandó vizsgálatokkal és kiterjedt cenzúrával. 1934-től azután a szocialista realizmusnak nevezett ábrázolási mód vált egyeduralgódóvá. Alapja három, szinte lefordíthatatlan elv: az *idejnoszty* (bizonyos eszmék felismerhető jelenléte), a *partyjnoszty* (összhang a Kommunista Párt elveivel) és a *narodnoszty* (nemzeti szellem). A gyakorlatban viszont nem volt könnyű rájönni, mit is akar a szocialista realizmus; cinikus meghatározása szerint: „dicsérd a vezetőket, de úgy, hogy ők is megértsék.”

Az igazi tehetségek azonban továbbra is alkottak, sőt újabbak is felbukkantak. Mihail Solohov (1905–1984) vitathatatlanul legjobb művével, a *Csendes Donnal* (1928–1940), a polgárháború időszakának hiteles, a kozákság nézőpontjából megírt epikus feldolgozásával újjászületett a regény műfaja. A költészetben Borisz Paszternak néhány éven keresztül az ország első számú poétájának számított. A zene terén ragyogó pályára indult Dmitrij Sosztakovics (1906–1975). Mint hogy ez a legelvontabb művészeti ág, természetesen ezt sikerült a legnehezebben beszorítani a szocialista realizmus kereteibe (bár egyértelmű követelménynek tekintették, hogy a zeneműnek dallamosnak kell lennie); az 1940-es évek végén mindenesetre szinte valamennyi eredeti zeneszerzőt durva támadások érték. A vizuális művészetekben a figuratív ábrázolás újjáéledése késleltette az új elv hatását; számos művész – hírneves idősebbek és fiatalabb tehetségek egyaránt – újszerű, izgalmas alkotásokat hozott létre. A színház és a film apránként a sablonok szintjére süllyedt, sosem vált azonban teljesen érdektelenné. A merész és szókimondó rendezőt, Uszevolod Mejerholdot viszont letartóztatták és kivégezték.

Az 1937–1938-as megrázkódtatások idején a művészek jobban tették, ha meghúzták magukat. A jeles irodalmárok közül ekkoriban süjtött le a terror Oszip Mandelstamra, Iszaak Babelre, a regényíró Borisz Pilnyakra; valamint Nyikolaj Zabolockijra – az egyetlen olyan neves íróra, aki túl is élte a munkatábor, így beszámolhatott a valóságról. Az 1941-től 1945-ig tartó háború idején enyhültek a korlátozások, mivel a képzelt helyett ott volt a valódi ellenség. Ebben az időszakban színvonalas versek is születtek. De 1946 és 1948 között, amikor újabb támadások érték egyes írókat (például Ahmatovát és Mihail Zoscenkót, a satíráírókat), a művészeti élet ismét „befagyott”, s Sztálin haláláig nem is változott a helyzet. Néhányan si-



Oroszok állnak sorban türelmesen a hólepte utcán, és várják, hogy megízlelhessék a moszkvai McDonald's hamburgerét és hasáburgonyiját. Az amerikai gyorsbúfélánc a Pizza Huttal együtt az első nyugati cégek közé tartozott, melyek a kommunizmus összeomlása után üzletet nyitottak a korábbi Szovjetunió területén. Bár az amerikai hamburger és a hagyományos orosz ízek között ég és föld a távolság, a McDonald's hatalmas sikert aratott azok körében, akik megengedhetik maguknak az ilyesféle fényűzést. Az átlag orosz számára egy látogatás a McDonald's-nál egyheti fizetéssel egyenértékű; akik pedig itt kaptak állást, azoknak bevezetést jelentett egy egészen új, amerikai stílusú munkamódszerbe és etikába.



keresen alkalmazták az aesopusi fabula vagy nyelvezet álcáját: Jevgenyij Svarc gyerekeknek írt elbűvölő mesejátékai súlyos üzeneteket hordoztak a felnőttek számára. A Szovjetunió hermetikusan zárt légkörében kevesen akartak az „asztalfióknak” írni, mégis született két mű, melyeket csak sokkal később publikáltak: Bulgakov *Mester és Margaritája*, valamint Paszternak tollából a *Doktor Zsivago*.

Bár az idős túlélő, Ilja Ehrenburg *Olvasás* című regénye adta az 1950-es évek közepétől hozzávetőleg egy évtizeden át tartó időszak nevét, az írónak az 1960-as években kiadott emlékiratai az „olvasás” sokkal jelentősebb dokumentumai. A kulturális élet optimizmusa részben abból az érzésből fakadt, hogy egy egész új világ vár felfedezésre; részben pedig abból, hogy a Szovjetunió ismét a kulturális világ részévé válhat. Külföldön gyakran feltételezték, hogy a szovjet írók és művészek a „hivatalos” vagy „nem hivatalos” kategóriák valamelyikébe sorolhatók, erről azonban szó sem volt. Hruscsov hol hideget fújt, hol meleget, arra azonban ügyelt, hogy ne legyen teljes körű az elnyomás.

Az „olvasás” ösztönözte az ifjú tehetségeket, új erőt adott azoknak, akik átérték a sztálini rémuralmat, megint másokat pedig ismét felfedezett. Az új írók közül a költők álltak az élre: tömegek látogatták az egyre nagyobb számban rendezett költői felolvasóesteket, melyeket olyan költők tartottak, mint Jevgenyij Jevtusenko (született 1933-ban) és Andrej Voznyeszenszkij (szintén 1933-as születésű). Nem sokkal később feltűnt az új próza is, nevezetesen Jurij Kazakov novellái, illetve Vlagyimir Szolouhin, Vaszilij Akszonov és a neves filmrendező, Vaszilij Suksin munkái. A képzőművészetben páratlan jelentőségű újrafelfedezésekre került sor, főleg a modern francia festők nagymoszkvai és leningrádi (Szentpétervár) gyűjteményeiből, az orosz modernisták – például Malevics – azonban továbbra is a raktárakban porosodtak. Sosztakovics, aki egész pályája során hol közmegebecsülésnek örvendett, hol pedig elkárhoztatták, az új korban valósággal újjászületett: haláláig tizenöt szimfóniát és ugyanannyi vonósnygyest komponált.

Az 1960-as évek végén fokozatosan kezdődött a brezsnyevi stagnálás. Vészjóslóbb tünetei közé tarto-

zott 1966-ban Andrej Szinyavszkij és Jurij Danyiel pere és bebörtönzése, majd 1974-ben Alekszandr Solzsenyicin (született 1918-ban) száműzetése, aki 1962-ben a jelentős „liberális” folyóiratban, a *Novij Mir*-ben megjelent *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregényével szerzett hírnevet, melyben az addig tiltott lágertémához nyúlt. Több nagyobb terjedelmű, a fikció és a történetírás határán járó művéért 1970-ben Nobel-díjat kapott. Brezsnyev idején a „másként gondolkodás” (a korban keletkezett új fogalom) minden formáját lenyomozták, az embereket zaklatták és egyre gyakrabban deportálták, valamint megfosztották állampolgárságuktól. Előfordult, hogy az elűdzöttek szép pályát futottak be külföldön, mint a Nobel-díjas költő, Joszif Brodskij (1940–1996), vagy eltűntek a süllyesztőben – de bárhogy alakult is az életük, mindez rendkívül kártékonyan hatott a szovjet rendszer külföldi megítélésére. Az így elvesztett ígéretes tehetségek közé tartozott Andrej Tarkovszkij (1932–1987) filmrendező és a Moszkvai Taganka Színház neves rendezője, Jurij Ljubimov. Összességében azonban a brezsnyevi kormányzat közel sem gyakorolt akkora elnyomást, mint Sztálin, és a művészet minden területén pezsegetett a „földalatti” kulturális élet – legalábbis addig, amíg nem hívta fel magára túlságosan a figyelmet. Virágzott a balladaéneklés hagyománya változatlanul, bár a „hivatalos” sajtó a „falusi próza” iskoláját részesítette előnyben; mindkét irányzatot a vidék régi és aktuális problémái hatották át.

A tudósok körében már Brezsnyev halálát megelőzően is egyre nőtt az érdektelenség. A szovjet ideológia addigra régen elveszítette minden pozitív tartalmát, és alig nyújtott többet, mint hogy bosszantó, de megkerülhető akadályokat gördített a művészet és a szellem útjába. 1985-től a hruscsovinál sokkal átfogóbb „olvasás” vette kezdetét, és 1990-re gyakorlatilag megszűnt a cenzúra. Olyan irodalmi alakok „tabu” könyvei kerültek nyilvánosságra, mint Zamjatin vagy Solzsenyicin; illetve olyan festők képeit láthatta a közönség, mint Malevics és Filonov. Közben kialakult egy életerős avantgárd mozgalom is. Jelentős személyiségek, akik Brezsnyev idején emigrációba vagy száműzetésbe kényszerültek, immár szabadon utazhattak haza, és ezzel párhuzamosan az átlagpol-



gár számára is lehetővé vált a külföldre utazás. De bármilyen nagyszerűnek tunk is az orosz kulturális élet kilátásai, beárnyékolt az a felismerés, hogy mindaz, ami a művészetekből addig működött, főképpen a szovjet rendszer hathatós támogatásának köszönhet. A művészeti intézményekre és a művészekre az izgalmas, ám kockázatos piaci rendszer várt.

### Politika és társadalom 1991 után

A Szovjetunió felbomlása és ezen sorok írása között eltelt öt-hat esztendő során nagyobb stabilitást sikerült elérni a volt Szovjetunió területén, mint azt a legtöbb kommentátor várta vagy remélni merete. Borisz Jelcin túljutott sok aggodalomra okot adó egészségügyi problémáin, és 1996-ban – népszerűségének jelentős megcsappanása ellenére – megnyerte az elnökválasztást. A korábbi tagköztársaságok nagyjából sikeresen alakultak át független országokká: zavarágok csupán Grúziában, Tádzsikisztánban és – kisebb mértékben – Moldáviában folytak. A köztársaságok közötti legsúlyosabb határvita Örményország és Azerbajdzsán között a Nagorno-Karabah vonalról, *de facto* (amúgy az örményeknek kedvező) tűzszünettel ért véget. Az oroszok, ukránok és tatárok vitája a Krím-félsziget hovatartozásáról nem torkolt erőszakba. Nem váltak valósággá a Nyugat apokaliptikus látomásai az országaik határait megostromló éhezéssel menekültekről.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ez az időszak könnyű lett volna Oroszország vagy a volt Szovjetunió más utódállamai számára. Konvertibilis lett a rubel, és csökkent az állami monopóliumok szerepe a gazdaságban. Ezért azonban nagy árat kellett fizetni: rémálomba illő méreteket öltött az infláció és félelmetesen megnövekedett a munkanélküliség. Rohamosan süllyedt az ipari termelékenység és az általános életszínvonal. Szembeszökővé vált a szovjet ipar gyengesége, tőkehiánya és rugalmatlansága, felszínre kerültek a – többek között a közép-ázsiai vízkészleteket és az Aral-tavat – fenyegető ökológiai problémák, és a megváltozott viszonyok között különösen sebezhetőnek bizonyultak az egyetlen iparágra épült városok, miközben számolni kellett a katasztrófák lehetőségével (az atomkatasztrófákat is ideértve), ahogy az oly végzetesen világossá vált az 1986-os csernobili balesetnél, mely szerepet játszott a gorbacsovi reformfolyamat felgyorsításában is. A közalkalmazottakat, a tanároktól a bányászokig, nemcsak az infláció, hanem a késedelmes és rendszertelen bérkifizetés is súlyosan érinti. Elburjánzottak a védelmi pénzek szedésével foglalkozó csoportok és más hasonló szervezett bűncselekmények (melyeket általában a közlebről meghatározhatatlan „maffiának” tulajdonítanak), mivel kihasználhatták a törvényvégrehajtás elerőtlenedését és a törvény kikapuit. A privatizáció (melynek szellemi atyja leginkább Jelcin miniszterelnök-helyettese, Anatolij Csubajsz volt) esetenként dőcögösen, máskor túlságosan is elhamarkodottan zajlott; a privatizált ipar nagy része a régi *nómenklatura* kezében maradt.

A politikában Oroszország és egyik volt autonóm régiója, Csecsenföld között alakult ki a legtartósabb és legmegrendítőbb válság. A Kaukázus északi peremén élő kis csecsen nép (egymillióan sincsenek) az elmúlt mintegy kétszáz év során aránytalanul kiemelt helyet foglalt el az orosz köztudatban (ha nem a démonológiában): ezek a híresen elszánt és fékezhetetlen harcosok feltartóztatták az Orosz Birodalom kaukázusi terjeszkedését. Mai területük nemcsak az Orosz-

országból a Kaszpi-tenger vidékére vezető főutat fogja közre, hanem a két vidék közötti vasútvonalat és olajvezetéket is. A Szovjetunió felbomlásakor a csecsen vezető, a korábbi szovjet tábornok, Dudajev kihirdette országa teljes függetlenségét. A nehézkes, elnyújtott tárgyalások megrekedtek, és a csecsen fővárost, Groznijt jelentős orosz erők zárták ostromgyűrűbe. Bár Dudajev meghalt, az oroszok nem tudták legyőzni a lázadókat, és végül az amúgy hajthatatlan Alekszandr Lebegy tábornok arra kényszerült, hogy aláírja a csupán névleges orosz fennhatóságot elismerő békeszerződést. Oroszországban a lakosság zöme ellenezte a csecsen háborút, mely megmutatta, mennyire megcsappant a döntő többségében sorkatonából álló hadsereg harci morálja. Az orosz vezetés attól tartott, hogy a csecsen ellenállás más kisebbségeket is ellenük tüzel, ilyesmire azonban nem került sor: a fontos autonóm területek, például Tatár föld vagy Jakutföld (Szaha) megelégedtek a széles körű politikai és gazdasági önkormányzattal.

A sietősen végrehajtott reformokat gyanakodva figyelő orosz parlament (*duma*) hamar eltávolodott az elnöktől. Válaszlépésként Jelcin 1993 őszén – a két évvel korábbi események különös visszajukra fordításaként – úgy akarta kikényszeríteni a *duma* együttműködését, hogy lövette annak székhelyét, a moszkvai „Fehér Háza”. E döbbenetes húzás ellenére töretlenül fejlődött Oroszország politikai kultúrája. Gördülékenyen és visszaélésektől mentesen bonyolították le az 1996-os választásokat, és feltűnt, hogy a nép nemcsak az egyes problémáknak szentel nagy figyelmet, hanem a politikusok személyiségének is. Ez volt a döntő pillanat a Gennagyij Zjuganov mögé felsorakozó reformkommunisták számára: elnökjelöltjük, elsősorban a moszkvai és a szentpétervári eredményeknek köszönhetően veszített Jelcin ellenében. Lebegy tábornok jó eredményt ért el az ősi, közép-északi vidéken (például Jaroszlavlban); a szélsőségesen nacionalista Vlagyimir Zsirinovszkij viszont nem sokra jutott. A kormánynak a média befolyásolására tett minden igyekezete ellenére a ’90-es évek Oroszországában is fennmaradt az életerős és kötöttséget nem ismerő szabad sajtó. A korábbi tagköztársaságok általában felzárkóztak a demokratikus folyamatokhoz (esetenként volt kommunistákra adtak szavazataikat a szabad választásokon), bár némelyikük, nevezetesen Belorusszia és Türkmenisztán diktátorok kezébe adta a hatalmat. A FÁK (Független Államok Községe, orosz rövidítése SZNG) politikai egységként tehetetlennek bizonyult, bár létjogosultságát némileg igazolta a Szovjetunió utódállamainak egymástól való gazdasági és kulturális függése.

Az 1990-es évek második felében Moszkva és kisebb mértékben Szentpétervár észlelhetően kezdtek kilábalni a Szovjetunió feloszlását követő zűrzavarból és elszegényedésből. Mindkét városban energikus polgármestert választottak, olyan embereket, akik el-tökélték városuk megújítását. Egyre mélyült a főváros és a vidék közötti szakadék (noha a legtávolabbi helyeken is felbukkantak „az újoroszok”, akik a gazdasági reformok hatására hirtelen meggazdagodtak). Míg a Megváltó Krisztus-székesegyházának hatalmas tömbjét (a ’30-as években lebontott épület másolatát) Moszkva alapításának 850. évfordulójára (1997) sietősen felhúzták, addig a vidéki restaurációs munkálatok csaknem teljesen leálltak. Mindazonáltal az orosz művészet elpusztíthatatlan életerejének zálogaként továbbra is virágoznak a kisebb művészeti, színházi és kiadói vállalkozások.



## HARMADIK RÉSZ

# A VOLT SZOVJETUNIO RÉGIÓI ÉS ORSZÁGAI



A kötet záró fejezete a jelenleg is földrajzi egységeknek tekinthető köztársaságokkal foglalkozik, amelyek gazdasági egymásrautaltsága belátható időn belül feltehetően megszűnik. Ezekben a régiókban ugyan száznál jóval több nyelvet beszélnek, de továbbra is az orosz játssza a közvetítő nyelv szerepét.

A Szovjetunió az egykori Orosz Birodalomtól örökölte területe legnagyobb részét (és valamennyit Lengyelországból és Finnországból). Alkotmányos értelemben, a birodalomtól eltérően, olyan föderációt alkotott, amely tizenöt (végül függetlenné vált) köztársaságból állt. Ezek, legalábbis elvben, önálló kormányzattal rendelkeztek, valamint azzal a joggal, hogy bármikor kiválhatnak a szövetségből. A legtöbb nyugati megfigyelő azonban ebben az összetételben is csak sztálini szemfényvesztést látott, és őszintén cso-

dálkoztak, amikor a '80-as évek végének politikai törekvései ténylegesen is felvetették a köztársaságok jogi státusának kérdését. A Gorbacsov-kormányzat eredménytelen küzdelmet folytatott a szövetségi rendszer megőrzése érdekében, és 1991-ben a Szovjetunió tagköztársaságaira esett szét, melyek nagy többsége később létrehozta a sokkal lazább kapcsolatú Független Államok Közösségét. A függetlenségüket újonnan elnyert köztársaságok nemzeti léte azonban korántsem bizonyult zökkenőmentesnek. Számos, már meglévő belső és külső feszültség súlyosbította helyzetüket: a Szovjetunió volt autonóm köztársaságai (ASzSzk) és autonóm területei (AT) révén olyan etnikai kisebbségek is megőrizték vagy éppen kialakították nemzeti öntudatukat, amelyek területük kis méretei miatt nem szerveződhetek önálló köztársasággá.





- fakitermelés  
 legeltetés (szarvasmarha, sertés)  
 növénytermesztés (len, burgonya) és legeltetés  
 intenzív növénytermesztés (cukorrépa, napraforgó, búza, árpa)  
 kültelki művelés
- elsődleges árunóvény  
 gyapot  
 szőlő  
 gyümölcs  
 dohány
- halászkikötő  
 autót  
 vasút
- ipar  
 kitermelő ipar  
 nehézipar  
 könnyű- és kézműipar  
 szolgáltatás  
 erőmű  
 kőszénmező  
 olajmező  
 gázmező  
 vastelér  
 T tőzegkitermelés





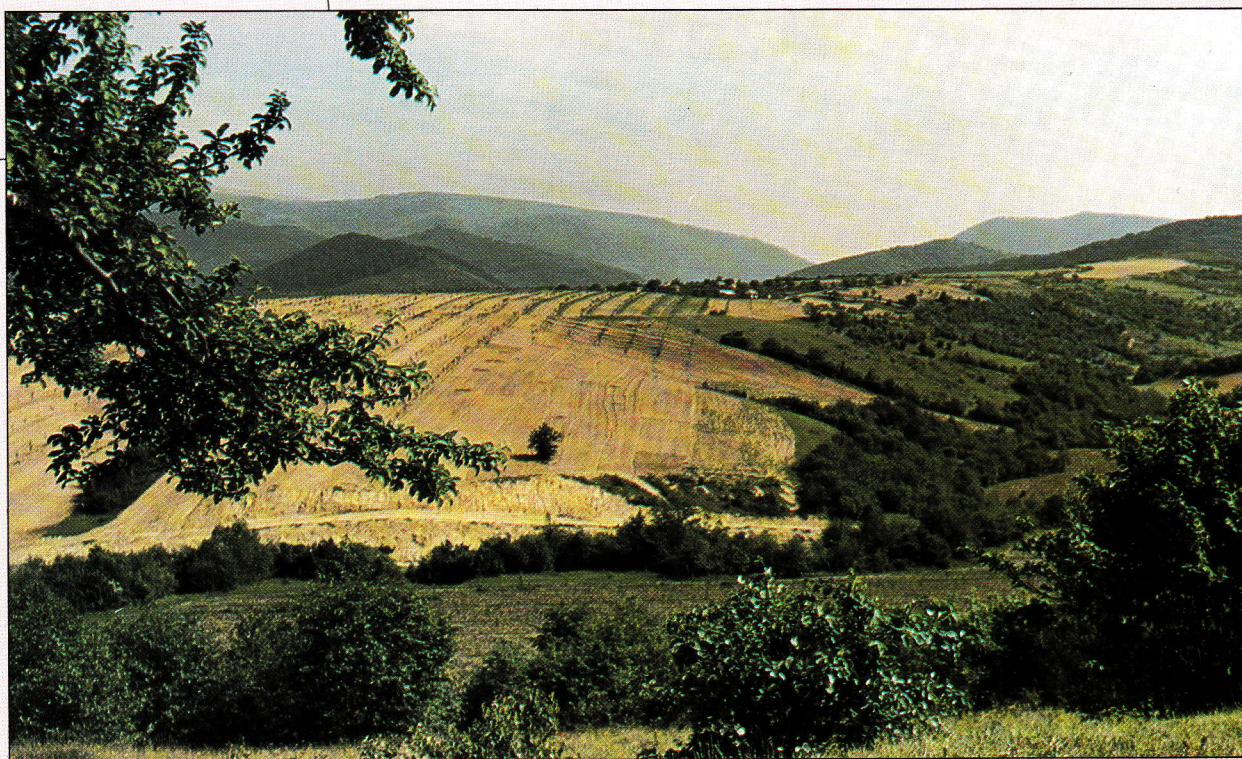
# BELARUSZ, MOLDOVA ÉS UKRAJNA

Köztársaság	Belarusz	Moldova	Ukrajna
TERÜLET	207 600 km <sup>2</sup>	33 700 km <sup>2</sup>	603 700 km <sup>2</sup>
NÉPESSÉG	10,4 millió (1997)	4,4 millió (1997)	51,4 millió (1997)
FŐVÁROS	Minszk	Kisinyov	Kijev
FŐVÁROS LAKOSSÁGA	1 671 000 (1997)	753 500 (1991)	1 895 000 (1996)
NYELV	belorusz, de sokan beszélnek az orosz is	moldáv, azaz román; illetve a Dnyeszter vidékén orosz	ukrán; orosz: főként a Krím-félszigeten, Odesszában és a Dnyepertől keletre

Ez a három, korábban a Szovjetunió nyugati határvídjét alkotó köztársaság kedvező mezőgazdasági adottságokkal rendelkezik: éghajlata kevésbé szélsőségesen kontinentális, kedvezőbb az éves csapadékeloszlás, ráadásul Ukrajna, valamint Moldova talaja főként termékeny „csernozjom”, azaz „fekete föld”. Belaruszban a sztyeppeket a kevert típusú erdők szegényesebb talaja váltja fel. Az Ukrajna és Belarusz határán elterülő *Poleszje* vagy Pinszki mocsár néven ismert hatalmas vidék tavakban, folyókban, erdőkben és mocsarakban gazdag, ám a csernobili atomerőmű 1986-os katasztrófája óta erősen szennyezett.

Az ukránok és a beloruszok keleti szlávok – csak a késő középkortól kezdtek megkülönböztetni magukat a moszkóviai oroszoktól. Államiságukat tekintve mindhárom népnek egyaránt a Kijevi Rusz az előzménye, ahogy közös örökségük az ortodox vallás is, bár a tatár megszállás után több száz évig litván, később lengyel uralom alatt álltak. Ebben az időszakban a felső társadalmi rétegek nagy része a katolikus hitre tért. Moldova viszont évszázadokat töltött oszmán-török uralom alatt, és megmaradt ortodoxnak. Lakossága nem szláv, hanem román nyelvű. A 19. század elején szabadult fel az oszmán-török uralom alól, és Besszarábia néven az Orosz Birodalom, majd a két világháború között Románia része lett; ugyanekkor az újonnan függetlenné vált lengyel állam Nyugat-Ukrajna és Belarusz nagy területeit szerezte vissza (ennek köszönhetően a '30-as években ezeket a vidékeket nem sújtotta a sztálini terror). A második világháború után azonban a Szovjetunió ismét kijebbet toltta a határait nyugat felé, és kiterjesztett uralmát az összes történelmi ukrán és belorusz területre.

A Kárpátok övezetének felföldje (*jobbra*), jellegzetes közép-európai hegyvidék, a keletebbre elterülő, tágas, dímbe-dombos ukrán vidék ellentéte (*jobbra lent*). A Kárpátját vagy „Ruténföldet” a szovjet kormány 1945-ben Ukrajnához csatolta.





# Belarusz

Belarusz vagy Belorusszia, vagyis Fehéroroszország (az elnevezés eredete nem tisztázott) a messzeségbe vesző síkságok és erdők hazája. Délen a Pinszki mocsár vizei és sűrű erdői határolják, északon a morénávonulatok vidéke magasodik, és egyre szárazabbá válik a talaj. A Balti-tengerre a Nyugati-Dvina biztosítja a kijáratot. A belorusz–lengyel határvidéken található a híres erdőség és természetvédelmi terület, a Belovezsza, amely a nagy európai bölény utolsó élőhelye.

Történelmileg Belarusz a fontos szerepet játszó és ténylegesen független Polock kijeji fejedelemség utóda. A terület az 1240-es tatár támadást követően a litván nagyfejedelmek kezébe került. Az 1386-os litván–lengyel perszonáluniót követően Belarusz is bekerült a 16–17. századi lengyel reneszánsz kultúra vérkeringésébe; lakosságának negyede katolikussá lett, bár a parasztság döntő többsége megtartotta az ortodox hitet. Az Orosz Birodalom csupán Lengyelország 18. század végén történt felosztásakor kebelezte be Belarusz legnagyobb részét.

Mivel az ország a Berlin és Moszkva közötti útvonalon fekszik, a náci támadás a Szovjetuniónak ezen a területén okozta a legnagyobb pusztítást. A megszállás idején (1941–1944) 1,5 millió beloruszt telepítettek át a Volgától keletre; a zsidó népesség nagy része elmenekült, illetve sokukat megölték; a városoknak pedig több mint a kétharmadát lerombolták. Az emberek szívóssága viszont nagy szerepet játszott abban, hogy ez a többszörösen feldúlt ország a háború utáni években gyorsan új erőre kapott, és fejlődésnek indult. A csernobili katasztrófát követően sajnos területének mintegy huszonöt százalékát sújtotta a sugár-szennyeződés.

A hagyományos tevékenységek, például a fakitermelés és a burgonyatermesztés ma is jelentősek. A csapadékos nyár és a homokos talaj eszményi körülményeket jelent a burgonyának, amit főként az állatok takarmányozására és a szesziparban hasznosítanak, bár manapság ezeket a terményeket is súlyosan érinti a szennyeződés. Az ország területének egyharmadát erdőségek borítják, a számos tó és vízi út pedig lehetővé teszi a rönkök leúsztatását a bútort-, illetve építőanyag-gyárakba. A homokból elsősorban szilikáttégla és kvarcüveget állítanak elő. Minthogy a mezőgazdasági vidékek jelentős része szennyezett, Belarusz jelenleg főként mezőgazdasági gépek gyártásával és exportjával foglalkozik: ilyenek például a nagy minszki gépgyárakban előállított traktorok és teherautók.

# Moldova

Besszarábia dimbes-dombos sztyeppvidéke a Prut és a Dnyeszter között a 19. század elején szabadult meg az oszmán uralomtól, és lett az Orosz Birodalom része. Lakói, a moldávok, nyelvüket és kultúrájukat tekintve románok. Mint önálló állam csupán 1940 óta létezik, amikor az orosz–német paktum értelmében ezt a területet kihasították Romániából, és egyesítették az ukrán szövetségi és moldvai autonóm szövetségi köztársasággal. Ez jelentősen megnövelte a moldáv



kisebbség arányát az államon belül, amely így mintegy 66,5 százalékra emelkedett. A bevándorló ukránok és oroszok azóta csak fokozták az etnikai változatosságot, és manapság a városlakó családok több mint egyharmada vegyes nemzetiségű.

Az egykori szovjet tagköztársaságok közül ugyan Moldova volt a legkisebb, azonban a legsűrűbben lakott is. Az ásványi nyersanyagok hiányában a mezőgazdaságnak kell fenntartania a gazdaságot, következésképp a lakosság nagy része ebben az erősen belterjes ágazatban dolgozik. Szerencsére a szelíd lankákkal tarkított tájat termékeny fekete talaj fedi, ami a földműveléshez talán legmegfelelőbb éghajlattal párosulva nemzetközileg is jelentős bortermelővé és -exportőrré avatta Moldáviát. A hosszú meleg nyarak, enyhe telek és a nem túlságosan sok csapadék áldásait a Prutból és a Dnyeszterből táplálkozó öntözőrendszerek egészítik ki. Az ország további jellemző terményei közé tartoznak a különféle gyümölcsök, zöldség, dió, kukorica, őszi búza és napraforgó. Az ipar is a mezőgazdaságra épül: konzervipar, húsfeldolgozás, textilipar, cukorfinomítás, műtrágyagyártás és feldolgozás (a faanyag az északi sztyepp ligetes területeiről származik). Bár az elmúlt években történtek lépések a hagyományos, mezőgazdaságon alapuló gazdaságról a könnyűiparra való átállás felé, a gazdasági fejlődést meg-megszakította a Moldova különböző etnikai közösségei közötti szűnni nem akaró nyugtalan-  
ság és feszültség.



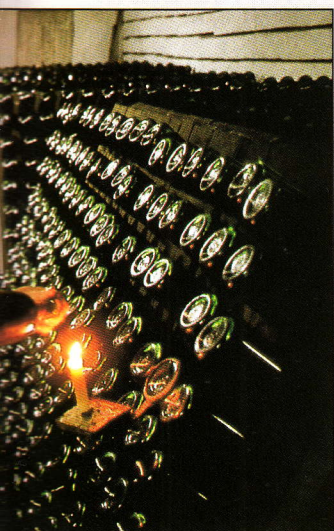
Fent: Chisinauban fontos és fejlődő iparág a bortermelés Moldova kicsiny, tenger nélküli országában, ahol az enyhe éghajlat eszményi feltételeket teremt a borszőlő termesztéséhez. A szőlő mellett a gabona és a cukorrépa az ország legfontosabb jövedelemforrása.



*Balra:* Tavasz Cibuljovkában, a moldovai Dubosszari vidékén. A termékeny föld és az enyhe éghajlat sokféle növény termesztését teszi lehetővé.

*Lent:* A Szovjetunió számos korábbi köztársaságában mindmáig fennmaradtak a mezőgazdaság hagyományos módszerei. A piacgazdaságra való átállásra és a földművelés hatékonyabb módszereinek elsajátítására való törekvés idején a falvakban manapság is sokféle a régi módszerekkel cséplik a gabonát,

mint ezen a Moldovában készült képen is látható.



*Jobbra:* A kijevi Szent Szófia-székesegyház 18. századi külseje hagymakupoláival és barokkos díszítésményeivel elrejtí az épület eredeti, bizánci stílusú szerkezetét.



## Ukrajna

Az „Ukrajna” név „határvidék”-et jelent. Először a Dnyepertől keletre elterülő területet jelölték így: a vad és alig lakott sztyeppet, melyet csak lassan népesítettek be a telepések. Ebben, valamint az ukrán öntudat kialakulásában kulcsszerepet játszottak a Dnyeper és a Don alsó folyásánál élt kozákok. Oroszországnak csak 1780-ra sikerült biztonságossá tennie a Fekete-tengerig húzódó sztyeppet, és csak ezután használhatták ki a terület mezőgazdasági lehetőségeit. Jó ideig Odessza számított a gabonaexport első számú kikötőjének. Sztálin mezőgazdasági kollektivizálása, valójában a parasztság ellen viselt háború, mérhetetlen pusztítást vitt végbe Ukrajnában: éhínséggel, milliók halálával és deportálásával járt együtt. Ukrajna azonban végül kiheverte a kollektivizálás, valamint a második világ-háború okozta károkat, Kijev pedig ismét Európa egyik jelentős nagyvárosa lett.

A volt szovjet köztársaságok közül Oroszország után Ukrajna a legnépesebb, több mint 51 millió lakosával. Az országban élő, száznál is több etnikai csoport közül a legtöbben ukránoknak vallják magukat, a többiek nagyobb része is olyan közeli rokonságban álló szláv nyelveket beszél, mint az orosz vagy a lengyel. A mai Ukrajna gyorsan iparosodó ország, ahol a szénbányászaton alapuló helyi acélkohászat hagyományos gazdasága mára kiterjedt az ország óriási mezőgazdasági forrásaira épülő iparágakra is, például a malomiparra, a cukorfinomításra és a napraforgóolaj-sajtoltásra. A nagyrészt őslakos vidéki népesség búzát, árpát, egyéb gabonaféléket, cukorrépát és napraforgót termeszt az alföldeken; míg keleten a Donyeck–Dnyeper-medence erősen városias jellegű, és igyekszik megőrizni az iparban elfoglalt vezető helyét az olcsóbb és bőséges erőforrásokkal rendelkező szibériai vetélytár-



sakkal szemben. A Donyeck–Dnyeper-medence ipari hátországa mintegy négyszáz szénbányájával, hatalmas mangán-, só- és olajforrásaival a világ legnagyobb ipari komplexumai közé tartozik, ám egyre fenyegetőbb méreteket ölt a környezetszennyezés. Az acélművek – legnagyobb a Krivoj Rog-i – noha nem képesek a precíziós gépgyártáshoz szükséges minőség előállítására, felzárkóztatták Ukrainát a világ legnagyobb acéltermelő nemzetei, így pl. Kína mellé, a negyedik helyre. Az ország acéltermelését főként a konzerviparban és kombájngyártásban hasznosítják. A sebelyinkai és jefremovkai hatalmas földgázlelőhelyek számos ukrán és orosz várost látnak el energiával.

A csernobili katasztrófát megelőzően az atomenergia is fontos szerepet játszott Ukrajna gazdaságában; az 1986-os baleset vetett véget a fejlődésnek. A több mint 30 000 négyzetkilométernyi sugárszennyeződött mezőgazdasági terület megtisztításának költsége súlyos csapást mért Ukrajna gazdaságára. 1997-ben a nyugati országok 3 milliárd dollár értékű segílyt ajánlottak fel, ha az erőművet 2000-ben beárják.



*Balra: Odesszai ház külsejének díszítése. A Szentpétervár klasszicista stílusában épült Odessza a 19. század elején szabad kikötőként élte virágkorát. 1918 után a polgárháború nagy pusztítást okozott a városban. A második világháború alatt a németek foglalták el, mindennek ellenére számos régi épülete és negyede fennmaradt a város kozmopolita múltjának tanújaként.*





*Lent:* Nyaralók lepik el Jalta fekete-tengeri üdülőhelyének strandját a Krímben. A Jajla-hegység mészkővonulatai által az északi szélről védett parti sáv száraz mediterrán éghajlata régóta vonzza a látogatókat; más hírességek mellett Csehov is itt kereste a gyógyulást. A szakszervezetek és intézmények nagy nyaraló-komplexumai szegélyezik a tengerpartot; a korábbi palotákat és varázslatos kertjeiket múzeumként tartják fenn.

A belső vidékek helyi krími tatárjait Sztálin a második világháború során deportálta, így a félsziget jelenlegi lakosságának döntő többsége orosz származású. 1954-ben Hruscsov Ukrajnának adta a Krímet. A kommunizmus összeomlása óta egyes oroszok a félsziget Oroszországhoz csatolásáért küzdenek, miközben sok tatár is visszatért ide.

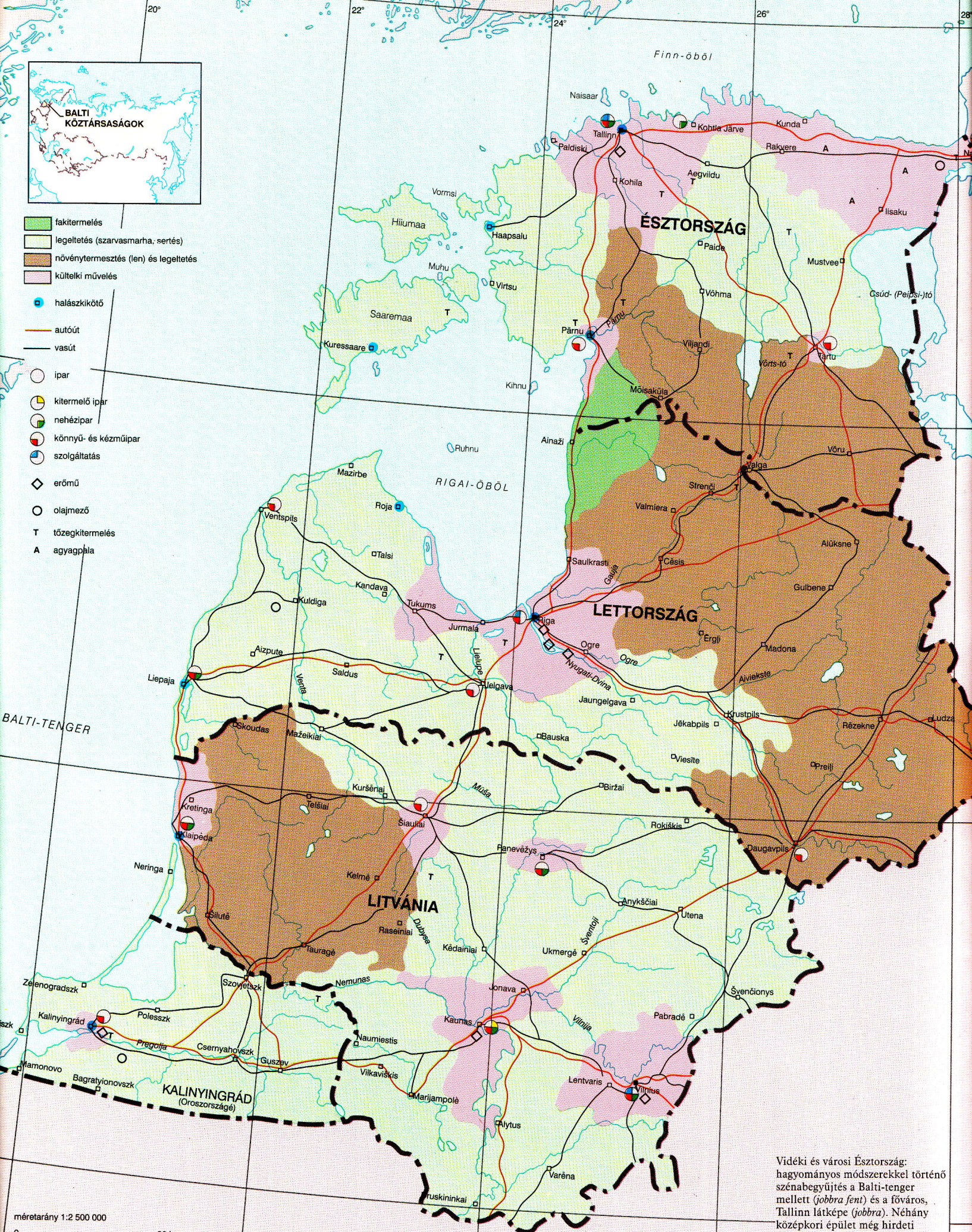


*Fent:* Káposztahalom egy ukrainai szántóföldön. A szeptemberi betakarítás a lázas serénykedés időszaka, mivel a termények többsége nem telne át a szabadban úgy, mint a melegebb éghajlaton.

Ukrajna sokat köszönhet kivételesen termékeny csernozjom („fekete föld”) talajának. A hatalmas kiterjedésű szántók Sztálin kollektivizálási politikájának emlékei, amikor a mezőgazdaságot átállították a nagyüzemi kolhoz-rendszerre. Ezeknek a közös gazdaságoknak a tagok voltak a tulajdonosai, akiknek jóléte a föld termékenységtől függött. Az 1980-as években, a peresztrojka idején lassan visszarendeződött az ukrán mezőgazdaság, és a kolhozokat kisebb, független gazdálkodó egységekre hasították. A régi állami kollektív rendszer további privatizációja is a piacgazdaság kiépítéséhez vezető út része.

*Balra:* Ez az útjelző tábla Pripjaty immár elhagyott városának külterületén a súlyos csernobili atombaleset következményeinek az emléke. A tábla a gépkocsi-vezetőket figyelmezteti annak a veszélyére, hogy radioaktív zónába lépnek. A csernobili baleset erősen szennyezett csapadéka miatt a közeli Pripjaty egész lakosságát ki kellett telepíteni.







# A BALTI KÖZTÁRSASÁGOK

Ország	Észtország	Lettország	Litvánia
TERÜLET	45 100 km <sup>2</sup>	64 600 km <sup>2</sup>	65 300 km <sup>2</sup>
NÉPESSÉG	1,5 millió (1997)	2,5 millió (1997)	3,7 millió (1997)
FŐVÁROS	Tallinn	Riga	Vilnius
FŐVÁROS LAKOSSÁGA	449 000 (1994)	917 000 (1996)	593 000 (1995)
NYELV	észt, de sokan beszélnek az orosz is	lett, de sokan beszélnek az orosz is	litván, valamint kisebbségi lengyel

A Balti-tenger partvidéke a kora középkortól kezdve vonzotta a hódítókat és kalandorokat, míg a beljebb fekvő vidékeken továbbra is az őslakók – litvánok, lettek, észtek – éltek. Nyelvük és életvitelük mindmáig fennmaradt. Mindhárom nép a latin, nem a cirill ábécét használja. A 18. század során a svédek végül bekebelezték kelet-balti birodalmukba a terület legnagyobb részét. IV. Iván orosz cár hasztalan próbálta tartósan megvetni a lábát a Baltikumban, ez végül csak Nagy Péternek sikerült. A lengyel koronával szövetséges Litvánia és Kurföld (Lettország déli része) 1795-ben került Oroszországhoz. A két világháború között mindhárom ország függetlenséget élvezett; 1940-ben a Szovjetunió foglalta el, az 1941-es német támadást követően német, majd a háború végén ismét orosz fennhatóság alá került. Ezeket a népeket azonban mindig is erősen motiválta a nemzeti érzés, és az 1980-as évek végén a Szovjetunió tagköztársaságai közül ők tették meg a kiválás első lépéseit.

Bár a terület nem emelkedik túl magasra a tengerszint fölé, kőzetalapja ősből és keményebb Közép-Oroszországnál. A Finn-öböl felé közeledve fokozatosan sziklák, keskeny öblök és sziklaszigetek váltják fel a homokos partszakaszokat. Jelentős a nagy kiterjedésű erdőségekben folyó fakitermelés, akárcsak a hajóépítés, a precíziós gépgyártás és a halászat a tengerparti városokban. Fontos fejlemény a történeti időkhez képest, hogy a modern jégtörők segítségével télen is használhatók a Baltikum kikötői. Észak számottevő tőzeg- és olajlelőhelyei mellett ősi jövedelemforrás a Balti-tenger partvidékén bőségesen előforduló borostyán.





# Észtország

Észtország fővárosa Tallinn („dánok városa”): dánok alapították a 13. században, a Baltikum egyik legjobb állapotban fennmaradt Hanza-városa. Miután a német megszállás, valamint a sztálini tisztogatások során a lakosság egyharmada életét veszítette, kollektivizálták a földművelő közösségeket, és szigorú fejlesztési terveket léptettek életbe. Észtország gazdasága ma már erősen ipari jellegű. Az 1990-es évek elejének félelmetes léptékű inflációját leküzdve jelenleg az egyik leggazdagabb szovjet utódállam.

A második világháborút követően sok oroszot vonzott a térségbe a magas életszínvonal, és ez felkorbácsolta a nacionalista érzelmeket. Az 1990-es évek-re a lakosság alig 60 százaléka maradt észt, és a születések száma is náluk a legalacsonyabb az országban. Az észtek kulturális örökségük megőrzésére irányuló eltökéltségét az orosz nyelv használatának háttérbe szorítása is mutatja ('70-es évek); ez az örökség a zenében és az irodalomban őrződött meg a legteljesebben. Drámaíróik a moszkvaiaknál vagy a leningrádiaknál (a mai Szentpétervár) bátrabban hallatták a hangjukat. Modern festők és zenészek érkezése támogatta a kultúrát, és hírnévre tett szert a balett, továbbá a szimfonikus zene. A divattervezés, melyre mindig is jótékonyan hatott a nyugati

médiák finn közvetítésű közelsége, szorosan összefonódik a narvai központú magas szintű textiliparral.

Eredetüket tekintve az észtek a finnek rokonai. Mivel a múltban az ország szoros kapcsolatban állt a területe nagy részét 1917-ig az ellenőrzésük alatt tartó németekkel, lakosságának legnagyobb része a munka és a család iránt fokozottan elkötelezett lutheránus (akárcsak a szomszédos Lettország lakói). A köves és nedves talaj ellenére – habár éghajlata kevésbé szélsőséges, mint keletebbre eső szomszédainál – mezőgazdasága igen termelékeny. Legjelentősebb a tejipar, termékeinek 90 százalékát a szomszédos országokba exportálja. További fő jövedelemforrása északon, az olajlelőhelyek vidékén található; az olajat hőerőművekben, benzin formájában ipari és fogyasztói célokra, illetve petrokémiai és vegyi termékek előállítására használják – ennek hatására lendült fel a textilipar, a hajógyártás és a precíziós gépgyártás.

Nagy az árubőség, az emberek elegánsan öltöznek, és igazi kozmopoliták; a kávéházak, az éttermek és szállodák pedig egyre sikeresebben szolgálják ki a fejlődő turizmust. Az oktatás színvonala is magas. A 17. századi, svéd alapítású kollégiumból kialakult Tartui (azelőtt Dorpat) Egyetem Európa legjelentősebb egyetemei közé tartozik; a második világháború óta felbecsülhetetlen mértékben járult hozzá az orosz és a Balti-tenger keleti partvidékének szellemi életéhez.

*Lent: Napfürdőzők a Tallinn környéki homokos tengerparton. A Finn-öböl népszerű nyaralóhely, és a kommunizmus összeomlása óta külföldi turisták is látogathatják.*





## Lettország

Észtországhoz hasonlóan Lettországból is egymást váltották az idegen megszállók: a 13. században a német lovagrendek, a 17. században a svédek, majd a lengyelek; végül, a 18. század végén, az oroszok foglalták el az országot. Ebben az időben sok német – többen közülük Nagy Katalin cárnő meghívására – telepedett le ezen a vidéken, és a legnagyobb súlyú lutheránus egyház révén mély nyomot hagytak a lett társadalomban. A századfordulón a népesség hozzávetőleg fele német volt, míg a lettek aránya mindössze 23%-ot tett ki.

Lettország 1919-ig maradt az Orosz Birodalom része, ezután, a többi balti államhoz hasonlóan, 1940-ig független államiságot élvezett. A náci megszállás idején félmillió lett vesztette életét, és csaknem a teljes zsidó népességet kiirtották.

A második világháború után teljes újjáépítésre szorult a gazdaság, és az Orosz Föderációból, Ukrajnából, valamint Belorussziából történő munkaerő-beáramlás olyan mértékben megváltoztatta az ország nemzetiségi összetételét, hogy a nem lett származásúak csaknem a népesség egyharmadát tették ki. Jelenleg lakosságának 32 százaléka orosz: a Szovjetunió széthullása után kérdésessé vált, megőrizhetik-e állampolgárságukat. A lett nyelv, mely a litvánval és a mára már kihalt óporossal együtt az indoeurópai nyelvcsalád önálló alcsoportját képezi, immár a lett

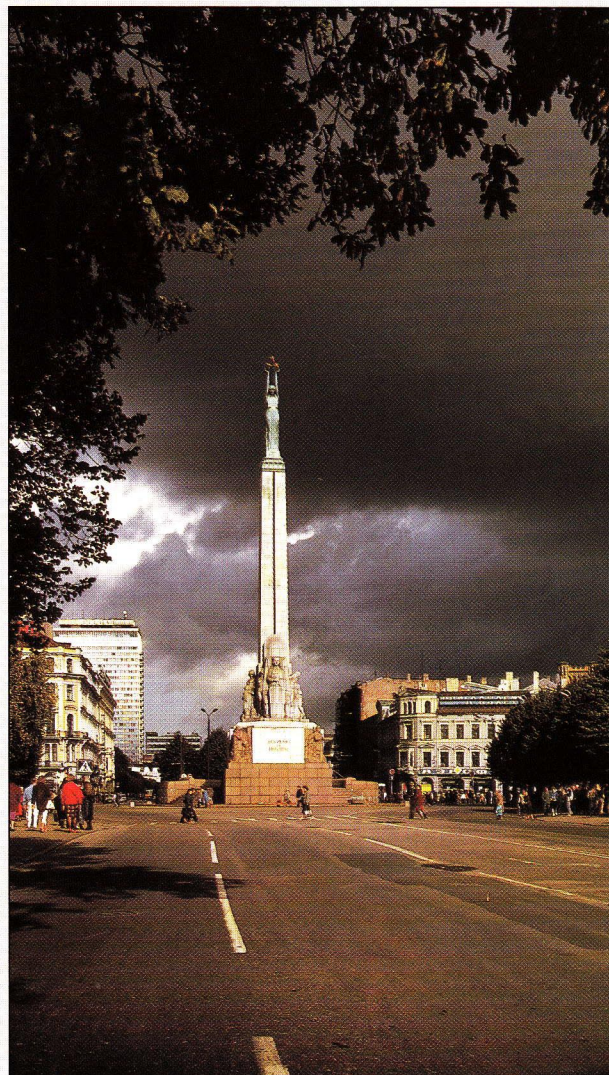
*Balra:* Ez a foszfátbánya (Maardu, Észtország) az országban a kommunizmus bukása óta kibontakozó ipari fejlődést is jelképezi. A korábbi tagköztársaságok közül jelenleg Észtország a leggazdagabb, többek között a jó minőségű foszforkészleteknek köszönhetően.

*Lent:* Néptáncosok a tallinni Gaudeamus diákfesztiválon. A „gaudeamus” latin szó, jelentése: „örvendezünk”. Az észti nép különösen erősen kötődik gazdag népdalkincséhez és kultúrája más hagyományaihoz, melyeket buzgón ápolnak az általuk idegennek tartott szláv hatásokkal szemben. Kultúrájuk és nyelvük tekintetében az észtek északi szomszédaik, a finnek rokonai.

*Föbbső lent:* Az 1935-ben épült szabadságmémlékmu Rigában, Lettország fővárosában. Az ország a két világháború között független volt, és Riga az 1980-as évek balti függetlenségi mozgalmában is fontos szerepet játszott.



*Balra:* Utcai virágpiac Tallinnban. Az orosz külsőség és légkör ellenére a jómódú és kifinomult Tallinn jellegzetesen észak-európai város. Sajátos bájához hozzájárulnak az ódon városfalak és megmaradt őrtornyai.





élet és kultúra minden területén elsőbbséget élvez az oroszokkal szemben.

Bár az iparosodás folyamata gyorsan zajlott, az ipar túlságosan is a régóta a legnagyobb és leginkább nemzetközi jellegű baltikumi városban, Rígában összpontosul. Riga évszázadok óta kereskedelmi központ, a tenger és a kontinens belseje felé egyaránt; ez utóbbi útjára az Oroszország és Belarusz felől Lettországra érkező Nyugati-Dvina (Daugava). Az ország exportcikkei közé a faanyag, bútorok, tejtermékek és a len tartoznak, míg a szükséges cukrot, ipari berendezéseket, trágyát, szénét és más nyersanyagokat importálni kell. Riga a Balti-tenger kikötőjeként jelentős szerepet játszik a hajóépítésben, halfeldolgozásban, de fejlett gépgyártása is: traktorok, buszok, vasúti berendezések, elektromos és rádióalkatrészek készülnek a lett fővárosban. Az ehhez szükséges elektromos energiát vagy a helyi tőzegforrások segítségével állítják elő, vagy kábelen érkezik az észti olajfinomítókból. Egyre fontosabb gazdasági tényező a turizmus: a Balti-tenger partjának strandjai Európa sok tájáról vonzzák a turistákat.



**Balra:** Fából épült szélmalom Lettországon. Az ország területének nagy részére jellemző az eljegesedés, a talaj hideg és vizenyős; a nyirkos tavasz és a nyári esőzések nem kedveznek a növénytermesztésnek. Területének nagy részét kevert típusú erdő alkotja, a tűlevelűek számottevő túlsúlyával. Ezért fontos erőforrás a fakitermelés, a hazai építőipar számára és exportra egyaránt.

**Jobbra:** A szovjet korszak emléke: Juknaichai falu (Litvánia) egyik állami gazdaságában, amelyet az SZKP XXV. kongresszusáról neveztek el, 1800 embernek építettek otthont. A fantáziadús alkotás elismeréseképpen 1988-ban Lenin-díjjal tüntették ki a gazdaság igazgatóját és az építészét. A kép előterében látható, szigorúan szögletes, praktikus szálláshely mögött az épületek elhelyezkedése a helyi sajátosságoknak megfelelően rendezetlenebb: egy valódi falu természetes létrejöttének folyamatát utánozza.





# Litvánia

A litván nyelv az indoeurópai nyelvcsalád balti alcsoportjának tagja, a legarchaikusabb ma is beszélt indoeurópai nyelv. A Litván Nagyfejedelemség a 13. századtól igyekezett kiterjeszteni a hatalmát Oroszország nyugati területei fölé, és egészen 1569-ig megőrizte függetlenségét; ekkor kétnemzetiségű államot alkotva Lengyelországhoz kapcsolódott, és ez az államalakulat a 18. század végéig megmaradt. Bár hosszú időt töltött orosz fennhatóság alatt (1918-ig), a kereskedelem és a római katolikus egyház révén továbbra is tartotta a kapcsolatot Lengyelországgal és más európai országokkal. A litvánok, Európa utolsó pogány népeként, 1385-ben vették fel a katolikus vallást, és bár alattvalóik nagy része ortodox orosz volt, vidéken tovább élt a pogányság. Ma a litvánok 80 százaléka katolikus, és nemzeti öntudatuk fontos eleme a vallás.

Művészetük a zenében, festészetben és építészetben egyaránt tükrözi a vallási örökséget. 1940-ig, amikor Litvánia huszonkét évnyi függetlenségét követően Oroszország újra elfoglalta a litván földet, a mindennapi élet sok területén, köztük az oktatásban

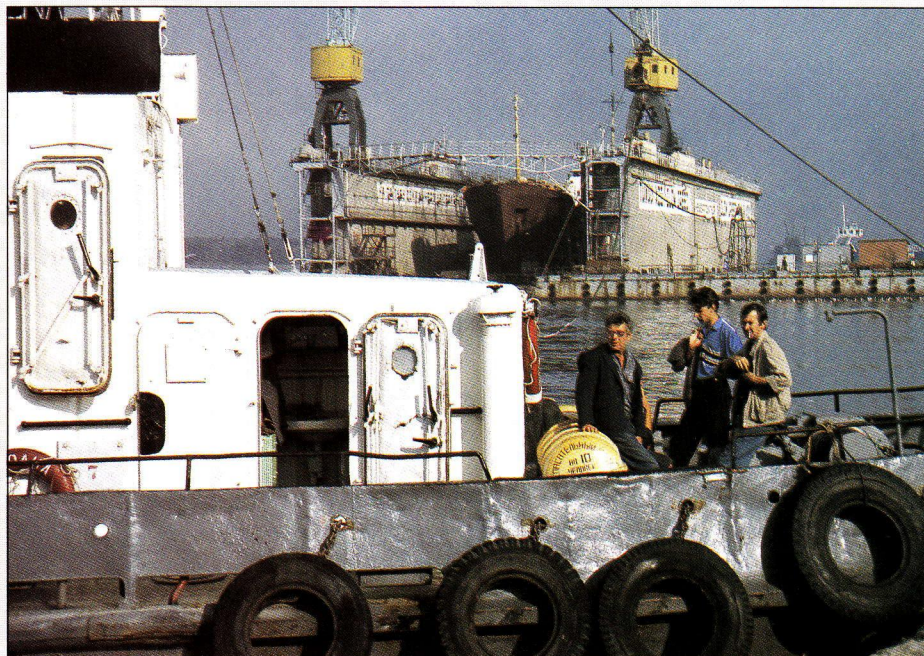
is, jelen volt az egyház. A Népi-Nemzeti Fronttal szövetségben, az egyház 1974-ben emberi jogi mozgalmakat indított, és ezzel a nemzettudatot erősítő legjelentősebb szervezetté vált, amikor időnként erőszak jellemezte a függetlenségi törekvéseket.

A szovjet rendszer idején több mezőgazdasági szövetkezetet alapítottak, mint a másik két balti köztársaságban, ennek következtében elnéptelenedtek a mezőgazdasági területek, továbbá a korábban jelentékeny városokba áramlott a lakosság, melyek fejlődése így jelentősen felgyorsult. 1961-ig, amikor lefektették egy Litvániába vezető olajvezetékét, az elektromos áram termelése a tőzeglőhelyektől és a külföldről behozott széntől függött. A fejlődés új korszakában földgáz használó üzemek sora épült fel, és egyre hatékonyabban kezdték bevonni a művelésbe a mocsaras területeket is. A természeti adottságok leginkább a tejtermelésnek és az állattenyésztésnek kedveznek, melyhez a nagy hozamú modern, belterjes mezőgazdasági módszerekkel előállított takarmánytermesztés és a legeltetés céljára elkülönített területek jelentik a háttérét. Miután megbirkózott a '90-es évek elejének roppant magas inflációjával, Litvánia gazdasága újra növekedésnek indult, és az ország ma már jelentős szerszámgépkészítőnek számít. Itt található a világ borostyánkészletének a kétharmada.

*Balra:* Rigai dokkok a Nyugati-Dvina (Daugava) torkolatának közelében, a Rigai-öböl délkeleti végében. Rigát, a Balti-tenger keleti partvidékének jelentős kikötőjét a Dvina mellett csatornáknak kötik össze a Dnyeper és a Volga medencéjével.

*Balra lent:* Riga évszázadok óta a Balti-tenger keleti partvidékének metropolisza. A két világháború súlyos pusztításai ellenére mindmáig fennmaradt a város középkori magja.

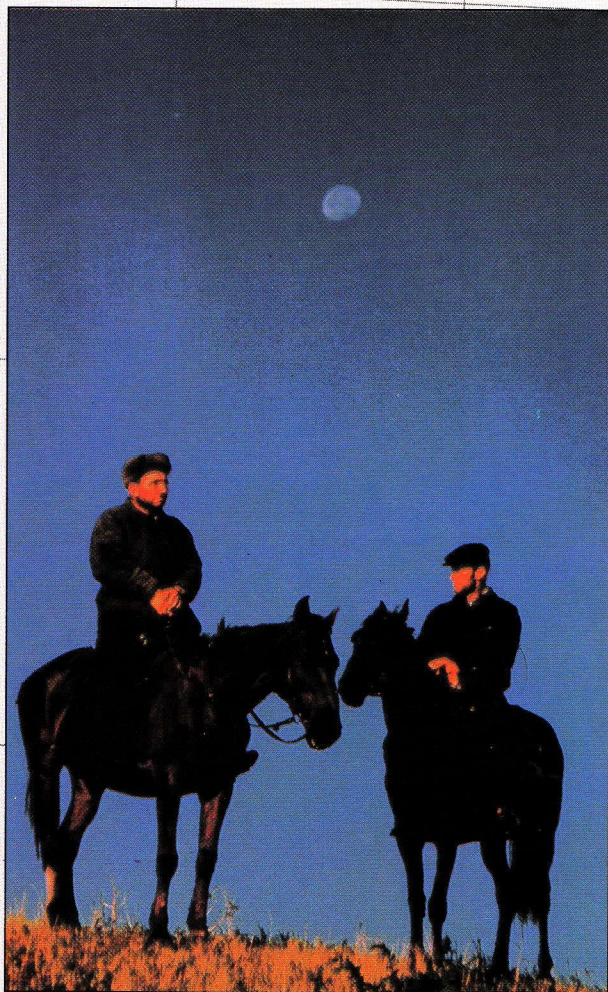
*Lent:* Házépítés az 1980-as években, egy kollektív gazdaságban, a litvániai Kapsukski vidékén. A Szovjetunió nagy részén állandó lakáshiánnyal küszködtek; itt a rendelkezésre álló lakásállomány minőségi és mennyiségi javítására tett erőfeszítés látható.



*Fent:* Litvánia balti-tengeri kereskedelmé mindig is a nemzeti gazdaság alapvető részét képezte. Az utóbbi ötven évben a kereskedelmi és a teherszállítás egyaránt robbanásszerű növekedésnek indult. A képen látható Klaipėda kikötővárosában ma is fontos iparág a halfeldolgozás.

*Balra:* Politikai gyűlés Vilniusban, a Gediminas téren, 1988 novemberében. A tüntetést a litván Sajudis mozgalom szervezte a peresztrojka elveinek támogatására. A 80-as évek vége felé Litvániában és Észtországban egyre erősödött a nacionalizmus és a nyugtalanság. 1991-ben mindhárom balti állam függetlenné vált és belépett az ENSZ-be.





Balra: A kaukázusontúli terület évszázadok óta híres nagyszerű hátsólovairól. A helyi fajták közül különösen nagyra értékelték a jellegzetesen aranszínű karabahit. Régebben a doni és a Volga menti kozákok, lóállományuk gyorsaságának és állóképességének javítására, rengeteget vásároltak ebből a fajtából. A kaukázusontúli terület lankáin a legeltető állattenyésztésre épülő gazdaságokban még mindig fontos szerep jut a lovaknak.



# A KAUKÁZUSONTÚLI TERÜLET

**Köztársaság**  
**TERÜLET**  
**NÉPESSÉG**  
**FŐVÁROS**  
**FŐVÁROS LAKOSSÁGA**  
**FŐ NYELV**

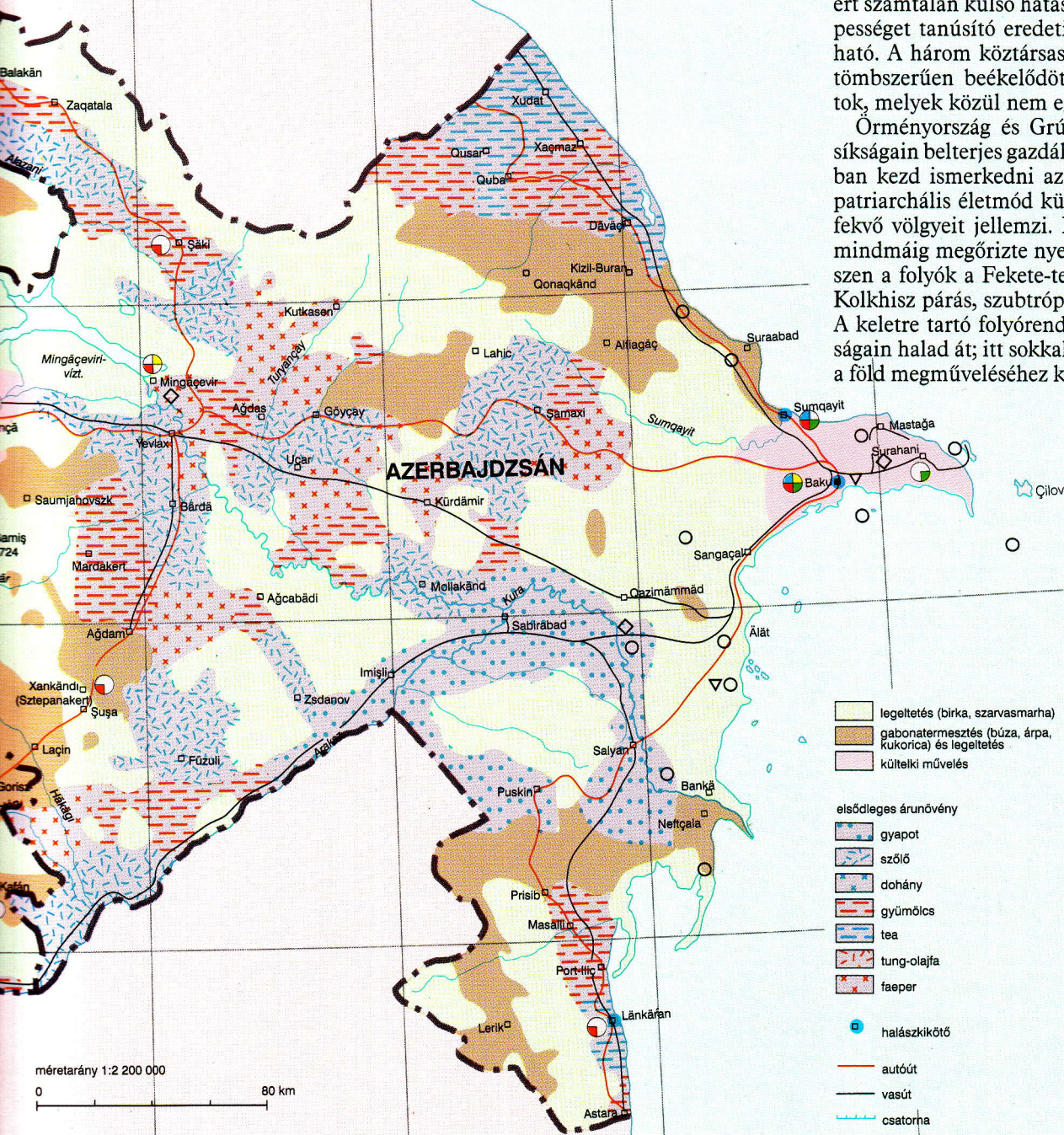
**Örményország**  
29 800 km<sup>2</sup>  
3,6 millió (1997)  
Jereván  
1 283 000 (1991)  
örmény

**Grúzia**  
69 700 km<sup>2</sup>  
5,4 millió (1997)  
Tbiliszi (régibben Tiflisz)  
1 253 000 (1994)  
grúz

**Azerbajdzsán**  
86 600 km<sup>2</sup>  
7,6 millió (1997)  
Baku  
1 700 000 (1993)  
azeri (a török nyelvcsaládba tartozik); továbbá Bakuban orosz ajkúak

Az északra fekvő orosz és a délre fekvő arab kontinentális talapzatok közötti geofizikai feszültség hozta létre a kaukázusontúli terület hegyvonulatait; ugyanez a kétféle irány között jelentkező feszültség jellemzi továbbá a három köztársaság (Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán) népét érintő történelmi összeütközéseket is. Az egymást váltó birodalmak – hellén, római, bizánci, kazár, arab, mongol, oszmán, perzsa és az orosz – mindegyike gazdagsága és stratégiai helyzete miatt vetett szemet erre az övezetre. A Kaszpi- és a Balti-tenger között, a hajdani fűszer- és selyemutak mentén húzódó földnyelv – a kaukázusontúli vidék – köti össze a Földközi-tenger medencéjét a Közel-Kelettel. Ez a viszonylag kicsiny terület már ősidők óta sokszínű kultúra és művészet hazája. Ez a sokszínűség a területet ért számtalan külső hatással, valamint a nagy túlélőképességet tanúsító eredeti hagyományokkal magyarázható. A három köztársaság mindegyikében találhatók tömörszerűen beékelődött, különböző etnikai csoportok, melyek közül nem egy autonómiát követel.

Örményország és Grúzia termékeny völgyeiben és síkságain belterjes gazdálkodás folyik. A világ mostanában kezd ismerkedni az itt termelt borokkal. Az ősi, patriarchális életmód különösen a Kaukázus magasan fekvő völgyeit jellemzi. Ez a vidék csodálatos módon mindmáig megőrizte nyelvi sokféleségét. A nyugati részen a folyók a Fekete-tenger keleti csücskénél, az ősi Kolkhisz párás, szubtrópusi síkságainál gyűlnek össze. A keletre tartó folyórendszer Azerbajdzsán száraz síkságain halad át; itt sokkal szélsőségesebb az éghajlat, és a föld megműveléséhez kiterjedtebb öntözés szükséges.





# Örményország

Az itt született ősi civilizációról, az ősi Urartu kultúrájáról (Kr. e. 8–7. sz.) tanúskodnak az Arinberdben, Karmir-Blurban és máshol előkerülő fantasztikus leletek. Az „Urartu” az „Ararát” névvel rokonítható. Az Ararát – a jereváni síkság fölé tornyosuló hegy – a történelmi Örményország szíve. Az örmények nagy bánatára a hegy – akárcsak középkori fővárosuk, a nagyszerű Ani maradványai – a határ török oldalán található. Hosszú történelme során területe hol gyarapodott, hol megfogyatkozott; bizonyos időszakokban (különösen a Kr. e. 1. században) magában foglalta az újabb kori Szovjetunió, Törökország, Irán, Irak és Szíria egyes részeit is. Örményország az első állam, amely (a 4. század elején) államvallássá emelte a kereszténységet. Ugyanerre az időszakra tehető sajátos írásuk kialakulása. Egyháza – az örmény apostoli egyház – a többi ortodox egyháztól eltérő tanokat vall. Az egyház feje, minden örmények katolikosza Ecsmiadzinban székel.

A hajdani Örményország területének töredékét foglalja el a jelenlegi állam; területe alapján a volt Szovjetunió legkisebb köztársaságának számított. Szinte ugyanannyi örmény él az ország határain túl, elsősorban az Azerbajdzsánba ékelődött Nagorno-Karabah területen, ahol az 1990-es évek elején elkeseredett küzdelem zajlott az örmények és az azeriek között. A kereskedőként és iparosként híres örmények szétszóródott csoportjai a Közel-Keleten, Európában és Amerikában egyaránt megtalálhatók.

A köztársaság etnikailag rendkívül homogén: a lakosság több mint 93%-a örmény. Nyelvük ugyan az indoeurópai nyelvcsalád tagja, ám nincsenek közeli nyelvrokonaik. Életteli gazdag népi és liturgikus zenei hagyományokkal, kőfaragással és iniciálékkal díszített középkori kéziratokkal dicsekedhet. Figyelemre méltó építészetükben már a 11. század óta alkalmaztak csúcsíveket. Az ősidők homályába vész az örmény hegyvidék szőlészeteinek hagyománya, s vélhetőleg innen terjedt el világszerte ez a tevékenység.

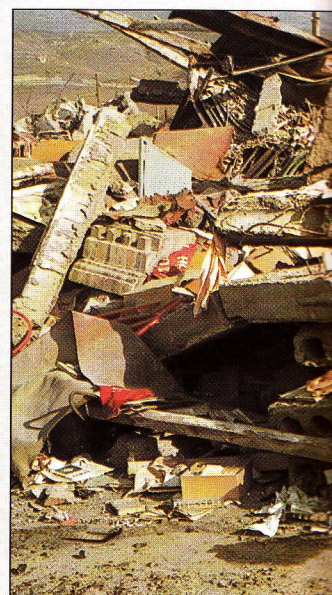
Bár az ország tengerszint feletti átlagos magassága 1800 méter, mezőgazdasági terményei hihetetlen változatosságot mutatnak. A déli fekvés és az általában egyenletes éghajlat bőséges gyümölcszhozamot – füge, gránátalma, mandula – biztosít a teraszos lankákon, de kedvez a bor- és az égetett szesz előállításának is. Az alacsonyabban fekvő síkvidékeken búzát, árpat és kukoricát termelnek, a fennsíkon található legelők pedig marha- és juhtenyésztésre alkalmasak. Örményország fő mezőgazdasági területe az Arak-völgy, ahol fokozott öntözéssel jó minőségű gyapotot termelnek.

Az egész gazdaságot vízi erőművek – különösen a Szeván-Razdan – segítik; a vízenergia hasznosítása nélkülözhetetlen a gazdaság gyors fejlődéséhez. A szovjet rendszer idején végrehajtott hatalmas beruházások, a dús ásványkészletek kiaknázása egyaránt hozzájárultak a változatos iparszerkezet kialakulásához és az infrastruktúra fejlődéséhez. Napjainkban Örményország a vegyszerek, gépi berendezések, precíziós műszerek, textilek és konzervek jelentős előállítója. Az Azerbajdzsánnal folytatott sokéves ellenségeskedés után a kaszpi-tengeri azeri olajmezőkről Törökországba olajat szállító csővezeték fejlesztése is a gazdaság megújulásával kecsegtet.

**Lent:** Örményország, Jereván. Két fiatal férfi hódol az utcai árusnál vásárolt *kvass* örömeinek. Ez az alacsony alkoholtartalmú ital nagy népszerűségnek örvend a térségben. Gabonafélék és rozskenyér erjesztésével nyerik, olykor gyümölcscsel ízesítik.

**Legalul:** Tüntetés Jerevánban. A köztársaság homogén összetételű lakossága, valamint az ország hosszú és viharos történelme fölött érzett nemzeti büszkeség már a szovjet korszakban is jelentős tényezővé avatta az örmény nacionalizmust.

**Lent:** A geotektonikus aktivitás miatt Örményországot esetenként pusztító földrengések sújtják. Az 1988 decemberében bekövetkezett földrengés romba döntötte az északi országrész nagy részét, és 25 000 ember halálát okozta. Spitakban, az epicentrumban a földrengés ereje meghaladta





a 10-es fokozatot, és valósággal elsöpörte a várost a föld színéről. Az infrastruktúrát ért károk miatt hosszú időt vesz igénybe, míg talpra áll az örmény gazdaság.

## Azerbajdzsán

A kaukázusontúli utódállamok közül a legnagyobb területtel rendelkező Azerbajdzsán domborzatával inkább Közép-Ázsiára, mint Grúziára vagy Örményországra emlékeztet. Kulturális szempontból is ugyanezt a megállapítást tehetjük, ugyanis iszlám országról van szó. Az elmúlt ezer évben hol a török, hol a perzsa hatások érvényesültek erősebben. A legrégibbi időktől stratégiai jelentőségűnek számított a Kaukázus és a Kaszpi-tenger közti átjáró megszerzése. A mai azerbajdzsánok a török nyelvű népek közé tartoznak, ennél fogva viszonylag új jövevények a Kaukázus térségében. A hegyvidéken – Karabahot is beleértve – mindazonáltal már jóval a mongol támadások előtt határozott körvonalat kapott kiemelkedő költőket és énekeseket felvonultató kultúrájuk. Nem sokkal később, a Sirván-kánok idején virágzott fel a Kaszpi-tenger közelében fekvő Baku, a mai főváros; uralmuk alatt (14–15. sz.) épült a máig fennmaradt palota és citadella.

Bár erősen érvényesült a perzsa hatás, illetve esetenként fennhatóság, a nép megőrizte sajátos azeri kultúráját. Több helyi kánság került orosz protekto-

rátus alá, majd az 1820-as évek végén, a Perzsia ellen vívott sikeres háborút követően az Orosz Birodalom teljes egészében bekebelezte az országot. Az oroszok hamar felfedezték Baku vidékének gazdasági lehetőségeit, ahol, mint az ősidők óta ismert, természetes állapotban fordul elő a nafta; a 20. század elejére ez a terület lett a világ legnagyobb olajmezője. A kommunizmus összeomlása óta a nyugati befektetések eredményeként az azerbajdzsáni olajat két fővezetéken exportálják Bakuból.

A hatalmas orosz és azeri város, Baku és környékének ipara a szovjet időkben a helyi olajtermelésre települt; mostanában egyre inkább a Kaszpi-tenger part menti lelőhelyeinek – Közel-Kelet után a világ második legnagyobb olajmezőjének – kiaknázása kerül előtérbe.

Azerbajdzsán legfontosabb terménye a gyapot. Az öntözés hatására zöld szigetek alakultak ki az egyébként félsivatagi Kura-síkságon. Télen a sztyeppeken juh-, marha-, sertés- és hátlótenyésztéssel foglalkoznak; nyáron az állatokat áthajtják a szomszédos magaslati legelőkre. Itt is honos a kaukázusontúli területekre jellemző gyümölcs-, dohány-, tea- és szőlőtermesztés. A Kaszpi-tenger partjai mentén húzódó, egykor oly híres halászerületet, ahonnan csúcsmínőségű kaviárt exportáltak, jelenleg szennyeződés és túlhalászás fenyegeti.



*Jobbra:* Középület Azerbajdzsánban, Bakuban, előtte Lenin-szobor. Baku súlyos károkat szenvedett az októberi forradalmat követő időszakban, amikor rövid ideig (1918–1921) bolsevikellenes köztársaságának fővárosa lett.

*Lent:* A Kaszpi-tenger azerbajdzsán partjai mentén már megszokott látványt nyújtanak a fűrőtornyok. A kaukázusontúli terület bőséges olajkészlete a jólét ígéretét jelenti a régió elszegényedett, volt szovjet köztársaságainak.





# Grúzia

A Nagy- és Kis-Kaukázus között fekvő Grúzia területének 80 százaléka hegyvidék. Gazdasága számára – mely mostanában lábal ki az 1990-es évek elejének súlyos inflációjából – a sebes folyású hegyi folyók jelentik az energiaforrást. Tbilisziben, az ország fővárosában jótékony hatású, forró, kénes gyógyvízforrások fakadnak. A grúzokról az a hír járja, hogy rendszerint szép kort érnek meg.

A nem indoeurópai, a maga nemében páratlan grúz nyelv a nemzeti-kulturális öntudat fontos eleme, és sajátos, ősi írása is megmaradt. A grúzoknál, akárcsak Örményországban, a 4. században vált államvallássá a kereszténység. Építészetük szinte minden korszakából maradtak fenn templomok és erődítmények. Tekintélyes múltra visszatekintő irodalmukból külön említésre méltó Sota Rusztáveli középkori eposza, *A tigrisbőrös vitéz*. A grúzok Kvartelinek nevezik országukat (a „Grúzia” orosz elnevezés).

Kapcsolataik Oroszországgal a Kijevi Rusz idejére nyúlnak vissza. Az 1780-as években Grúzia orosz protektorátus alá helyezte magát, majd Pál cár uralkodása idején az Orosz Birodalom részévé vált. Az 1918-tól 1921-ig független országot mensevik kormány vezette, majd a Kaukázusontúli Szövetségi Köztársasághoz tartozott, 1936-ban pedig önálló szövetségi köztársaságként a Szovjetunió tagja lett. Talán mindmáig Sztálin a legismertebb grúz. A hatalmas, multikulturális várossá és kulturális központtá fejlődött gyönyörű Tbilisziben – lakosságát többek között oroszok és örmények is adják – elkeseredett küzdelmek folytak (akárcsak a függetlenségre törekvő délosztét, mingrel, és abház területeken) a Szovjetunió összeomlását követő, három évig tartó polgárháborúban.

A táj változatos és lenyűgöző. Az ország területén megtalálhatók az egész évben hófedte hegycsúcsok, a Rioni folyó mocsaras deltavidékének földművelésre alkalmassá tett övezete mellett a sűrű erdők és a termékeny völgyek. Noha az ország területének mindössze 16 százaléka művelhető, az öntözés eredményeként több szomszédos köztársaságnak is Grúzia szállítja a dohányt, a teát és a déligyümölcsöket. Kiváló szőlőtermő vidék a Rioni és Kura folyók által öntözött központi síkság, különösen Kutaiszi környéke, ahol egyébként a selyemhernyó-tenyésztés is virágzik; a szőlő egyébként Grúzia egyik legrégebbi terménye. A kevéssé ismert termesztett növények közé tartoznak a tungfa-ligetek. A fa olaját az acél edzése során használják fel. A szovjet korszak végén Grúzia gazdasági növekedését – elsősorban a gépipart, a gépgyártást és a vegyipart – erősen fékezte a polgárháborúból fakadó bizonytalanság.

A grúzok méltán büszkék régi kulturális gazdagságukra. Ötvösművészetük, különösen az arany-, ezüst- és bronzművesség hagyományai figyelemre méltók: ikonjaikat gyakran fémlemezre készítették. Textiláikat mindmáig arany- és ezüstszállal hímzik. Sok középkori freskó és kőfaragvány maradt fenn, és Grúzia modern festői sem maradnak el elődeiktől.

*Jobbra:* A grúz fővárostól, Tbiliszitől északra fekvő Mcheta, az Aragvi és a Kura összefolyásánál. Földrajzi elhelyezkedése a Kaszpi-tengertől a Fekete-tengerig vezető kelet-nyugati és az Aragvi völgyét

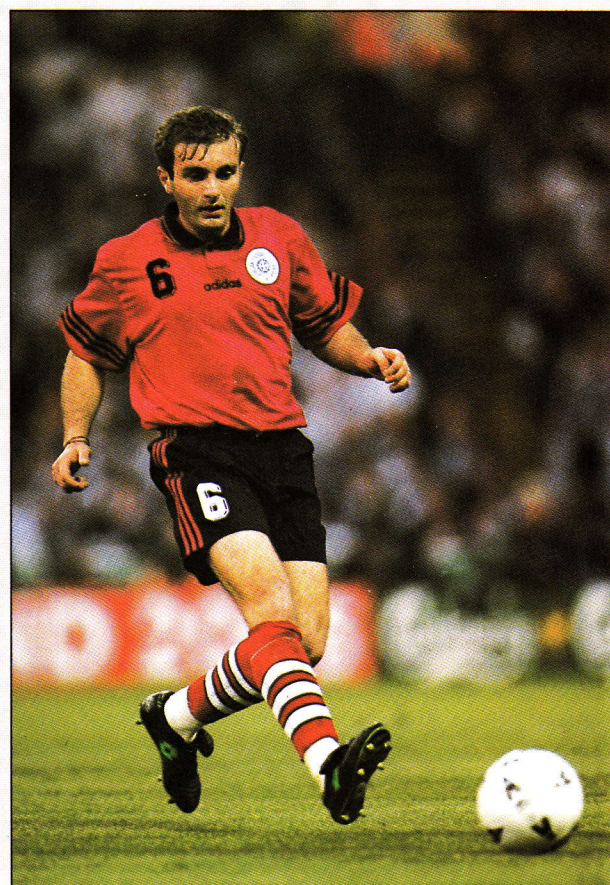
átszelő északi út találkozásánál, hozzájárult korábbi tekintélyéhez. A Kr. e. 5–2. században az ősi grúz királyság fővárosa; 11. századi székesegyháza a grúz egyházfők székhelye volt.





*Balra:* Szvanétia (Északnyugat-Grúzia) hegyvidéke. A lakótoronyként és erődítményként használt tornyok a grúz hegyvidék régebbi falvainak sajátosságai. Szvanétia aranymezői szolgálhattak az aranygyapjúról szóló legenda alapjául.

*Lent:* A nemzetközi labdarúgásban sok új és tehetséges nemzeti csapat tűnt fel. Most, hogy önálló válogatottjukkal állhatnak ki a hajdani köztársaságok, valósággal újjáéledt a futball, ami már a szovjet korszakban is lehetőséget nyújtott a nemzeti büszkeség kinyilvánítására.



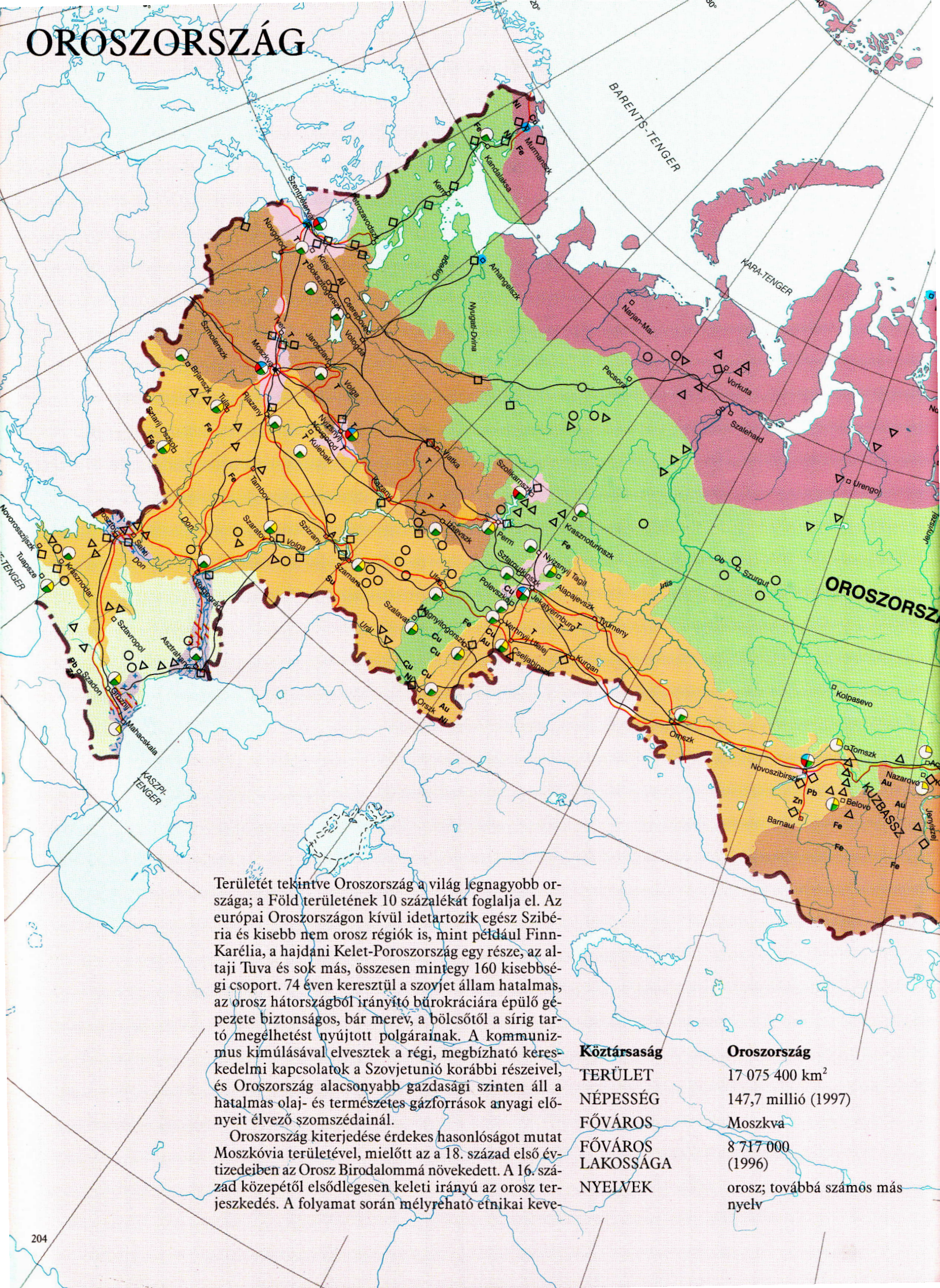
*Balra:* Tbiliszi. Népviseletbe öltözött fiatal táncosok mutatják be ügyességüket. Világhírű a grúz néptánc gazdagsága és sokszínűsége. A grúzok roppant büszkék ősi és különleges zenei hagyományukra.

*Jobbra:* Macskaköves utca Tbiliszi egyik régi negyedében. Szemben a hegytetőn a hajdani fellegrvár maradványai láthatók. A mivesen faragott mintákkal és stilizált állatokkal díszített erkélyek bepillantást engednek a grúz fafaragás tiszteletre méltó hagyományába.





# OROSZORSZÁG



Területét tekintve Oroszország a világ legnagyobb országa; a Föld területének 10 százalékát foglalja el. Az európai Oroszországon kívül idetartozik egész Szibéria és kisebb nem orosz régiók is, mint például Finn-Karélia, a hajdani Kelet-Poroszország egy része, az altaji Tuva és sok más, összesen mintegy 160 kisebbségi csoport. 74 éven keresztül a szovjet állam hatalmas, az orosz hátszorból irányító bürokráciára épülő gépezete biztonságos, bár merév, a bölcsőtől a sírig tartó megélhetést nyújtott polgárainak. A kommunizmus kimúlásával elvesztek a régi, megbízható kereskedelmi kapcsolatok a Szovjetunió korábbi részeivel, és Oroszország alacsonyabb gazdasági szinten áll a hatalmas olaj- és természetes gázforrások anyagi előnyeit élvező szomszédainál.

Oroszország kiterjedése érdekes hasonlóságot mutat Moszkovia területével, mielőtt az a 18. század első évtizedeiben az Orosz Birodalommá növekedett. A 16. század közepétől elsődlegesen keleti irányú az orosz terjeszkedés. A folyamat során mélyreható etnikai keve-

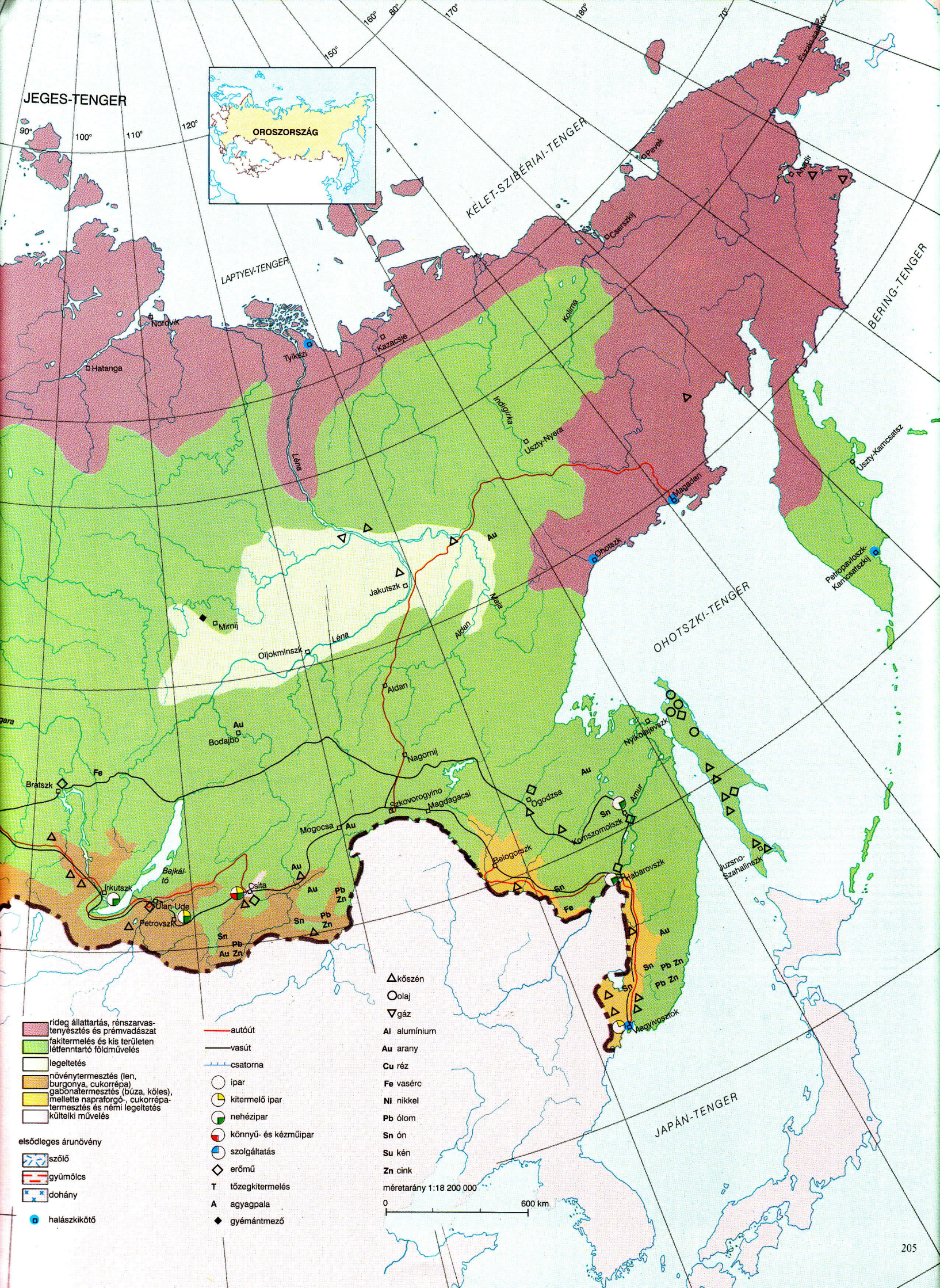
## Köztársaság

TERÜLET  
NÉPESSÉG  
FŐVÁROS  
FŐVÁROS  
LAKOSSÁGA  
NYELVEK

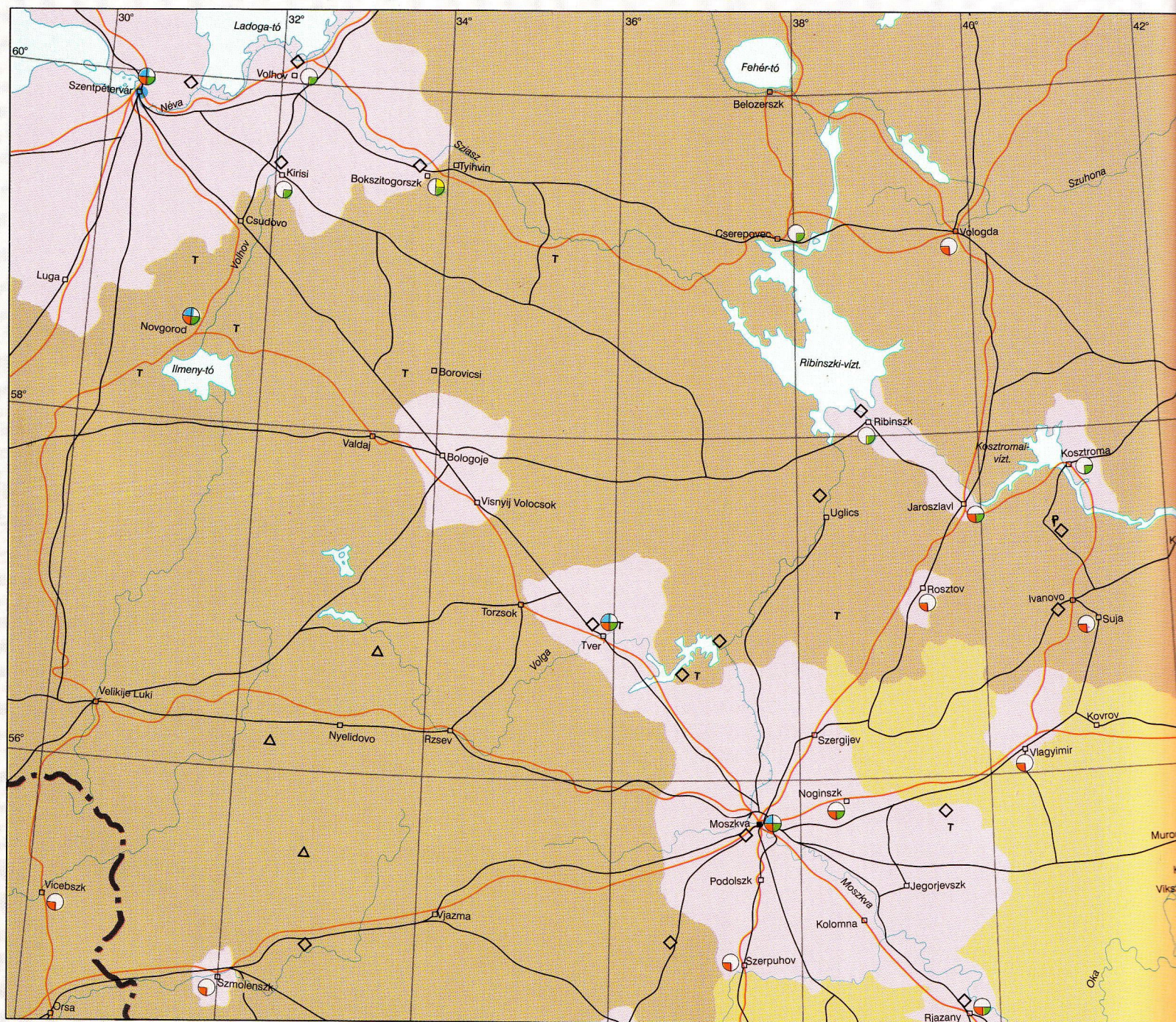
## Oroszország

17 075 400 km<sup>2</sup>  
147,7 millió (1997)  
Moszkva  
8 717 000  
(1996)  
orosz; továbbá számos más nyelv





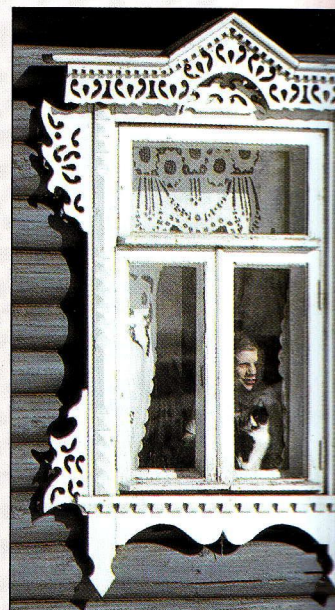




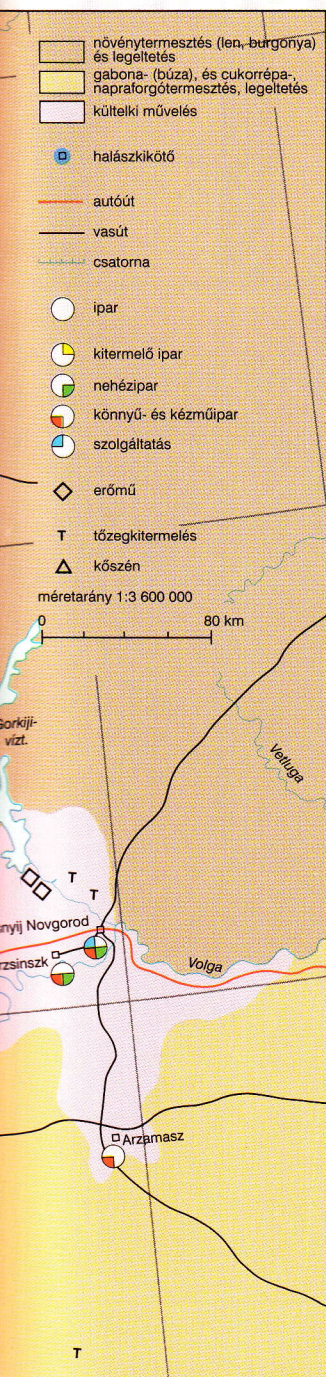
#### Fent: Moszkva térsége

*Jobbra:* A szuzdali Istenanya születése-székesegyház eredeti kupoláit az átépítés során módosították, szerkezete azonban a tatár hódoltság előtti időket (1222–1225) idézi. Egészen más stílust képvisel az újra felépített Nyikolszkaja fatemplom (1766). A két templom között áll a manapság múzeumként működő 17. századi érseki palota. A három épület az orosz építészet egyaránt jelentős, ám egymástól lényegesen eltűtő hagyományait képviseli.

*Jobbszélén:* Népművészeti értékű a faragott ablakszegély (*nalicsnyiki*); különösen Kelet-Oroszország és Szibéria régi faházait jellemzi. A fafaragás paraszti hagyomány; inkább télen jelentett elfoglaltságot, a mezőgazdasági munkákat megelőző zord időjárás idejében.







redésre került sor, és az országban mindenféle etnikumra találhatunk példát a skandinávától az ázsiaiig. A megkülönböztetés hagyományosan nem is az etnikai jellemzők, hanem – a középkor szokásának megfelelően – annak alapján történik, hogy az illető népcsoport ortodox-e vagy sem. A nem orosz és nem ortodox népek számos finn és török-tatár eredetű, Oroszország északi, központi és keleti részében szétzóródott néptöredéket foglalnak magukba. Ilyenek például a baskírok – Dél-Szibéria burját buddhistái –, a távoli északkeleten török „sziget”-et alkotó jakutok, illetve a Kaukázus északi részén élő vegyes népcsoportok. Ezek némelyike, mint a csecsen és ingus muzulmánok, hagyományosan kemény ellenállást tanúsít a szovjet, illetve orosz uralommal szemben. Ez a vallási-etnikai gyökerű ellenérzés azután az 1990-es évek véres polgárháborúhoz vezetett.

Oroszország földrajzi szempontból három fő területre osztható, ezek: az európai Oroszország dimbesdombos alföldjei, Szibéria keleti részének hegyvonulatai a Léna folyótól a Csendes-óceánig, valamint a nagyrészt alacsony fekvésű, síkvidéki Nyugat-Közép-Szibéria. Szót kell ejteni még a Szibériát dél felé lezáró hegyekről, valamint a kevésbé látványos, ám a gazdaság szempontjából alapvető jelentőségű Urál hegységről, mely elválasztja Szibériát Európától. A túlevő erdőséggel borított végeláthatatlan tajga és az összes többi vidék között mutatkozik azonban az igazi ellentét. A tajga olyannyira néptelen, hogy szinte ész-

revétlen maradt az 1908-as „tunguszká esemény”, amikor minden valószínűség szerint egy meteorit becsapódása következtében több száz négyzetkilométernyi erdő pusztult el. A tajga nagy része már csak azért is hasznosíthatatlan, mert az altalaj nagyobb szigetekben örökké fagyott. A nagy folyók mentén – főként Jakutiában, a Léna folyó középső szakaszánál – találhatók rétek és némi termőterület. A szörványos népesség régóta prémvadászatból és rénszarvastyenyészésből tartja fenn magát, illetve a fakitermelésben és fafeldolgozásban talál munkát.

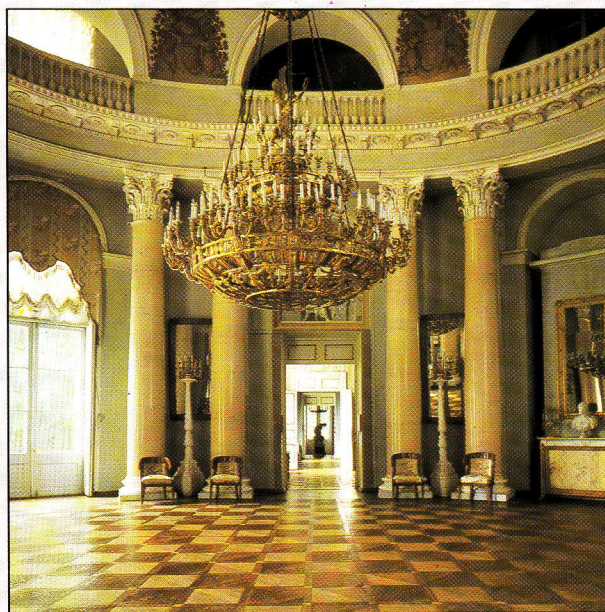
E távoli területeken is találhatók gazdag földgáz-, olaj- és ásványlelőhelyek, amelyek iránt nyugati befektetők is érdeklődnek. A sztálini időkben a Vorkuta és Magadan környékén létesített hatalmas fogolytáborokkal kísérelték meg eredménytelenül és emberéleteket nem kímélve kitermelni ezeket a természeti kincseket. A 17. századtól Szibériába küldték a száműzötteket, ezért a 19. századra már fontosabb szerepet is kapott; a transzszibériai vasútvonal megépítésével (1893–1903) itt is megjelentek a települések, és megtelepedett az ipar.

Az Urál hegység mélyének fém- és drágakőkészleteit viszont már évszázadok óta ismerik és bányászik, bár a Dél-Urál vidékének ipari fejlesztésére csupán 1917 után került sor. A szovjet rendszer idején fejlődött a közlekedés is, ami lehetővé tette, hogy a magnitogorszki ércből kuzbasszi (Kuznyeck-medence) szénnel olvassák ki a vasat Közép-Szibérián.

Jobbra: Téli ünnep a Moszkva folyó partján, Kolomenszkóiban.

Lent: Szuzdali faház. Szuzdal gyakorlatilag az orosz építészet különféle típusainak afféle „múzeumvárosa”.

Jobbra lent: Az ovális terem Arhangelszkóiban, a Golicin család hajdani birtokán található. A főleg fogadásokra, vendégeskedésre, nem pedig állandó lakásnak használt palota a 19. század elején, jobbágymunkával épült. Jelenlegi formáját a birtokot 1810-ben megvásároló Nyikolaj B. Juszupov dúsgazdag műgyűjtőnek köszönheti. Műkincsgyűjteményének egy része megtekinthető a palota termeiben.





*Jobbra:* Északon a tél közepén a Nap alig emelkedik a horizont fölé. A háztetők meredek lejtésűek, hogy ne üljön meg rajtuk a hó. Oroszország számára általános gondot jelent a falfak elnéptelenedése, ám a magántulajdonú gépkocsik

egyre növekvő száma visszakapcsolja a vidéket az ország vérkeringésébe, és hozzájárulhat a vidék újjáéledéséhez.

ban és a közép-ázsiai Karagandában. A második világháború idején stratégiai fontosságra tett szert az orosz ipari hátszország keletre települése. A Volga–Urál vonalában található olajmezőket az 1920-as években háttérbe szorították a tyumeni régió hasonló lelőhelyei.

A Szovjetunió 1991-es széthullása óta Szibériában intenzívebbé és szélesebb körűvé vált az olaj-, földgáz-, gyémánt- és aranylelőhelyek utáni kutatás, ami súlyos károkat okoz a természetnek. A messzi északon található tyumeni olajmezők kitermelése például keserves és költséges, és hosszú csővezetékrendszert igényel. A tundravidékre jellemző szélsőséges viszonyok is nehezítik a munkások életét. Egy másik távoli ipari település a Jenyiszej folyó torkolatánál fekvő Norilszk, amelynek színesfémbányászata, valamint réz-, nikkel-, kobalt- és platinafeldolgozása jelentősen hozzájárul Oroszország ásványtermeléséhez és potenciális gazdasági növekedéséhez. Ám az ország többi részével az északi-tengeri útvonal jelenti az egyetlen kapcsolatot, melynek hajózhatóságát egész évben atomjégtörőkkel kénytelenek biztosítani. Az eredetileg a csendes-óceáni kikötőkön át zajló kereskedelem fellendítésére hivatott 3000 kilométer hosszú Bajkál–Amur vasútvonal (BAM) még nem készült el teljesen (az építését 1930-ban a sztálini korszak politikai foglyai kezdték el), és csekély a valószínűsége, hogy valaha is megtérülnek a befektetett költségek. A központi „fekete föld” vidékei többnyire jól művelhető területek. Az Amur völgyének talajminősége a vegyes gazdálkodást segíti elő: a búza-, cukorrépa-, napraforgó-termelést, hús- és tejtermékek előállítását. Az Észak-Kaukázus is elsősorban mezőgazdasági jellegű, melegebb éghajlati adottságai a szubtrópusi terményeknek: a szőlő-, gyümölcs- és dohánytermelésnek kedveznek.

Napjainkban egyre fokozottabb nemzetközi nyomás nehezedik Oroszországra, a célból, hogy felszámolja előregedett és veszélyes RBMK-rendszerű atomerőműveit. Az ország fő energiabázisát továbbra is Kelet-Szibéria jelenti; az Angara és Jenyiszej folyók vízeresia-tartalékai a térségbe vonzzák a nagyobb energiaszükségletű iparágakat, amilyen például az alumíniumkohászat. Az Angara folyó kiaknázható vízeresia-készlete felér Oroszország európai részén a három legnagyobb folyó, a Volga, a Don és a Káma együttes teljesítményével. A Távol-Kelet mostanában lendül fel: a Mirnij környéki Viljui völgyében zajló gyémántkitermelés vetekszik Dél-Afrika gyémántiparával, a Léna-völgy és a Barguzin folyó aranykészlete pedig vonzza a környékre a telepeseket.

A Szovjetunió felbomlását követő években – a szomszédos utódállamokhoz hasonlóan – Oroszországnak is meg kellett küzdenie a vágtató inflációval és az életszínvonal zuhanásával. Jelenleg sürgős megoldásra váró probléma iparvárosainak fokozott levegő- és ivóvíz-szennyezettsége. Az orosz embereknek meg kell birkóznia a születések számának és a várható élettartamnak a rohamos csökkenéséből fakadó társadalmi nehézségekkel is. Az egyre nagyobb súlyú feketegazdaság – melyet többnyire a szervezett bűnözés tart a kezében – ugyancsak akadályozza a nyugati típusú piacgazdaságba való átalakulást.







**Balra:** Távol-Kelet. Vadászatra induló csapat az Ohotszki-tengeren található Szahalin szigetén. A sziget lakosságának egy része orosz (többben a 19. században itt létesült büntetőtábor lakóinak leszármazottai), és élnek itt japánok, koreaiak, ainuk s más népcsoportok is.

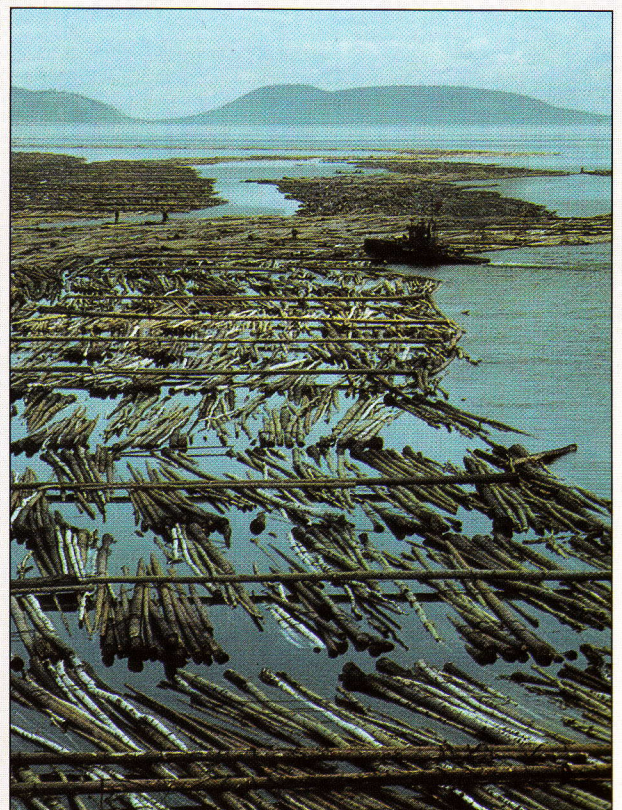
**Jobbra:** Sízók ezrei egy murmanszki versenyen. A sífutás nagy népszerűségnek örvend.

**Jobbszélén:** Szibériában kitermelt fák úsztatása a folyón. A nagy folyamokon, a Lénán és a Jenyiszejen a legkönnyebb eljutni ennek a távoli területnek a belsejébe. Télen sok folyó úgy befagy, hogy útként is használható. A tajga nem teljesen egyhangú, a fák magassága és távolsága változó. A fajták megoszlása is változatosságot mutat: nyugaton az erdeifenyő, keleten a vörösfenyő a jellemzőbb.



**Balra:** Tajgai település lakói otthonukban. Bár a falvakba már bevezették a villanyt, ebben a hatalmas északi erdőségben még mindig spártaiak a félreeső, az év döntő hányadában az ország többi részétől elszigetelt települések lakóinak életkörülményei. A téli megélhetés elképzelhetetlen a kurta nyár tartósított és savanyított idényterményei nélkül.

**Lent:** Észak úttalan, mocsaras vidékein megbízhatatlanok a szokványos kerek járművek. Annál hasznosabbak a szánhúzó kutyák; a képen látható kutyákat könnyű kocsik elé fogják.





# Moszkva

Az 1960-as évektől Moszkva határát egy 150 km-es körgyűrű jelzi, bár egy erdőség mindmáig benyúlik a belső kerületekig. Az Ordinka és a többi, régi nevet viselő főút a Kremlnél fut össze. Az ide látogatók figyelmét általában a Kreml és a szomszédos Vörös tér köti le, ám számos, az 1700-as évek előtt emelt épület is áll itt, például az 1812-es tűzvész után újjáépített, zöldővezetekkel tarkított, meglehetősen rusztikus, neoklasszicista negyedekben. A szovjet korszakban Moszkva több nagy átalakításon ment keresztül, hogy méltóképpen testesíthesse meg az eszményi szovjet várost. Központjában díszszemléket rendeztek, több templomot – például a Napóleon fölött aratott győzelem emlékére állított Megváltó Krisztus-székesegyházat – és műemléket leromboltak. Az 1990-es évek végén ismét felépítették a székesegyházat, és 1997-ben, fennállásának 850. évfordulója tiszteletére, Moszkva is megújult.



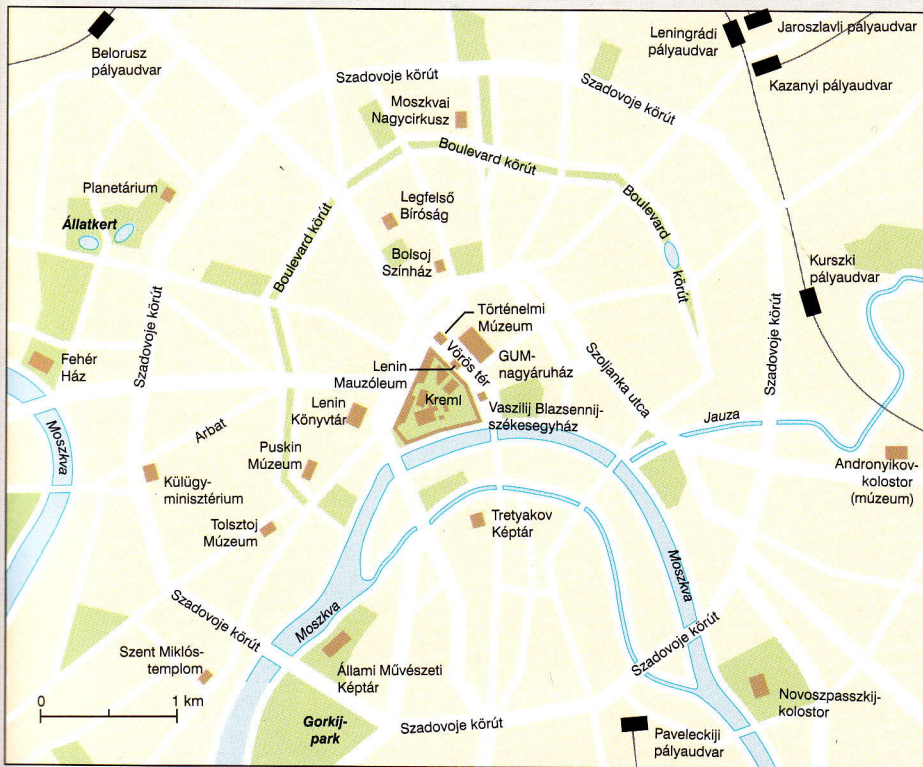
Fent: Moszkva. A hatalmas GUM-áruház, melyet sokáig a szovjet bürokrácia gazdag és kiváltságos apparatsikjainak és a külföldi turistáknak tartottak fenn. Napjainkban a nyugati divatcikk-forgalmazók is megtalálhatók falai között, és nagyobb a luxuscikkválaszték is. Vásárlóközönségét azonban változatlanul a tehetősebbek alkotják.

Jobbra: Ünnepi megemlékezés a Vörös téren. A jelmondatok a Kommunista Pártot dicsőítik.

Jobboldalt: Moszkva központi piacán halat, gyümölcsöt, zöldséget és tejtermékeket árúsítanak a faluról érkezett östermelők.

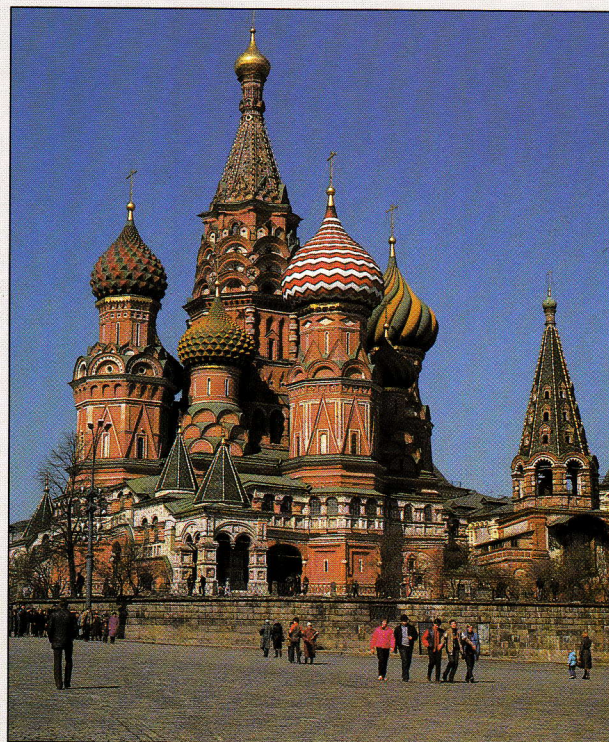






*Lent:* A Pokrov na vru, vagyis Vaszilij Blazsennij-székesegyház (a név Boldog Vazulra, „a szent bolondra” utal) IV. Iván rendeletére épült Kazany bevételének (1552) emlékeként. A nemében egyedülálló mű kilenc templomot egyesít.

*A tiloldalon:* A Kreml éjszakai látképe, északkeletről. Az előtérben a Vaszilij Blazsennij-székesegyház fantasztikus hagymakupolái szikráznak. A kivilágított épületek (balról jobbra): az Arhangelszkij-székesegyház, az Ivan Velikij-harangtorony, az Uszpenskij- (Istenanya elszenderedése)-székesegyház és a Szpasszkaja-bástya.



*Fent:* A kormányhivataloknak a Szmolenszk téren emelkedő 26 emeletes (171 méter magas) tömbje uralja a moszkvai horizontot a téli alkonyatban. Moszkva központjának peremén az ilyen, többnyire a kései sztálini időkben épült felhőkarcolók stílusát szellemesen „Sztálin-gótikának” hívják.

*Jobbszárlén, középen:* Egy orosz nő vadonatúj televízióját igyekszik Ladája hátsó ülésébe tuszkolni. A kommunizmus kimúlásával megnyitlak a kapuk a hön áhított és addig elérhetetlen, luxusnak számító nyugati híradás-technikai berendezések előtt.

*Jobbra:* Az orosz nők – különösen az idősebbek – gyakran vállalnak hőeltakarítást. A képen látható asszony a villamossínekkel behálózott városi utcán jellegzetes falusi lábbelit visel, a *valenki* néven ismert vaskos nemezcsizmát.













# Szentpétervár

Szentpétervár (Sankt-Peterburg, 1914–1924-ig Petrográd, majd 1924–1991-ig Leningrád; a mindennapi beszédben egyszerűen „Pityer”) páratlanul festői város. A Téli Palota hídjáról 18–19. századi barokk és neoklasszikus homlokzatok végtelenbe nyúló sora tárul elénk. A széles, sebes sodrású Néva sötétlő vize azonban az emberi találékonyság elé kihívásokat állító természeti erőket idézi; Velencéhez hasonlóan, hogy ne süllyedjen a mocsárba, Szentpétervár is facölöpökre épült. Három, csúcsos aranytorony – a Péter-Pál-székesegyházé, az Admiralitásé és a Mihály-palotáé –, valamint a Szent Izsák-székesegyház aranykupolája tagolja a horizontot; a városkép egységét más magas épület nem zavarja meg.

Szentpétervár alapítása beleillett Nagy Péter cár modernizációs törekvéseibe és tervébe, hogy vetélytársat támasszon a régi, hagyományos Moszkvának. Az 1800-as években lakossága meghaladta Moszkvét, és a 19. században ipari nagyvárossá fejlődött. Kulturális élete jelentős, páratlan műgyűjteményei – főleg az Ermitázs – pedig rengeteg nyugati turistát vonzanak. Az 1990-es évek nyugatosító túlkapásai ellenére Szentpétervár megőrizte különös visszafogottságát, tágasságát és hangulatát. Fekvésének (északi szélesség 60°) köszönheti a nevezetes júniusi és július eleji „fehér éjszakákat”. A „Nyugatra nyíló ablak”-nak szánt város nem egészen nyugati, de nem is teljesen orosz.



Fent: Szentpétervár. A Péter-Pál-erőd a Néva egyik szigetén, a Nyúl-szigeten épült Nagy Péter cár rendeletére, röviddel azután, hogy 1703-ban elfoglalta a területet a svédektől; a Péter-Pál-székesegyház – Péter és az öt követő cárok és cárnők temetkezési helye – harangtornya magasodik fölé. Az erőd bástyái Péterről és hadvezéreiről kapták nevüket.



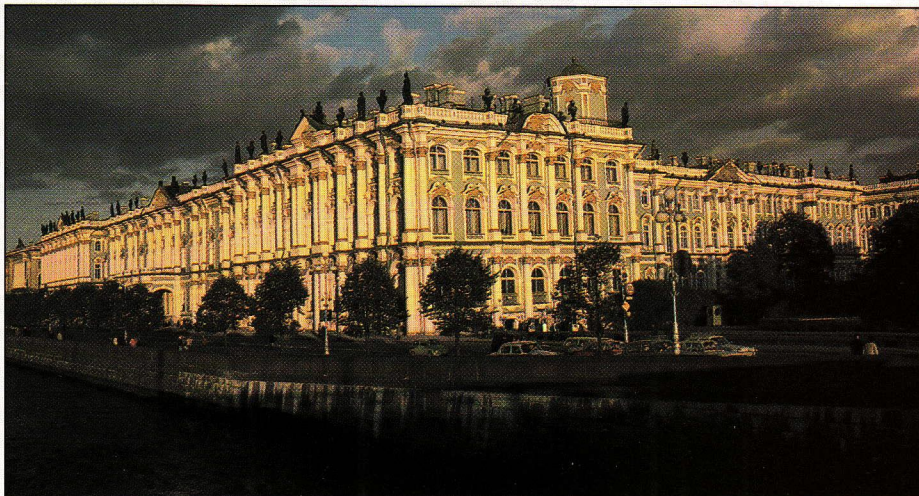




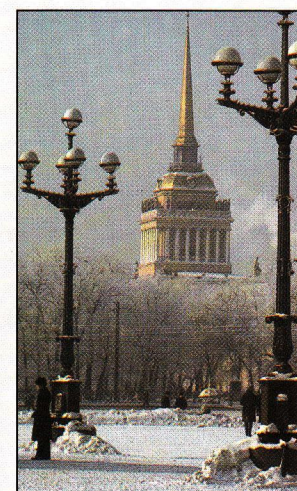
**Balra:** A Voszkresznyije- (Feltámadás-)templom (1882–1907) II. Sándor cár meggyilkolásának helyszínén épült. Az Alfred Parland tervei alapján készült épület érdekessége, hogy az ún. neonacionalista stílus egyetlen nem világi képviselője. A stílus orosz motívumok és építészeti elemek jellemzik, amivel elhatárolódik

a Nagy Pétert követő időszak nyugat-európai neoklasszicista eszköztárától.

**Lent:** A Téli Palota jelenlegi épületét – a negyediket az adott helyszínen – 1754-ben kezdték építeni Erzsébet cárnő utasítására; B. F. Rastrelli itáliai építész egyik utolsó és legszebb palotája.



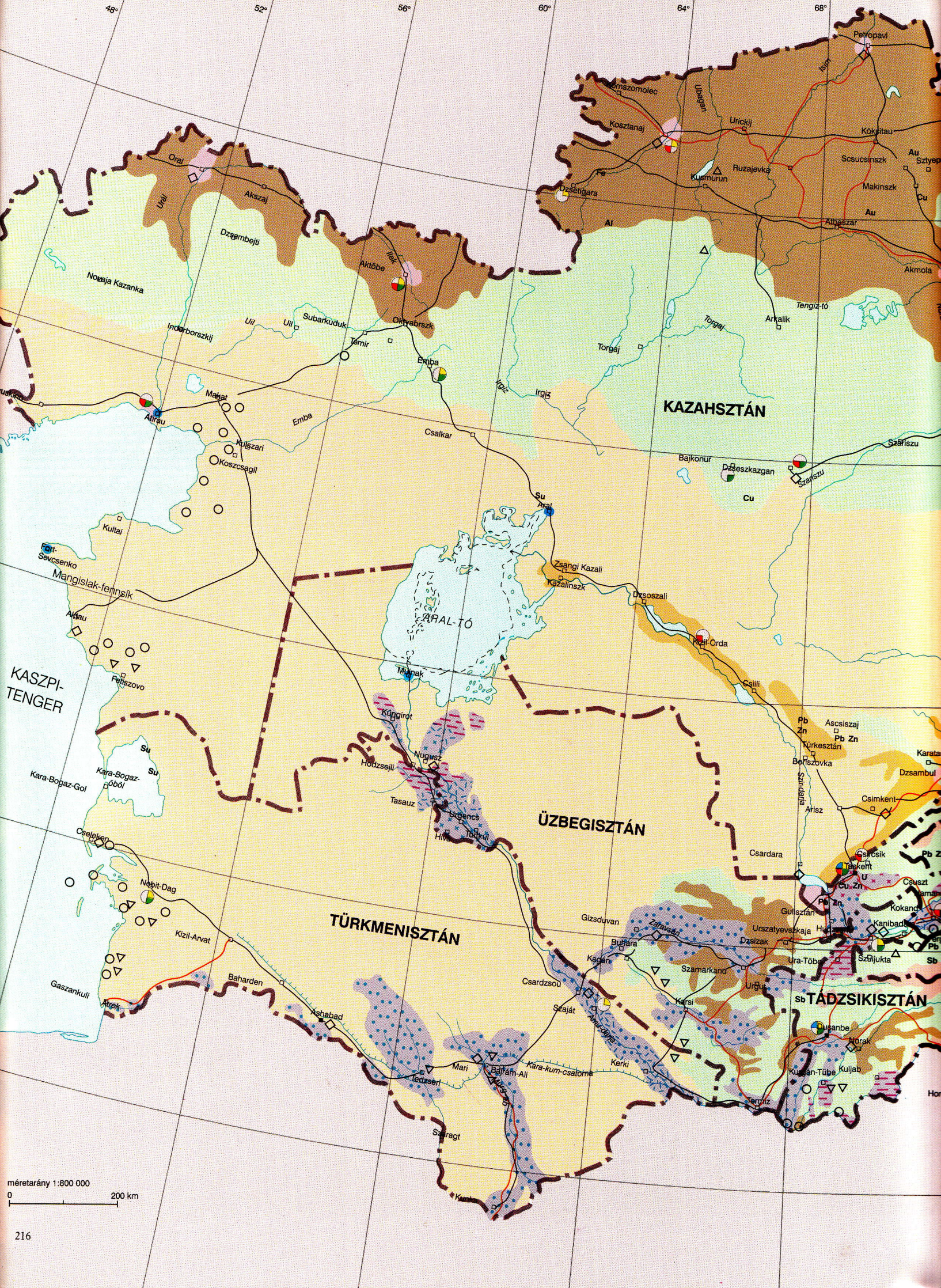
Az Ermitázszt és a következő épületeket később toldották az együtteshez: elsőként Nagy Katalin kívánságára a Kis Ermitázszt (1764–1767). Ezek az épületek őrzik a világ egyik legnagyobb művészeti gyűjteményét, amelynek alapjait Katalin cárnő vetette meg.



**Fent:** Szentpétervár egyik jellegzetessége, az Admirális aranyozott tornya, a Palota térről fényképezve. Bár az épület 1704 óta áll, a torony csak 1732-ben került rá; I. Korobov alkotása tetején vitorlás hajó formájú szélforgó található. Amikor 1806-ban az Admirális Andrej Zaharov tervei alapján elnyerte jelenlegi formáját, a korábbi épület tornyát érintetlenül hagyták.

**Balra:** Petrodvoreci (Peterhof) szökőkutak és zuhatagok; Nagy Péter palotája a Finn-öbölre néz. Az épületegyüttest és parkjait Nagy Péter útmutatásai alapján tervezték azzal a szándékkal, hogy felülmúlja Versailles-t, ahol Péter 1717-ben járt. Amikor Péter leánya, Erzsébet cárnő lett, megbízta B. F. Rastelli mestert a palota bővítésével. A 18. század neves orosz szobrászait, Fjodor Subint és Martoszt is megtaláljuk a szökőkutakat és lépcsős zuhatagokat díszítő szobrok és domborművek alkotói között.





méterarány 1:800 000  
0 200 km



# KÖZÉP-ÁZSIA



Közép-Ázsia hatalmas területe 3,9 millió négyzetkilométeren terül el. Az ide tartozó öt, zömében muzulmán állam számos közös vonást mutat. Sivatag, félsivatag, illetve a Kaszpi-tenger választja el őket a volt Szovjetunió, a világ legmagasabb hegyvonulatainak egyike-másika pedig Ázsia többi részétől. A népesség jelentős hányada ennek ellenére közeli rokonságban áll Irán, Afganisztán és Kína etnikai csoportjaival. Az öt ország közül négynek a nyelve a török nyelvcsaládba tartozik, és ezek a nyelvek hasonlóan egymáshoz, hogy az emberek elég jól megértsék egymást. Tádzsikisztánban iráni (tehát indoeurópai) nyelvet beszélnek.

Közép-Ázsia történelmére a földműveléssel foglalkozó letelepedett csoportok, nomádok folyamatos jelenléte és az errefelé megforduló hódítók – mint Nagy Sándor és Timur Lenk (Tamerlán) – nyoma hagyta rajta a bélyegét. Területe közrefogta a Kína és Európa között húzódó hagyományos karavánutakat, amilyen például az úgynevezett Selyemút. A 8. században, a megszálló arabok közvetítésével eljutott ide az iszlám. A kora középkorban a törökök létesítettek itt településeket, innen ered az 1924-ig használatos „Turkesztán” elnevezés; akkor a szovjetek öt köztársaságra osztották fel a régiót. Ezzel magyarázhatók az utódállamok láthatóan mesterségesen kialakított határvonalai, melyek sajátos rajzolatát az a cél vezérelte, hogy minden államnak jusson termőterület. Az oázisok és a vízben bővelkedő hosszú, forró nyarak minden előnyét élvező folyóvölgyek rendkívül termékenyek. Ugyanakkor megmutatkoztak az öntözőrendszerek káros mellékhatásai: a mezőgazdasági területek elszikesedtek, és apadásnak indult az Aral-tó. Az 1950-es években vonták be a művelésbe az Észak-Kazahsztán párásabb éghajlatú, füves sztyeppjein található „szűzföldek”-et, a *celinát*.

**Köztársaság**  
**TERÜLET**  
**NÉPESSÉG**  
**FŐVÁROS**  
**FŐVÁROS LAKOSSÁGA**  
**FŐ NYELVEK**

Kazahsztán	Üzbegisztán	Türkmenisztán
2 717 300 km <sup>2</sup>	447 400 km <sup>2</sup>	488 100 km <sup>2</sup>
16,8 millió (1997)	23,6 millió (1997)	4,2 millió (1997)
Akmola	Taskent (Asztana)	Ashabad
1 172 000 (1995)	2 121 000 (1993)	416 000 (1991)
kazah, orosz	üzbég (török nyelv)	türkmen (török nyelv)

Tádzsikisztán	Kirgizia
143 100 km <sup>2</sup>	198 500 km <sup>2</sup>
6 millió (1997)	4,4 millió (1997)
Dusanbe	Biskek
592 000 (1991)	641 400 (1991)
tádzsik (iráni nyelv)	kirgiz (török nyelv)

△	kőszén
○	olaj
▽	földgáz
Au	arany
Cu	réz
Fe	vasérc
Hg	higany
Pb	ólom
Sb	antimon
Su	kén
U	urán
Zn	cink

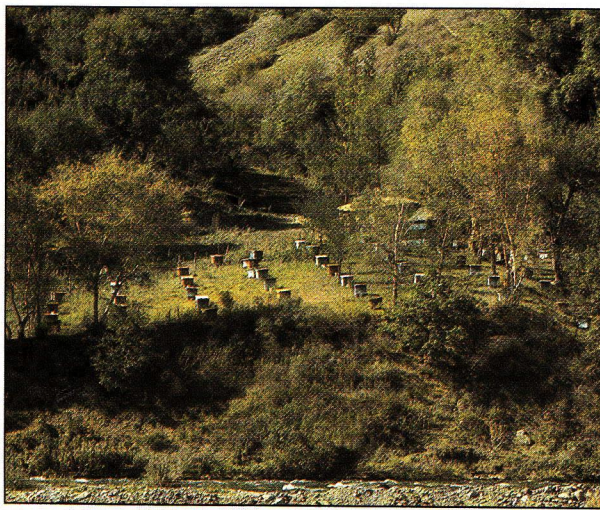


# Kazahsztán

Kazahsztán a Kínába vezető, „Dzsungár (vagy Jåde) kapu” néven is ismert átjáró nyugati végén található, az ország népe pedig kultúráját és nyelvét tekintve a Hszincsiang-Ujgur autonóm területével mutat rokonságot. Az ország nagy része sivatag vagy félsivatag, éghajlata szélsőségesen kontinentális. A kazah nomád, állattenyésztő nép volt – törökül „lovass”-t jelent a nevük –, juhokat és lovakat tartottak. Három hordába tömörülve uralták Közép-Ázsia hatalmas területeit. A 18. században előbb az oroszok védelmét kérték, akiknek fennhatósága alá kerültek. Az oroszok erődítményeket emeltek a gyéren lakott vidéken, majd a 19. század közepén megalapították fővárosát, a ma Alma-Atának („Almák Atyja”) nevezett Vernijt. A város földrengésbiztos faépítményeiről nevezetes. 1959 és 1970 között a (sok más népcsoporton kívül) nagyszámú orosz, ukrán és belorusz betelepülés következtében 40 százalékkal gyarapodott a népesség. Az ezt követő további betelepülések ellenére is a kazahok alkotják a népesség majdnem felét. 1977-ben a kormányhivatalokat az ekkor már kulturális központnak számító Alma-Atából az északi „Éhség-sztyeppen” található Akmolába (régebbi nevei: Akmolinszk, Celinográd) helyezték.

A szovjet rendszer idején – a Hruscsov által elindított „szűzföld”-program keretében – az észak-kazahsztáni sztyepp hatalmas részét vonták mezőgazdasági művelés alá. A déli Szir-darja és Csü folyók mentén található övezetekben öntözéses rizs-, dohány-, cukorrépa-, szőlő- és gabonatermesztés folyik. A kevésbé sík keleti tájakon a zöldségtermesztés mellett jelentős ágazat a tejtermékek előállítása, a juh- és lótenyésztés.

Az északkeleti Ekibasztuz-medence hatalmas széntelepeit külszíni fejtéssel bányásszák. Tenger környékén a világ egyik legnagyobb olajmezőjére bukkantak. Az ország azonban most fizeti meg a szovjet technika és ipar hibásan átgondolt kezdeményezéseinek súlyos árát. Az Aral-tó vízmennyisége katasztrofálisan lecsökkent, miután a tóba ömlő legbővizűbb folyót, a Szir-darját 1970-ben elterelték medréből. A helyzetet igyekeznek stabilizálni, ám az erőfeszítések hatása csupán egy kisebb területen érződik. A tó környékén elszikesedtek a földek. Kazahsztánban található a volt Szovjetunió legfontosabb nukleáris kísérleti telepe, valamint a híres Bajkonur űrközpont. A környezetet ért károk ellenére Kazahsztán ökológiai szempontból továbbra is gazdag és érdekes ország.



Fent: Méhkaptárak Kazahsztán erdővel borított déli peremvidékén.

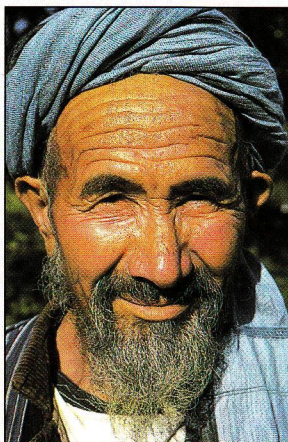
Balra lent: A képen látható kaszkeleni gyerekek azoknak a közösségeknek a második nemzedékét képviselik, akik az 1950-es és 1960-as években a „szűzföld”-program keretében települtek le a térségben, amikor is 35 millió hektárnyi – főként Kazahsztánban található – vad sztyeppvidéket tettek többkevesebb sikerrel alkalmassá a bűzartermesztésre. Az 1990-es években sok európai orosz elhagyta a területet, és az iskolákban elkezdődött a kazah történelem, irodalom és kultúra tanítása. Az oktatás nyelve immár a kazah.

Jobbra: Taskent a Csircsik folyó menti oázisból nőtt ki, itt haladtak át a fő karavánutak. Turkesztáni erődítményként fontos katonai szerepet játszott az Orosz Birodalomban. Ősi múltjának nyomait ma már csak a bazárok őrzik; a város szinte teljes egészében modern, épületei – például a képen látható Sajtóház – nyugati mintát követnek. Az 1966-os végzetes földrengést követően intézkedések történtek földrengésbiztos épületek tervezésére.

Lent: Az Üzbegisztán délkeleti részén található Zeravsan-hegységből ered a nyugatra tartó Zeravsan folyó, mely áthalad Szamarkandon és környékén, majd eltűnik az Amu-darja menti sivatagban.







*Fent:* Szamarkandi polgár. Közép-Ázsia török nyelvű lakossága napjainkban is a közel-keleti parasztok régi öltözetét viseli, amit Törökországban Kemal Atatürk nyugatosító reformjai idején betiltottak.

*Lent:* Üzbegisztán öntözött területeinek fő terménye a gyapot. Monokultúras természetse sem ökológiai, sem gazdasági szempontból nem előnyös. A képen látható gyapotszedők ősi hagyomány szerint ünneplik a szüretet.

## Üzbegisztán

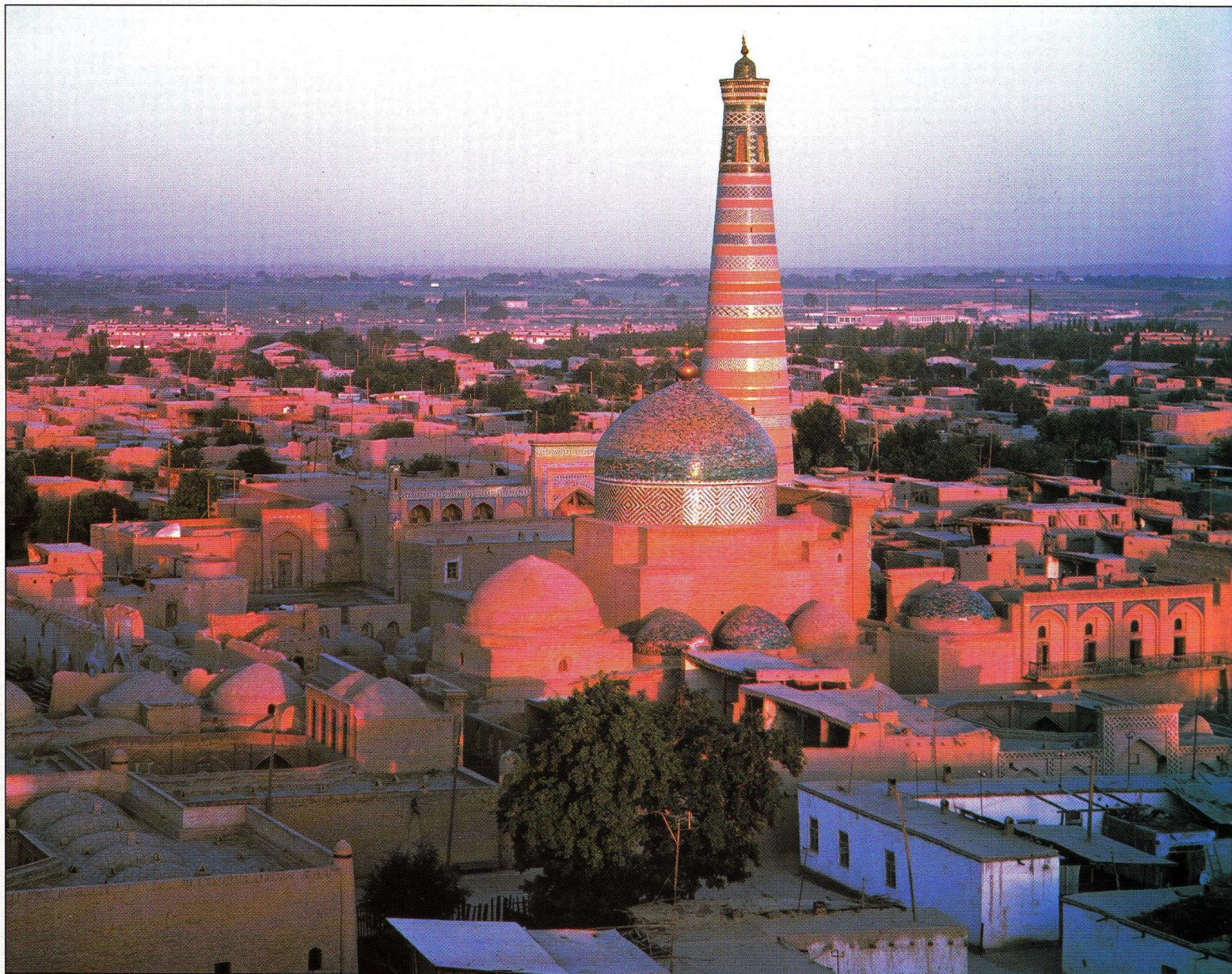
A Fergána-medence és az Amu-darja (Oxusz) folyó között található Közép-Ázsia leggazdagabb oázisai és ősi városai. A Tien-san hegyvonulat nyugati nyúlványa itt találkozik a vidék legkönnyörtelenebb sivatágával, a Kizil-kummal, melyet sós mocsarak és kősi-vatagok nyúlványai alkotnak a Kaszpi-tengerig.

Üzbegisztán volt a Kijevi Rusz határáig hatoló nomád törzsek – besenyők, kunok, oguzok – otthona. Amikor a mongolok a 13. században betörték Közép-Ázsiába, a Fehér Horda erős bázist létesített Boharánál (Buhara). Később ez lett az Oroszország és Közép-Ázsia, illetve Európa és a Kelet közötti egyik legfontosabb kereskedelmi kapocs. A mongolok lerombolták Afrosziábot, Közép-Ázsia legnagyobb városát, majd a 14. század végén Timur Lenk – vagy Tamerlán – a hajdani metropolis helye mellett, egy kopár dombon megalapította Szamarkandot. A középkor végétől, amikor Szamarkand már nagy hírű szellemi és művészeti központtá fejlődött, a vidék az üzbég kánok háttországának számított. Né pessége alapján Üzbegisztán a harmadik helyen áll a Szovjetunió hajdani tagköztársaságai között. Né pességnövekedését párhuzamba szokás állítani a hajdan oly népes szomszéd, Kazahsztán demográfiai visszaesésével. Napjainkban az üzbégek a legkevésbé eloroszosodottak a régió török nyelvű népcsoportjai közül: 98 százalékuk vallja anyanyelvének az üzbéget. Üzbegisztán területe történelmi szempontból is jelentős. Három középkori városában – Szamarkandban, Boharában és Kivában – a '70-es évektől nagyszabású műemlékrestaurációs programot hajtottak végre, amelyek mostanában nyílnak meg az idegenforgalom számára.

Az 1865-ben orosz kézre került Taskent fontos ad-







minisztratív, kereskedelmi és ipari központ lett. Nagy számban települtek ide oroszok, a viszonyoknak azonban nem kedveztek a helyi lakosság által dédelgetett „pántörök” álmok: a forradalom után is elő-előfordultak nacionalista zavargások. A Szovjetunió felbomlása után a közép-ázsiai köztársaságok közül először az Üzbég SzSzK nyilvánította ki a függetlenségét.

Taszkent jelentős iszlám központ. Mullahokat képeznek, a spirituális vezetés pedig az iszlám kiadványok többségét ellenőrzi. A szovjet rendszer összeomlása után bekövetkezett az iszlám fellendülése: az iskolákban megjelent a hitoktatás, és az üzbég lett az oktatás nyelve.

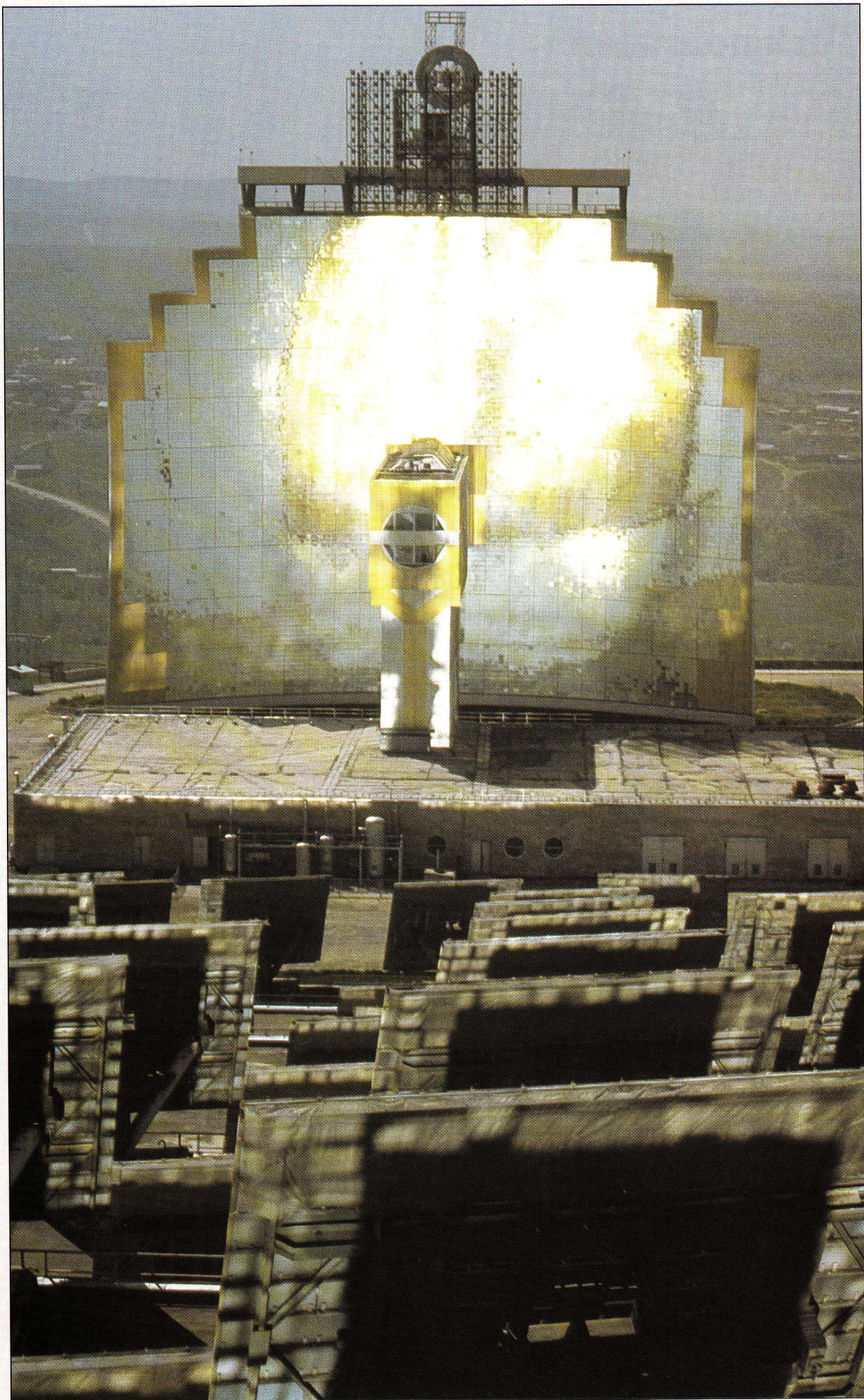
Bár Üzbegisztán nagy része sivatag, földgáz- és olajkészletei jelentősek, közülük megemlíthető a kokdumalaki olajmező. Az ország délkeleti hegyvidékének folyóiból nyerik a vízen energiát, és ugyanezek a folyók teszik lehetővé a hatalmas gyapotföldek öntözését. (Üzbegisztán a világ harmadik számú gyapottermelője.) Az ország azonban jó ideje komoly vízhiánnyal küzd; az Aral-tóba ömlő folyóinak vízhozama jelentősen lecsökkent. 1961 óta az Aral-tó vízmennyiségének 60 százalékát, területének 40 százalékát veszítette el, ami mérhetetlen környezeti és gazdasági problémák forrása.





*Balra:* Üzbegisztán. Híva, a városképet uraló minarettel. A 16. század elejétől itt volt a Hívai Kánság központja. 1873-ban orosz protektorátus alá került. Bár a város nagy részét a 19. században átépítették, megmaradt hagyományos iszlám jellege. A minaretet és néhány kupoláját a közép-ázsiai iszlám építészetre jellemző, élénk színű mázas csempe borítja.

*Jobbra:* A taskenti naperóműben a gigantikus tükörsor úgy állítja elő az energiát, hogy fényelektromos cellákra irányítja a napsugarakat. Az elmúlt években – különösen a csernobili atomkatasztrófa óta – az energiaforrások megválasztásakor fokozottan érvényesülnek a biztonsági és a környezeti tényezők. A biztonságos, környezetre nem ártalmas és folyamatosan rendelkezésre álló napenergia vonzó lehetőség az ország számára.



*Balra:* Margilan (Üzbegisztán) központi mecsetében térdelve imádkozó imám és segédje. A Szovjetunió felbomlását követően egész Közép-Ázsiában tapasztalható az iszlám fellendülése. Üzbegisztánban – ahol a lakosság 88%-a szunnita muszlin – a szovjet időkben elsorvasztott vallásgyakorlás ismét a mindennapok fontos része lett. Az átalakuló oktatási rendszerben helyet kap az iszlám hagyományok és vallási előírások betartása.



# Türkmenisztán

Türkmenisztán területét sorra foglalták el a parthusok, a Szászánidák, a hunok, az arabok és a Gasznevidák. Itt található – a régészeti szempontból rendkívüli fontosságú – Mari (Merv), a világ egyik legrégebbi városi települése. A 11. században a mongol oguz törzsek adták meg a vidék mindmáig megőrzött török jellegét. A perzsa megszállások ellenére az oguzok egységes néppé kovácsolódtak, jóllehet továbbra is megkülönböztették egymástól a különböző nemzeti ségeket. A 15–17. században az ország déli része a perzsa Szafavidák uralma alá tartozott, míg 1881-ben orosz beavatkozás révén egyesült északkal. Az októberi forradalom idején zajló hatalmi harcokba az Oroszország India felé történt terjeszkedésétől tartó angol hadsereg is bekapcsolódott.

Mivel Türkmenisztán 90 százalékát sivatag borítja, földművelés csak öntözéssel folytatható. Változatlanul problémát jelent a szűkös vízmennyiség és a szikesedés. Az ország fő terménye a gyapot, de a gabonafélék – búza, árpa, kukorica, cirok, köles – is fontos szerepet játszanak. Legfontosabb iparága a szőnyegszövés, amelyhez a híres karakül juhok tenyésztéséből nyerik a gyapjút. Híresek a lovaik is; a türkmének nagyszerű lovasok hírében állnak. Az ország nyugati részét határoló Kaszpi-tengerben bizonyos mértékű halászat is folyik. Ennél jelentősebbek a világ közelben található legnagyobb kén- és nátrium-szulfát-lelőhelyei. Türkmenisztán ezenkívül bőséges ólom-, cink-, réz-, higany- és aranykészletekkel rendelkezik. A Kaukázus nyugati részén és a Kaszpi-tenger Cseleken-félszigetén töretlenül nő az olajkitermelés, és Türkmenisztánt már a „Kaszpi-tenger Kuvaitjaként” is emlegetik. Az ország hivatalos nyelve a türkmén.

*Jobbra fent:* A képen látható száraz, kietlen sós pusztaság Türkmenisztánban, a Kara-kum-csatorna övezetében található. Ez Közép-Ázsia leggyérebben lakott része. A köztársaság nagyrészt lakhatatlan sivatagból áll, a Kara-kum-csatornát pedig azzal a céllal létesítették, hogy a délen és nyugaton található termékenyebb folyóvidékekről öntözővizet juttasson az ország keleti, sivatagos részeibe.

*Jobbra:* Türkmen pátriárka, népes családjával körében. A nők nem rejtik fátjól mögé arcukat. Közép-Ázsia vidékein a nagy létszámú család az általános. Türkmenisztán népszaporulata olyan magas, hogy a kormány alig győzi lakással, iskolával és munkahelyekkel kielégíteni az igényeket. A türkmén – nem ortodox – nép mindig is istenfélő hírében állt. A türkmén nők nem viseltek fátjalt, és a férfiak oldalán dolgoztak, sőt ha kellett, harcoltak is.





# Tádzsikisztán

Tádzsikisztán területének 90 százaléka magas hegyvidék. A legszegényebb és a legelmaradottabb a régió utódállamai közül. A falvak többségébe a legutóbbi időkig nem jutott el sem vezetékes ivóvíz, sem villany, és mindezt a roppant elmaradott közlekedés teszi. A Szovjetunió egyik legkorábbi vízügyi programjának keretében megépült a Nagy Fergána-csatorna, amely a köztársaság folyóiban rejlő vízenergia hasznosításával együtt lehetővé teszi a térségre jellemző teraszos hegyoldalakon folyó öntözéses növénytermesztést.

Tádzsikisztán múlt századi történelme szorosan összefonódik Üzbegisztánéval: először a boharai emirátus, majd az orosz cár uralma alá tartozott. A tádzsik nép azonban iráni nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszél a török nyelvek túlsúlyát mutató vidéken. Szoros kapcsolatban állnak Észak-Afganisztánnal. A közép-ázsiai civilizáció legkorábbi rétegét képviselik, mivel már jóval a törökök érkezése előtt kialakultak nemzeti ismérveik. Az oroszokkal szemben tanúsított hosszas ellenállásuk (1921–1925) az afgán ellenálláshoz hasonlítható. Az 1990-es években, a kommunizmus bukása után heves hatalmi harcok dúltak az országban, többen egy iszlám állam létrehozásáért szálltak síkra.

Az ország hegyvidéki jellege a gazdasági életét is meghatározza. A legelőkön folyó állattenyésztés célja nem a tejtermelés, hanem a gyapjú és a hús nyerése. A hidroelektromos energia jól hasznosítható a lankánkon folytatott földművelést ellátó gépgyártásban. A fejlett könnyűipar a finom szálú gyapot, selyem és szőnyeg előállításával foglalkozik. A nehézipar fontos alkotója a barnaszén-, kőolaj- és földgáztermelés, továbbá a színesfémkohászat. Dusanbéban gőzerőművek is találhatók.

*Balra fent:* Tádzsikisztánban a perzsa kapcsolatok eredményeként honosodott meg a szőnyegkészítés. Egyesek – leginkább a családi vállalkozások keretén belül, ahol apáról fiúra öröklődnek a fogások és eljárások – még mindig a hagyományos módon szövik a szőnyeget. A 19. században, amikor a térség Oroszország fennhatósága alá került, óriási piacként jelentkezett a Nyugat; manapság a közép-ázsiai szőnyegek többsége a tömeggyártás terméke.

*Balra:* Kudzsandi (Tádzsikisztán) textilgyár, a köztársaság legfontosabb, fellendülő iparága, a gyapotfeldolgozás. A kommunista rendszerben Tádzsikisztán látta el gyapottal a Szovjetunió vidékeit. Ma már nem köti az állami monopólium, és a szabad piacon értékesítheti kiváló minőségű gyapotját és textiláit, melyeknek – a hagyományos szőnyegszövés mellett – fontos szerep jut a túlnyomórészt hegyekkel borított, így kevés termőterülettel rendelkező ország gazdasági stabilizálásában.





# Kirgízia

Kirgízia történelme magyarázatul szolgálhat arra a nyilvánvaló óvatosságra, amellyel a helyiek mindmáig fogadják az idegeneket. Az országnak gyakran kellett tapasztalnia, hogy idegen hatalmak – nemegyszer erővel – beleavatkoznak a térség ügyeibe. A kokandi kánság (Üzbegisztán) kegyetlen uralma, az oroszok által elkövetett 1916-os tömegmészárlás, aminek következtében 150 000 kirgiz hazáját elhagyva Kínába menekült, majd az 1930-as évek tisztogatásai egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a kirgiz nép bizalmatlanul tekintsen erős szomszédaira.

Lenyűgöző látványt nyújt a táj az isszik-hegyi tóval és a Tien-san hegyvonulatával; itt található a volt Szovjetunió legmagasabb pontjai. Változatos domborzata mintha a lakosság vallásában, kultúrájában megmutatókozó eltéréseket tükrözné. A dél hitbuzgó iszlám központ; Ost – a déli főváros – a „második Mekka”-nak

tartják. A falusi lakosság 90 százaléka muzulmán. Erős a szufizmus hatása, és a térségben több, vélhetőleg szent helyet tartanak nyilván, mint másutt Közép-Ázsiában. Szulejmán (Salamon) trónja – Os mellett – forgalmas zarándokközpont. Az északi vidékeket azonban csak a 18. században nyerte meg az iszlám, akkor is csupán felületesen. Itt még mindig akad egy sámánizmusnak és totemizmusnak hódoló kisebbség. Ezen a vidéken találtak otthonra a szovjet áttelepülők, különösen az oroszok. Az őslakos kirgizek egészen 1990-ig kisebbségbe szorultak a saját országukban.

Az 1970-es évekre a Kirgiz SzSzk lett a Szovjetunió legfontosabb antimon- és higanytermelője. Egyéb természeti kincseinek kitermelése, így az uránium, szén, olaj, földgáz, ólom, cink, réz és arany bányászata napjainkban a korábbinál is erőteljesebben folyik, a piacgazdaságra történő áttérés elősegítése jegyében. Fellendült az építőanyag előállításának ipara és a panelépületek építése is. A mezőgazdaság jellegét a földrajzi adottságok behatárolják; az állattenyésztésre a sertés- és juhtartás a jellemző. A térségben itt a legalacsonyabb az életszínvonal, aminek hátterében a gazdasági nehézségek állnak.

*Lent: Kirgiz férfiak gyapjúval. A gyapjút összegyűjtése után osztályozzák; a kevésbé jó minőségűből nemez lesz, a jobb minőségűből pedig különféle termékeket szőnek. A férfiak erősen mongol vonásai emlékeztetnek Kína közelségére. A térségben meghonosodott szívós lófajta fontos szerepet játszott a nomád kirgizek életében, és folklórukban is megmaradt jellegzetessége. Napjainkban is hasznát veszik a juh- és marhatartás során; húsa táplálékul is szolgál.*





# BIBLIOGRÁFIA

## Általános történelem

A modern orosz történetírás alapjait a 19. században N. M. Karamzin többkötetes, orosz nyelvű műve rakta le (*Az orosz állam története*), mely a szerző 1826-ban bekövetkezett halálával befejezetlen maradt. Angol nyelven említésre méltó még a *Memoir on Ancient and Modern Russia* (angolra ford. és szerk. R. Pipes, Cambridge, Mass., 1959), V. O. Klyucsevszkijtől a *Course of Russian History* és Sz. M. Szolovjovtól a *History of Russia from the Earliest Times* c. kötet. Ezekhez hozzátehettünk számos, a 16–18. századi történelmet feldolgozó művet, valamint Sz. F. Platonov Oroszország-történetét: *History of Russia* (London, 1925). Ezek a művek alkotják az alapvető „referenciapontokat”, és maguk is mérföldkövet jelentenek az orosz kultúrhistóriában. Az egyetlen hasonló jelentőségű többkötetes, angol nyelven megjelent tanulmány G. Vernadszkij M. Karpovicsal közösen írt műve: sajnos azonban a szerzők halála a moszkvai időszak végénél félbeszakította a nagyszabású vállalkozást. Az elkészült öt kötet egyszerűen nélkülözhetetlen.

Angolul számos jól használható egykötetes munka jelent meg az orosz történelemről. Közöttük B. H. Sumner szokatlan összeállítású könyve: *A Survey of Russian History* (London, 1944), fél évszázad elteltével is változatlanul gondolatébresztő; G. Vernadszkij egykötetes *A History of Russia* c. munkája (5. kiadás, New Haven, 1961) alapos és olvasható; L. Kochan és R. Abraham *The Making of Modern Russia* (Harmondsworth, 1983) c. kötete az újabb idők történelmét dolgozza fel figyelemre méltóan; P. Dukes *A History of Russia* (3. kiadás, London, 1998) c. művében jól használhatóan vet össze több különféle értelmezést; a több szerző által jegyzett *Cambridge Companion to Russian Studies*, vol. 1 (Cambridge, 1976, szerk.: R. Auty és D. Obolensky) azonos súllyal tárgyalja a korai és a modern történelmet, és külön figyelmet szentel a földrajznak, az egyháznak, a politikának és a gazdaságnak. A legteljesebb és valószínűleg legjobb ilyen feldolgozás a N. Riasanovskytól származó *A History of Russia* (3. kiadás, New York, 1977), egyebek mellett az orosz történészek annotált listájával.

G. Vernadszkij és mások (szerk.): *A Source-book for Russian History* (New Haven és London, 1972) c. munkája az 1917-ig terjedő politika- és művelődéstörténet páratlanul gazdag dokumentumgyűjteménye, angol fordításban. A D. Kaiser és G. Marker által szerkesztett *Reinterpreting Russian History: Readings 860–1860s* (Oxford, 1994) forrásanyagokat és magyarázó cikkeket tartalmaz. Megemlítenéd továbbá P. Dukes kétkötetes munkája, a *Russia under Catherine the Great: Selected Documents* (1977–78), II. Katalin „Nakaz”-ának angol fordításával.

Oroszország kultúrhistóriájának legnagyobb értékű értelmezése J. Billington: *The Icon and the Axe* (London, 1966) c. kötete, mely jegyzeteiben számos érdekes és részletes információt közöl. A *The Cambridge Encyclopedia of Russia* (szerk. A. Brown és mások, új kiadás: Cambridge, 1994) teljesnek mondható, különösen a modern tárgykörökben, bár a szerzők sokasága következtében meglehetősen elaprózott. R. Milner-Gulland: *The Russians* (Oxford, 1997) c. könyve az orosz kultúra hagyományait tárgyalja.

Oroszország társadalmi-politikai történelmét (a 19. század végéig) élelőn és határozott állásfoglalással mutatja be R. Pipes: *Russia under the Old Regime* (London, 1974). Nyitófejezete remekül foglalja össze a földrajzi hátteret, akárcsak a *Cambridge Companion to Russian Studies* (lásd fent) vonatkozó fejezete (D. J. Hooson); lásd továbbá Hooson: *The Soviet Union: Peoples and Regions* (London, 1966). Az Oroszország földrajzáról szóló számos tankönyv közül alapvetőnek számít W. H. Parker: *An Historical Geography of Russia* (London, 1968) c. munkája. Egyéb átfogó témakörökről tájékoztató művek: J. Blum: *Lord and Peasant in Russia* (Princeton, 1961); R. E. F. Smith és D. Christian: *Bread and*

*Salt* (Cambridge, 1984) – igazi társadalomtörténeti csemege; A. G. Cross (szerk.): *Russia under Western Eyes* (London, 1971), mely az Oroszországba látogató utazók beszámolóinak legjobb antológiája.

## Történelmi tárgyak és időszakok

**Ó-Oroszország civilizációs „elhelyezkedése”.** D. Obolensky: *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971), illetve fontos cikke: „Russia's Byzantine Heritage” (in *Oxford Slavonic Papers*, vol. I 1950). A korai szláv világról lásd F. Dvornik: *The Slavs, Their Early History and Civilization* (London, 1959) és a *The Making of Central and Eastern Europe* (London, 1949); A. Vlasto: *The Entry of the Slavs into Christendom* (Cambridge, 1970). M. Gimbutas: *The Slavs* (London, 1971); P. Dolukhanov: *The Early Slavs* (London, 1996).

**Az orosz nyelv történelme és státusa.** G. Vinokur: *The Russian Language – A Brief History* (Cambridge, 1971); W. K. Matthews: *The Structure and Development of Russian* (Cambridge, 1953); B. Unbegaun: *Selected Papers on Russian and Slavonic Philology* (Oxford, 1969); D. Ward: *The Russian Language Today* (London, 1965); G. Corbett (szerk.): *The Slavonic Languages* (London, 1993).

**A tatár hódoltság előtti Oroszország.** G. Vernadszkij: *Ancient Russia* (New Haven, 1943) és *Kievan Russia* (New Haven, 1948) c. két kötet alapvető jelentőségű, míg az *Origins of Russia* (Oxford, 1959) nagymértékben spekulatív munka. S. Franklin és J. Shepard *The Emergence of Rus 750–1200* (London, 1996) c. könyve sokrétű és naprakész. J. Martin a *Medieval Russia 980–1584* (Cambridge, 1995) c. kötetében a politikatörténetre összpontosít. A társadalomról, kereskedelemről és a nemzetközi kapcsolatokról stb. részletesen ír B. Grekov: *Kievan Rus* (Moszkva, 1959); továbbá M. Tyihomirov: *The Towns of Ancient Rus* (Moszkva, 1959); lásd még R. E. F. Smith: *The Origins of Farming in Russia* (Párizs, 1959). Eredeti forrásokat közöl a Vernadszkij által szerkesztett *Source-book* (lásd fent), és S. Zenkovsky: *Medieval Russian's Epics, Chronicles and Tales* (London és New York, 1963) c. könyve. A *The Russian Primary Chronicle* (ford. és szerk. S. H. Cross, átdolg. kiadás: Cambridge, Mass., 1953) kevésbé naprakész, de hasznos; D. Sz. Lihacsov klasszikus tanulmánya (Moszkva és Leningrád, 1950) sajnálatos módon csak oroszul férhető hozzá. Biborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio* (London, 1962–1966) c. műve angolul G. Moravcsik és R. Jenkins fordításában és szerkesztésében jelent meg, s D. Obolensky Russzal kapcsolatos tanulmányát is tartalmazza (magyarul: *A Birodalom kormányzása*).

**Oroszország a tatár hódoltság idején.** G. Vernadszkij: *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953). C. Halperin gondolatébresztően elemzi a tatárok és az Arany Horda oroszországi hódításának pszichológiai hatásait (London, 1987). J. L. I. Fennellnek a korral foglalkozó számos fontos politikatörténeti tanulmánya között megemlítenéd a *The Emergence of Moscow 1304–1359* (London, 1968) és a *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304* (London, 1983).

**A tatár korszak utáni Moszkóvia.** G. Vernadszkij: *Russia at the Dawn of the Modern Age* (New Haven, 1959) és *The Tsardom of Muscovy* (2 kötet, New Haven, 1969); R. H. Crumme: *The Formation of Muscovy 1304–1613* (London, 1987). Az egyes moszkóviai régensekről és uralkodókról kevés mű született angol nyelven, ezek között a legfontosabb J. L. I. Fennell: *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961). P. Longworth Alexis (London, 1984) c. könyve tömör, mégis olvasható. Sz. F. Platonovnak a „zavaros időszak”-ról és Borisz Godunovról szóló könyvei azonban már angolul is hozzáférhetőek (Gulf Breeze, 1970, 1972). IV. Iván uralmáról lényeges forrás a cár Kurbszkij herceggel folytatott levelezése, melyet J. L. I. Fennell fordított angolra és látott el jegyzetekkel (Cambridge, 1955). Lásd még Martin (1995, lásd fent); P. Bushkovich: *Religion and Society in Russia (16th–17th cc.)* (Oxford 1992).

**Nagy Péter** koráról több angol nyelvű irodalmat is találunk, de a talán legjobb mai elemzés, R. Wittramé csak németül érhető el. Használható összefoglalások: M. S. Anderson: *Peter the Great* (London, 1976), és A. de Jonge: *Fire and Water* (London, 1979). R. Massie: *Peter the Great: His Life and World* (London, 1981) című munkája kiválóan taglalja a Péter által viselt háborúkat. A „péter forradalom” különböző felfogásainak gyűjteménye az M. Raeff szerkesztette *Peter the Great: Reformer or Revolutionary?* (London és New York, 1963). A D. Lucid által szerkesztett *Soviet Semiotics*-ban (Baltimore, 1977) találhatjuk meg B. Uspenszkij *Historia sub specie semioticae* c. tanulmányát, Péter önképének figyelemre méltó elemzését.

**A 18. század Péter uralmát követő szakaszával kapcsolatban** a legtöbb angol nyelvű irodalom II. Katalin uralkodására összpontosít. Ebben a témában minden általános tanulmányt felülmúl az egyetlen teljes modern életrajz: I. de Madariaga: *Russia in the Age of Catherine the Great* (London, 1981), mely számos legendát a helyére tesz. Katalin uralkodásának többféle oldalát – neveltetés, felvilágosodás, Diderot látogatása, szabadkőművesség, várostervezés – tárgyalják a *The Eighteenth Century in Russia* (Oxford, 1973, szerk.: J. Garrad) esszéi. Tágabban tárgyalja a kort P. Dukes: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801* (London, 1982); Y. Longworth kötete, a *Three Emperors: Catherine I Anne and Elizabeth of Russia* (London, 1972) az 1725–1762 közötti időszakot öleli fel; megemlítenéd továbbá ez utóbbi szerzőtől a *The Cossacks* (London, 1969). J. Brennan: *Enlightened Despotism in Russia* (New York, 1987) c. munkájában Erzsébet uralkodásával foglalkozik. M. Raefftől az *Origins of the Russian Intelligentsia* (London, 1966) a címe ellenére a 18. századi nemesség jelentős „lélektörténeti” elemzése. Fontos még H. Rogger: *National Consciousness in 18th-century Russia* (Cambridge, Mass., 1960) c. kötete.

**A 19. századi oroszországról** bőségesen találunk angol nyelvű irodalmat, többek között Riasanovskytól és a legtöbb már említett általános történészről. M. Raeff (szerk.): *The Decembrist Movement* (Englewood Cliffs, 1966) és *Michael Speransky* (The Hague, 1957). N. Riasanovsky: *Nicholas I and Official Nationality in Russia* (Berkeley, 1959). S. Moms: *The Third Section* (Cambridge, Mass., 1961). De Custine márkétségtől élelő, de helyenként hamis emlékirata, a *The Empire of the Czar* (London, 1843 és a rákövetkező kiadások) talán a legtöbbet idézett forrás Miklós Oroszországról. Sándor reformjairól lásd W. E. Mosse: *Alexander II and the Modernization of Russia* (London, 1958) és T. Emmons (szerk.): *Emancipation of the Russian Serfs* (London and New York, 1970), valamint C. L. Black (szerk.): *The Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change since 1861* (Cambridge, Mass., 1960). Átfogóbb tanulmányok: H. Seton-Watson: *The Russian Empire 1801–1917* (Oxford, 1967); G. T. Robinson: *Rural Russia under the Old Regime* (New York, 1932); R. Charques: *The Twilight of Imperial Russia* (London, 1968); G. Katkov és mások (szerk.): *Russia enters the Twentieth Century* (London, 1971). Fontos témákat tárgyal továbbá M. Raeff: *Plans for Political Reforms in Imperial Russia 1730–1905* (Englewood Cliffs, 1966). G. Hosking: *Russia: Empire and Nation 1552–1917* (London, 1997).

**A forradalmi és a szovjet időszakról** még bőségebb a választék. M. T. Florinsky: *The End of the Russian Empire* (új kiadás: New York, 1961); L. Kochan: *Russia in Revolution, 1900–18* (London, 1966); W. H. Chamberlain: *The Russian Revolution* (2 kötet, New York, 1935); S. Harcave: *First Blood: The Russian Revolution of 1905* (London, 1970); B. J. Williamstól a *The Russian Revolution 1917–21* (Oxford, 1987) tömör összefoglalás. G. A. Hocking: *The Russian Constitutional Experiment: Government and the Duma 1907–14* (Cambridge, 1975) és *A History of the Soviet Union* (London, 1961); D. Footman: *The Civil War in Russia* (London, 1961); A. Ulam: *Lenin and the*



*Bolsheviks* (London, 1969); B. Woolfe: *Three who Made a Revolution* (New York, 1960); M. Levin: *The Making of the Soviet System* (London, 1985); M. Heller: *Cogs in the Soviet Wheel: the Making of Soviet Man* (New York és London, 1987); M. Fainsod: *How Russia is Ruled* (Cambridge, Mass., 1953); L. Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union* (London, 1970); R. Conquest: *The Great Terror* (London, 1968) és *Kolyma* (London, 1978). S. Fitzpatricktól a *The Commissariat of Enlightenment* (Cambridge, 1970) a korai szovjet oktatásról és kultúráról szól. Lásd még: M. McCauley: *Politics in the Soviet Union* (Harmondsworth, 1977); D. Dyker: *Soviet Economics* (London, 1976). E. H. Carr: *History of Soviet Russia* (14 kötet, London, 1952–1978) c. munkája a korai szovjet időszak nagyszerű elemzése. A későbbi fejleményekről szól H. Arendt immár klasszikusnak tekinthető műve, a *The Origins of Totalitarianism* (New York, 1951), továbbá: T. H. Rigby (szerk.): *Stalin* (Englewood Cliffs, 1966); R. Medvedyev: *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (New York, 1971); A. Dallin és T. B. Larson (szerk.): *Soviet Politics since Khrushchev* (Washington, D. C., 1958); M. McCauley: *The Soviet Union under Gorbachov* (London, 1987); M. Gorbacsov: *Perestroika* (London, 1987). Napvilágot látott továbbá számos szemtanú és résztvevő emlékirata, a külföldiek közül pl. John Reid, B. Pares, M. Gyilas, az oroszok közül Trockij és Hruscsov tollából.

## Eszmetörténet

**A vallás.** Még egyetlen nyelven sem írták meg az orosz egyház átfogó történetét. Az értékes pótlékok közé sorolhatjuk G. Fedotov *The Russian Religious Mind* (2 kötet, Cambridge, Mass., 1966) és *A Treasury of Russian Spirituality* (New York, 1961) c. munkáját; továbbá J. Fennellől az *A History of the Russian Church to 1448* (London, 1995) c. kötetet. Az ortodoxia világába vezet be T. Ware: *The Orthodox Church* (Harmondsworth, 1964) és J. Meyendorff: *The Orthodox Church* (New York, 1965); továbbá V. Lossky: *The Mystical Theology of the Eastern Church* (London, 1957) c. munkája. Egyes részművekről lásd: W. K. Medlin: *Moscow and East Rome* (London, 1952); F. C. Conybeare: *Russian Dissenters* (London, 1921); D. Stremoukhoff: *Moscow the Third Rome—Sources of the Doctrine in Speculum*, 1953:1; A. V. Soloviev: *Holy Russia: The History of a Religious-Social Idea* (The Hague, 1954). A népi hitvilágról az M. Balzer szerkesztette *Russian Traditional Culture* c. kötetben (New York, 1992) találjuk több újkeletű orosz tanulmány fordítását.

A már említettek közül számos nagyon hasznos könyv foglalkozik általában az orosz gondolkodással (pl. Billington, Cherniavsky, Pipes). A. Walicki könyve, a *History of Russian Thought* (Oxford, 1980) a 18. század végétől a forradalomig tekinti át a legjelentősebb eszméket és képviselőiket, míg M. Raeff: *Russian Intellectual History—An Anthology* (London, 1966) c. köteté még korábbi időszakról kezd az elemzést. Lásd még: V. Zenkovsky: *A History of Russian Philosophy* (2 kötet, London, 1953). A politikai gondolkodásról: F. Venturi: *The Roots of Revolution* (London, 1960); E. Lampert: *Sons against Fathers* (Oxford, 1965); S. Utechin: *Russian Political Thought* (London, 1963); E. C. Thaden: *Conservative Nationalism in 19th-century Russia* (Seattle, 1964). A 19. századi kérdéskörökről és alakokról (pl. Belinszkij, Herzen, a narodnyikok) szóló esszék figyelemre méltó gyűjteménye I. Berlin köteté, a *Russian Thinkers* (London, 1977). A korai időszakot tárgyalja a *The Problem of Old Russian Culture* címmel, többek között N. Andrejev, J. Billington, G. Florovsky és D. Lihacsov részvételével megrendezett szimpozium anyaga a *Slavic Review* 21–22. számában (1962–63). Lényegbe vágó M. Cherniavsky: *Tsar and People* (New Haven, 1981) c. munkája. A *Medieval Russian Culture* című kétkötetes mű (1. kötet: Berkeley, 1984, szerk. H. Birnbaum és M. Flier; 2. kötet: Berkeley, 1994, szerk. M. Flier és D. Rowland)

változatos témájú tudományos cikkek gazdag gyűjteménye, mindenekelőtt a vallásról, az irodalomról és a művészetről.

Az 1960-as évek óta az orosz „lélektörténet” és kulturális szemiotika legértékesebb hozzájárulásait a „tartui iskola” képviselői jegyzik, nevezetesen Yu. Lotman és B. Üszpenszkij. Válogatott tanulmányaik (pl. a 17–18. századi trónkövetelők, Nagy Péter, a dekabristák a mindennapi életben) fordítását megtaláljuk az A. és D. Niaxhmovsky szerkesztésében megjelent *The Semiotics of Russian Cultural History* (New York, 1985) c., illetve az A. Shukman szerkesztette *Semiotics of Russian Culture* (Ann Arbor, 1984) c. kötetben. A nagy kultúrteoretikusról, Bahtyinról lásd K. Clark és M. Holquist: *Mikhail Bakhtin* (Cambridge, Mass., 1985).

## Irodalom

Bármilyen meglepő is, angolul még nem született átfogó egységes orosz irodalomtörténet (D. S. Mirsky és M. Slonim régebbi munkái már elavultak). Az űrt a lexikonok és a gyűjteményes kötetek segítenek kitölteni. Az A. K. Thorlby szerkesztette *The Penguin Companion to Literature: Europe* (Harmondsworth, 1969) közel száz orosz címszót tartalmaz. Részletesebb tanulmányokat tartalmaz a többkötetes, H. S. Weber szerkesztésében folyamatosan megjelenő *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literatures*. Főleg a Péter kora előtti irodalomról nyújt tájékoztatást a *Companion to Russian Studies*, 2. kötet (szerk. R. Auty és D. Obolensky, Cambridge, 1976), és jól használhatók a nyelvről, az írásról és a nyomtatásról szóló részei. Hasznos kézikönyvek: V. Terms (szerk.): *Handbook of Russian Literature* (New Haven, 1985) és N. Cornwell (szerk.): *Reference Guide to Russian Literature* (London, 1998).

A korai irodalomról a legelvezetesebb és legrészletesebb munka továbbra is D. Cizevskij: *History of Russian Literature from the 11th Century to the End of the Baroque* (The Hague, 1960) c. köteté; említésre méltó továbbá J. L. I. Fennell és A. Stokes: *Early Russian Literature* (London, 1974) c. munkája. A korai orosz szövegek egyetlen változatos és átfogó gyűjteménye angol fordításban S. Zenkovskytól származik (lásd fent). Még nehezebb nyomon követni a 18. századi irodalom fordításait, melyek egyetlen jeles képviselője H. Segal antológiája, a *The Literature of 18th-century Russia* (New York, 1964), bár a *Russian Literature Triquarterly* utóbbi számainak egyikét (20.) e tárgykörnek szentelte. Fontos kritikai esszéket tartalmaz az A. G. Cross által szerkesztett *Russian Literature in the Age of Catherine the Great* (Oxford, 1976).

A 19. század íróitól kezdve a szakirodalom bőségebb. Puskinról T. Wolff (szerk.) antológiája, a *Pushkin on Literature* (London, 1972) a szövegfordításokat magyarázatokkal közli. J. Bayleytől a *Pushkin* (Cambridge, 1971) részletes és tanulságos elemzés; A. D. P. Briggs: *Alexander Pushkin* (London, 1983) c. köteté rövidebb és érthetőbb nyelvezetű.

Gogolról számos, nagyon különböző nézőpontú kritikai elemzés született, ezek markáns példája a R. Maguire szerkesztésében megjelent *Gogol from the Twentieth Century* (Princeton, 1974). Lásd még: V. Nabokov: *Nikolay Gogol* (London, 1944).

Lermontov művészetének legjobb elemzését C. J. G. Turner kínálja: *Pechorin* (Birmingham, 1978); J. Garrard: *M. Lermontov* (Boston, 1982) c. köteté hasznos általános bevezetés.

Dosztoevskijről sokan írtak. Többkötetes életrajzát J. Crank jegyzi (1977–). Értékes elemzés V. Seduro: *Dostoyevsky in Russian Literary Criticism* (New York, 1957) c. könyve. M. Bahtyin munkája, a *Problems of Dostoyevsky's Poetics* (Ann Arbor, 1975) a címén jóval túlmutató kultúrtörténeti összefüggéseket is feltár.

Tolsztoj angol tanítványa, A. Maude nem csupán a szerző által ellenőrzött (ezért „kanonikus”) angol fordításait adta közre, hanem megírta a mester életrajzát is:

*Life of Tolstoy* (2 kötet, London, 1929–30). Történelemszemléletéről lásd: I. Berlin: *The Hedgehog and the Fox* (London, 1953); művészettel kapcsolatos nézeteit elemzi T. J. Diffey: *Tolstoy's What is Art?* (London, 1985). Gazdag képzeletvilágáról szól R. F. Christian könyve: *Tolstoy: A Critical Introduction* (Cambridge, 1969); és J. Bayley: *Tolstoy and the Novel* (London, 1966). V. Sklovskij szokatlan, párbeszédes Tolsztoj-életrajza (Moszkva, 1967) angolul is megjelent.

Csehov kritikai életrajza 1950-ben jelent meg Londonban (2. kiad.: 1974); új, adatokkal zsúfolt D. Rayfield Csehov-életrajza (London, 1997).

További jelentős írómonográfiák: A. G. Cross: *N. M. Karamzin: a Study of his Literary Career* (Cambridge, 1971). V. Setchker: *Ivan Goncharov: a Study of his Life and Works* (Würzburg, 1974). R. Freeborn: *Turgenev* (Westport, 1960). R. Gregg: *F. Tyutchev: the Evolution of a Poet* (New York, 1965). J. Elsworth: *Andrey Bely* (Letchworth, 1972). A. Pyman: *The Life of A. Blok* (Oxford, 1979–80). C. Brown: *Mandelstam* (Cambridge, 1973). R. Cooke: *Velimir Khlebnikov: a Critical Study* (Cambridge, 1987). W. Woroszylsky: *The Life of Mayakovsky* (dokumentumokkal; London, 1972); L. Stahlberger: *The Symbolic System of Mayakovsky* (The Hague, 1964). J. Falen: *Isaak Babel: Master of the Short Story* (Knoxville, 1974). C. Bearne: *Sholokhov* (London, 1969). D. Richards: *Zamyatin* (New York, 1962). G. McVay: *Esenin: a Life* (London, 1970). Figyelemre méltó visszaemlékezést közöl Paszternakról és Ahmatováról I. Berlin: *Personal Impressions* (London, 1980). A legteljesebb életrajzot készíti C. Barnes, ebből eddig egy kötet látott napvilágot (Cambridge, 1989). E. Proffer: *Bulgakov* (Ann Arbor, 1984). M. Scammell: *Solzhenitsyn* (London, 1985). N. Zabolotsky: *The Life of Zabolotsky* (Cardiff, 1994).

A modern írók fontos irodalmi önéletrajzai és emlékiratai közül angol nyelven elérhető I. Ehrenburg, V. Katayev, K. Pausztovszkij (lásd még Sklovskij, Paszternak fent). Különösen figyelemre méltó M. Zoscsenko autobiográfiái töredéke, a „Before Sunrise” (in: *Dissonant Voices in Soviet Literature*, lásd alább). Írók börtönnaplói: N. Zabolotsky: „The Story of my Imprisonment,” angolra ford. R. Milner-Gulland (*Times Literary Supplement*, 9 Oct. 1981), E. Ginzburg: *Into the Whirlwind* (London, 1967) és *Within the Whirlwind*, angolra ford. I. Boland (London, 1981); valamint Szolzsenyicin enyhén fikciós regényei.

A 19–20. század irodalmát átfogóbban tárgyaló művek: H. Gifford: *The Novel in Russia* (London, 1964); R. Poggioli: *Poets of Russia* (Cambridge, Mass., 1960); J. West: *Russian Symbolism* (London, 1970); V. Markov: *Russian Futurism* (London, 1969); P. Steiner: *Russian Formalism* (London, 1985); Ahmatováról, Mandelstamról, Cvetajeváról és Paszternakról szól R. Hingley: *Nightingale Fever* (London, 1982) c. könyve; C. V. James: *Soviet Socialist Realism* (London, 1973); a „hivatalos” irodalom szellemes ismertetése V. Dunham: *In Stalin's Time* (Cambridge, 1976); D. Brown: *Soviet Literature since Stalin* (Oxford, 1973); G. Hocking: *Beyond Socialist Realism* (London, 1980) c. munkája különösen a „falusi próza” tekintetében jelentékeny. A kortárs irodalomról lásd: R. Porter: *Russia's Alternative Prose* (Oxford, 1994).

**Az irodalom társadalmi háttere.** J. Andrew: *Writers and Society during the Rise of Russian Realism* (London, 1980).

## Képzőművészet és építészet

Az orosz művészet legátfogóbb története angolul mindmáig G. H. Hamilton: *Art and Architecture of Russia* (2. kiadás, Harmondsworth, 1975) c. köteté, bár a 20. századból keveset ölel fel, és egyes tekintetekben elavult. Rövidebb és újabb keletű R. Milner-Gulland és J. E. Bowlton munkája: *An Introduction to Russian Art and Architecture* (in: *Companion to Russian Studies*, 3. kötet, szerk. R. Auty és D. Obolensky, Cambridge, 1980). W. Brumfield: *A History of Russian Architecture* (Cam-



bridge, 1993). T. Talbot Rice: *A Concise History of Russian Art* (London, 1963) c. kötete számos kis alakú illusztrációt tartalmaz, tényszerűségét tekintve azonban megbízhatatlan. A sztálini kor termékeként óvatossággal kezelendő, ám a vizuális és más művészetek integrált megközelítése miatt értékes munka: M. Alpatov: *The Russian Impact on Art* (2. kiadás: New York, 1969). A. Bird: *Russian Painting* (Oxford, 1987) c. könyve a 19. századról nyújt a legtöbbet. A fennmaradt műemlékekhez és múzeumokhoz jó kritikai kalauz E. Behrens német nyelvű könyve, a *Kunst in Russland* (Köln, 1969). A. és V. Opolovnikov: *The Wooden Architecture of Russia* (London, 1989) c. munkája általánosságban is sok információt nyújt a falusi életéről.

**A régi orosz művészet.** H. Faensen és V. Ivanov: *Early Russian Architecture* (London, 1975) c. munkája tudományos, gazdagon illusztrált és részletes, bár közel sem kimerítő ismertetés. Lásd továbbá: V. Lazarev: *Old Russian Murals and Mosaics* (London, 1966) és *Novgorodian Icon Painting* (Moszkva, 1969); K. Onasch: *Icons* (London, 1963). B. Uszpenskij: *The Semiotics of the Russian Icon* (Lisse, 1976) c. kötete tömör és pontos tanulmány. A bizánci művészeti háttérrel több mű is tárgyalja, többek között A. Grabar: *Byzantium* (London, 1966) és G. Mathew: *Byzantine Aesthetics* (London, 1963) c. könyve. A W. Brumfield és M. Velimirovic által szerkesztett *Christianity and the Arts in Russia* (Cambridge, 1991) összekapcsolja a szépművészetet, a népművészetet és a zenét a vallással. Lásd még: *Medieval Russian Culture I–II.* (lásd „Eszmetörténet”, fent) és Milner-Gulland: *The Russians* (lásd „Általános történelem”, fent).

**A pétérvári kor művészete.** J. Cracraft: *The Petrine Revolution in Russian Architecture* (London, 1988). T. Talbot Rice: „The Conflux of Influences in 18-century Russian Art and Architecture,” in J. Garrard (szerk.): *The 18th Century in Russia* (lásd fent); A. Kaganovics: *Arts of Russia*, II. kötet (Genf, 1964). A „Vándorkiállítás”-ról és korokról: E. Valkenier: *Russian Realist Art* (Ann Arbor, 1977); B. W. Kean: *All the Empty Palaces* (London, 1985). Lásd továbbá: P. Roosevelt: *Life on the Russian Country Estate* (Yale, 1995).

**A 20. századi művészete.** C. Gray: *The Russian Experiment in Art 1863–1922* (csak a további jegyzetekkel ellátott 3. kiadás ajánlható, London, 1988); J. E. Bowit: *Russian Art of the Avant Garde: Theory and Criticism 1902–34* (New York, 1976). Jelentős tanulmány V. Marcade: *Le Renouveau de l'art pictural russe* (Lausanne, 1971). Az egyes művészekről és építészekről megismerhetjük a sok mű jelent meg angolul. További áttekintő elemzések: A. Kopp: *Town and Revolution: Soviet Architecture and City Planning 1917–33* (New York, 1970); V. Shvidkovsky: *Building in the USSR 1917–32* (London, 1971); C. Lodder: *Russian Constructivism* (London, 1983); S. Bojko: *New Graphic Design in Revolutionary Russia* (New York, 1972); M. C. Brown: *Socialist Realist Painting* (Yale U.P., 1988).

**Vegyes művészeti témák.** R. C. Williams: *Artists in Revolution: Portraits of the Russian Avant-Garde* (Bloomington, 1977) c. könyv írókról, politikusokról, művészekről és filmrendezőkről szóló tanulmányainak egyetlen színvonalú, de érdekes gyűjteménye. A J. E. Bowit és S. Bann által szerkesztett *Russian Formalism* (Edinburgh, 1973) irodalommal, film- és képzőművészettel kapcsolatos tanulmányokat és eredeti dokumentumokat tartalmaz. Lásd még: K. Bertone: *Moscow: an Architectural History* (London, 1976); N. Gosling: *Leningrad* (London, 1963); A. Voyce: *The Moscow Kremlin* (Norman, 1954); E. Ivanova: *Russian Applied Art* (Leningrad, 1976); Yu. Ovsyannikov: *The Lubok* (Moszkva, 1963) és *Russian Folk Arts and Crafts* (Moszkva, 1975); A. Hilton: *Russian Folk Art* (Bloomington, 1995). **A Filmművészet:** L. és J. Schnitzer (szerk.): *Cinema in Revolution* (London, 1973); Y. Barna: *Eisenstein* (Bloomington, 1973). **A balett:** A. Haskell: *Diaghileff* (New York, 1935) és *The Russian Genius in Ballet* (Oxford, 1963) – ez utóbbi rop-

pant tömör bevezetés Gyagilev művészetébe; R. Buckle: *Nijinsky* (London, 1971). **A modern színház:** K. Sztanyiszlavszkij: *My Life in Art* (New York, 1924); A. Ripellino: *Maiakovskij et le théâtre russe d'avant garde* (Paris, 1965); E. Braun (szerk.): *Meyerhold on Theatre* (London, 1969) – Mejerhold színházi tanulmányainak fordításai, kitűnő kísérőszöveggel.

**A zene.** Számos emlékirat (pl. Glinkától, Rimszkij-Korszakovtól, Sztravinszkijtól) olvasható angolul, és több egyéni monográfia a jelentős zeneszerzőkről. Lásd még: A. J. Swan: *Russian Music and its Origins in Chant and Folk Song* (London, 1973); G. R. Seaman: *History of Russian Music*, I. kötet (Oxford, 1967). Figyelmet érdemlő cikkek olvashatók A. és J. Swantól, valamint J. Spiegeimantól a J. Garrard szerkesztette *The Eighteenth Century in Russia* c. kötetben (lásd fent). Hasznos G. Abraham: *Slavonic and Romantic Music* (London, 1968) c. kötete, de a legkorszerűbb és kitűnő információforrás a S. Sadie által szerkesztett húskötetes *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (London, 1980), mely részletes szócikkeket tartalmaz valamennyi jelentős és sok kevésbé jelentős orosz zeneszerzőről és válogatott zenei témákról.

#### VÁLOGATÁS A MAGYAR NYELVŰ IRODALOMBÓL

(Köszönet Vigh Zoltánnak, Szilágyi Ákosnak és Sz. Bíró Zoltánnak.)

*A Gulag tényekben és adatokban.* Szovjet Füzetek IV. Magyar Ruszisztikai Intézet, 1991.

*A megváltó Oroszország – Válogatás szlavofil gondolkodók írásaiból.* Századvég Kiadó, 1992.

*A pánszlávizmus története.* Athenaeum, é.n.

*Apokalipszis – 1917 – Írások az orosz forradalomról.* Európa, 1997.

„Az orosz fejlődés különössége.” (Szerk.: Sz. Bíró Zoltán) *Replika*, 1995. 19–20. szám.

*Az orosz forradalom démonai.* (Szerk.: Kiss Ilona) Századvég, 1990.

*Az orosz irodalom kistűkre.* Európa, 1981.

*Az orosz művészet története – A kezdetektől napjainkig.* Corvina, 1983.

*Az orosz történelem egyetemessége.* (Szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1982.

*Az orosz vallásbölcsélet virágkora – Tolsztojtól Bergyajevig I–II.* (Szerk.: Török Endre), Vigilia, 1988.

*Az ortodox kereszténység.* (Szerk.: Berki Feriz) Budapest, 1984.

Bahtyin, Mihail: *A szó esztétikája.* Gondolat, 1976.

Bakunyin, Mihail: *Gyónás.* Európa, 1983.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete.* Századvég, 1989.

Blok, Alekszandr: *A cári hatalom végnapjai.* Európa, 1987.

Deutscher, Isaac: *Sztálin.* Európa, 1990.

Ejdelman, Natan: *Forradalom? Felülről?* Maecenas-Téka, 1989.

Eisenstein, Szergej: *Válogatott tanulmányok.* (Szerk.: Bárdos Judit) Aron, 1998.

Etkind, Alekszandr: *A lehetetlen erosza – A pszichoanalízis története Oroszországban.* Európa, 1999.

Fjodor-Davidov, German Alekszejevics: *Az Aranyhorda földjén.* Gondolat, 1983.

Florenszkij, Pavel: *Az ikonosztáz.* Corvina, 1988.

Font Márta-Krausz Tamás-Niederhauser Emil-Szvák Gyula: *Oroszország története.* Maecenas, 1997.

Gerő László: *A régi orosz építészet.* Műszaki Könyvkiadó, 1972.

Groys, Borisz: *Az utópia természetrajza.* Kijarat, 1997.

Herzen, Alekszandr: *Emlékek és elmélkedések.* Európa, 1988.

*Istenkereső pokoljáró – Kortársak Dosztojevszkijről.* Gondolat, 1968.

Karginov, German: *Rodcsenko.* Corvina, 1975.

Kennan György: *Szibéria.* Budapest, 1905.

Kovács András Bálint-Szilágyi Ákos: *Tarkovszkij.* Helikon, 1997.

Köves Erzsébet: *Az orosz dilemma.* Magvető, 1987.

Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat – Orosz eszmék I. Miklós korában.* Magvető, 1982.

Krausz Tamás-Béládi László: *Sztálin.* Láng Kiadó, 1988.

Kun Miklós: *1917: Egy év krónikája.* Kossuth, 1988.

Lepahin, Valerij: *Az orosz kultúra ikonarcúsága.* Szeged, 1993.

Leyda, Jay: *Régi és új – Az orosz és szovjet film története.* Gondolat, 1967.

Lifar, Serge: *Gyagilev.* Gondolat, 1975.

Medvegyev, Zsorez: *Gorbacsov.* Láng, 1989.

*Mejerhold műhelye.* (Szerk.: Peterdi Nagy László) Gondolat, 1981.

Moynahan, Brian: *Az orosz évszázad. Oroszország száz évének története fényképekben.* (Előszó: Jevgenyij Jevtusenko.) Kossuth, 1995.

Niederhauser Emil: *Az orosz felvilágosodás.* Gondolat, 1966.

Niederhauser Emil: *I. Péter.* Akadémiai Kiadó, 1967.

Niederhauser Emil-Sargina Ludmilla: *Az orosz kultúra a XIX. században.* Gondolat, 1970.

Nyekrics, Alekszandr-Geller, Mihail: *Oroszország története.* I–II. Századvég, 1998.

Onasch, K.–Cipin, V.: *Az orosz ortodox egyház története.* Ecclesia Sancta 4. Budapest, 1999.

*Oroszország – Tények és adatok 1995.* (Szerk.: Nanovszky György) Budapest, 1995.

*Oroszország és a Szovjetunió történeti kronológiája.* (Szerk.: Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán, Szilágyi Ákos) Akadémiai Kiadó, 1990.

Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története.* Európa, 1997.

Platonov, S. F.: *Oroszország története.* Athenaeum, é.n. Radzinszkij, Edvard: *Az utolsó cár: II. Miklós élete és halála.* Európa, 1995.

Rambaud Alfred: *Oroszország története I–II.* MTA, Budapest, 1890.

Rusza György: *Ikonok könyve.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1981.

Sosztakovics, Dmitrij D.: *Dmitrij Sosztakovics emlékei Szolomon Volkov szerkesztésében.* Európa, 1997.

Szazonov, Sz. D.: *Végzetes évek.* Genius Kiadás, é.n.

Szemjonova, L.: *Erkölcsek és szokások Nagy Péter birodalmában.* Gondolat, 1989.

Szergejev, Valerij: *Andrej Rubljov.* Gondolat, 1987.

Szilágyi Ákos: *Borisz sztár és a sztárevicsek.* Helikon, 2000.

Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása.* Helikon, 1999.

Szinyavszkij, Andrej: *Séták Puskinnal.* Európa, 1994.

Szkrinnikov, Ruszlan: *Az orosz birodalom születése.* Maecenas, 1997.

Szolzenyicin, Alekszandr: *A GULAG szigetvilág 1918–1956. I–III.* Európa, 1993.

Szolzenyicin, Alekszandr: *Az „orosz kérdés” a XX. század végén.* Európa, 1997.

Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin: *A színész munkája.* Gondolat, 1988.

Szvák Gyula: *A moszkvai Oroszország története.* Magyar Ruszisztikai Intézet, 1997.

Szvák Gyula: *Hamis cárok.* Kozmosz, 1988.

Szvák Gyula: *Idén, a Féléletes.* Gondolat, 1985.

Tallár Ferenc: *Utópiák ígézetében.* Magvető, 1984.

*Tatlin.* (Szerk.: Larisza Zsadova) Corvina, é.n.

Török Endre: *Az orosz irodalom a XIX. században.* Gondolat, 1970.

Trockij, Lev Davidovics: *Életem.* Kossuth, 1989.

*Új ég és új föld – Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932.* (Szerk.: Varga Mihály) Európa, 1987.

Vajl, Pjotr-Genisz, Alekszandr: *Édes anyanyelv – Az orosz irodalom aranykoráról.* Európa, 1998.

*Zsidók Oroszországban: 1900–1929.* Cikkek, dokumentumok. (Fel. szerk.: Krausz Tamás.) Magyar Ruszisztikai Intézet, 1995.



# KISLEXIKON

A kislexikonban azoknak a fontos szavaknak és fogalmaknak a magyarázata szerepel, amelyek gyakoribb előfordulásuk ellenére nehézséget okozhatnak az egyes társadalmi, történeti vagy nyelvi összefüggéseiket nem ismerőknek. Itt nem szerepeltetjük azokat a kevésbé általános orosz kifejezéseket, amelyek az előfordulási helyükön kielégítő magyarázatot kapnak. A szócikkekben a vastag betűs szövegrészek kereszthivatkozásokat jelölnek.

**Bizánci Birodalom** A Kelet-római Birodalom modern elnevezése, melynek fővárosát 330-ban alapította Nagy Konsztantin a régi görög gyarmatból, Bizantionból; ő maga „Új Róma”-nak nevezte el; általánosan Konstantinápolyként ismert. A korai Oroszország legfontosabb kereskedelmi kapcsolatát, nem utolsósorban bámulata és irigysége tárgyát jelentette, a későbbiekben pedig valószínűleg művészeti, irodalmi és kulturális mintául szolgált.

**bojár** Tágabb értelemben a felső arisztokrácia (*bojarsztvo*) férfi tagja a középkori Oroszországban. Női megfelelője a *bojarinya*. Szűkebb értelemben I. Péter előtt a bojártaács (*bojarszkaja duma*), a cár állandó tanácsadó testületének a tagja, akik rendszerint (de nem mindig) a cár személyes választása alapján a legtekintélyesebb arisztokrata családokból kerültek ki.

**cár** Oroszország egyeduralkodója; a „caesar” latin szóból eredő korai jövevényszó a szláv nyelvekben. A középkorban a bizánci császárra vonatkozott, azt követően a tatár (mongol) kánra. Az orosz uralkodók a 12. századtól a „nagyfejedelem” (*velikij knyaz*) címet viselték. A 14. századtól olykor nem hivatalosan „cár”-nak nevezték őket (talán szerb hatásra); elsőként IV. Ivánt koronázták hivatalosan is cárrá (1547). I. Pétertől fogva az uralkodó címe a „császár” volt (amit más európai országok csak nagy vonakodással fogadtak el), bár a mindennapi szóhasználatban megmaradt a „cár” megjelölés.

**druzsina** A kijevi korban a fejedelmek közvetlen kísérete, melybe a testőrség és a tanácsadó testület is beletartozott.

**dvojeverije** „Kettős hit”, a pogány szokásoknak a kereszténységgel párhuzamos fennmaradása az orosz vidéken egészen a legutóbbi időkig.

**dvorjansztvo** A cári és birodalmi Oroszország földbirtokos osztálya, melyet fordítanak „köznemesség”-nek vagy „nemesség”-nek, de nem felel meg teljesen nyugati párhuzamának (Oroszországban nem volt klasszikus értelemben vett földbirtokos arisztokrácia, sem fejlett feudalizmus). A *dvorjanyin* földet örökletesen (*votcsina*) vagy feltételeesen (*pomesztje*) birtokolhatott, de a gyakorlatban a moszkóviai rendszer minden kiváltságot az állami szolgálatról tett függővé. 1762-től megszűnt a szolgálat kötelező jellege (noha megmaradt hallgatólágos szabálynak): a *dvorjanyin* lakhatott a birtokán, melyhez 1785-ben teljes jogcímet nyert. A *dvorjansztvo* hozzájárult a tekintély fenntartásához, valamint az adók begyűjtéséhez a tartományokban.

**Gulág** A „Táborokat Igazgató Főosztály” szovjet-orosz rövidítése; a 1930-as évektől az 1950-es évekig ez az intézmény irányította a különféle jellegű fogolytáborok elterjedt hálózatát. Többé-kevésbé önálló státusa és földrajzi szétszóródottsága indította arra Szolzenyicint, hogy „szigetcsoport”-ként utaljon rá nevezetes műve címében (1974–75), amely a szóra felhívta a közfigyelmet.

**horda** Eredetileg török-tatár nemzetségi szálláshely (*orda*); a középkori oroszok közvetlen uruk, a mongol birodalom hatalmas nyugati részét jelölték így (a gazdagsága alapján „Arany” Hordának).

**ikon** (a görög „kép” szóból) Szent személyiségek és események megjelenítése bármilyen hordozón. Jelentése leszűkült a hasonló témájú, a hagyományos modelleknek megfelelően temperával gipszalapra festett táblaképekre. Az ikonok tisztelete a 9. század óta alapvető az ortodox

világban, a templomokban, az otthonokban és a szentélyekben rengeteg ikon kapott helyet. Oroszországban a műfaj számottevő stílusbeli fejlődésen ment át, fénykorát a 15. században már számos helyi változata jelzi.

**ikonoklasztázia** Szó szerint „képrombolás”. A 8–9. századi bizánci történelem egyik hosszú korszaka, melynek során a császári hatóságok – a „faragott képmások”-ról szóló második parancsolatra hivatkozva – tiltották a szakrális ábrázolások tiszteletét. Végül diadalmaskodott az ikonok tisztelőinek („ikonodule”) népi és kolostori ellenállása, és a képek „rehabilitálásával” elkezdődött módszeres beépítésük az ortodox teológiába (a Megtestesülés jelképeként) és a templomok díszítésébe.

**ikonosztázion** Ikonállvány. A kora középkori keleti templomokban alacsony korlát választja el a hajót a szentélytől – erre ikonokat helyeztek, ami a későbbiek során többszörös faállvánnyá növekedett. Zagorszkban és a moszkvai Angyali Üdvözlés-kegyelvényházban találhatjuk a legmivesebb fennmaradt példákat. Az ikonosztázion legelső sora általában a helyileg tisztelt ikonokat tartalmazza, a következő sor az Istenanyát, Keresztelő Szent Jánost, az evangélistákat és más szenteket, akik közbenjárónak Krisztusnál a hívők érdekében, majd az ünnepnapjainak, a legfelső sorban pedig a próféták következnek.

**intelligencia** A „gondolkodó”, öntudatos és művelt osztály egésze (de nem szükségszerűen jelent elmebeli kiváltságot). A kifejezés használatában hamarosan a bevett rend iránti kritika is megjelent: azokat, akik az államot szolgálták, bármilyen intelligensnek is voltak, nem tekintették *intyeligent*-nek. Ez a latinból eredő szóalkotás az oroszban a 19. század derekán terjedt el, a kor más, Ivan Turgenyev-féle szavai (pl. „felesleges ember”, „nihilista”) mellett igen népszerűvé vált.

**jobbágyok** Földhöz kötött parasztok (ahogy az orosz *kreposztnij* szó is utal rá). A moszkóviai időkben fokozatosan fejlődött ki a jobbágyság Oroszországban (miközben Európa legnagyobb részében eltűnően volt), s az 1649-es törvénykönyvig nem volt teljesen intézményesített. A 15. század végéig novemberben, Szent György napja környékén a parasztok földesurat válthattak: háború vagy éhínség esetén felfüggesztették ezt a jogot, amely a 16. században végképp meg is szűnt. A moszkóviai kormányzat így biztosította a **dvorjansztvo** jutalmazására adott birtokok életképességét. A hét egy részében a jobbágyok a földbirtokos számára végeztek munkát (*barscsina*) vagy ennek fejében robotváltságot (*obrok*) fizettek, esetleg erre is, arra is sor került, formailag azonban nem a birtokost, hanem az államot szolgálták. A jobbágyság nem jelentett rabszolgaságot, noha időnként alig volt a gyakorlatban különbség. A jobbágyok az elfogadott vélekedéssel szemben legfeljebb az orosz népesség felét tették ki, ugyanakkor jelentős számú lakóhelyéhez kötött, máskülönbben azonban szabad életvitelű „állami paraszt” is létezett; a jobbágyság soha nem vert gyökeret Oroszország nemely részében, így a távoli szibériai, a kozák és az északi körzetekben.

**kozák** Az orosz határvidékek lakóinak sajátos csoportja a gyéren lakott, kevésbé biztonságos déli sztyeppen. Az elnevezés (*kazak*) a „lovas” vagy „portyázó” jelentésű török szóból ered, akárcsak – olykor zavart keltő módon – a modern kori török kahazok neve. Tudomásunk szerint a 15. századtól kezdve alkottak katonai jellegű, demokratikus közösségeket, elsősorban a Dnyeper (a zaporozsjei sereg), a Don és a Jaik (Urál) folyók vidékén; erejük teljében (a 17. században) kijátszották egymás ellen Moszkóviát, Lengyelországot és Törökországot, és jelentős tényezőnek számítottak a „zavaros idők” folyamán dúló harcokban. A letelepült élet vonzereje aztán fokozatosan gyengítette intézményeiket, ám lovas elitalakulatokként az 1920-as orosz–lengyel háborúig megőrizték katonai szerepüket.

**kreml** A legtöbb középkori orosz város erősített fellegvára (az orosz *kreml* a modern „kvarc” – *kremen* – szóval áll kapcsolatban). A 16. század elejétől a kreml rendszerint téglából épült. Nevezetes példái láthatók Szmolenszkben, Tulában és Szerpuhovban. Általában összeköttetésben álltak a 16. századi, Moszkvától délre felállított erőrendszerral, mely a sztyepp felőli betörésektől védte az országot.

**kulák** Gazdag paraszt (szó szerint „ököl”). A becsmértő tartalmú szó elsősorban a „kuláktalanítás” fogalmával összekapcsolva terjedt el, azaz a (többnyire elhanyagolhatóan) módosabb parasztság erőszakos felszámolásával, amely a sztálini kollektivizálást kísérte.

**mesztnyicsesztvo** A kinevezések moszkóviai rendszere a rangbéli előrehaladás elve alapján: a bojárok csak azonos vagy magasabb szintű poszton szolgáltak, mint a felmenőik, és a családok között hierarchikusan kellett elosztani a posztokat. A bonyolult és minden hatékonyságot nélkülöző rendszer állandó összetűzésekhez vezetett, és háborús időkben fel kellett függeszteni; mindazonáltal kényszerítő erejű volt az uralkodóra. 1682-ben III. Fjodor kormányzata eltörölte, és a *razriadnyije knyigi*, a szolgálati rendszer részleteit tartalmazó könyvek a tűzre kerültek.

**mir** Hagyományosan a faluközösséget jelöli (olykor *obscsinának* is nevezik): a császári Oroszország társadalmának alapvető szervezeti egysége a parasztság szintjén. A modern Oroszországban a *mir* egyaránt jelent „béké”-t és „világ”-ot. A *mir* felett a mezőgazdasági feladatok kiosztásáért, a katonaiállítáért, a közösségi földek újrafelosztásáért és az adófizetésért. A lát-szólág spontán népi együttműködés megnyilvánulásként nagy érdeklődést tanúsítottak iránta az orosz népies ideológia hívei (sőt a marxisták is).

**narodnosztj** Szó szerint „népi szellem”, bár esetenként „nemzeti”-nek is értelmezik (nehéz pontosan lefordítani). Az „egyeduralkodó” és az „ortodoxiával” együtt alkotta az I. Miklós alatt terjesztett „hivatalos népiség” tanát támogató elvek szentháromságát, és a cári rendszer feltételezett népi támogatásának ideológiai felhangjával is kiegészült. Különös módon az 1930-as években ismét felelevenítették mint a szocialista realizmus egyik alapelvét.

**narodnyicsesztvo** Az orosz népies ideológia (a *narod*, „nép” szóból): az 1860-as évek után a legnagyobb súlyú ellenzéki eszmerendszer, számos elágazással, a konzervatív szemléletől az erőszakos forradalmiságig, melyeket a parasztság, annak eredendő bölcsessége és közösségei intézményei iránti csodálat kötött össze. Az ideológia hívei a *narodnyikok*.

**NEP** Az „új gazdaságpolitika” (Novaja Ekonomicseskaja Politika) rövidítése, melyet Lenin kormányzata vezetett be 1921 nyarán az országot az összeomlás szélére sodró „hadikommunizmus” felváltására. A kormány, miközben kézben tartotta a gazdaság meghatározó szektorait, engedélyezte a kisipart, a magán szolgáltatóipart és a kereskedelmet, valamint élelmiszer-termelésre ösztönözte a parasztokat: a visszaállított pénzforgalommal és adóztatással a NEP gyors sikereket ért el, bár az ideológiailag elkötelezett kommunista szerfelt aggodtát, amiért a fellendülésből a „nepmanok” és a **kulák**ok. Sztálin 1928-ban az öt éves terv (*Pjatyiletká*) és a mezőgazdasági kollektivizálás bevezetésével véget vetett a NEP-nek.

**„négyzetbe foglalt kereszt”** Az alapvető bizánci templomalaprajz, melyet a 9. század után átvettek, és az egész ortodox világban, Oroszországban pedig egészen a 16. századig szinte kizárólagosan alkalmaztak. Három fülsze szakt meg három hajót (valamennyi dongaboltozatos), a keleti végükben apszissal. Az esetenként magasabb szinten boltozott központi hajó és kereszt-hajó alkotja a „kereszt”-elemet; nyugati oldalán narthex (oszlopos előcsarnok) állhat.



**odnodvorci** „Egyportások”: különösen a déli tartományokban ez a népes társadalmi csoport alkotta a föld-birtokos osztályt alsó rétegét. Mivel rendszerint túlszegények voltak ahhoz, hogy jobbágyságot tartsanak, alig különbözött helyzetük az állami parasztoktól, ám a 18. században mindent elkövettek, hogy fenn-tartsák önálló státusukat. A réteg a déli határvidékek katonai betelepítése során alakult ki.

**óhitű lásd sztarover**

**ortodox egyház** A Bizáncból elterjedt, manapság az egész világon hívekkel rendelkező keleti egyház. Azon korai apostoli egyház közvetlen folytatásának tekintik magát, melyből elágaztak a kereszténység egyéb irányzatai. A szertartásrendben mutatkozó különbségek és az elsőbbség problémái 1054-ben Konstantinápoly és Róma között szakadáshoz vezettek, ami azonban nem járt mélyreható következményekkel, a negyedik kereszties hadjárat idejéig, vagyis Konstantinápoly elfoglalásáig (1204). A 15. század közepe után a Moszkva központú Oroszország egyre határozottabban hirdette, hogy ő az ortodoxia igazi védelmezője.

Bizáncban és O-Oroszországban az ortodoxiát az uralkodó és az egyház közötti szimbiozis (*szimphonia*, „összhang”) jellemezte. A császári Oroszországban az egyházat az állam egyik karjaként kezelték (ami a 19. századi **intelligencia** körében igencsak ártott a hírnevének). Liturgiáját és teológiáját tekintve az ortodoxia sok közösséget mutat a római katolicizmussal; mindkettő elfogadja az egyház első hét zsinatát. Különböznek viszont a hitvallás megfogalmazásában (*filioque*) és egyes más hitvi kérdésekben, továbbá az ortodoxia önkényes és skolasztikus jelleget vet a katolicizmus szemére. A hagyományosan a parasztság közelében élő, esetenként írni-olvasni alig tudó ortodox papság szinte kötelezően házasodott, míg a püspökök, lévén nőtlenek, a kolostorokból érkeztek. Nincsenek különálló szerzetesrendjeik. A 19–20. században nagyra becsült egyik ortodox örökség a „közösségi szellem” (*szobornosztj*). A remeték, szent emberek (*sztarec*), Krisztus bolondjai (*jurgyivij*), koldusok, a kánonból törölt és helyileg tisztelt szentek hagyománya sokkal jellemzőbb az ortodox egyházra, mint a hivatalos ortodox teológia, ugyanakkor a misztikus *hészühkhaszmus* a 14. századtól kimondottan ortodox ihletet adott a hívőknek.

**parszuna** (lengyel közvetítéssel a latin *persona* szóból) Ikonikus portré. Valószínűleg a 16. század vége felé már léteztek példák a 17. században elterjedő **parszunára**, amely gyakran elhunyt nevezetes emberek alakját idézi meg. Az ikonfestészet technikával a *parszuna* felismerhető ábrázolásra törekszik, még ha különösebb egyéniesítés vagy „realizmus” nélkül is; mindemellett az orosz és a nyugati művészet közötti átmenetet segítette elő.

**pátriárka** A korai egyház öt főhatóságának (Róma, Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem, Konstantinápoly) egy-egy vezetője. A pápát (Róma pátriárkája) hagyományosan elsőnek tekintették az egyenlők között, de az idők folyamán egyre nagyobb hatáskört kezdett követelni. Oroszország, ahol az egyház feje addig az egyik metropolita volt, 1589-ben bocsátkozott tárgyalásokba egy pátriárkátus felállításáról, amit később I. Péter felfüggesztett, és csak 1918-ban alapították meg újra a pátriárkátus intézményét.

**szamizdat** „Önkiadás”: A *goszizdat* – „állami kiadó” analógiájára született parodisztikus rövidítés. A kifejezés az 1960-as évektől vált közhírtté, de a cenzúra által betiltott vagy várhatóan tilalomba ütköző írások előre megfontolt szándékkal történő terjesztésének fogalma és tevékenysége jóval hosszabb múltra tekinthet vissza, és különösen I. Miklós uralkodása idején számított elterjedtnek.

**szlavofilizmus** Az 1840-es évektől kifejlődött ideológia, az európai romantikus nacionalizmus sajátos orosz változata. Különböző átalakulások után máig befolyásolja az

orosz társadalompolitikai gondolkodást (a legnyilvánvalóbban például Dosztojevszkijnél és Szolzsenyicinnél). A szlavofilek különleges és értékes történelmi „sorsként” fogták fel az eredendően orosznak tekintett intézményeket és vallást (különösen a *szobornosztj*ot, a „közösségi szellem”-et; a kifejezést ők maguk terjesztették el). Többnyire a velük ellentétes nézőpontot képviselő „nyugatosokkal” állítják őket szembe.

**szocialista realizmus** Nem „stílus”, nem is „elmélet”, hanem – képviselői meghatározása szerint – kreatív művészeti „módszer” a Szovjetunióban, amely általában kritikusan közelít a művészethez. A kifejezés minden jel szerint 1932-ben született, ha nem is Gorkijtől, mindenesetre az ő egyetértésével, és 1934-től kezdtek hivatalosan is terjeszteni, először az irodalomban. Alapelvei a *narodnostj*, a *partijynosztj* (összhang a párt tanításával) és az *igyejnostj* (bizonyos eszmék felismerhető jelenléte). A sztálini idők elmúltával a szocialista realizmust – bár továbbra is hivatalos támogatást élvezett – hallgatólagosan egyre inkább mellőzni kezdték.

**szolgálati állam** A Moszkóviában IV. Iván idejére kiteljesedett rendszer, melyben minden osztályt a cár szolgálatának tekintettek (vö. **dvorjansztvo**, **jobbágyság**). A cár az egyház és a kereskedők fölött is általános ellenőrzést gyakorolt, és számos kereskedelmi monopóliumot fenntartott magának. Az adó begyűjtését bérbe adták (*kormlenyije*, szó szerint „táplálás”). I. Péter, miközben modernizálta és valamelyest „nyugatosította” a szolgálati államot, voltaképpen az elnyomást hatékonyabbá és önkényuralmibb jellegűvé tette.

**sztarover** (vagy **sztarooobrjagyc**) „Óhitű”: ők azok, akik nem fogadják el az ortodox egyház Nyikon pátriárka és Alekszej cár által a 1650-es években bevezetett – és Nyikon 1666-os bukása után megerősített – reformjait. A reformok megosztották az országot: megbízható statisztikák híján is feltételezhető, hogy legalább az oroszok fele ragaszkodott a régi (szerintük az igaz) hithez. Hamarosan az óhitűek körében is szakadás következett be, két csoportjuk: akik megtartották a papságot, és akik nem (*bezpopovci*); mert szerintük nem érvényes a pópák felszentelése).

**vecse** Népgyűlés a Kijevi Rusz városaiban, melyen minden család feje részt vett. Ez a lényegében demokratikus, bár meglehetősen hiányosan szervezett intézmény valószínűleg történelem előtti eredetű; és bár hatásköre az idők folyamán sokat változott, többnyire jelentős szerepet játszott a nagy horderejű ügyek, a háború és béke kérdésének eldöntésében is.

**zemszkij szobor** Országos gyűlés, a „földek [vagy birtokok] gyűlése”, bizonyos fontos célokból rendszertelenül összehívott moszkóviai intézmény. Az orosz *zemlja* szó jelentése „föld”, és történetileg az O-Orosz-országot alkotó területi egységekre vagy fejedelemségekre utalt. Az első ismert gyűlést 1549-ben tartották; a legnevezetesebb pedig 1613-ban volt, amelyiken a „zavaros időszak” lezárásaként cárrá választották Mihail Romanovot. A gyűlések lefolyásáról keveset tudunk, de bizonyára megjelentek rajta a népesség különböző elemeinek a képviselői (alkalmanként még az állami parasztság is képviseltette magát).

AZ OROSZ DÁTUMOKRÓL

1918 januárjáig Oroszországban a Julián-naptárt használták, amely a 18. században 11 nappal, a 19. században 12 nappal, a 20. században 13 nappal maradt el a nyugati (Gergely-)napártól. Az egyes dátumok általában azonosak azzal, amelyet Oroszországban a szóban forgó esemény időpontjában alkalmaztak, bizonyos esetekben azonban, ahol szükségesnek látszott, feltüntették a megkülönböztetést (régí vagy új naptár szerint; azaz a Julián- vagy a Gergely-féle időszámítás alapján). Az orosz ortodox egyház liturgiája továbbra is a régi naptárhoz igazodik.

MÉGJEGYZÉS A KÖNYVBEN HASZNÁLT LATINBETŰS ÁTÍRÁSRÓL  
Az orosz nevek és kifejezések magyar transliterációja néhány kivételtől eltekintve a fonetikai megfeleltetésen alapul. Noha az orosz nyelvben több hangzó kiejtése jelentősen eltér a magyar átírásban neki megfelelőnek tartott hangzótól, főbb vonalakban sikerült egyértelmű és egységes rendszert alkotni.

Az úgynevezett kemény orosz „h” (pl.: *форшо*, *jó*) kiejtésében valójában közelít a „k”-hoz. Magyar fordításban lehetetlen érzékeltetni a kemény és lágy „i” (и és ъ) közötti különbséget. Az előbbinek (hátral képzett hang) nincs magyar megfelelője, míg az utóbbi, a „lágy i” – a magyartól eltérően – csaknem minden esetben palatalizálja az előtte álló mássalhangzót.

Az orosz szavakban nincs kötött szabály a hangsúlyozásra; jóformán bármelyik szótag lehet hangsúlyos. Az eltérések hasonló vagy azonos írásmód esetén is komoly jelentésbeli különbségeket eredményezhetnek. Ennek érzékeltetésére a magyar átírásban nincs mód.

Az orosz személynevek közismerten három részből állnak: (1) az első vagy keresztnév (*imja*), (2) az apai név (*otcsesztvo*), amelyet az apa keresztnévéből származtatnak, s amely hímnemben -ovics, -evics vagy -ics, nőnemben pedig -ovna, -evna, -isna végződést kap; és a családi név (*família*), amely az előzőeknél később terjedt el Oroszországban. Általában hímnemben -ov, -ev, in, -szkij, nőnemben -ova, -eva, -ina, -szkaja a végződés. Az udvarias megszólítás legismertebb formája a keresz- és apai név együttes használata. Elterjedt a becenevek használata: Nyikolaj helyett Kolja, Szása Alekszandr vagy Alekszandra helyett, Ványa Iván helyett, Mása Marija helyett.

A becenevek magyar átírásában használatosak az ékezetek, amelyeket az ún. „akadémiai” transliterációban nem alkalmaznak. Kivételnek tekinthető Sztálin neve, amely hagyományosan az eredetihez jobban közelítő változatban ragadt meg a magyar nyelvben. Lenin nevét viszont – ugyanolyan hagyományosan – az eredeti „Lényin” alaktól jelentősen különböző formában írjuk magyarul.

Néhány nevezetes személyiség neve sajátos formában vált ismertté: például Marc Chagall, Ilja Ehrenburg. A tradicionális családnevek esetében az eredeti és az orosz fonetikus változat átírása is használatos lehet. (Vitte – Witte, Stürmer – Sturmer, Erdélyi – Erdeli, Meyerhold – Mejerhold)

A családnevek egy része árulkodik viselőjének etnikai hovatartozásáról vagy ősei származásáról. Az -enko végződés jellegzetesen ukrán, a -ko pedig orosz. A grúz nevek általában -svili, -dze, -ia végződésűek. A lett nevek gyakran végződnek -s hangra, a litvánok -is alakra. Az örmény nevek túlnyomó többségének utolsó szótagja -jan. A török neveket úgy „oroszosították”, hogy az eredeti formához illesztették az -ov végződést. Az -ovics, -evics végű nevek nyugat-orosz vagy lengyel eredetűek, akárcsak gyakran az -ovszkij, -evszkij végűek is (ha az utolsó előtti szótagra esik a hangsúly).

Az uralkodók nevének magyar megfelelőjét használjuk, bár gondot szokott okozni, ha a szövegben az apai név is felbukkan. Tehát például Péter cár és Pjotr Alekszejevics, vagy Nagy Katalin cárnő, illetve Jekatyerina Alekszejevna ugyanaz a személy.

A nem orosz földrajzi nevek írásmódjában a Szovjetunió felbomlása után leginkább az a nehézség, hogy az új államok saját hivatalos nyelvükön megadott elnevezései nagymértékben különböztek az orosz és a szovjet korszakban megszokottá vált alakjaitól. Újabb probléma, hogy több állam közben áttért a latin ábécé használatára is. A változatos átírások még nem illeszkedtek egyetlen rendszerbe, ezért a különböző nevek sokszor egyszerre és egymás mellett léteznek.

Kötetünkben a fentiek alapján igyekeztünk a hagyományosan elterjedt átírási formákat alkalmazni, kivéve a térképeket, ahol az új és a régi elnevezéseket egyaránt feltüntettük.



# KÉPEK JEGYZÉKE

Rövidítések: **f** = fent, **bf** = balra fent, **jf** = jobbra fent, **k** = középen, **l** = lent stb.

Az Equinox köszönetét fejezi ki a térképek készítésében nyújtott segítségükért Malcolm Daynek (London), Nicholas Harrisnek (Oxford), Andras Bereznaynak (London) és Zoë Goodwinnek (London). A térképeket az Euromap (Pangbourne), Alan Mais (Hornchurch), valamint Lovell Johns (Oxford) rajzolta.

Az előzőeken Oroszország 16. századi térképe S. von Herberstein, *Utazások Moszkóvíába* c. művéből való.

- 2–6. Vidéki mulatságok a 19. századi Oroszországban, J. Richter és C. G. H. Geissler, *Jeux et divertissements du peuple russe* (Bodleian Library, Oxford);
- 8–9. John Fuller munkája, Cambridge;
10. **bf.** III. Vaszilij, S. van Herberstein, *Utazások Moszkóvíába*;
10. **jf.** IV. Iván, Michael Holford, London;
10. **jk.** Nagy Péter: Michael Holford, London;
10. I. Nagy Katalin, Erichsen festménye, Bullur, Párizs;
11. **bf.** I. Sándor, Fotomas Index, London;
11. **jf.** II. Miklós, Jean-Loup Charmet, Párizs;
11. **bl.** Sztálin, David King Collection, London;
11. **jl.** Jelcin, Steve McCurry, Magnum Photos, London;
15. *Costumes of the Russian Empire*, 1863 (British Library, London);
17. f. A tundra nyáron, Vagyim M. Krohin, Moszkva;
- 18–19. Rénszarvasok a tajgában, Fred Mayer/Magnum;
- 20–22. **bf.** Fák télen, Vagyim Gippenreiter, Moszkva;
21. I. Libák lombhullató erdőben; Vlagyimir Rjabkov, Moszkva;
24. Kara-kum sivatag; Vagyim Gippenreiter;
25. Aral-tó, G. Pinkhassov, Magnum Photos, London;
30. f. Szkita rituális edény, Régi Kegyszerek Múzeuma, Kijev (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
30. k. Fésű hátoldala, Ermitázs, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
30. l. Pajzsjelvény, szarvasbika, Ermitázs, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
- 30–31. Melldísz, Régi Kegyszerek Múzeuma, Kijev (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
31. **jf.** Testvériség-jelvény, Ermitázs, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
32. John Fuller és John Brennan munkája;
33. Szt. Borisz és Szt. Gleb, ikon, moszkvai iskola, 13. század, Orosz Múzeum, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
34. Kercsben feltárt görög pénzérme, Novosztyi, London;
39. Novgorodi nyárfakéreg-irat, Novosztyi, London;
40. Bizánci filozófus Vlagyimir fejedelemmel beszélget, a Radziwill-krónikából, 15. század, Novosztyi, Frank Spooner Pictures;
43. I. Vlagyimir ábrázoló aranyérme, 980–1015 k., Novosztyi, London;
44. Novgorod védelme a szuzdali csapatok ellen, ikon, 171×125,8 cm, novgorodi iskola, 15. század, Művészettörténeti Múzeum, Novgorod (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
46. Vlagyimir Istenanya, ikon, 113,6×68 cm, 12. század, bizánci, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
47. Szt. Demeter-székesegyház, Vlagyimir, Vagyim Gippenreiter;
48. I. Alaprajzok, készítette John Brennan, Oxford;
- 48–49. Dick Barnard munkája, Milverton, Somerset;
49. Mozaikok a kijevi Szt. Szófia-székesegyházból, Phaidon Archive, Oxford;
51. **bk.** Jaroszlav fejedeleme, freskó a nyeregyicai templomból, Novgorod, Phaidon Archive;
51. **jf.** Dzsingisz kán fiával ül a trónon, Sonia Halliday és Laura Lushington, Weston Tullville;
52. Alekszandr Nyevszkij, Novosztyi, Moszkva;

53. Athosz-hegyi orosz kolostor, Dr. Graham Speake, Little Compton, Glos;
54. Dmitrij Donszkij, Novosztyi, Moszkva;
57. A 16. századi Moszkva alaprajza, Equinox Archive, Oxford;
59. Orosz követek és kereskedők II. Miksa udvarában, fametszet, Michael Peterle munkája, 1576, Victoria and Albert Museum, London. Fotó: Michael Holford, London;
62. I. IV. Iván állami pecsétjének előlapja, The Central State Archives of Ancient Statements, Novosztyi, London;
62. **jf.** Az *opricsnyikok* palotájának építése, Nyikon krónikájából, 16. század, Nemzeti Történeti Múzeum, Moszkva. Novosztyi, Moszkva;
62. **kl.** *Opricsnyikok* vacsorája Alekszandrovskaja Szloboda kolostorában, korabeli ábrázolás, Novosztyi, Moszkva;
63. f. IV. Iván zászlaja Kazany támadásakor, Novosztyi, Moszkva;
63. **bk.** IV. Iván ikonikus képmása, Nemzeti Múzeum, Koppenhága, Fotó: Lennart Larsen;
63. **jk.** *Opricsnyik* egyenruha, Novosztyi, Moszkva;
63. **jl.** IV. Iván beveszi Kazanyt, 16. századi kézirat, Roger-Viollet, Párizs;
64. Reneszánsz stílusú kapuzat, Kreml, Moszkva. Fotó: Nikolai Rachmanov (Desertina Verlag, Svájc);
65. Északi kapu, Mihály arkangyal-székesegyház, Moszkva, Kreml, Linda Proud, Oxford;
66. Borisz Godunov, Novosztyi, London;
68. **bl.** A zagorszki Szentháromság-székesegyház ikonosztáziója, Vagyim Gippenreiter;
68. **jl.** Szergijev-poszadi templomok, Vagyim Gippenreiter;
- 68–69. f. Szergijev-Poszad látképe, Vagyim Gippenreiter;
69. **jk.** Szergijev-Poszad, kútkápolna, Vagyim Gippenreiter;
69. l. Az Istenanya elszenderedése- (Uszenszkij-) székesegyház belseje, Szergijev-Poszad, Magnum, London;
- 70–71. Dick Barnard és John Fuller munkája;
72. **bl.** Theophanész, a görög iskolája: *A doni Istenanya*, ikon, 86×67,5 cm, 14. század vége, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
72. **jf.** Andrej Rubljov: *Megváltó-ikon*, 158×1035 cm, 1499 körül, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
72. **br.** Andrej Rubljov: *Ótestamentumi Szentháromság*, ikon, 141,8×112,7 cm, 1411, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
- 72–73. k. A vlagyimiri *Utolsó Ítélet* részlete, Vagyim Gippenreiter;
73. Gyionysizij iskolája: *Istenanya dicsőítése*, ikon, 148,5×110 cm, kora 16. század, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
76. *Alekszej cár külföldi követeket fogad*, Olearius: *Utazás Moszkóvíába*, 1660, British Library;
77. Alekszej Mihajlovics cár portréja, Bobrinszkij grófnő gyűjteménye (Fotó: Michael Holford);
78. Óhitű, W. Dixon, *La Russia, Libera*, British Library;
80. III. Fjodor cár, John Massey Stewart, London;
81. f. Zsófiát ábrázoló aranyérme, Michael Holford;
81. k. V. Ivánt és I. Pétert ábrázoló aranyérme, Michael Holford;
- 82–83. Nyikon pátriárka, Novosztyi, London;
- 84–85. Rosztovi Kreml, Vagyim Gippenreiter;
- 86–87. Valamennyi fénykép Vagyim Gippenreiter készítette; John Brennan rajzai.
88. Godfrey Kneller, Nagy Péter, II. Erzsébet királynő szívésségéből, The Royal Collection, London;
89. Szentpétervár, 18. század, Michael Holford.
92. f. Péter levágja egy bojár szakállát, fametszet, 17. század, Hulton Picture Company, London;
92. j. John Fuller munkája;
93. Sztelecek tömeges kivégzése, J. C. Korb, *Diarium Itineris Moscoviam*, British Library;
95. Nagy Péter és XV. Lajos Versailles-ban, Giraudon, Párizs;
- 96–97. Nagy Péter flottája Arhangelszk alatt, J. C. Korb, *Diarium Itineris Moscoviam*, British Library;
97. k. Oroszország első újságja, a *Vedomosztyi*, Library of Congress, Washington;
98. f. Pokrov-templom, Fili, Moszkva. Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár;
98. l. A puskinsi Nagy Palota, Frank Spooner Pictures, London;
- 98–99. f. Novogyevicsi-zárda, Moszkva. Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár;
99. l. Kikin-palota, Szentpétervár, Valentin Baranovszkij, Szentpétervár;
100. „Az egerek temetik a macskát”, fametszet, 16. század, Michael Holford;
101. I. Katalin, Novosztyi, London;
102. VI. Iván fogságának helyszíne, Schlusberg, Staatsbibliothek/Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin;
103. Pietro Rotari: Erzsébet császárnő, Bobrinszkij grófnő gyűjteménye, Michael Holford;
107. III. Péter, II. Katalin és Pál, R. M. Lisiewska, Gripsholm-kastély, Mariefred, Svédország;
110. Nagy Katalin allegorikus ábrázolása, Bibliothèque Nationale/François Foliot, Párizs;
112. F. I. Subin: Lomonoszov mellszobra, John Massey Stewart, London;
113. A szentpétervári Szenátus tér, Fotomas Index, London;
114. Pál császár, Michael Holford;
116. I. Kutuzov, Roger-Viollet, Párizs;
- 116–117. I. E. Meissonnier: *Visszavonulás Moszkvából*, Orsay Képtár, Párizs. Fotó: Giraudon;
117. **bf.** Gericault: *Sebesült francia katonák*, Musée des Beaux Arts, Rouen. Fotó: Giraudon;
117. **jf.** Serangeli: *I. Sándor Tiltsiben*, Versailles, Fotó: Giraudon;
118. **bk.** Mihail Bakunin, Hulton Picture Company, London;
118. k. Vera Zasulics, David King, London;
118. l. II. Sándor meggyilkolása, Fotomas Index;
118. **jl.** Szibériába száműzött női terroristák, David King;
- 118–119. Dekabristák kivégzése, J. L. Charmet, Párizs;
119. k. Szofija Perovszkaja, David King;
121. Miklós gyalogezrede, J. L. Charmet;
122. f. Puskin, Novosztyi, London;
122. **bl.** Egy Puskin-mese Bilibin-féle illusztrációja, Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár;
122. **jk.** Puskin rajza a *Belkin elbeszélései* egyik történetéhez, Állami Irodalmi Múzeum, Moszkva;
- 122–123. f. Mihajlovskije, Novosztyi, London;
123. **jk.** Puskin karikatúrája önmagáról, Novosztyi, London;
123. l. Gogol, Novosztyi, London;
124. Krimi propagandáröplap, National Army Museum, London;
126. San Stefanó-i szerződés, J. L. Charmet;
128. II. Sándor és családja, John Massey Stewart;
130. k. Tolsztoj ifjúkori arcképe, Novosztyi, London;
130. **jl.** I. Repin: *Tolsztoj képmása*, Novosztyi, London;
- 130–131. f. I. Repin: *Tolsztoj az ekénél*, Novosztyi, London;
131. l. Tolsztoj éhezők megsegítését szervezi, Novosztyi, London;
132. II. Sándor gyászmenete, Hulton Picture Company, London;
- 134–135. A Szavraszov: *Megjötték a vetési varjak*, Tretyakov Képtár, Moszkva (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);
135. Orosz piac a forradalom előtt, Novosztyi, London;
136. Repin Saljapint festi, Novosztyi, London;
137. f. Kandinszkij: *Vásolat a IV. kompozícióhoz, Háború*, Phaidon Archive, Oxford;
137. l. Prokofjev, Sosztakovics és Hacsaturjan, Novosztyi, London;
- 138–139. Valamennyi fénykép Andrej Ivanovics és Alekszander Melegyin szívésségéből, Moszkva;



140. jf. Szergej nagyherceg meggyilkolása, J. L. Charnet;  
 140. l. Barikádok, David King;  
 141. bf. A *Le Petit Parisien* címlapja, J. L. Charnet;  
 141. jf. Nyikolaj Buharin, David King;  
 141. jk. *Potyomkin páncélos*, David King;  
 141. bl. Trockij, David King;  
 141. jl. Sztolipin szobája a gyilkossági kísérlet után, David King;  
 142. f. S. A. Vitte, J. L. Charnet;  
 142–143. l. Bolsevik forradalmi plakát, 1905, Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár;  
 144. bl. Csehov és Gorkij, 1900, Novosztij, London;  
 144. k. A Moszkvai Művész Színház sirályos címere, Novosztij, London;  
 144. f. Sztanyiszlavszkij A *Sirály* előadásához készült szövegkönyve, színpadi utasításokkal, Novosztij, London;  
 145. f. Jelenet A. K. Tolsztoj *Fjodor Ivanovics cár* című darabjából, 1898, Novosztij, London;  
 145. b. Csehov első ízben olvassa fel A *sirályt* a szereplőknek 1898-ban, Novosztij, London;  
 146. bf. Rózsabál, 1914, Novosztij, Moszkva;  
 146. jf. Le Musee de Sires plakátja, J. L. Charnet;  
 149. Orosz katonák áldásban részesülnek, Vöröske-reszt, Genf/Archives de Guerre de Vienne;  
 150. Petrográdi börtön, David King;  
 151. A Téli Palota egyik kifosztott terme, Alekszandr Melegyin, Moszkva;  
 154. Lenin és Trockij, Alekszandr Melegyin;  
 155. A Vörös Gárda törmelékét takarít el, Alekszandr Melegyin;  
 158. k. Karl Marx, David King;  
 158. l. Plakát: „Sokáig éljen az egész világra kiterjedő Vörös Október”, Fotomas Index, London;  
 158–159. f. Lenin a II. Komintern kongresszusán, David King;  
 159. jf. Szovjet tányér, Christie's Colour Library, London;  
 159. bl. Trockij csapatokat szemlél, David King;  
 159. jl. Szovjet keresztelő, David King;  
 160. bf. Eizenstejn filmrendező, Novosztij, London;  
 160. jf. Rahmanyinov, Novosztij, London;  
 160. l. Goncsarova díszlete *Az aranykakas* előadásához, Phaidon Archive, Oxford;  
 161. Filonov festménye, Orosz Múzeum, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);  
 162. bf. Bakszt Gyagilev-portréja, Orosz Múzeum, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);  
 162. jf. Nyizsinszkij a *Petruskában*, Állami Színművészeti Múzeum, Szentpétervár;  
 162. jl. Cocteau karikatúrája Sztravinszkijről és Nyizsinszkijről, Equinox Archive, Oxford;  
 162. bl. Gyagilev és Sztravinszkij, Aleksz Ukladnyikov, Szentpétervár;  
 163. bk. Benois jelmezterve a *Tavaszi áldozathoz*, Állami Színművészeti Múzeum, Szentpétervár;  
 163. bl. A *Tavaszi áldozat* előadása a Bolsoj Színházban, Novosztij, London;  
 163. r. Bakszt jelmezterve a *Tűzmadár*hoz, Christie's Colour Library, London;  
 164. kf. Malevics: *Lány gereblyével*, 1930-as évek, olaj, vászon, 100×70 cm, Orosz Múzeum, Szentpétervár;  
 164. bl. Malevics: *Egy kontúrúron belüli Szuprematizmus*, 1916, Stedelijk Museum, Amsterdam;  
 164–165. Malevics: A *köszörítés*, 1912, olaj, vászon, 79,7×79,7 cm, Yale University Art Gallery, New Haven, a Societé Anonyme Collection ajándéka;  
 165. f. Tatlin: A *matróz*, Orosz Múzeum, Szentpétervár (Fotó: Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár);  
 165. k. Tatlin emlékműve a III. Internacionálé tiszteletére, David King, London;  
 165. l. Malevics: *Egy angol Moszkvában*, 1914, olaj, vászon, 88×57 cm, Stedelijk Museum, Amsterdam;  
 166. bl. Szerzetes kutyával, Fred Mayer/Magnum;  
 166. jf. Vallássalenes gúnyrajz, David King;  
 167. f. Buddhista templom, Fred Mayer/Magnum;  
 167. bl. Zsinagóga, V. Shone/Frank Spooner Pictures;  
 167. jl. Pénteki ima a szamarkandi Hadzsezud Murad-mecsetben, Abbas/Magnum;  
 168. f. Templomrombolás, David King;  
 168. bl. Raktárnak használt templom, David King;  
 168. jl. A Danyilov-kolostor újjáépítése, Moszkva, Novosztij/Frank Spooner;  
 169. f. Szabadtéri felszentelés, Fred Mayer/Magnum;  
 169. bl. Apácák egy ortodox zárdában, Novosztij/Frank Spooner;  
 169. jl. Szerzetesek a Pszkov-Pecseri-kolostorban, Novosztij/Frank Spooner;  
 170. bl. I. világháborús plakát, Fotomas Index;  
 170. jf. „Le az ellátás kontárjaival és tönkretevőivel”, Fotomas Index;  
 171. bf. Bolsevik katonai toborzó plakát, Lenin könyvtár, Moszkva;  
 171. jf. „Több fémetl”, Fotomas Index;  
 171. kl. „Hol a pénzem? Mi lesz a családommal?”, Fotomas Index;  
 171. bl. „Teljesítsük időben a gabona-betakarítási ter- vet!”, Fotomas Index;  
 171. kl. „A tudás eltépi a rabszolgaság láncait”, Fotomas Index;  
 171. kj. Szovjet propaganda-porcelán, Christie's Colour Library, London;  
 176. Sztálin és Churchill Jaltán, David King;  
 178. f. Hruscsov és Nixon egy moszkvai kiállításon, Frank Spooner Pictures, London;  
 179. Az épülő Szovjetunió, David King;  
 180. Fiatall nő a metróban, Frank Spooner Pictures, London;  
 180–181. A forradalom 70. évfordulója, Frank Spooner Pictures;  
 183. McDonald's Moszkvában, Robert Harding Picture Library, London;  
 187. k. Lányok egy kerítésen a Kárpátokban, Ukrajna, V. Krohin, Moszkva;  
 187. l. Kárpátokon túli vidék, Ukrajna, A. Geraszimova/Novosztij, Moszkva;  
 188. jf. Tavasz Moldovában, A. Makarov/Novosztij, Moszkva;  
 189. f. Hagyományos földművelés, Kunicsa, Bruno Barbey/Magnum Photos, London;  
 188–189. l. Borkészítés Kisinyovban, Bruno Barbey/Magnum Photos, London;  
 189. jl. A kijevi Szt. Szófia-székesegyház, Vagyim Gippenreiter;  
 190. f. Házdíszítés, Odessza, S. Jackson/Ismeretlen forrás;  
 190. l. Jaltai üdülő-övezet, William McQuitty, London;  
 191. f. Káposztahalom, John Massey Stewart;  
 191. l. Sugárzásvesztélyt jelző tábla, Fred Mayer/Magnum Photos, London;  
 193. k. Szénabegyűjtés, S. Jackson/Ismeretlen forrás;  
 193. l. Tallinn, Homer Sykes/Impact, London;  
 194. Piritai tengerpart, Homer Sykes/Impact, London;  
 195. bf. Foszfátbánya, Maardu, F. Zecchin/Magnum Photos, London;  
 195. bk. Néptáncosok, V. Taraszevics/Novosztij, Moszkva;  
 195. bl. Virágpiac, Homer Sykes/Impact, London;  
 195. jl. Felszabadulási emlékmű, Riga, V. Krohin, Moszkva;  
 196. jf. A rigai kikötő, V. Krohin, Moszkva;  
 196. jk. Riga, V. Krohin, Moszkva;  
 196. bl. Szélmalom, V. Krohin, Moszkva;  
 196–197. l. Juknaichai falu, V. Susztov/Novosztij, Moszkva;  
 197. bk. Házépítés egy kollektív gazdaságban, V. Arutyunov/Novosztij, Moszkva;  
 197. jk. Vontatóhajó, Klaipeda, Nick Haslam/Hutchison Library, London;  
 197. jl. Tüntetés Vilniusban, A. Vloziavilus/Novosztij, Moszkva;  
 198. Grúz lovasok, Burt Glinn/Magnum, London;  
 200. kf. Kvasz árusítás, Jereván, Sassoon/Robert Harding Picture Library, London;  
 200–201. f. Földrengés Örményországban, Novosztij, Moszkva;  
 200–201. l. Örményországi tüntetés, Frank Spooner Pictures;  
 201. kj. Kormányépület, Baku, D. C. Williamson, London;  
 201. jl. Azerbajdzsáni olajmezők, Ian Berry/Magnum Photos, London;  
 202–203. f. Grúziai tornyok, John Egan/Hutchinson Picture Library, London;  
 202. bl. Mcheta látképe, Robert Harding Picture Library, London;  
 203. jf. Grúz futballista, Sporting Pictures, London;  
 203. bl. Néptánc, Frank Spooner Pictures;  
 203. jl. Tbiliszi óvárosa, John Massey Stewart;  
 206. lk. Szuzdali székesegyház, John Massey Stewart;  
 206. jl. Ablakszegély, Fotó: Burt Glinn/Magnum;  
 207. jk. Téli ünnep Kolomenszkojében, Frank Spooner Pictures;  
 207. bl. Orosz faház, Szuzdal, Martin Black/Impact;  
 207. jl. Arhangelszkoje, Aurora Művészeti Kiadó, Szentpétervár;  
 208–209. f. Szibériai táj, Fred Mayer/Magnum;  
 208. l. Szahalini szigetlakók, Frank Spooner Pictures;  
 209. f. Idős házaspár egy tajgai faluban, Frank Spooner Pictures;  
 209. k. Husky-kutyák, Frank Spooner Pictures;  
 209. bl. Téli sportok, Murmanszk, Frank Spooner Pictures;  
 209. jl. Farönkök, Fred Mayer/Magnum;  
 210. b. GUM bevásárlóközpont, C. Bowman/Robert Harding Picture Library, London;  
 210. j. A Vörös tér, Frank Spooner Pictures;  
 211. bf. Térképvázlat, készítette John Brennan;  
 211. bk. Moszkvai városkép, Frank Spooner Pictures;  
 211. jf. A Vaszilij Blazsennij-székesegyház a Vörös téren, J. Allan Cash, London;  
 211. jk. Asszony TV-készülékkel, Michael Jenner/Robert Harding Picture Library, London;  
 211. jl. Utcafejről, Frank Spooner Pictures;  
 211. bl. Nagycsarnok, Dod Miller/Impact, London;  
 212–213. A Kreml éjjele, Nikolai Rachmanov (Desertina Verlag, Switzerland);  
 214. jf. Szentpétervár madártávlatból, Valentyin Baranovszkij, Szentpétervár;  
 214. bl. Térképvázlat, készítette John Brennan;  
 214–215. l. Petrodvoreci szökőkutak, Robert Harding Picture Library, London;  
 215. bf. A szentpétervári Voszkreszenyije- (Feltámadás-) templom, William MacQuitty, London;  
 215. jf. A Téli Palota, Robert Harding Picture Library, London;  
 215. jk. Az Admiralitás épülete, Robert Harding Picture Library, London;  
 218. f. Méhkasok, John Massey Stewart;  
 218. bl. Kaszkeleni gyermekek, John Massey Stewart;  
 218–219. l. Zeravsan-hegység, Üzbegisztán, Robert Harding Picture Library, London;  
 218–219. f. Taskent, Vagyim Gippenreiter, Moszkva;  
 219. kf. Szamarkandi férfi, William MacQuitty, London;  
 219. jl. Üzbég gyapotünnep, Vagyim Krohin, Moszkva;  
 220. f. Híva, Üzbegisztán, Vagyim Gippenreiter;  
 220. f. Imám és segédje imádkozás közben, Margilan, James Strachan/Robert Harding Picture Library, London;  
 221. Taskenti naperőmű, Üzbegisztán, Novosztij/Frank Spooner Pictures;  
 222. f. Sós pusztta, Kara-kum-csatorna övezete, Christopher Rennice/Robert Harding Picture Library, London;  
 222. l. Türkmén család, Abbas/Magnum;  
 223. b. Szőnyegkészítés, Novosztij/Frank Spooner Pictures;  
 223. l. Kudzsandi textilgyár, Robert Harding Picture Library, London;  
 224. Férfiak gyapjával, Vagyim Krohin/Hutchinson Library, London.





ISBN 963208659-7



9 799632 086599